

Ҳазон АДАБИЁТИ

Арабий-вақий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 10 (161)

2010 йил, октябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www.jad.uz

МУНДАРИЖА

НАСР

- Ўрозбой Абдурахмонов. **Орол: оппоқ девор олдида...** Публицистика.....3
- Камило Кастело БРАНКО. **Хазон бўлган севги.** Роман.....15
- ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ
- Япон шеъриятдан. **Алафлар ҳам гуллар олучалардай**.....9
- Рабиндранат ТАГОР. **Замину самони титратар шеърим**.....71
- Замонавий арман шеърияти. **Кўздан олислаган қадамлар акси**.....108
- МОЗИЙДАН САДО
- Исмоилбек ФАСПРАЛИ. **Туркистон саёҳатлари**.....78
- Тоҳир ҚАҲҲОР. **Исмоилбек Фаспри ва унинг Туркистон саёҳатлари**...104
- ЁДНОМА
- Муҳаммад ХАЙРУЛЛАЕВ. **Миртемир домлани эслаб**.....116
- Шукур ҚУРБОН. **Озод Шарафиддинов сабоқлари**.....122
- АДАБИЙ ЖАРАЁН
- Владимир ОРЛОВ. **Қарсақ чалинса басми?**.....127
- АДАБИЁТШУНОСЛИК
- Эсонғали РАВШАНОВ. **Чўлпон**.....132
- Қўноқбой ТУРДИБОЕВ. **Истиклол ғояларининг бадий талқини**.....138
- КИТОБЛАР ОЛАМИДА
- Алимурод ТОЖИЕВ. **XX аср ҳикоялари**.....142
- САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА
- Элла ГРИФФИСТ. **Номаълум шерик.** Роман.....145

ТОШКЕНТ
ОКтябр

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдурахим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А. ФАЙЗУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 10. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 25. 11. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1440 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ,

Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси

Орол: оппоқ девор олдида...

Оқ қамиш, ҳов, оқ қамиш,
Курима сув ичида.
Сендек бўлиб турибман мен,
Кўк тайғоқнинг устида...

Қунхўжа, XVIII аср

Мўйноқ шаҳрини кезган кишининг шаҳар ҳақидаги тушунчаси ўзгаради. Чунки, бу ерда шаҳар тушунчасига тааллуқли барча нарсалар бор: бозор, аэропорт, икки томонга йўл олган гузарлар, қатор кўчалар, оппоқ рангли уйлар ва маъмурий, маърифий иморатлар...

Шаҳарнинг оппоқ қумли кўчаларини кезсангиз, қорақалпоқ денгиз соҳили меъморчилиги анъаналари негизда қурилган уйларга эътибор берасиз ва ҳовлига кирсангиз, сизни оққўнғил уй эгаси кутиб олади ва уйининг тўрига ўтказди. Яна эътибор берсангиз, шинам ва пастак хонанинг деворлари оппоқ, ҳатто кўмир билан саксовул ёқиладиган ўчоқларигача оппоқ, озода! Чунки Мўйноқда қалпоғи қора, кўнгли оппоқ, софдил одамлар яшайди.

Мен ҳар сафар шаҳар кезганимда саске (қорақалпоқча соат 11 лар чамаси) пайтлари куншувоқ оппоқ деворга суяниб ўтирган нуроний инсонларни кўраман. Улар яккаю ёлғиз, юзларини кўёшга тутиб, кўзларини юмган ҳолда, қандайдир хаёлларга ботиб, жим ўтиришади... Хаёлларидан эса нималар ўтмайди дейсиз?!

Жуғрофия. Лирика. Тарих

Минтақада Қорақум, Қизилқум ва Устюрт текислиги камлик қилгандек, ўтган асрнинг саксонинчи йиллари Оролқум саҳроси пайдо бўлди. Йўқ, бу саҳро осмондан тушгани йўқ, унинг барпо бўлишига табиат инжиқлигининг ҳам алоқаси йўқ, биз саҳрони ўз кўлимиз билан яратдик. Қорақум билан Қизилқумнинг қон томирлари бўлган Амударё билан Сирдарёларнинг юқори оқимларига ҳар хил тўғонлар қуриб, «саҳрони боғу-бўстонга, оламни гулистонга айлантирамиз, биз табиатдан устунмиз, орқага чекиниш йўқ!» деган шиорлар остида, кўриқ ерларни ўзлаштирадик, ўзлаштираведик. Натижада, табиатнинг мусаффо инъоми бўлган Орол денгизининг ўзи биздан чекинди, қочди...

Одатда денгиз кемалари узоқ сафарга жўнар экан, соҳилдаги кузатувчилар хушчақчақ кайфиятда, рўмолларини ҳилпиратиб хайрлашарди. Бу сафар эса кемалар сузаётган жойида қолиб, денгизнинг ўзи соҳил билан хайрлашмасдан «алвидо» деди. Ўрнидан жилмай қолган сейнерлар атрофини оппоқ қумлар эгаллади. Сейнерлар тепасида эса ҳеч балони тушунмай қолган омий чағалайлар анча вақт чағ-чағлаб учиб юрди ва охир-сўнги бу қумлардан балиқ чиқмаслигини ҳис этишти шекилли, улар ҳам аллақасқларга ғойиб бўлишти. Лекин Орол соҳилларида қуйидаги куй-қўшиқлар ҳалигача янграмоқда:

Ойдинлар, ойдинлар, чалқар ойдинлар,
Биздан севар ёрга салом айтинглар...
Тўлқинлар, тўлқинлар, асов тўлқинлар,
Бизга севар ёрни олиб қайтинглар...

Ўша саксонинчи йиллари Орол денгизининг қуриган ултонида умумий майдони қарийб 3 миллион гектарни ташкил этадиган, қуш учса қанотлари қуядиган сахро пайдо бўлдики, унга Оролқум дея ном берилди ва Қорақум сахроси Устюрт ва Оролқум орқали Қизилқум билан туташди. Бу Орол экологик инқирозининг жуғрофий томони эди, холос.

Энди, озгина тарихни эсласак, Орол денгизи ўз ўтмишида уч марта қуриган, дейишади. Аввалги икки маротаба денгизнинг қуришига ташқи босқинчилик оқибатида Амударё оқими Ўзбой ўзани орқали Каспий денгизига бурилиши сабаб бўлса, бизнинг давримиздаги экологик инқироз халқимизни пахта билан бўғизлаган мустамлакачилик сиёсатининг қатъий режалаштирилган мақсади эди.

Тарихий маълумот:

Из Указа Петра 1 от 1714 года

«Ехать к хану Хивинскому, а путь иметь подле той реки... (имеется в виду Узбой) ежели возможно, оную воду паки обратить в старый ток, к тому же протчие устья запереть, которые идут в Оральское море...»

«Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1920 йил 21 декабридаги қароридан:

... 9. Пахта саноати, уни қайта ишлаш ва суғориш ташкилоти ва маҳкамалари милитаризациялансин (ҳарбийлаштирилсин)...

*Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси
В. Ульянов (Ленин)*

*Халқ Комиссарлари Кенгаши муовини
(имзо)*

Эсингизда бўлса, аввалги топшириқни бажаришга интилган князь Александр Бекевич-Черкасский ва кейинги қарорни қойилмақом қилган тузумнинг мақсадларига эътибор беринг:

«Орол — табиат хатоси, уни қуришиб, ўрнига пахта экиш анча манфаат келтиради».

Албатта, пахта манфаат келтиради, лекин кимга? Кимга манфаат, кимга заҳмат, бу ёғи тушунарли... Балиқнинг тили йўқ, тили бўлса айтарди. Буюк Бердақ «Денгиз балигин бермади...» деб зорланган замонларда ҳозирги Мўйноқ Орол денгизидаги оролча эди, сўнгра оролча Тигровый хвост (Йўлбарс думи) номли жуғрофий тумшукқа айланди. Ҳозирги аҳволини эса ўзларингиз биласиз...

Дарё лойқа, сув тиниқ...

Мўйноқнинг баҳори билан кузи — асал ойидаги келинчакка ўхшайди. Эрталаб мусаффо уйғонган қуёш пешиндан кейин шимолдан эсанг туз қум аралаш шамол билан хиралашиб, баъзи вақтлари кўзни очтирмайди, лекин кечқурун қуёш яна тиниқ, мусаффо ҳолига қайтади...

Агарчи, шу кунга қадар Орол тўғрисида ёзилган битиклар, нутқлар ва ваъдалардан сув чиқариш мумкин бўлганида эди, денгизни аллақачонлар тўлдирган бўларди. Лекин сув жонивор Оролга фақат икки дарёдангина келади...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

4

Олимлар билан ёзувчи-шоирларга раҳмат, ўзларининг таклифларини, битиклари билан кўнглимизга таскин берапти. Ҳатто, бир шоир оғамиз, «денгизни кўзининг ёшлари билан тўлдиришини» ёзганида менинг кўзларимга беихтиёр ёш келган эди.

Бир олим денгиз соҳилида баландлиги тўрт-беш минг метрлик сунъий тоғлар тизмасини барпо этиб, унинг тепасидан мангу музликлар ҳисобидан денгизга сув беришни, яна бир хорижлик олим Шимолий муз океанидан катта айсбергларни олиб келишни, тагин бир олим булутларни Орол денгизи устига ҳайдаб келиб, ёмғир ёғдиришни таклиф қилапти...

Тагин бир ривоятда, Оролнинг қоқ ўртасидан Туялар йўли ўтганмиш ва денгиз келажакда Оқ тумшуқ томонида «ўлик денгиз» ҳолида сақланиб қолармиш...

Яна бир ривоятда айтилишича, Борса-келмас туз кони ўртасида Имом Маҳнинг хазинаси ётганмиш дейилади, бандаларининг бошига иш тушганда, юртбошисининг ақл-заковати ила халқининг ободлигига кафолат бўлармиш...

Бу йил, ҳудого шукурким, дарёлар тўлиб оқди, денгиз бўйидаги кўллар тўлиб, балиқлар билан қушлар байрамга айланди. Пахта билан шоли режаларини аллақачон тўлдирган бўлсак ҳам деҳқонларимиз ортиқча ҳосилни ҳали-ҳамон йиғаяпти. Бир авлод даврида денгизга сув тушмаган эди, мана бу йил Амударё билан Сирдарё аслига қайтиб, Оролга сув берди.

Жуғрофий маълумот:

Сирдарёнинг йиллик оқими — 38 кубокилометр.

Амударёнинг йиллик оқими — 79 кубокилометр.

Жами: 117 кубокилометр.

Ўтган асрдаги трансчегаравий дарёларнинг сув тақсимоти қуйидагича белгиланган эди:

Ўзбекистон — 50 кубокилометр.

Туркменистон — 17 кубокилометр.

Тожикистон — 11 кубокилометр.

Қирғизистон — 9 кубокилометр.

Орол денгизи учун эса санитар сув бериш нормаси Амударёдан 4 кубокилометр, Сирдарёдан 2 кубокилометр қилиб белгиланган экан.

Жами: 93 кубокилометр.

117– 93 = 24 кубокилометр.

Хўш, қани энди ўша 24 кубокилометр сув? Улар дарёларнинг юқори ва ўрта оқимларидаги мақсадли-мақсадсиз қурилган сув омборларини, сув сақловчи тўғонларда турибди ёки Айдаркўл, Сарикамиш сингари сунъий кўлларга кетаяпти.

Ўтмишдаги сув тақсимотидаги адолатсизлик, яъни Орол денгизининг табиий эҳтиёжини эътиборга олмаслик минтақада сув танқислигини келтириб чиқарди. Оролнинг йиллик сув эҳтиёжи ўртача 55 кубокилометр эди.

Трансчегаравий дарёлар бўйича халқаро қонуний ҳужжатлар асосида адолатли сув тақсимоти низомлари ишлаб чиқилиб, уларнинг бажаришини барча мустақил давлатлар учун шарт қилиб қўймагунча, Орол жабрдийда бўлиб қолаберади...

Юртбошимизнинг таклифи билан бу йил баҳор кунлари БМТ Бош котиби Пан Ги Муннинг Оролга ташрифи ва Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеяси саммитининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган олий даражадаги ялпи мажлисидаги нутқида таъкидлаганидек:

«Орол фожиаи экология муаммоларига масъулиятсиз муносабатда бўлишининг яққол мисолидир. Бир пайтлар ноёб ва гўзал денгизлардан бири бўлган Орол бир авлод ҳаёти давомида деярли қуриб ва йўқолиб бораётган сув ҳавзасига айланди».

Орол тўғрисидаги ҳақиқат бундан ортиқ қандай айтилади?

Сайгоқлар қисмати

Орол — Марказий Осиёнинг иқлимиди белгиловчи денгизгина эмас, балки минтақанинг ноёб ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини таъминловчи манба эди. Орол фожиаси туфайли ўсимликлар дунёсининг 220 дан ортиқ турларидан айрилди. Бир пайтлари Ажиниёз шоир куйлаган «Кийик, қулонлари чалқиб яйраган» қорақалпоқ даласида бугунги кунда кийиклар кескин камайган бўлса, қулонлар умуман йўқолиб кетди.

Ваҳоланки, XVI аср хитой йилномаларида «Бухоро ва Хоразм савдогарлари йилига 300 000 жуфтдан зиёд сайгоқ шохларини сотганликлари» қайд этилган.

Айниқса, сўнгги пайтлари «Қизил китоб»га киритилган сайгоқларнинг ачинарли қисматига эътибор берайлик. Устюртда 1920 йиллар сайгоқларнинг бош сони бир миллиондан ортиқ бўлган бўлса, ҳозирги кунда уларнинг бош сони 40 баробар камайганлиги қайд этилмоқда. Аслида кўчманчи ҳаётга мослашган сайгоқлар Устюртга куз охирларида келиб, қишлоғини — ишқ мавсумини кенг далада яйраб ўтказди ва кеч баҳорда Устюртдек табиий тўғруқхонада авлодларини кўпайтириб, яна олис манзиллардаги яйловларга қайтади. Қозоғистон ҳудудида улар уч гуруҳга ажралиб, бири — Ўрол тоғларига, бири — Волга бўйи ва Нўғой далаларига, яна бири Бетпақдала чўлларига йўл олади. Россия ва Қозоғистонда сайгоқларни режали отишга рухсат берилган, бизда эса улар «Қизил китоб»га киритилган. Уларнинг бош сонини кўпайтириш — давлат ҳимоясида. Лекин сайгоқларнинг энг катта душмани — эркаклик қурби пасайган (импотент) эркаклар ҳисобланади. Сабаби, Кўчқор сайгоқнинг шохларидан эркаклик қурбини кучайтирадиган дори олинаркан.

Устюртлик овчи оқсоқолдан шунини эшитган эдим:

«Сайгоқлар куз охирларида пода-пода бўлиб кўчиб келганларидан сўнг, ўзларининг «ишқ ўйинларини» ўтказди. Аввало, кўчқорлар ўзаро калла ташлашиб, “ким кучли?” мусобақасида Бош ғолиб, иккинчи, учинчи ва ҳоказо ўринда турувчи сайгоқлар маълум бўларкан. Сўнгра, ургочи сайгоқлар битта чизиқ бўйлаб, қаторга тизиларкан. Бош ғолиб кўчқор «мони гуломга киришаркан» ва 37-38 гача ургочини «қочириб», шу орада ўзи ҳам «жон топшираркан». Навбат иккинчи, учинчи, тўртинчи ва ҳоказо кўчқорларга келиб, улар ҳам ишқ йўлида «қурбон» бўлганларигача бу ўйин давом этар экан. Ургочи сайгоқларнинг дастлабки кўчқорлардан «тутмай» қолганлари эса, тизилган қаторнинг охирига бориб, яна навбатга тураркан...»

Мустақиллигимизнинг илк кунларида — 1991 йилнинг кузида Устюртда «Сайгачий», Мўйноқда «Судочье» буюртмаҳоналари ташкил этилиб, сайгоқларнинг бош сонини кўпайтириш ва бу ерларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тадбирлари белгилаб олинди...

Антиқа тухумлар сирини...

Бундан анча йиллар илгари, сув танқислиги пайтлари эди. Қиш ҳам анча совуқ келиб, Қорақалпоғистоннинг шимолий чорва туманларида қорамоллар билан кўй-эчкилар айниқса жабрда қолди. Ёб (ариқ)лардан сув келмай, қудуқлардаги сувлар «қочиб» кетиб, молларнинг бош сони камайиб бошлади.

Уша кунлари Чимбойнинг бозоридан антиқа рангли тухумлар пайдо бўлди. Қандолатчиларнинг кунини туғиб, уларни арзон-гаровга олаётганидан хурсанд эдилар. “Бу тоғалардан турли бало чиқади, ахир Чимбой атоқли Ўмирбек лаққининг ватани эмасми?”—деган ҳазил-хаёлга борсам, бу антиқа тухумлар ёввойи ғозларники бўлиб чиқди... Уларни овчилар Жилтирбас ва Шахаман томонлардаги ёввойи ғозларни отиб, уясида оларкан...

— Бу ёвзуликнинг чегараси борми?— деб сўрадим тоғалардан.

— Нима қиласан, жиян, тирикчилик... Қани, ўзинг тирикчиликнинг чегарасини кўрсатиб бер-чи?..

Тоғалар доимо ақлли, жиянлар сал тентак бўлади. Тентаклик қилмасам, ютқазиб қўядиган бўлдим...

– Мана бизда сўнги пайтлари афгон майнаси кўпайиб кетди. Улар далаларингиздаги буғдой, арпа, шоли, жўхори ва тариқларингизни, боғларингиздаги узумларни еб қўймоқда. Майна ташқи кўриниши чиройли, лекин тақасалтанг ва ёвуз қуш. Улар булбулдан тортиб мусичагача қушларнинг тилларида сайрай олади. Уларнинг ўзлари уя қурмайди, уйларингизнинг томларига уя қурган кабутарлар билан мусичалар курк бўлган пайтлари бечораларнинг тухумларини уядан чиқариб ташлаб, ўрнига ўзларининг тухумларини қўйиб кетади. Она кабутарлар билан мусичалар эртага полопон чиқариб, уларни боқиб-қоқиб, қанотлари чиққанида, «мен нега майна туғдим» деб ҳайронлар қолади. Сизлар эса, ҳақиқий мерган бўлсангиз, нимага ўша майналарнинг тухумини қуритмайсиз? Бечора ёввойи гозлар билан ўрдакларнинг тухумларини олиб-сотиб юрсангиз, ўзларингизнинг ўша майналардан нима фарқингиз қолади? Менимча, майналар ҳам сизлардан сал ақллироқ шекилли, улар ҳеч бўлмаса, тухумнинг ўрнига тухум қўйиб кетади-ку!

– Ҳой, бўлди, жиян, тоғалар ҳазилни кўтаради деб, тилингга эрк бераверма... Ундан кўра, олдиндаги ошингни еб, “Қоратов”ингни ич...”Жияндан эл бўлмас”, деганлари рост чиқди-ёв... тентак...

Мен барибир, Орол бўйидаги ёввойи қушларнинг полопонларига яхши кунлар тилаб, қадаҳ кўтаришни таклиф қилдим. Тоғалар бу сафар норози бўлишмади...

Тузли тўзон

Умумий майдони ҳозир қарийб 5 миллион гектарни ташкил этадиган Оролқумдан йилига юзлаб миллион тонна чанг-тўзон кўтарилмоқда. Уларнинг аэрозол ҳолида минглаб километрларгача масофага учиб бораётгани тўғрисида маълумотлар ҳам бор. 1988 йили «Орол-88» илмий-публицистик экспедицияси таркибида Помир тоғларининг Оқбайтал довоида ҳам Оролнинг тузли тўзони изларини кўрган эдик...

Хўш, бунинг оқибатлари нималарга олиб келиши мумкин? Кўшни қардош давлатларнинг қишлоқ ҳўжалигида сўнги пайтлари боғдорчилик, узумчилик, полиз-сабзавот ва пахта ҳосилдорлиги анча камайиб кетганлиги, суғориб экиладиган ерларнинг кескин шўрланиб бораётгани маълум бўлмоқда. Чорва молларининг яйлов майдонлари қашшоқлашиб, уларнинг табиий озуқа манбалари бўлмиш ўсимликлар дунёси қашшоқлашиб бормоқда. Сабаби нимада дейсиз? Сабаби қуйидагилар:

1. Мевали дарахтларнинг гуллаган пайтига эътибор берсангиз, бу асосан Оролдаги тузли чанг-тўзон кучайган баҳор ойларига тўғри келади. Тузли чанг тушган қайси бир мева гулларидан тўлақонли ҳосил олиш мумкин?

2. Полиз-сабзавот ва пахта майдонларининг шўрланишига эса фақат тепадан тушаётган тузли тўзонгагина эмас, балки суғорилаётган сувнинг сифати ҳам сабаб бўлади. Эсингизга солсак, «Жаҳон адабиёти» журналининг ўтган сонларида бир япон ёзувчисининг сув ҳақидаги ажойиб асари чоп этилди. Унда оқин сувда «ҳиссиёт, эслаш қобилияти ва ўз йўлини топиш хусусиятлари» мавжуд эканлиги қайд этилади. Тиниб қолган сувда эса, бу хусусиятларнинг айримлари йўқолиб, бундай сув айниш ва шўрланишга мойил бўларкан. Демак, оқин сувни мажбурий тўхтатиб қўйиш унинг сифатини ўзгартираркан. Сифатсиз сув билан суғорилган қайси экин сифатли ва мўл ҳосил беради?

3. Оқин сув ўз таркибида ҳар хил минераллар эритмаси билан ерга озуқа ва маълум миқдорда туз ҳам олиб келади. Экстенсив усулда экилган майдонларни интенсив суғориш эса, ўша майдонларнинг тезда шўрланишига, ҳосилдорлик йилдан-йилга камайиб, экиннинг таннархи қопланмай қолишига сабаб бўлади.

Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганидек: **«Орол тақдири – миллион-миллион инсонлар тақдири, демакдир. Шундай экан, биз ўз тақдиримиз, фарзандларимиз келажаги учун курашмоғимиз зарур»**. Президентимиз бу ўринда нафақат Ўзбекистон ёки Қорақалпоғистон тақдири, балки Ер курраси аталмиш гаройиб сайёрамизда яшовчи ажойиб инсонларнинг умумий тақдири ва келажаги ҳақида қайғуриб гапираёпти. Айтайлик, биз Орол тақдирига бефарқ қарасак, осмонимизни тузли чанг-тўзон қоплаб, аста-секин Она-ер ўз ҳосилини камайтириб, бутун дунё халқларининг аҳволи танг бўлиб қолиши ҳеч гап

эмас. Чунки Орол қадим-қадимдан икки она дарё — Амударё ва Сирдарёлар орқали оқиб келадиган сувлар билан тузларни табиий сақлаб турадиган денгиз эди. Дарёлар денгизга оқмай қолганидан сўнг, ўша йиллик оқим билан келадиган тузлар деҳқоннинг суғориладиган томорқасигача бориб, ўша ерда қолиб кетади. Осмонда эса яна Оролнинг тузли чанг-тўзони...

Ҳозир Президентимизнинг саъй-ҳаракатлари ва халқаро экологик ташкилотлар ёрдамида Орол акваториясининг жанубий қисмида яшил ҳудудимизни Оролқум ҳамласидан асрайдиган «яшил қалқон»ли зона барпо этилмоқда. Бугунга келиб, ўрмон хўжаликлари томонидан 227 минг гектар майдонда саксовул, черкез, кандим ўсимликларидан иборат ўрмонзорларнинг бунёд этилгани қум кўчишларига барҳам бермоқда. Яқиндагина Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгаши ва ҳукумати «ҳар бир оила 5 тадан мевали дарахт ўтқазishi» ташаббуси билан умумхалқ ҳашарини ўтказди. Тўртта саҳро қуршовида қолган ҳудуд учун, бу чўлистон ўртасида гулистон, боғу бўстон яратишга интилган яхши ниятлар эди.

Қорақалпоқнинг неси бор?

Бизга оналаримизнинг оқ сути ва алласи билан кирган қуйидаги қўшиқ сатрлари ҳар доим эсимизда: «Уч ой — қовуним, уч ой — соғиним, уч ой — қавоғим, уч ой — чавоғим»... Бундан, албатта, қорақалпоқлар «ёзи билан қовун, кузда қовоқ, қишда чавоқ, баҳорда эса соғин сифирнинг сутини ичиб кун кечираркан» деган маъно чиқмайди...

Бу ерда деҳқонлар экин майдонларини қишда суғориб қўяди, чунки баҳорги сув қачон келиши амримаҳол деган маъно бор. Бир пайтлар Қорақалпоғистонга келган бошқирд халқ шоири Мустай Карим деҳқонларимиз заҳматларга тасанно айтиб:

— Баъзи дангаса кишилар эрталаб туриб, юз-қўлини чайиб-ювишга эринса, бу меҳнаткаш қорақалпоқ халқи ўз экин майдонларини йилига тўрт-беш марта чайиб юваркан... — деганди.

Яна бир россиялик меҳмон эса бу йилги қовун сайилидаги 57 турли қовун навларини тотиб қўраркан:

— Бир пайтлар Қорақалпоқ қовунларининг мазаси тилингни қоқ ёради деганлари рост экан, лекин мана шу шўр тупроқдан бундай ширин қовунларнинг чиқишини тасаввур қила олмаяпман... Бизда ҳам қовун-тарвуз экилади, лекин биз уларга баъзан шакар сепиб истеъмол қиламиз, — деган эди.

Қорақалпоқлар азалдан тўғрисуз, оққўнгил, журъатли халқ. Тарихнинг юксақ чўққи-довонларидан ошиб, бугунги авлод аждодлар орзуси бўлмиш мустақилликка эришгандан кейин, зўрликка учраган табиат уларга овунч бўлган Оролидан айирса ҳам, Оллоҳ таоло халқимизнинг насибасини бошқа томондан берапти. Устюрт ва Мўйноқ ҳудудида очилган янги-янги нефть-газ булоқлари, Қўнғирот сода заводи ва қурилиши бошланиш арафасида турган «Сургул» газ-кимё мажмуаси, Қоратоғ тизмаларидаги рангли металллар ҳамда ҳали қурилиш навбатини кутиб ётган фосфорит конлари, «Учқудуқ — Нукус» темир йўлининг барпо этилиши, Буюк Ипак йўлининг аҳамиятли бир қисми бўлган «Қўнғирот — Бейнау» автомагистралининг жадал суръатларда қурилиши, Нукус аэропортига халқаро мақом берилиши билан дунёнинг тўрт томонига очиладиган ҳаво йўллари халқимизнинг истиқболи порлоқ эканлигидан дарак бермоқда...

Нукус

Алафлар ҳам гуллар олучалардай

Япон шеъриятидан

Яманоз АКУРА

* * *

Бойнинг боласида энгил-бош бисёр,
Юз йил кийса тугамас, тўзмас,
Бойлар сандиғида
Чирийди дунё,
Не ҳарир либослар топадир абас.

Камбағал дағал бўзга зор,
Жанда топилмайди илғали.
Шундай яшаяпмиз,
Бу Очун – озар,
Минг доду фарёд қил, барчаси бекор!

* * *

Йўлимнинг бағри хун. Дунё кезаман.
Кўзда ёш, дилда дард, хўрлик.
Нима қилай,
Учиб кетай десам
Қуш эмасман, қанотларим йўқ!..

* * *

Ана, ўтиб борар оғиздан-оғизга,
Йилдан-йилга, асрдан-асрга.
Инжа хотирларим, нурсиз қиёфам.
Ҳа-хув, дегулик шу шаънсиз умрга
Шунча иштиёқ-ла келмоқ шартмиди?

Отото ТАБИТО

* * *

Мана, уйга қайтмоқ
Они ҳам етди...
Бироқ олис ўша маконда
Қолганмикин бир муаттар қўл
Бошимни силар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

9

* * *

Қусакаэ бўғози қиёқзорида
Хўрак титган турна мисоли
Тентираб юрибди худди ўзимдек —
Дўстим. Қанчалар оғир
Қанчалар азобдир уни эсламоқ.

* * *

Бунчалар олиссиз, пойтахт йўллари,
Севгилимга элтгулик қадар.
Мен эса ҳар кеч
Онт ичаман бир гўзал ҳаққи
Сизни тушларимга олиб киргали.

Кино ЦИРАЮКИ

* * *

Ҳа, буни фақат туш деб аташ мумкин, —
Буни мен шу бугун англадим туйқус, —
Умр бу — уйқу...
Мен эса ўйлардим — ўнгим,
Ўнгим, деб ўйлардим... У рўё — афсус!..

САЙМАРО

* * *

Жавзо ёмғири қуяр
Ва шамол олуца баргида
Яшнаё бошлайди.

РАЙДЗАН

* * *

Ловулар ўчоқ
Суқилар дарича ёриқларидан
Изиллаган куз.

БОСЁ

* * *

Унсиз, мунгли
Баргдан-баргга томчилар
Куз ёмғирлари!

* * *

Кеч куз шоми.
Шип-шийдам новдада
Қунишган биргина қарға.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

10

* * *

Ёз анғизлари!
Яшиллик қурбонлари
Жон берарлар қандай мардона...

КИКАКУ

* * *

Гадо йўлда!
Бор-йўқ энгил-боши —
Осмону замин.

* * *

Тушларимга кирмоқда эди
Хўрозлару... қичқириқлари,
Нечун ҳайдаб юбордингиз, она?

РАНСЭЦУ

Кузги ой
Қил қалами ила
Чизди қарағайни мовий осмонга.

ДЗЁСО

* * *

Далаларни, тоғларни
Сассизгина
Тунаб кетди қор...

КЁРАЙ

Сингилчамнинг ўлими

Кўлларимда
Аста-аста сўлди ва...
Ўчиб қолди... тиллақўнғизим.

КЁРОКУ

* * *

Хожамнинг хос хонасида
Тунадим бир тунни.
Барибир жунжикдим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

КАКЕЙ

* * *

Куз. Изғирин...
Узвормаса гўргайди...
Нимжонгина ҳилолни.

БУСОН

* * *

Буталар тикони ёноқларига
Исирға бўлиб
Шам тушди.

ТАЙГИ

* * *

Бедана сайрайди
Ёниб...
Худди, тўрқовоққа тушмаган каби.

ИССА

* * *

Мен туғилган юртда
Алафлар ҳам
Гуллайди олучалардай.

* * *

Булбул
Бир қўшиқни куйлар
Шоҳлар ҳузурида ҳам.

* * *

Қор ёғар,
Яйрар кўчалар
Болакайлар қийқириқларидан.

* * *

Жон сақлардик биз — қордан қочган
Оч ва юпун, дайди болалар,
Кўприк остида.

* * *

Биласанми, қачонлардир
Ака-сингил бўлгандаймиз,
Маъюс каккужон!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Банди қушга азоб қузатмоқ,
Учиб юрган
Капалакларни.

* * *

Она қуш
Ин қўяр, бамайлихотир
Кесиляётган дарахтга.

* * *

Бир-бирингизни аянг,
Иноқ бўлинг оға-инилардек,
Кетётган қушлар!

ЁДЗЮ

* * *

Ошиқар аёл,
Шоли кўчатларин жадал экароқ
Гўдак йигиси келётган томон...

Масаока СИКИ

* * *

Қоронғида танга жиринглар
Чақаларин санайди гадо.
О, қанчалар совуқ қиш тунни!

* * *

Қуёш оққан палла
Булутларга биқинволиб
Куйлар тұрғайлар.

* * *

Кўкламнинг узун кунда
Соҳил билан узоқ
Дардлашди қайиқ!

* * *

Баҳор, ёмғир шивалар,
Паром тўла елкан-ёмғирпўш:
Бири қалқиб, бири пастлайди.

Ёсано КАН

Бир кун

Кўйлагин ечаркан, нозланди:
“Қара, қаддимга боқ, қандай гўзал-а!”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Тонгда, кетар чоғи, эслатиб қўйди:
“Ёлғизликда ой ҳам, унутма,
Йигирма кунга бормаи, қарийди!”

Душманам

Узоқ-узоқларга кетди, душманам,
Чирмаб ташлаб мени дарахтга.
Суюклимни отга ўнгариб,
Етти тойни олдиға солиб
Чала кетди мен чалган найни!

Ёсано АКИКО

Кўрқоқлик

Менга девдиларки, бу йўл
Сени ўлим чоҳига элтар,
Ва мен ярим йўлда ортимга қайтдим.
Шундан буён мени чорлайверади
Қинғир-қийшиқ, хилват, сўқир сўқмоқлар.

Исикава ТАКУБОКУ

* * *

Поездга чиқсаму кетсам, дердим,
Узоқ-узоқларга! Кетдим...
Тушдим бир кўнар жойим йўқ жойда...

* * *

Одамлар бор, олам чароғи,
Кулиб турар уларга борлиқ.
Мен ҳам тополсайдим шундай сафони.

* * *

Қорним оч қолган ўша кун
Бир ҳамдардлик кўрдим итнинг кўзида.
Думин ликиллатарди, муҳтожлик...

* * *

Дўстлар!
Ирганманг гадодан. Бу ҳолда
Оч-наҳор, афтода кунларим яшар.

*Рус тилидан
Абду НАБИ
таржималари*

Камило Кастело БРАНКО

Хазон бўлган севги

Роман

I

Домингос Жозе Коррейя Ботельо де Мескита-и-Менезес аслзода дворянлардан бўлиб, Трас-ос-Монтес чекка ўлкаларининг Вила-Реал шаҳрида дангиллама ҳовлида истиқомат қилар эди. 1779 йили Каскайс шаҳрининг бош судьяси этиб тайинланди. Шу йили у дона Рита Тереза Маргариди Пресъоза да Вейга Калдейранга уйланди. Унинг отаси кавалерия капитани бўлган. Бобоси эса Антонио де Азеведо Перейра да Силва нафақат ўзининг юксак ҳарбий амали билан, балки ўша пайтлар бебаҳо ҳисобланган жанг қилиш санъати китоби муаллифи сифатида ҳам жуда машҳур эди.

Лиссабонга кўчиб ўтган вилоятлик бакалаврнинг ўн йиллик умри қизларнинг кўнглини овлаш билан ўтди, афсуски, бу кўнгил овлашлар бесамар кетди. Домингос Ботельони худо чиройдан қисган эди. Шунинг учун ҳам у фрейлина дона Мария қалбида нозик ҳис-туйғуларни уйғота олмади. Бу хонимга тенг келиш учун унинг давлати камлик қиларди. Унинг Дауро вилоятида умумий қиймати ўттиз минг крузодо¹га тенг келадиган бир қанча ерлари бор эди. Домингос қобилиятсиз, узоқни кўра билмайдиган йигит эди, шу сабабли университетдаги курсдошлари уни “жўхоривой” деб чақиришарди. Вила-Реал шаҳрида истиқомат қилувчи қариндош-уруғлари орасида ҳам шу лақаб билан машҳур эди. Талабаларнинг айтишича, бу лақабни у

¹ К р у з а д о – пул бирлиги.

Рус тилидан
Назира ЖҰРАЕВА
таржимаси

Португал ёзувчиси Камило Кастело БРАНКО 1825 йилда туғилиб, 1890 йилда вафот этган. У дастлаб журналистика соҳасида иш бошлаган. Адабиётда қилган хизматлари учун юртининг энг катта “Роза” ордени билан мукофотланди. У ёзган романлар бирин-кетин нашр этила бошлади. Уч жилддан иборат “Лиссабон сирлари” 1854 йилда чоп этилди. “Аёллар нима билан шуғулланаяптилар”, “Базилио Фернандес хангомалари” ҳажвий асарлари, “Хазон бўлган севги”, “Халоскор муҳаббат”, “Мутаассиб аёл” номли севги мавзусидаги романлари ўқувчилар орасида катта шуҳрат қозонди. Бранконинг “Хазон бўлган севги” (1881) романи ёзувчи ижодининг чўққиси дейиш мумкин. Автобиографик руҳда ёзилган бу асар мамлакатда ва чет элларда қайта-қайта нашр этилди. Романда ота-оналар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар сабабли фарзандлари тортган азоб-укубатлар тасвирланади. Пировард натаижада икки ёш ўртасидаги севги поймол бўлади.

ўз қишлоғида жўхори нонини кўп еганлигидан орттириб олган дердилар.

Ҳар бир инсоннинг бир яхши хислати бор бўлганидек, Домингос Ботельода ҳам яхши хислат мавжуд эди. У ўз даврининг най чалувчиси эди. Комбривада отаси унга моддий ёрдам кўрсата олмаган вақтларида икки йил най чалиб тирикчилигини ўтказди. Ана шундан сўнг отасининг кўнгли хотиржам бўлиб, пул юборишни тўхтатди.

Домингос Ботельо ўқишини тугатиб, 1767 йили Лиссабонга кўчиб ўтди. Бу ерда у ҳуқуқшунослик соҳаси бўйича қирол девонига ишга жойлашди. Домингос Ботельонинг отаси Фернан Ботельо ўз вақтида Лиссабон шаҳрида яхши обрўга эга бўлиб, айниқса, герцог де Авейронинг ҳурматиغا ҳам сазовор бўлди. Герцогнинг бу ҳурмати оз бўлмаса унга жуда қимматга тушиши мумкин эди. Чунки у 1758 йили бир хонимга уюштирилган суиқасд ишига аралашиб қолганди. У Жункейра қамокхонасидан чиқиб келди ва бу тамгадан қутулиб, ҳаттоки граф де Оэйраснинг ҳимоясига ҳам кириб олди. Чунки у бу графнинг авлоди аждоди Портолик Пинтос Коэльос до Бонжардинонинг авлод-аждодига нисбатан қадимгироқлардан эканлигини исботловчи ҳужжатни яратувчилар орасида эди. Портолик дворян Себастьян Жозе де Карвальо ўғлига улар ўз қизини беришга рози бўлмагани кулгили ҳолат бўлса-да, лекин бу катта судлашувга сабаб бўлган эди.

Қизиқ, бу бакалавр найчи қандай қилиб дона Мария 1 ва Педро III ларнинг ишончини қозонди экан? У қироличанинг кўнглини турли ғалати қилиқлари, борингки, бор истеъдодини ишга солиб овларди. Ҳар ҳолда у сарой одами бўлиб қолганди. Шунингдек, қироличадан мўмайгина маош ола бошлаганидан шаҳарнинг бош судьяси лавозимига даъвогарлик қила бошлади. У келажакда адлия вазири лавозимига эга бўлишни ўйлаб юрарди. Ниҳоят, бир неча илтимослари эвазига у Каскайснинг бош судьяси лавозимига тайинланди.

Домингосда сарой аёлларидан бирига кўнгили кўйиш нияти ҳам йўқ эмасди. У ўз хис-туйғуларини бир вақтлар Луис де Камоэнс ёки Бернардин Рибейрога ошиқ бўлганини оддий сўзлар билан ифода этишни ният қилди. Бу ишда қироличанинг ёрдамидан умидвор бўларди. Афтидан, доктор Пузир — саройда уни шу ном билан аташарди — бахти кулганлардан эди, чунки у бахт фақат қобилиятда эмас, деган қоидадан истисно эмасди. Домингос Ботельо ниҳоят дона Рита Прессозага уйланди. Рита ўта гўзал хоним эди, у эллик ёшида ҳам хуснини йўқотмаганди. Аммо гўзал хоним сепсиз эди. Унинг бир қатор эътиборли авлод-аждодлари бўлган, улар ичида епископлар ва ҳарбий саркардалардан бири узоқ юртларда асир тушгач, уни сув қайнаб турган қозонга ташлаб ўлдирган эдилар. Бу иш қанчалик азобли бўлмасин, лекин шарафли ҳам бўлган, чунки бу саркарданинг авлодларини кейинчалик Калдейранлар¹ деб номлай бошладилар.

Домингосга турмушга чиққан сарой аёли дона Рита бахтли бўлолмади. У сарой ҳаётини кўмсарди. Бу аёл саройдаги кийим-кечаклар, мўл-кўлчиликларни қироличанинг бир оғиз гапига алишди-қўйди. У икки ўғил, уч қизнинг онаси бўлди. Катта ўғлининг исми Мануэл, кичигиники эса Симан эди. Қизларидан тўнғичининг исми Мария, иккинчисиники эса Анна ва учинчи қизига онасининг исмини — Рита деб ном қўйишганди. У гўзалликда онасидан қолишмасди.

Каскайс шаҳрининг бош судьяси 1784 йилгача Лиссабонда Ажуда қавмида яшади; лекин у ҳаммавақт обрўли лавозимда ишлаш илин-

¹ К а л д е й р а н — қозон (*Португал*).

жида юрарди. 1784 йили унинг иккинчи ўғли Симан дунёга келди. Бу унинг тўртинчи фарзанди эди. Уша йили унинг отасига бахт кулиб боқди. Вила-Реалга хизмат бўйича ишга жўнатдилар.

Вила-Реалдан бир миля масофа нарида бу ҳамқишлоқларини кутиб олиш учун шаҳар зодагонлари йиғилдилар. Йиғилганларнинг барчаси аждодларига таллуқли бўлган зеб-зийнатлар билан безатилган араваларда келган эдилар. Ботельо де Мескита Менезес оилаларининг аравалари алмисоқдан қолган бўлиб, хизматкорнинг кийимлари эса жуда эски, кир-чир, титилиб кетган эди.

Йиғилганларга кўзи тушган дона Рита гардишига олтин суви юртилган ларнетни ўнг кўзига тақиб, сўради:

– Менезес, бу йиғилганлар кимлар?

– Булар бизнинг дўстларимиз ва қариндошларимиз. Улар бизни кутиб олгани чиқишган.

– Улар ҳозир қайси асрда яшаётганларини биладиларми? – дея сўроққа тутарди эрини сарой аёли.

– Бу нима деганингиз, бу ерда ҳам Лиссабондагидек XVIII асрда яшаштилар.

– Ҳа, шундай денг, мен бу ерда XII асрда яшаштиларми, деб ўйлабман.

Хотинининг бу “ҳазил”ларига эри кулиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин ҳозир ҳазилнинг вақти эмаслигини тушунди.

Бош судьянинг отаси Фернан Ботельо келинига ёрдамлашиш мақсадида бир қадам олдинга юрди-да, унинг қўлидан ушлаб, уруғаймоқлари ёнига етаклаб келди. Дона Рита қайнотасининг башарасига ҳам қарамай, кўзойнаги орқали фақат ясама сочидаги бант ва оёқ кийимидаги тўқасига синчковлик билан тикилди. У Вила-Реалдаги дворянларга қараганда Лиссабондаги кончиларнинг кийим-бошлари дуруст дея хаёлидан ўтказди. Эрининг қариндош-уруғлари ўтирган аравага чиқишдан аввал дона Рита:

– Алмисоқдан қолган бу аравага ўтириш хавfli эмасми? – деб сўради қайнотасидан.

Фернан Ботельо, араваларга ҳали юз йил, унга қўшилган хачирларга эса ўттиз йил ҳам бўлгани йўқ, деб келинини тинчлантирди.

Ота-бувалари дон Динис даврида келиб шаҳарга асос солганларнинг ҳурмат юзасидан айтган гапларини дона Рита каландимоғлик билан тинглади. Кутишга чиққан ёшлардан бири кейинчалик бу воқеани хотирлаб: “Биз уни қиролича дона Мариянинг канизакларидан бири эканлигини яхши билардик, лекин биз билан бўлган суҳбатда ўзини гўё қироличадек тутарди”, деганди. Кутиб олувчилар Алмуден бутхонасига яқинлашганларида шаҳардаги барча қўнғироқлар бонг ура бошлади. Дона Рита эрига меҳмонларни қўнғироқ бонги остида кутиб олиш бемаънилик эканлигини уқтирди.

Меҳмонлар Фернан Ботельонинг эски ҳовлиси олдида аравадан тушдилар. Фрейлина уйнинг ён-атрофига назар ташларкан: “Мафра ва Синтра, Бемпост ва Келушалар саройида катта бўлган, мендек аёл энди мана шундай хароба уйда истиқомат қилишим керак”, деб хаёлидан ўтказди.

Орадан бир неча кунлар ўтгач, дона Рита хоналарни каламушлар босиб кетганлиги-ю, уйнинг томлари босиб қолишидан хавотирда эканлигини, қишда бу уй деворлари совуқдан уларни асрай олмаслигини ва қирол саройидаги юмшоқ тўшакларга ўрганган бу хоним қишда шамоллаб, ўлиб қолиши мумкинлигини эрига айтди.

Домингос Ботельо хотинининг гапларини инобатга олиб, янги уй қуришга киришди. Унинг тўплаган маблағи уй пойдеворини қуришгагина етди, холос. Шундан сўнг у қироличага хат ёзиб, уй қурилишини ниҳоясига етказгунга қадар моддий ёрдам олишга муваффақ бўлди.

Домингос Ботельо Лиссабондаги устахоналарга ўзига хос дарвоза буюртирди. Дона Мария эса бу дарвозада унинг туғроси бўлишини истади. Начора, вақт ўтганди. Устахонадан битган дарвозани аллақачон олиб келгандилар. Янгисини буюртиришга маблағлари етмасди. Устига-устак, отаси ўз туғроси билан фахрланишини яхши билган Домингос, уни ранжитмоқчи ҳам эмасди. Шундай қилиб, дарвоза туғросиз қўйилди. Дона Рита эрига гапини ўтказганидан ўзини голиб деб билди.

Бош судьянинг шаҳарда кўпгина қариндошлари бор эди. Дона Рита каландимоғ бўлса-да, қишлоқдагилар билан ҳамсухбат бўлишга мажбур эди. Очигини айтганда, бу хоним уларнинг савиясини юқори даражага кўтармоқчи бўлди. У ўз атрофига эрининг уруғларини тўплади. Уларнинг баъзилари эгаллаган мавқелари билан ғурурлансалар, бошқалари эрларининг эгаллаган лавозимларидан сармаст эдилар. Дона Рита уларга кўзойнаги орқали масхараомуз қараб турганида эрининг йиғилган уруғлари орасидаги энг сурбетлари ҳам унга тик қарашга ботина олмасдилар.

Домингос Ботельо ўзидаги истеъдоди билан хотинининг қалбидан муносиб жой олишга ишонмас эди. У рашкдан азоб чекарди. Аммо Ритани ранжитиб қўйишдан қўрқиб, рашкини очиқ намоён этишдан ўзини тиярди. Агар хотини буни сезиб қолгудек бўлса, ҳақиқатан ранжиган бўларди. Сарацинлар томонидан қайноқ қозонга солиниб қатл этилган ҳарбий саркарданинг набираси қариндошлари устидан мазах қилиб, куларди. Қариндошлар бу хонимга ёқиш мақсадида башанг кийиниб олар, от миниш маҳоратини тўла эгаллаганликларини намоёиш этиш мақсадида, катта кўчаларда Маркиз де Мариалва каби от ўйнатиб келардилар.

Бош судья – Домингос Ботельога бир нарса сира тинчлик бермасди, кўзгуга қараган сари, ўзининг хунук башарасини кўриб, юраги орқага тортиб кетарди. Хотини Рита эса кун сайин очилиб бормоқда. У эрининг кўнглини овламай қўйганди. Бу ҳолатдан чиқиб кетиш учун ўтмишда гўзал хотинни кўнглини хунук эр қандай овлаган экан, деб кўп ўйларди. Унга фақат бир воқеа тинчлик бермасди, у ҳам бўлса афсоналардаги Венера ва Вулкан ўрталаридаги никоҳ воқеаси эди. Ошиқ-машуқларни илинтириш мақсадида темирчи ясаган тўрларни эслар экан, Домингос Ботельо Вулканнинг сабр-тоқатига қойил қоларди. У хаёлан ўзига-ўзи, агар хоинлик содир бўлганига ишонч ҳосил қилса, Юпитерга шикоят қилмаган ва яқинларига қопқон қўймаган бўларди. Прапоршикни гумдон қилган мушкетон Луис Ботельони эслайлик; судьяда ҳам мушкетонлар йиғиндиси бўлиб, у бу борада қиролнинг қонунлари ва фармонларидан кўра кўпроқ тушунчага эга эди.

Шу алфоздаги нотинч ҳаёт олти йиллар чамаси давом этди. Бош судья ўз таниш-билишларини ишга солиб, ишини бошқа шаҳарга кўчиришни илтимос қилди. Унга бахт кулиб боқди, кутганидан ҳам дурустроқ, кўнглига ёқадиган иш топилди. Ламего шаҳрида проведор лавозимига ишга тайинланди. Вила-Реал шаҳрида Рита хоним ён атрофига ўз хушторларини йиғиб олганди, энди эса бошқа шаҳарга кўчиб кетиши арафасида хушторлари афсус-надоматда “оҳ-воҳ” че-

киб қолдилар, Рита хоним эса улардан устунлиги ва сўзамоллигидан кибрланиб юрарди. Унинг эри ҳақида кўплаб тўқилган латифалар қолди, холос. Бу латифаларни кўп вақтгача эслаб юрдилар. Шундай латифалардан иккитасини сўзлаб берсам: “Бир деҳқон судьяга бузоқ ҳадя этибди. Шунда судья бузоқ онасидан ажралиб қолмасин деб сизгирни ҳам қўшиб олган экан. Домингос Ботельо бузоқни онаси билан молхонага олиб бориб, боғлашларини буюрибди. Шундан сўнг, у ким қизини ҳадя этса, албатта онасини ҳам қўшиб ҳадя этиши керак, деб айтибди”. Яна бир куни унга чиройли нақшлар билан ишланган думалоқ патнисда пишириқ келтириб берибдилар. Шаҳар судьяси пишириқни болаларига тарқатиб, патнисни ўзида қолдиришни буюрибди, патниссиз пишириқни берганларида, буни мен ҳақорат деб билардим, дебди у. Шунинг учун бизнинг давримизда ҳам бирон кимса келтирилган совғани идиши билан олиб қолса, маҳаллий аҳоли “у худди жўхоривойга ўхшар экан”, дейишарди.

Ломеводаги ҳаёт дона Ритага умуман ёқмади. У эрига: “Бу ердан кўчиб кетмасак, беш боламни олиб ўзим Лиссабонга кетаман”, деб дагдага қилибди. Айтишларича, Ломеводаги зодагонларнинг келиб чиқишлари жуда қадимий бўлиб, Алмакаве даврларига бориб тақалишидан гурурланиб яшар эканлар. Улар танноз Рита хонимни менсимас эканлар, устига-устак Домингос Ботельони амалдор бўлишидан аввал икки йил Коимбрета найчи бўлганини ҳам жуда яхши билар эканлар.

1801 йилдан бошлаб Домингос Жозе Ботельо де Мескита Визеуда коррежидор¹ вазифасида ишлай бошлади.

Катта ўғли Мануэл йигирма икки ёшда бўлиб, у ҳуқуқшунослик факультетининг иккинчи курс талабаси эди. Ун беш ёшли ўғли Симан Комбрета адабиётшунослик бўйича таҳсил оларди. Уч қизи эса ота-онасининг арзанда овунчоғи эдилар.

Катта ўғли Мануэл укасининг феъл-атвори ёмонлиги, баджаҳиллигидан нолиб отасига хат йўллади. Мануэл ўз хатида ҳаёти доимо хавф остида эканлигидан нолиб ёзарди. Чунки укаси Симан юборилаётган пулларни китоб олишга сарфламай, балки тўппонча сотиб олаётганлиги, университетнинг бебошдоқ талабалари билан ошнолигини, кечқурунлари кўчада дайдиб, маҳаллий аҳолини ҳақорат қилишлиги-ю, уларни бир-бирларига гиж-гижлашлари ҳақида батафсил ёзди.

Коррежидор Домингос Ботельо кичик ўғлининг жасурлигидан фахрланар эди. Ўғлининг бундай қилиқларидан ташвишга тушган онаси бир вақтлар Трас-ос-Монтесда энг жасур зодагон ҳисобланган катта бобоси Пауло Ботельо Коррейанинг нақ ўзгинаси эканлигини қайта-қайта таъкидлар эди.

Укаси Симаннинг бу хурмача қилиқларидан чўчиган Мануэл таътил бошланмасиданоқ Коимбретдан Визеуга қайтиб келди-да, отасидан ўзини бошқа ўқув юртига жойлаб қўйишини илтимос қилди. Онаси дона Рита ўғли Мануэлни кавалерия кадет корпусига жойлашишини истади. Мануэл Ботельо Визеудан Браганса кўчиб ўтиб, ота-онаси томонидан келиб чиқиши зодагонлардан эканлигини исботлаб, кадет корпусига жойлашди.

Шу вақт оралиғида кенжа ўғли Симан барча имтиҳонларни аъло баҳога топшириб Визеуга қайтди. Отаси ўғлининг бундай қобилиятга эга эканлигидан фахрланиб, унинг барча шўхликларини кечирди.

¹ К о р р е ж и д о р — юқори мансаб.

Симандан нега акаси билан чиқиша олмаганлигини сўради. Симан акаси Мануэл уни роҳиблардек ҳаёт кечиришга мажбур қилганлиги ҳақида сўзлаб берди.

Симан ўн олти ёшда бўлса-да, лекин йигирма ёшлик йигит дидини берарди. У кўринишдан бақувват, хушсурат ўспирин бўлиб, юз тузилиши, қадди-қомати онасига ўхшаб кетса-да, феъл-атвори тамоман онасининг тескариси эди. Симан Визеуда истиқомат қилувчи оддий халқ болалари билан дўстлашган эди. Дона Рита ўғлининг паст табақа оила боласи билан дўстлашгани учун койиган пайтлари, ўғли бир вақтлар душман қўлига тушиб, сув қайнаб турган қозонга солиб, ўлдириб юборилган генерал Калдейронни эслаб, мазах қиларди. Ўғлининг қилаётган ишлари онасининг нафратини кўзғатарди. Хотинининг чизигидан чиқмайдиган отасида ҳам ўғлига нисбатан нафрат уйғотган эди. Сингиллари Симандан чўчир эдилар. Фақат кичик синглиси Рита у билан болаларча ўйнар эди. Унинг сўзига кирар, ёмон болалар билан дўстлашмаслик талабини рад этмасди.

Таътиллар охирида бораётган кунларнинг бирида Домингоснинг бошига кулфат тушиб қолди. Хачирларни суғоришга олиб борган хизматкорлардан бири эҳтиётсизлик қилибми ёки атайлабми, булоқ ён-атрофига териб қўйилган кўзаларнинг бир нечасини синдириб қўйди. Синган кўзаларнинг эгалари хизматкорни калтаклай бошладилар. Шу ердан ўтиб кетаётган Симан бу ҳолни кўриб, қаердандир бир сўйилни суғуриб олди-да, бир неча сув ташувчиларни уриб, бошини ёрди. Оқибат, натижада, қолган кўзаларни ҳам уриб, чил-чил қилди. Омон қолган сув ташувчилар кўрққанларидан ён-атрофга қоча бошладилар, чунки уларнинг коррежидор ўғли билан тенг келишга юраклари бетламади. Ўзларига келган жабрланувчилар адолат излаб Домингос Ботельо уйи томон йўл олдилар. Ҳазон отига минган Домингос Ботельо Симанни ҳибсга олиш ҳақида суд ижрочисига буйруқ берди. Дона Рита ўғлининг қилган ишидан газабланса ҳам, оналик меҳри устун келиб, кўриқчилар орқали ўғлига пул жўнатди ва унга тезда Коимбрега қочиб кетиши, у ерда отасининг жаҳлдан тушишини кутиб туришини тайинлади.

Хотинининг қилган ишидан хабар топган Домингос Ботельо ясама дўқ билан хотинига “ўғлингни Коимбреда ҳам ҳибсга олдираман”, деб дағдаға қилди. Аммо дона Рита эрининг ўғлига нисбатан қилаётган бу қаттиққўллигини адолатсизлик деб билиб, уни қўллаган жазосини эси паст судьяни боласининг шўхлигига нисбатан аҳмоқона чораси деб баҳолади. Шундан сўнг эри сохта газабдан тушиб, ўзини қаттиққўл ва нодон судья эканлигини тан олди.

II

Симан Ботельо Визеудан Коимбрега ўзининг жасурлигига ишонч ҳосил қилган ҳолда қайтиб келди. У ўттизга яқин сув ташувчиларни тумтарақай қилганини, учтасини бараварига сўйил билан уриб, яна иккитасини ер тишлатганини, қий-чув кўтарилгани ва охирида кўзаларнинг барчасини бирваракай чил-парчин қилганини эслаб, мағрурланиб кўярди. У бўлиб ўтган бу воқеаларни қайта-қайта эсларди. Чунки у шу вақтгача бундай саҳна томошасини умрида кўрмаганди.

Бу хотиралар уни янаям янги жасорат кўрсатишга ундар, университетдаги муҳит унга жуда қўл келарди. Талаба ёшларнинг кўпчилиги озодлик гояларини бирон жойда ўқиб эмас, балки қалблари билан ҳис эта бошлаган эдилар. Бу ўлкага Франция инқилоби тарғиботчилари тарқатаётган гоялар ҳали етиб келмаганди. Аммо қонли ҳаракат-

ларга сабаб бўлган қомусчиларнинг ғоялари бу ерда ҳам тарқалган эди. Португалияда жамиятни қайта тузиш кераклиги ҳақидаги таълимотлар пайдо бўла бошлади. Бу ишни ёш авлодга мансуб бўлган шахслар ёрдамида амалга ошириш керак, деган фикр пайдо бўлган эди. Устига-устак кўпчилик завод ва мануфактура эгаларининг нафратлари Англияга нисбатан ошиб бормоқда эди. XVIII асрдан бошлаб, хонавайрон этувчи ва ғаламис фитналар уларни жуда ҳолдан тойдирган эди. Шунинг учун бир қанча илғор фикрловчи португаллар Франция билан иттифоқ тузиш тарафдори эдилар. Улар мутафаккирлар бўлганлар. Университетдаги эркин фикрловчилар узоқни ўйламай янгилик яратиш тарафдори бўлганлар.

1800 йил арафасида Антонио Араужо де Азеведо, кейинчалик эса граф да Барка иттифоқчилари билан Португалиянинг бетарафлиги тўғрисида келишиб олиш мақсадида Мадрид ва Парижга йўл олдилар. Иттифоқчилар унинг таклифини рад этдилар. Ва дипломат таклиф қилган ўн олти миллионни биринчи консул назарига илмади. Португалия ҳудудлари жадаллик билан Испания ва Франция қўшинлари томонидан босиб олинган эди. Герцог де Лафознс қўмондонлиги остидаги бизнинг қўшинларимиз тенгсиз жангга киришга улгурмадилар. Чунки Луис Пинто де Соуза, кейинчалик виконт де Балсеман Бадахосда шармандаларча тинчлик сулҳига қўл қўйган эдилар: бу шартнома шартларига кўра Португалия Испанияга Оливенсни топширишлари, барча бандаргоҳлардан инглизларини қувиб чиқаришлари ва Францияга бир неча миллион ўлпон тўлашлари керак эди.

Бу воқеалар корсиканлик авантюристни ёмон кўрадиганларни Напалеонга қарши қайриб қўйди, баъзилар эса Англия билан муносабатлар узилганидан хурсанд бўлдилар. Талаба сафдошлар орасида Симан Ботельо ўн олти ёшда бўлишига қарамай, анча-мунча обрўга эга эди. Мирабо, Дантона, Робеспьер, Демулен каби исмлар, бу хунрезликнинг жаллодлари ва жафокашларининг номлари Симаннинг қулоғида жаранглаб турарди. Симан ҳузурда уларни ҳақорат қилиш унинг газабини келтирарди. Уларни ҳақорат қилган киши ё тарсаки ерди ёки тўппончасининг ниқталашига дучор бўларди. Симаннинг фикрича, Португалия қон тўкиш орқали қайта тикланиши мумкин эди. Симаннинг шу каби фикрлари, Сен-Жюстнинг беркитиб ўқиган асаридаги қаҳрамонга тақлид қилиши, у бир вақтлар озодлик тўғрисида ақлли фикрларни тарғиб қилганда, уни чапак чалиб қўллаб-қувватлаган сафдошларини ҳам чўчитиб қўйди. Симан Ботельони курсдошлари ҳам ёмон кўриб қолдилар ва унинг устидан граф Епископ ҳамда университет ректорига шикоят ёзиб бердилар.

Кунларнинг бирида Самсон майдонда бу сафсатабоз талаба унча кўп бўлмаган тингловчилар қаршисида нутқ сўзламоқда эди. Тингловчиларнинг баъзилари кўрққанларидан унинг сафсатасини тинглашга мажбур бўлса, баъзилари унга ҳамфикр эдилар. Сафсатабоз ўз нутқида подшодан қандай қутулиш ҳақида оғиз кўпиртириб гапирар-ётганда, полиция ходимлари уни гапиртиришга йўл қўймадилар. Симан уларга қаршилик кўрсатмоқчи бўлди, аммо университет ректори томонидан чақирилган бақувват полициячилар унинг ўпкасини босиб қўйдилар. Полициячилар Симанни қуролсизлантириб, университет қамоқхонасига қамаб қўйдилар. Бу ердан у ота-онасининг таниш-билишларини ишга солиб, қилган хатти-ҳаракатлари сабабли ярим йилдан сўнг озодликка чиқди.

Ўқишдан қолиб кетган Симан Визеуга жўнаб кетди. У ота-онаси ҳузурда ўтиришдан маҳрум бўлди. Акс ҳолда уйдан ҳайдаб юбориш-

ларини айтиб, пўписа қилдилар. Онаси дона Рита ўғлига раҳми кел-маса-да, оналик бурчи юзасидан бир дастурхон атрофида овқатланишига отасидан рухсат олди.

Орадан уч ой ўтгач, Симаннинг хулқ-атвори тубдан ўзгарди. У оддий халқ билан ошначилик қилмай қўйди. Уйдан ташқарига кам чиқадиغان бўлиб қолди. Бўш вақтларини севимли синглиси билан ўтказарди. У далаларда, хилват ва салқин жойларда айланиб юрарди. Ёз тунларини эса тонг отгунга қадар сайр қилиб ўтказарди. Уни сайр қилиш вақтида кўрган одамлар атрофидаги ҳаётни тамоман унутиб, ўйчан ва хаёлпараст бўлиб қолганлигини пайқашарди. Уйда у ўз хонасида қамалиб ўтирар, ташқарига овқатга таклиф қилганларидоғина чиқарди, холос.

Дона Рита ўғлидаги бу ўзгаришни кўриб ҳайратда қолган эди. Эрини ўғли тубдан ўзгарганига ишонтириб, орадан беш ой ўтгач, ўғли билан гаплашишга кўндирди.

Симан Ботельо севиб қолган эди. Ўн олти ёшлик ўсмирдаги бу ўзгаришни ёлғиз шу сўз билангина изоҳлаш мумкин, холос.

Симан кўшни қизни ёқтириб қолди. Қизнинг ёши ўн бешда бўлиб, тагли-тахтли, бадавлат кишиларнинг ягона қизи эди. Қиз ниҳоятда сулувл ва ёқимтой эди. Симан қизни биринчи бор хонасининг деразасидан кўриб қолди-ю, бир умрга севиб қолди. Симаннинг қалбини забт этган қиз ҳам кўшни йигитни яхши кўриб қолганди. Шоирларнинг айтишича, ўн беш ёшли қизнинг муҳаббати, бу – таҳликали, енгилмас эҳтиросдир. Насрда ижод этувчилар ҳам шу фикрни таъкидлайдилар. Лекин уларнинг фикри хато бўлса-чи! Ўн беш ёшдаги муҳаббат бор-йўғи бир ўйин; бу кўғирчоқларга бўлган сўнгги муҳаббатдир; бу полапоннинг илк бор ташқарига учиб чиқиши ва кўшни дарахтда ўтириб сайраётган онасига интиқ тикилишига ўхшаш бир ҳодисадир.

Терезанинг отаси Домингос Ботельони унга қарши чиқарган суд ҳукми учун унинг ўзини ва оила аъзоларини кўрарга кўзи йўқ эди. Устига-устига бир йиллар аввал Тадеу де Албукеркенинг икки хизматкори булоқ атрофида бўлиб ўтган тўпалон вақтида жароҳатланган эдилар. Терезанинг йигитга бўлган муҳаббати ҳақиқий ва кучли эди. У ўз муҳаббатини отасига фарзандларча итоат этиш ва уни газабдан тушириш эвазига қурбон қилмади. Қиз севгисини пинҳона, ичида сақларди. Йигит ва қиз уч ой давомида шундай эҳтиёткорлик билан учрашиб юрдиларки, ҳатто кўни-кўшнилари уларнинг ғойибона учрашиб юрганларидан хабар топмадилар, оила аъзолари орасида шубҳа ҳам уйғотмадилар. Уларнинг эзгу ниятлари катта эди: йигит оила боқиши учун ўқишини тугатиши, қиз эса отасининг ўлиmidан сўнг нафақат ўз қалбини, балки отасидан қоладиган катта меросни ҳам Симанга ҳадя этмоқчи эди. Бундай донолик билан тузилган режа нафақат Симан Ботельонинг ўзи учун, балки қизнинг ҳаёт иқир-чикирлари борасида, шу жумладан, мерос масаласида оддий тушунчага эга бўлмаган қиз учун ҳам ҳайратомуз воқеа эди.

Коимбрега кетиш арафасида Симан Ботельо қайғуга тушган қиз билан дераза орқали хайрлашаётганида қизни дераза олтидан олиб кетдилар. Ошиқ йигит қизнинг ўкраб йиғлаганини эшитди. Симан ўзини тамоман йўқотди, бошига қон қуйилди ва у қафасдаги шер каби хонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Терезага ёрдам бериш қўлидан келмаслигини тушунган Симан шу онда жонидан воз кечишга ҳам тайёр эди. У тунни газабда ва ўч олиш ниятида ўтказди. Тонготарга яқин жаҳлидан тушиб, ақл-идроқини ишлата бошлади.

Коимбрега кетиш вақти бўлганида, уни чақирдилар. Симан ўрнидан жуда чарчоқ ҳолда турди. Ўғлининг хонасига кириб келган онаси ўглини бир ҳолатда кўргач, уни бир оз ўзига келишини кутди, сўнг йўлга чиқишга ундай бошлади. Жаҳлдан тушмаган Симан хаёлида бир қанча режаларни тузаётганди, яхшиси ҳозир Коимбрега кетгани маъқуллигини англади. Кейинчалик Терезадан хат олгач, Визеуга яширинча келиб, қиз билан учрашишга қарор қилди. У оқилона режа тузганди: уни бу ерда қолиши Терезанинг аҳволини янаям ёмонлашишига сабаб бўлган бўлур эди.

Талаба Симан хайрлашар экан, онаси билан сингилларини қучиб, отасининг қўлини ўпиб қўйди. Хайрлашув чоғида отаси унга яна хурмачақилиқ қилсанг сен билан барча муносабатларни узаман деб, ундан огоҳлантирди. Симан ҳовлига чиқиб, отга минар чоғида унга худди садақа сўраётгандай қўлини чўзиб бир кампир яқинлашди. Симан унинг кафтида букланган қоғозни кўрди. Уйдан бир оз узоқлашгач, ҳаяжонга тушган Симан хатни ўқий бошлади:

“Отам сени севганим учун мени монастирга жўнатмоқчи. Сени жонимдан ортиқ севаман. Ҳар қандай азоб-уқубатларга чидашга тай-ёрман. Мени унутма. Биз монастирда ёки у дунёда кўришамиз. Қалбим ҳамини сен билан. Сенга бир умр вафодор бўлиб қоламан. Коимбрега хотиржам кетавер. Сенга хат ёзиб тураман. Дастлабки хатимдаёқ бахтиқаро Терезанга ёзган хатларингни кимнинг номига ёзишингни хабар қиламан”.

Симаннинг университетга тамоман ўзгариб келиши барчани хайратда қолдирди. У ўқишга келмаган кунлари шаҳарда ҳам кўринмасди. Аввалги дўстларидан у ярим йил қамоқда ётганида онаси моддий ёрдам кўрсатмаган пайтлари унинг ҳолидан хабар олиб, қўлидан келган ёрдам ва яхши маслаҳатлар берган ўртоқлари билан дўстлик ришталарини сақлаб қолди. У ўқишга жон-жаҳди билан киришди. Чунки у келажакда машҳур бўлиб, муносиб мавқега эга бўлиш ва оиласини беками-кўст таъминлаш имконини берадиган пойдеворга асос солаётган эди. У қалбидаги сирни ҳеч кимга айтмас, севгилиси Терезага ёзган узундан-узун мактубларида фанларга бўлган қизиқиши ҳақида гурурланиб ёзарди. Ошиқ бўлган қиз Симанга кетма-кет хат ёзиб, унда отаси шунчаки кўрқитиш учун монастирга юбормоқчи бўлганлигини, аммо у ҳеч нарсадан кўрқмаслигини, чунки отаси қизисиз яшай олмаслиги ҳақида хабар қиларди.

Бу хабарлар Симанни ўқишга бўлган иштиёқини янада аланга олди. Биринчи босқичдаги энг қийин фанлардан имтиҳонларни муваффақиятли топширди. Ўқитувчилари ва курсдошлари бир овоздан унга биринчи ўринни тақдим этдилар.

Бу вақтга келиб Мануэл Ботельо математикани ўрганмоқчи бўлганлиги учун Брагансадаги кадет корпусидан четлаштирилган эди. Укасининг феъл-атворидаги ўзгаришлар уни жуда хайратда қолдирди. Мануэл Симан ёнига кўчиб келиб, у билан бирга яшай бошлади. У укасидаги кескин ўзгаришларни, фақат бир мақсад билан яшаётганлигини, шу сабабли одамлардан ўзини тортиб юрганлигини сезиб қолди. Ака-укалар узоқ бирга яшамадилар, чунки Мануэлни Азор оролларида келган шифокор талабанинг хотинига ошиқи беқарор бўлиб қолиши бунга сабаб бўлганди. Ҳис-туйғуларга берилган ёш аёл ўйламай-нетмай иш кўрадиган хушторининг найрангларида учиб, ўзини балога гирифтор қилди. У эрини ташлаб, Мануэл билан бирга аввал Лиссабонга, у ердан эса Испанияга қочиб кетди. Бу воқеа нима билан тугаганлигини кейинроқ ҳикоя қиламиз.

1803 йилнинг феврал ойидан Симан Ботельо Терезанинг навбатдаги хатини олди. Муҳаббат туфайли ўзида инсонийлик бурчни, орномусни ҳис этиб, жамият билан келишиб яшаш зарурлигини тушунган ва Худога ишона бошлаган Симанни ларзага солган Терезанинг хатлар ҳақида кейинги бобларда батафсил баён этамиз.

III

Терезанинг отаси коррежидорларнинг таг-зотини унча суриштирмаган ҳам бўларди-ю, аммо қизини у хонадоннинг ўғли билан аҳду паймон қилишига кекса Албукерке билан қария Ботельо ўртасидаги адоватлари йўл қўймасди. Амалдор қўшнисини сотқинликда айблаб, уни мазаҳ қиларди. Албукерке Ботельодан ўч олмоқчи эканлигини биларди. Лекин ўзини ҳеч нарсани билмаганликка солиб юрарди. Ичидаги газаби эса кундан-кунга ортиб борарди. Келгусида у билан куда бўлиш масаласи ўртада бўлмаганда эди, Ботельо Коррейя де Мескита авлод-аждоди бўлмиш эркакларнинг севимли қуроли мушкет орқали муаммони ҳал этиб қўя қоларди. Ҳа, ярашишнинг сира иложи йўқ эди.

Коррежидорларнинг кенжаси ҳисобланмиш Рита кунлардан бир куни Симан хонасидаги деразага яқинлашиб, ташқарини кузата бошлади, рўпарадаги уйнинг деразаси олдида иягини кафтига қўйганча тикилиб турган қизга кўзи тушди. Тереза Симан оилада барчадан кўра шу синглисини севишини биларди. Ританинг кўп жиҳатлари акасига ўхшаб кетарди. Тереза сергак тортиб, Ританинг саломига қўл силкиб жавоб қилди. Коррежидорнинг қизи ҳам жилмайди-ю, шу заҳотиёқ дераза ёнидан нари кетди, чунки онаси рўпарадаги уйда истиқомат қилувчилар билан саломлашишни ҳам ман этганди. Аввалги куни бўлиб ўтган саломлашиш Ританинг кўнглида қандайдир бир илиқлик уйғотган эди. У эртаси куни ҳам дераза ёнига келиб, иягини икки кафти орасига олганча дераза ёнида гўё уни кутиб тургандек нигоҳини шу томондан узмаётган Терезани кўрди. Иккала қиз ҳам имлашиб саломлашдилар-у, шу заҳотиёқ дераза ёнидан нари кетдилар. Улар хоналари ўртасида бир-бирларига термулиб қараб турардилар. Кўча тор бўлганлиги сабабли улар оҳиста сўзлашсалар ҳам бир-бирларининг гапларини эшитишлари мумкин эди. Тереза овозини чиқармай кўпроқ имо-ишора билан Ритадан, сени дугонам деб айтсам бўладими, деб сўради. Рита розилик билдириб имо қилди-да, қўл силтагач, дераза ёнидан ўзини олиб қочди. Бундай қисқа учрашувлар ҳар куни такрорланадиган бўлди. Ниҳоят, улар дадилланиб, овоз чиқариб гаплаша бошладилар. Тереза Симан ҳақида сўзларди, ўн бир ёшли қизалоққа унинг акасига бўлган пинҳоний севгиси ҳақида сўзлаб берарди ва қачонлардир унинг кеннойиси бўлишга умид билдирган ҳолда бу гаплар икковларининг ўртасида қолишлигини ўтиниб сўрарди.

Кунлардан бир куни шундай суҳбат пайтида Рита эҳтиёткорликни унутиб, баланд овозда сўзлай бошлади. Унинг гапини опаларидан бири эшитиб қолди-ю, отасига айтиб берди. Домингос Ботельо дарҳол Ритани ўз ҳузурига чақириб олди ва қизига пўписи қилиб, нима ҳақида гаплашганларини сўраб-суриштирди. Ританинг сўзларини эшитган отаси газаб отига минди. Шовқиндан қўрқиб югуриб келган хотинининг ҳай-ҳайлашига ҳам қулоқ солмай, Симаннинг хонаси томон ўқдек югурди. Рўпарасидаги уйнинг деразаси ёнида турган Терезага кўзи тушди-ю:

– Ҳой, қиз! – дея қичқирди амалдор ранги докадек оқариб кетган қизга қараб. – Менинг болаларимни йўлдан урма! Эрга тегмоқчи бўлсанг, ямоқчига тег! У отанга муносиб куёв бўлади, – деди.

Тереза Домингос Ботельонинг бақириб айтаётган кўпол сўзларининг охирини ҳам эшитмай, югуриб қочиб кетди. У уятдан қипқизариб, ўзини йўқотиб қўйди ва деразадан узоқлашди. Ҳазаб тўнини кийган амалдор ўзини босолмай бақир-чақир қилаётганидан қизнинг отаси Тадеу де Албукерке ҳам дераза ёнига келди. Уни кўрган Домингос Ботельонинг янада газаби ошиб, қўшнисини ҳақоратлай бошлади. Аммо қизнинг отаси амалдор ҳақоратларига жавоб қайтаришга журъат этмади. Тадеу қизидан нима бўлганини сўраб-суриштирди. Шундан сўнг тушундики, Домингос Ботельонинг дарғазаб бўлишига икки қиз имо-ишора билан болаларча сўзлашганлари сабаб бўлган экан. Терезанинг болаларча қилган бу “айби”ни отаси кечириб, бундан кейин ўша дераза ёнига бормасликни буюрди.

Табиатдан жаҳлдор бўлган аслзода Тадеунинг бундай кўнгличангликка бориб қўшнисини билан ади-бади айтишиб ўтирмаганлигининг сабаби, у яқин кунларда қизини қариндоши Балтазар де Коутиньога турмушга бермоқчилиги эди. Бу амакиваччаси Кастро Дайре номли катта ер-мулк эгаси эди. Бу дворян катта обрўга эга эди. Ўзини аёллар қалбининг буюк билағони деб ҳисоблайдиган қария Албукерке қизининг Симанга бўлган болаларча муҳаббатини юрагидан юлиб ташлашнинг бирдан-бир йўли унга мулойим гапириб, йўлга солишдир, деб ўйлади. Унинг бундай хулосага келишининг асосой сабаби, бу ўзи яратган гоё бўлиб, унга кўра ўн беш ёшда пайдо бўлган муҳаббат бу танасиз жондек бир нарса, шунинг учун у ярим йиллик айрилиққа дош беролмайди, деб ўйларди. Қариянинг фикри тўғри бўлса-да, аммо у хато ўйлаётганини билмасди. Истиснолар ҳамма вақт энг доно муттафаккирларга ҳам ҳоҳ у назарияда, ҳоҳ амалиётда бўлсин, панд бериб келган. Муҳаббат ишвалари ва аёл қалби нақадар нозик ва жилвагар бўлмасин, Тадеу де Албукере бу соҳада анчайин тушунчага эга эмас деб бўлмасди, аммо у бир тушунчага суюнарди, холос: “ҳар қандай аёл ҳам уч хил тоифадаги фикр билан яшайди, барибир буларнинг биронтасини ҳам тушуниб бўлмайди. Бу тушунчанинг ҳар бири қолган иккисига зиддир”, деган фикр тўғри бўлса-да, камчиликдан холи эмасди. Тереза бўлса ўз фикрига эга, айтган сўзининг устидан чиқадиган қиз. Риоятларда нақл қилинишича, бир аёл ичидаги уч тушунча бор-йўғи тўртинчи аёл билан келиша олмайди, деб бизга эътироз билдиришлари мумкин. Мен ҳам шу фикрдаман, чунки муҳаббатдаги барқарорлик қалбга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра пайдо бўлади. Тереза тез-тез ўтказиб туриладиган зиёфатларда иштирок этмаган, уйда унинг шаънига зиёфатлар уюштирилмаган эди. У ўзга ошиқларнинг хушомадларини сира кўрмаганди. Тереза нигоҳлари ва сўзлари муҳаббатга йўғрилган бошқа ошиқларни кўрмаган ва ўз севгилисини уларга таққослай олмаганди. Мабодо, Терезага бир вақтнинг ўзида тўрт ошиқ муҳаббат изҳор қилса, улардан бирини севиб қолмаслигига ким кафолат бера олади дейсиз? Балки ёшлиқдаги муҳаббат ўткинчи ҳавасдир? Бу саволга жавоб топиш мушкул. Яна ҳикояга қайтайлик.

Тадеу де Албукере қўшнисини бўлмиш амалдорнинг бемаъни дағдасидан сўнг Симан Ботельо ҳақида қизига лом-лим демади. У шундай йўл тутди: Кастро-Дайредаги жиянини Визеуга чақиртирди ва унга қизини бериш нияти борлигини айтди-қўйди. Жияни ўзини амакисининг қизига ошиқдай кўрсатиб, унда кўнгли борлигини айтди ва ўзига ром этишлигини тушунтирди.

Балтазар Коутиньо қалбида Терезага нисбатан муҳаббат қанчалик тез аланга олган бўлса, қизнинг кўнгли унга нисбатан шундай совиб кетдики, қалбида йигитга қарши нафрат уйғотди. Кастро-Дайредаги ер-мулк эгаси қизнинг бундай совуқ муносабатини соддалик, тортинчоқлик ва уятчангликка йўйди. У бўлажак ғалаба нашидасини аввалдан сура бошлади. Тўғри, Балтазар шу тобгача Терезага ўз ниятлари ҳақида сўз очмаган эди. Кўнларнинг бирида амакисининг гамгин ўтирган қизига кўнглини очмоқчи бўлиб:

– Қариндош, сизга қалбимни очиш вақти келди, деб ўйлайман. Сўзларимни эшитсангиз, кайфиятингиз қалай? – дея сўради.

– Сўзларингизни тингламоққа доим кайфиятим чоғ, қариндош Балтазар.

Тереза гап оҳангидаги совуқлик ва нафрат йигитни қизнинг содда, тортинчоқ, уятчанг деган фикридан қайтарди. Шунга қарамай йигит қизга бўлган меҳрини бошқа йўл билан ифода этмоқчи бўлиб, сурбетлик билан сўзида давом этди:

– Фикримча қалбимиз бирлашди. Энди битта уйда яшасак ҳам бўлаверади.

Терезанинг ранги докадек оқариб, кўзини ерга тикди.

– Сизга бирон нохуш гап айтиб қўймадимми? – деди Балтазар қизнинг юзидаги ўзгаришни кўриб.

– Сиз гапирмадингиз, мен эшитмадим, – деди қиз ҳеч иккиланмай. – Сиз адашаяпсиз, қариндош, қалбларимиз бирлашганича йўқ. Мен сизнинг содиқ дўстингизман, холос. Кечирасиз, ҳеч қачон сизга хотин бўлиш ниятим бўлмаган. Сиздан шундай гап чиқади, деб ўйламагандим.

– Бундан чиқди сиз менга ёқмайсиз демоқчимисиз, қариндош Тереза? – сўради хафа бўлиб Балтазар.

– Йўқ, жаноб, гапингизга хафа эмасман. Лекин сева олмайман. Шу боисдан ҳам сизга хотин бўла олмайман. Бундай никоҳдан фақат ўзимгина бебахт бўлмайман, балки...

– Яхши. Ким экан қалбингизни ром этиб, мендан сизни тортиб олмоқчи бўлган? – сўради ясама қулгу билан Балтазар.

– Билганингиздан сизга нима фойда?

– Агарки қариндошим бошқани севиб қолган экан, унинг кимлигини билиб олмоқчиман! Шу ростми?

– Ҳа.

– Шу севгини деб, отангизга ҳам итоат этмайсизми?

– Қандай итоатни айтаяпсиз: бу ерда қалб итоати фарзандлик итоаткорлигидан ҳам устун туради. Отанинг ризолигисиз турмушга чиқиш, итоатсизлик бўлур эди. Аммо мен, қариндош Балтазар, турмушга чиқаяпман, деб айтганим йўқ, балки бошқа бировни севаман, деб айтдим, холос.

– Биласизми, қариндош, сўзларингиз мени ҳайратга солаяпти. Ўн олти ёшингизда шу қадар маҳмадона эканлигингизни билмабман.

– Бу шунчаки оддий сўзлар эмас, қариндош, – эътироз билдирди Тереза мағрур туриб. – Бу ҳис-туйғуларим, холос. Улар сиз томондан ҳурмат қилиниши керак. Бу аини ҳақиқат. Агар сизга ёлғон гапирганимда, сиз ўзингизни бахтли ҳис этган бўлармидингиз?

– Йўқ, қариндош, Тереза, менга ростини айтиб, яхши қилдингиз. Хўш, сиз севган бахтли инсон ким эканлигини айта оласизми?

– Бунинг сизга нима фойдаси бор?

– Жуда фойдаси бор-да, қариндош. Чунки билиб қўйсам ёмон бўлмайди. Менда бўлмаган хислатлари билан сизни ўзига ром этган

рақибимга жуда ҳавасим келаяпти. Сиз мени ўзингизга дўст деб ҳисоблаб, унинг номини айтишга журъат эта оласизми?

– Энди мен сизни яхши дўст деб ҳисоблай олмайман, – деди Тереза кулимсираб, ҳар бир сўзни Балтазар каби дона-дона қилиб талаффуз этар экан.

– Демак, энди сиз мени дўстингиз деб ҳисобламас экансиз-да.

– Самимий айтган сўзларим учун мени кечирмай, бундан бу ёғига рақибим бўлар экансиз-да.

– Аксинча, – киноя билан деди Балтазар, – аксинча, мен сизга дўст эканлигимни исботлайман. Агар сизга номуносиб бўлган аблаҳга турмушга чиққанингизни кўрсам...

– Турмушга чиқсам!.. – деди Тереза.

Аммо Балтазар қизнинг гапини бўлиб, деди:

– Ҳа, агар сиз бирон бир ичкиликбозга, сўйил билан моҳирона қиличбозлик қиладиган, сув ташувчиларни бурнини қонга белайдиган, университетдаги вақтини ўқиш ўрнига Коимбре қамоқхонасида ўтказадиган бирон бир рицарга турмушга чиқсангиз керак демоқчиман.

Балтазар Каутино Терезанинг сиридан воқиф эди. Табиийки, амал-киси ўз жиянига қизи қўшнисининг ўғлига ошиқ бўлиб қолганлигини оқизмай-томизмай айтиб берганди.

Тереза Балтазарнинг гапидан, унинг пичинглари тушунди ва оромкурсидан тураркан, бошини тик тутиб сўради:

– Қариндош, Балтазар, менга айтадиган бошқа сўзингиз йўқми?

– Давоми бор, қариндош, бир оз ўтиришга вақтингиз бўлса агар. Сиз ҳозир омадсиз ошиқ билан гаплашаяпман, деб ўйламанг. Сиз ўзингизнинг энг яқин қариндошингиз, ор-номусингизни ва бор-будингизни асровчи самимий дўстингиз билан сўзлашасиз. Сиз отангизнинг норозилигига қарамай, дераза орқали коррежедорнинг ўғли билан ҳамсуҳбат бўлганлигингиз менга маълум. Мен бунга парво ҳам қилмадим. Буни сизнинг ёшингизда бўлиб турадиган бир воқеа деб ҳисоблайман. Мен икки йил аввал Коимбре университетининг охири курсида таҳсил олаётганимда Симан Ботельони жуда яхши билардим. Ўқишни битириб қайтиб келганимда, сиз унга кўнгли қўйганлигингизни айтиб беришганида, мен бечора қариндошимнинг соддалигидан ҳайрон қолдим. Аммо, кейин сизнинг мана шу соддалигингизнинг ўзи сизни ҳимоя қилади деб ўйладим. Ҳозир сизнинг ҳақиқий дўстингиз сифатида сиз ҳали-ҳамон қўшнингизнинг таъсирида эканлигиздан мен хавотирдаман. Симан Ботельо шу ён-атрофдаги паст табақали кишилар билан дўстлашиб олганлиги ёдингиздан чиқдими? Унинг дастидан боши ёрилган хизматкорларингизнинг аянчли аҳволини кўрмабмидингиз? У маст ҳолда Коимбре кўчаларида безори каллакесар каби оддий халқни зодагон ва қиролларга, бобокалонларимизнинг динига даъватлар уюштирганидан хабарингиз йўқми? Қариндош, Тереза, бу ишларнинг барчасидан сиз беҳабардирсиз.

– Хабардорман, аммо ҳаммасидан эмас. Билганимда ҳам, ундан хафа бўлганим йўқ. Мен Симан билан танишганимдан бери, у бирон яқинларига озор бергани ва ҳеч ким у ҳақида ёмон сўз айтганини эшитганим йўқ.

– Шунинг учун Симаннинг сизга бўлган муҳаббати унинг феъл-атворини шу даражада ўзгартириб юборган, деб ўйласангиз керак.

– Билмадим. Бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрганим йўқ, – деди алам билан Тереза.

– Жаҳдингиз чиқмасин, қариндош. Эшитинг, бу менинг охирги гапим: мен тирик эканман, сизни Симан Ботельо чангалидан қутқариш учун қўлимдан келганини қиламан. Агар отангизга бирон қорхол бўлса, мен унинг ўрнини босаман. Қонунлар сизни ундан ҳимоя қила олмаса, сув ташувчилар устидан қозонган унинг галабаси ҳам амаким – Тадеу де Албукеркенинг хонадонидан ҳайдаб чиқаришга тўсқинлик қила олмайди.

– Сиз менинг устимдан ҳукмронлик қилмоқчимисиз? – газаб билан қичқирди Тереза.

– Сизни ақл-идоркингиз ёрдамга муҳтож экан, мен сизни бошқариб турмоқчиман. Ақли-хушингизни йиғиб олсангизгина, ўшанда сизни ортиқ безовта қилмайман, қариндош Тереза.

Балтазар амакисининг ёнига бориб, қизи билан бўлган суҳбатни сўзлаб берди. Қизининг довлораклигидан ҳайратга тушган, ўзини оталик ҳақ – ҳуқуқидан камситилгандек ҳис этган Тадеу қизини дўппослаш мақсадида, унинг хонаси томон ўқдек отилди. Аммо Балтазар бу ҳолатда куч ишлатиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги, охир-оқибатда Тереза уйдан кетиб қолиши мумкинлигини тушунтириб, даргазаб чолни йўлдан қайтарди. Тадеу газабини ичига ютди ва режа туза бошлади. Орадан бир неча соат ўтгач, қизини ўз ҳузурига чақириб, ёнига ўтказди ва майинлик билан уни қариндошига узатмоқчи эканлигини айтди. У бу масалада куч ишлатмаслигини, лекин қизи отасининг сўзига кирмай, ашаддий душманининг ўғлига икки дунёда ҳам беришга рози бўлмаслигини уқтирди. У яна шуни қўшимча қилиб, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда эканлигини, агар гапига қулоқ солмаса, бундай қизнинг баҳридан ўтиб юбориши мумкинлигини ҳам таъкидлади. Сўзининг охирида қизидан, мабодо, ҳозир монастырга кетиб, отасининг ўлиmidан сўнг ўз ниятини амалга ошириш мақсади бор-йўқлигини ҳам сўради.

Тереза ҳўнграб йиғлаб юборди, отасининг айтган сўзи қатъий бўлса, монастырга кетишлигини айтди. Сўнгра отасидан мени ўзингиздан узоқлаштирманг, деб ялиниб-ёлбора бошлади. Отаси қизи ноҳўя ҳаракат қилиб қўйишидан ва ўз итоатидан чиқиб кетишидан хавотирда эди. Тереза отасига ноҳўя иш қилмасликка, бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ваъда берди.

Тадеу қизининг сўзини эшитгач, унга лом-мим демади.

IV

Тереза отасига ваъда берди-ю, лекин қалби унга қулоқ солмаслигини англади. Отасини хафа қилмаслик учун қалбидаги бор туйғуларини унга тўкиб соломлади.

Тереза де Албукерке ўзига хос феъл-атворга эга эди. У эркакларга хос бир сўзли, қатъиятли, мағрур, қўрқмас, қалби севгига лиммолим эди.

Тереза отасининг узоқни ўйламай қилаётган инжиқликлари деб, ўз қалби хоҳишидан воз кеча олмасди. Яхши одамлар Терезанинг танлаган йўлини тўғри дейдилар. У яхши одамларнинг гапига тўлатўкис ишонар эди. Агар Терезани устомон ёки муғамбир десак, муболага қилмаган бўламиз. Уни зийрак қиз десак, янглишмаган бўламиз. Тереза тўғри сўзлиги бошига тўқмоқ бўлишини яхши анлагани учун ҳам, самимий бўлиб ва очиққўнгиллик ила эзгу-ниятларига элтувчи йўл танлади. Унинг ақл билан иш тутиши бу ёш қиз учун кам учрайдиган ҳолатдир. Лекин роман қаҳрамони ҳеч қачон ўрта-

миёна аёл бўлмаган, мен ҳикоя қилаётган аёл эса ўзига хос сиймога эга, унинг бошига тушган бахтсизликлар уни шу қадар машҳур бўлиб кетиши учун етарли.

Терезанинг Симанга барча бўлган воқеаларни баён этиб ёзган хатидан шу нарса аён бўлдики, келажакдаги орзуларига етишмоқ, монастирга тушиб азобда қолмаслиги учун у отаси билан тил топишига, унинг хоҳиш-истакларига бўйсунушга мажбурлигини тушунтирди. Қариндоши Балтазарнинг дўқ-пўписалари ҳақида оғиз очмади. Чунки Симан жуда қизиққон ва ҳеч нарсадан тап тортмайдиган жасур йигит бўлганлиги сабабли Коимбредан Визеуга тезда етиб келишини Тереза жуда яхши биларди. Бу хатдан Симан Ботельо саросимага тушгани йўқ.

Терезанинг боши устидаги қора булутлар тарқагандек бўлди. Қизнинг отаси на узатиши, на монастирга жўнатиши ҳақида гапирмай қўйганди. Балтазар Коутино Кастро-Дайредаги уйига қайтиб кетди. Тереза ўзини хотиржам ҳис этди. У Симанга ҳар ҳафта мактуб жўнатиб турарди. Симан қизнинг хатларини ўқиб роҳатланар ва тинмай меҳнат қиларди. Уйқусиз ўтган тунларда у ўз келажаги ҳақида ўйлаб, хаёлан ўзлари яшайдиган саройни қуриб чиқарди.

1803 йил июн ойининг якшанба кунларининг бирида отаси Терезага у билан черковга тонгги ибодатга бирга боришини айтди. Тереза отасининг таклифидан юраги орқага тортиб кетди, аммо у бундан сиртига чиқармай ясан-тусан қилиб олди, ичкаридан чиққанида отаси уни мулойим кутиб олди ва қизининг уйқудан қандай кайфиятда турганлигини сўради ва умримнинг сўнгги кунларигача ҳаётимни осойишта ўтишига имконият яратиб берасанми, деб қизидан сўради. Тереза индамай, отасига саволомуз тикилиб турарди.

— Қизгинам, бугун сен жияним Балтазарга қўлингни берасан! Ўз бахтинг учун отангнинг айтган гапларига рози бўлишинг керак. Отангнинг айтганини қилсанг, сендан бахтли қиз бўлмайди дунёда. Бундай бахт ҳар кимга ҳам nasib этавермайди. Қизгинам, отангнинг сенга бўлган муҳаббати шундай йўл тутишимга мажбур этди. Сенга бўлган муҳаббатим чексиз. Сенга нисбатан мурувватли ва юмшоқ кўнгилман. Менинг ўрнимда бошқа ота бўлганида борми, қулоқсизлигинг учун ёмон муносабатда бўлиб, монастирга жўнатарди, ҳатто мерос бўлиб қоладиган катта бойликни ҳам совуриб юборган бўлур эди. Мен бундай ишни сенга раво кўрмайман. Мен вақт ўтиши билан сен эс-ҳушингни йиғиб олишингни, восвос севгиси билан сенинг пок қалбингни жароҳатлаган анави аблаҳ Симанни унутишингни хоҳлайман. Мен сендан шу онда Балтазарга турмушга чиқишингни сўрамаяпман, отанг сифатида ҳам шундай қилишим мумкин, албатта бу ишим ҳозир газабингни оширган бўлур эди. Сенинг инжиқликларингга чидадим, отангни хафа қилмайсан, деган умиддаман.

Терезанинг қулоғига отасининг сўзи кирмас, унга бақрайиб қараб турарди, фикри-зикри Симанда эди, шу боис у отасининг насиҳатини бошида бир оз тинглади-ю, охирини умуман эшитмади ҳам.

— Тереза қизим, нега индамайсан, — деди отаси Тадеу қизининг қўлидан оҳиста ушлаб.

— Нима ҳам дердим, отажон, — жавоб қайтарди қиз оҳиста.

— Розилик берасанми? Умримнинг қолган кунларини осуда ўтказишимга имконият яратасанми?

— Ўзимни қурбон қилсам, хурсанд бўласизми, отажон?

— Қурбон сўзини тилингга олма, қизим, эртага шу пайтгача сенинг қалбинг барча гўборлардан фориг бўлади. Амакиваччанг Балта-

зардан яхши инсон йўқ, унда ажойиб хислатлар мужассам. У бадавлат бўлиш билан бирга, ўқимишли, саховатли, устига-устак келишган йигит. Ҳар томонлама сенга муносиб жуфти ҳалол бўлади.

– Мен рад жавобини берсам ҳам, у менга уйланмоқчимми? – сўради Тереза аччиқ киноя билан.

– У сени жонидан ортиқ кўради, қизгинам. Сен ҳам уни севиб қолишингга жуда ишонади.

– Очигини айтсам, мен уни бир умр севмай ўтаман. Кўргани кўзим йўқ уни. Ҳеч кимни бунчалик ёмон кўраман деб ўйламагандим! Ота!.. – деди қиз йиғламсираб, – майли, мени ўлдилинг, у қариндошимга турмушга чиқишимга мажбур этманг! Ўлсам-ўламанки, бироқ Балтазарга турмушга чиқмайман!..

Тадеунинг ранги докадек оқариб кетди, шу ондаёқ газаб отига миниб, жаҳл билан қичқирди:

– Турмушга чиқасан! Сўзимни икки қилмайсан, тамом-вассалом! Бўлмаса сени оқ қиламан! Монастирга жўнатаман. Ҳа, бир умрга... Мол-мулк амакиваччангга мерос бўлиб қолади. Ота-бувамдан қолган уйимга ҳеч қачон қандайдир товламачининг оёқ босишига ҳаққи йўқ. Қалбинг раъйи билан иш тутиб, ўша товламачини десанг, менинг қизим эмассан. У билан наслимизни давом эттиришга йўл қўймайман. Авлод-аждодимни ҳақорат қилган, сен севиб қолган ярамас йигитнинг отаси қилган бу ишни асло кечирмайман. Бахтинг қаро бўлсин, деб қаргайман! Бор, хонагга кир, ярамас қиз. Сени шундай каталакка тиқиб қўяйки, у ердан қуёш нуруни ҳам кўра олмайсан!

Тереза ўрнидан турди ва кўз ёши тўкмай, хотиржам хонаси томон йўл олди. Тадеу де Албукерке жиянининг ҳузурига бориб, унга шундай деди:

– Қизимни сенга турмушга бера олмайман! Бугундан бошлаб қизим йўқ менинг! Бу ярамас қиз барчамиз учун ўлган!

Жами хислатлар мужассам бўлган Балтазарда битта камчилик бор эди. Унда жасорат етишмасди. Балтазарнинг уйланиш учун қўйган тузоги иш бермагач, Терезанинг амакиваччаси Симан Ботельодан қизни йўлдан урганлиги учун ундан ўч олишини айтиб, Терезанинг отасини уйига қайтариб юборди. У Терезани монастирга жўнатса, одамлар орасида турли миш-мишлар тарқалишига сабабчи бўлади деб, амакисини бу фикрдан қайтарди. Балтазар ҳозирча қизни уйда сақлашини ва Симанни Коимбрдан ўқишдан қайтиб келишини кутишини амакисига маслаҳат берди.

Қария Балтазарнинг маслаҳатига кўнди. Тереза отасини жаҳлидан тезда тушганига ҳайрон қолди. Ишнинг бундай тус олишидан хавотирга тушиб, Симанга мактуб йўллади. Мактубида рўй берган воқеаларни батафсил ёзди. Ҳатто Балтазар унга нисбатан қилган дағдағасини ҳам мактубига қистириб ўтди. Қандайдир тузоқ қўяётганликлари ҳақида ҳам уни огоҳлантирди.

Симан мактубни ўқиркан, Терезанинг шубҳалари ҳақида ёзилган жойга етганда, кўз ўнги қоронғулашиб кетди. Мактубни охиригача ўқишга юраги дов бермади. Уни титроқ босиб, томирида оқаётган қон жўшиб кетди. Йигит ўзини бошқаролмай қолди. Унинг жисми-жонини қамраб олган газаб уни қутуриш даражасига олиб келган эдики, ҳозироқ Кастро-Дайрега ўқдек учиб бориб, Терезанинг амакиваччасини ўз уйидан чиқмайдиган қилиб, қамаб қўйиш керак, деган фикр миясидан чақиндек ўтди. Шу ниятда у хонасидан ўзини босолмай ташқарига югуриб чиқди ва бориб, ижарага от берувчидан

от сўради, шу ондаёқ йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Симан ҳар дақиқада, отни олиб келаяптиларми, дея деразадан ташқарига жонсараклик билан қараб кўярди. Ярим соат кутишига тўғри келди. Шу орада Терезанинг сиймоси кўз ўнгида фариштадек намоён бўлди. Яқин кунларда меҳнат ва виждон эвазига қуриладиган бахтини соғина бошлади. Симан китобларига меҳр билан назар ташларди, гўё уларнинг ҳар бир саҳифасида ўз бахтини кўраётгандек эди. Китобнинг ҳар бир сатрини ўқиган пайтида кўз ўнгида Тереза тикилиб тургандек бўларди. Тереза Симанни руҳан қўллар, зерикарли машғулотларга чидашга ундарди. “Хўш, энди барчасига нуқта қўйиладими”, деб ўйлади Симан тирсагини ёзув столига тираганича юзини кафтлари орасига оларкан, «яқинда қанчалар бахтли эдим-а!.. Бахтли», қайтарди у ўрнидан сапчиб туриб. Бу қандай бахт бўлдики, номимни бир кимса бадном қилса-ю, ўзи жазосиз қолса, таҳдид қилди Симан рақибига. Терезадан айрилиб қолишим мумкин. Ҳа, уни бир умр кўролмайман... Уни ўлдирсам, қочиб кетишимга тўғри келади. Отам ашадий душманимга айланади. Тереза мен олган ўчдан даҳшатга тушиши мумкин. У фақат дўқ-пўписаларни эшитган, холос. Аммо Терезанинг кўз ўнгида мени ҳақорат қилиб, камситганда эди, у буларни менга ёзиб ўтирмаган бўларди. Симан Ботельо хатни икки қайта ўқиб чиқди. Учинчи маротаба ўқишда рашкчи Балтазарнинг чиранишлари ҳақоратомуз туюлди. Мактубнинг сўнгги сатрларини ўқиб, Балтазар Коутино ҳақидаги шубҳа Симаннинг гурурига қаттиқ таъсир қилди. Мактубнинг сўнгги сатрларида уни эркаловчи сўзлар, ҳозирги ва келажакда бошларига тушувчи синовларга дош беришлари кераклиги тўғрисидаги далдалар ва илтимослар, бахтли келажакка ишонч, Тереза уни қаттиқ соғинганлиги, севгисига онт ичганлиги ёзилганди.

Отни йўлга ҳозирлаб олиб келган кимса эшикни қоққанда Симан Ботельо Кастро-Дайредаги мулкдорни ўлдириш ниятидан воз кечган эди. У қош қорайганда Визеу шаҳрига кириб боришни ва хилват жойга беркиниб, Тереза билан учрашишни режалаштирди. Аммо унинг бориб тўхтайдиган ишончли макони йўқ эди. Тунда бориб жойлашадиган ҳар қандай карвонсаройда уни таниб қолишлари мумкин. У от етаклаб келган отбоқардан Визеуда бир-икки кеча тунайдиган хилват жой бор-йўқлигини суриштирди. Отбоқар Визеудан чорак мил нарида темирчи қариндоши яшашлигини, Визеунинг ўзида эса фақат карвонсаройнинг эгаларини танишлигини айтди. Отбоқарнинг таниши кунимга яраб қолар, деб ўйлади Симан ва унга ўзининг мўйнали камзули ва қизил ипак белбоғини совға қилди, сўнг унга бир ишқий масалада ёрдам берса, қимматбаҳо ҳадялар билан сийлашини айтди.

Эртаси кунёқ Симан Ботельо темирчининг уйига етиб келди. Отбоқар қариндошига талаба Симан ҳақида сўзлаб берди.

Симан Ботельо ишончли хонадонга жойлашди. Отбоқар эса вақтни ганимат билиб, овлоқ жойда истиқомат қилувчи қашшоқ бир аёл орқали Симан Терезага ёзган мактубни топшириб келиш мақсадида Визеуга йўл олди. Қашшоқ аёл Симанга мактуб йўллаб турган хонимнинг барча белгиларини ипидан-игнасигача сўраб-суриштирди. Мактуб олиб келган отбоқарга бир оз кутиб туришини айтиб, қулбасидан чиқиб кетди. У тез орада Терезадан жавоб хатини олиб келди. Отбоқар эса отга қамчи босганча кўздан ғойиб бўлди.

Тереза Симаннинг мактубидан боши осмонга етиб, қувонганидан ўзини кўярга жой тополмай қолди. Симанга Тереза жавоб мактубини ёзар экан, айна учрашув белгиланган кун икки барча қариндошлар

ри йиғилиб, унинг туғилган кунини нишонламоқчи эканликларини ёзишни унутган эди. Тереза ўз мактубида роппа-роса соат ўн бирда боққа чиқиб, Симанга эшик очишини хабар қилган эди.

Тереза учрашув белгилайди, деб Симан сира ўйламаганди. Йигит кўча тарафдан келиб, қиз билан дераза орқали гаплашишни ўз мактубида билдириб, илтимос қилганди. Бу учрашувни ўзи учун катта бахт деб билганди. Буни қаранг-а, Терезанинг қўлларини ушлаб, хушбўй, нафис ҳидларини ҳис этиш, оғушига олиб, ҳатто бўса олишга ҳам журъат этиш каби ҳис-туйғулар ошиқ йигитни беҳад хурсанд қилиб юборди.

Йўлга тайёргарлик кўраётган Симаннинг юраги орзиқиб, дук-дук ура бошлади. Ва у ўзини журъатсизликда айблади. Ваҳоланки, бундай сирли ҳаяжонланиш ҳар бир ёшда ҳам, ҳаттоки ёши улугларда рўй бериши мумкин-ку, ахир. Бошқа ҳаяжонларга ўхшамаган бу ҳаяжон қалбга роҳат бахш этарди.

Белгиланган соатда Симан боғнинг эшигига суянганча Терезани кутиб турарди. Отбоқар эса сал нарида отнинг жиловидан ушлаганча Симанни кўриқлаб турарди. Ичкари хоналардан таралаётган мусиқа товушлари йигит қалбида хавотирлик уйғота бошлади, чунки у Тадеу де Албукерке хонадонидаги бу зиёфатдан беҳабар эди. Уч йил давомида бу хонадондан мусиқа овози эшитилмаганди-да. Терезанинг туғилган куни қайси кунда нишонланишини Симан аввалдан билганда эди, эшиклари доимо қулфлоглиқ турадиган бу хонадондаги бугунги зиёфатдан унча ҳайратга тушмаган бўлур эди. Ошиқ бўлиб қолган талабанинг кўз ўнгидан ғалати манзаралар бирма-бир ўта бошлади. Қулф тешигига қулоқ тутиб турган Симан Ботельо фақат найнинг овозию ва ўз юрагининг дук-дук урушини эшитарди, холос.

V

Меҳмонхонадаги Балтазар Коутиньо ўзини тутиши билан Терезага мутлақо бегонадек эканлигини намоён қилаётган эди. Балтазарнинг опа-сингиллари ва бошқа қариндошлар Терезани ҳоли-жонига қўйишмасди. Катта ёшдаги ва ўрта ёш аёллар бир бўлишиб, Терезани Балтазар билан яраштиришга уринишар ва отаси кечаю кундуз худоганола қилиб сўраётган ўша бахтли онларни унга ҳада этишни илтимос қиларди. Тереза Балтазарга нисбатан ҳеч қандай адовати йўқлигини, ундан ранжимаётганлигини, агар қизнинг қалбига тажоввуз қилмаса, у билан дўстлик ришталарини сақлаб, бу туйғуларга содиқ қолишлигини айтди.

Қария Албукеркенинг бугунги зиёфатдан умиди катта эди. Эҳтиёткорлик борасида донг таратган баъзи қариндошлар қизнинг ёшига мос бўлган хурсандчиликлар билан унинг кўнглини олиш, Терезани бўлмагур ўй-хаёллардан фикрини чалғитиш керак, деб маслаҳат берардилар. Яна баъзи бир қариндошлар қизнинг отасига хонадонида тез-тез кўнгилочар маросимлар уюштириш ва Терезани бот-бот меҳмондорчиликка олиб бориш лозимлигини, у ерда эса хушторлар ортириши ва кўнглидан жой олган анави ярамас йигитни барча ошиқлардан устун қўймаслигига эришиш даркорлигини уқтирар эдилар.

Терезанинг отаси Албукерке бу таклифларга ночор рози бўлди: аёллар билан муомала қилишда унинг ўз тушунчаси бор эди. Ўттиз йил давомида у умрини аёлларга хушторлик қилиб, пулларини совуриш билан ўтказган эди. Энди бўлса у пулни тежаб-тергаб ишлатиб,

тинч ҳаёт кечирришни олдиға мақсад қилиб қўйғанди. Терезанинг туғилган кунини биринчи бор дабдабали кўнгилочар зиёфат қилиб ўтказиши эди.

Тереза қаттиқ ҳаяжонда. У меҳмонларнинг хурсандчилигига шерик бўлолмай гаранг. Соат бонги ўрни урганда зиёфат қироличаси хонимлар ва йигитларнинг хушомадларига шу даражада бефарқ бўлиб қолдики, Балтазар Каутиньо қизнинг ташвишга тушиб қолганини дарҳол сизди ва бунинг сабаби қизга нисбатан ўзининг бепарволигидан деган ҳаёлга борди. Олижаноблик қилиб қизнинг бу ҳолатини кечирган Кастро-Дайрелик бу мулкдор жиддий ва совуқ муносабатда бўлганлигидан кечирим сўради. Балтазарнинг бу совуққонлиги бамисоли устини қор қоплаган-у, ичида вулқон қутураётган ҳолатни эслатарди. Тереза самимийлик билан амакиваччасининг совуқ муносабатда бўлмаганлигини айтди ва қалбидаги вулқон отилиб чиқмаслигининг олдини олиш учун дугоналаридан бирини имлаб чақирди. Сўнг тезда ўрнидан турди-да, йиғилган меҳмонларни тарк этиб ташқарига чиқди. Соат миллари чоракам ўн бирни кўрсатмоқда эди. Тереза боғга чиқиб, эшикни очди, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, меҳмонхонага қайтиб келди. Тереза ўйдан боққа олиб чиқадиган пиллапоядан қўтарилаётганда зални ташлаб чиқиб кетганидан буён кузатаётган Балтазар Каутиньо боққа қараган деразалардан бирига яқинлашди. Тереза эса уни пинҳона кузатаётганидан тамоман беҳабар эди. Балтазар дераза ёнидан нари кетиб, меҳмонхонага Тереза билан бир вақтда кириб келди. Бир неча дақиқадан сўнг Тереза яна ташқарига чиқди, Балтазар эса соядек унинг ортидан эргашди. Зинапоя ёнида тўхтаб қолган Тереза узокдан от туёғи дупурини эшитди. Балтазарнинг ҳам қулоғига бу товуш эшитилди. Шу билан бирга биров таниб қолишидан чўчиб, Тереза устига ёпинчиқ ташлаб олганини ҳам Балтазар сизди. Кастро-Дайредаги мулк хукмдори қизнинг кўзига кўринмаслик учун ортига тисарилди. Чўчиб, атрофга аланлаган Тереза қоронғида кимдир кузатаётганини пайқади. У кўрқиб кетди. Устидаги ёпинчиқни кўлига олганча ранги оқарган, нафаси бўғзига тикилган ҳолда меҳмонхонага қайтиб кириб келди.

– Қизим, сенга нима бўлди?! – сўради ундан отаси. – Иккинчи маротаба меҳмонхонадан чиқиб, рангинг оқариб қайтиб кираяпсан. Тереза, сени нима безовта қилаяпти?

– Бошим оғрияпти, шу сабабли вақти-вақти билан ташқарига чиқиб, тоза ҳаводан нафас олиб келаяпман, эйтибор берманг, отажон.

Тадеу йиғилганларга қизининг боши оғриётганлигини айтиб чиқди, фақат Балтазарга айта олмади, чунки уни ён-атрофидан топа олмади. Шундан сўнг жияни ташқарига чиқиб кетганлигини пайқади.

Тереза ҳам амакиваччаси йўқлигини сезиб, ўзини худди уни қидираётгандек қилиб кўрсатди, бу эса отасига ёқиб тушди. Тереза шу ондаёқ боққа чиқди-ю, югуриб эшик олдиға келгач, уни кутиб турган Симанга ҳаяжон билан:

– Кет, Симан, эртага шу вақтда сен билан учрашамиз, бор, бора қол! – дея олди ҳаяжонланиб.

Бу сўзларни эшитиб турган Симан девор бўйлаб пушиб келаётган номаълум кимсага кўзи тушиб қолди. Буни биринчи бўлиб пайқаган отбоқар Симанга ишора билан имо қилди ва агар Симан у кимсага бас келолмаса унга ёрдам бериш мақсадида отнинг жоловини тошлар остига бостириб қўйди. Симан Ботельо қимир этмай турарди. Балтазар Каутиньо ундан олти қадам нарида тўхтаб қолди. Отбоқар аста-

секин Симаннинг ёнига яқинлашиб келаётганди, аммо хўжайинининг ишораси билан жойида тўхтади. Симан нотаниш кимсага ўгирилиб, икки тўппончасининг тепкисига кўлини кўяркан:

– Бу ер сизга қатнов йўли эмас. Сизга нима керак ўзи?– деб сўради.

Балтазар миқ этмади.

– Тўппончам билан тилингизни сайратвормасам эди! - деди Симан.

– Мен билан нима ишингиз бор? – деди Балтазар. – Билишимча, сизнинг пинҳона сиригиз борга ўхшайди. Хўш, меники ҳам бўлса-чи, нима сизга ҳисобот беришим керакми?!

Симан бир оз ўйлаб:

– Бу девор ортида фақат битта уй бор, бу уйда фақат битта оила яшайди, унда фақат бир қиз яшайди, холос,– деди.

– Бу кеча шу хонадонга қирқдан ортиқ аёллар йиғилган, – эътироз билдирди Терезанинг қариндоши. – Йигитча, сиз улардан биронтасини кутаётган бўлсангиз, мен бошқасини кутаётгандирман.

– Синьор, ўзингиз ким бўласиз? – сўради Симан.

– Менга савол бераётган кимса билан таниш эмасман, у билан танишишни истамайман ҳам. Майли, ҳар биримиз нотанишлигимизча қолақолайлик. Яхши боринг.

Балтазар Каутиньо тим қоронғуликда ортига чекинаркан, “битта қиличим билан тўппончали икки кишига қандай бас кела олардим”, дея ўйга толди.

Симан Ботельо отига шарт минди-ю, темирчининг уйи томон елдек чоптириб кетди.

Тадеу де Албукеркенинг жияни ташвишда эканлигини ҳеч кимга сездирмай меҳмонхонага кириб келди. Тереза унга кўз қири билан қараб кўяётганлигини сезгач, у ўзини хотиржам кўрсатди. Буни кўрган қиз енгил тин олди. Бечора қиз шу тоб ёлғиз қолишни жуда-жуда истаётганди. Ва кетиш ниятида у билан хайрлашиш учун кирган меҳмонларни кўриб, жуда хурсанд бўлиб кетди. Улар ортидан бошқа меҳмонлар ҳам силжий бошладилар. Фақат Балтазар Каутиньо ва унинг опа-сингиллари амакисининг уйида қолдилар.

Тереза тунни Симанга мактуб ёзиб, уйқусиз ўтказди. У ўз мактубида кўрқувларини батафсил ёзиб, зиёфат бўлишлиги ҳақида унга хабар бера олмаганлигидан кечирим сўради. Симанни келишини эшитиб, суюнганидан жинни бўлаёзганини айтди, лекин белгиланган учрашуви ҳақида хатида лом-мим демаганди. Бундан талаба Симан ажабланди. Ўша тундаги нотаниш кимса Балтазар Каутиньо эканлигини фаҳмлаган эди. Шу сабабли Терезанинг отаси барча воқеадан хабардор, деб ўйлади.

Симан жавоб хатида ёпинчиқ ёпиниб олган нотаниш кимса ҳақида ёзди, кейин Терезани кўрқитиб кўйиши ва у билан учрашувдан маҳрум бўлишидан кўрқиб, янги мактуб ёзди. Бу хатида Симан унга пистирма кўйишлари ва бу билан қизнинг номига доғ тушириб кўйишлигини ёзмади. Симан Ботельога довиюрак ошиқ ўзини шундай тушиши керакдек туюларди.

Симан ўтаётган дақиқаларни узоқ кутиб ўтказди. Вақти-вақти билан борди-ю, ўйламай қалтис қадам босганимда борми, Балтазар Каутиньодан ўч олмоқчи бўлиб, қалтис ҳаракат қилганимда, қандай оқибатларга дучор бўлардим, дея дам-бадам хаёлидан ўтказарди. Аммо Симаннинг фикрича, бу тарздаги амалга оширилган иш ақл билан эмас, балки кўрқоқлик бўлур эди.

Темирчининг ўн олти ёшли қадди-қомати келишган гўзал ва мулойим қизи бор эди. Бу қиз дам-бадам Симанга тикилиб-тикилиб

қараётганини у сезиб қолди. Симан қиздан, нега гамгин ҳолда юрасан, деб сўради. Мариана дув қизариб кетди, чехраси очилмай деди:

– Кечирасиз, юрагим негадир гаши, сизга бирон кор-ҳол бўлмаса эди.

– Сиз мен ҳақимда ниманидир билсангиз керак. Бўлмаса бундай демаган бўлур эдингиз.

– Баъзи нарсалардан хабарим бор, – деди қиз.

– Отбоқар айтиб берганми?

– Йўқ, синьор. Менинг отам сизнинг отангизни ва сизни ҳам танийди. Яқинда отам амакимга, яъни шу отбоқарга бошингизга қора кунлар тушиши ҳақида гапираётганини эшитиб қолдим.

– Қора кун. Нима сабабдан тушаркан.

– Визеулик асилзода бир хонимга бўлган муҳаббатингиз сабабли. У қизнинг амакиваччаси Кастро-Дайрелик мулкдор экан-ку.

Симан сири фош бўлганидан донг қотди. Қиздан бу тафсилотларни билмоқчи бўлиб турган вақтида темирчи Жоан да Круз кириб келди. Отасининг қадам товушини эшитган қиз лип этиб бошқа эшикдан чиқиб кетди.

– Кечирасиз, – деди Жоан. Шундай дея ичкаридан эшикни қулфлаб, сандиқ устига ўтирди.

– Синьор Симан, кечиринг, – давом этди сўзида темирчи қўйлагининг энгларини туширатуриб, тугмаларини қийналиб тақаркан, – ёнингизга қўйлақда келганим учун кечирасиз, камзулимни топа олмадим, – деди.

– Ҳечқиси йўқ, – деди Симан.

– Синьор, отангиз бир вақтлар менга яхшилик қилган эдилар. Устахонам ёнида тўс-тўпалон бўлган эди. Гап шундаки, бир подачининг ҳачири мен тақалаётган бир бияни тепиб юборди. Шундай қаттиқ тепганидан биянинг пайи узилиб кетди.

Жоан да Круз ўз оёғи мисолида ҳачир тепкисидан отнинг пайи узилган ерни кўрсатиб, давом этди:

– Чидаб туrolмай ҳачирнинг бошига қўлимдаги болга билан туширганимни биламан, у гурс этиб ерга узала тушди. Ҳачир эгаси Карканлик бўлиб, жанжални пулга сотиб оладиганлар тоифасидан экан. У ортилган юклари орасидан пилта милтигини олиб, нақ менга тўғирлаб тепкини босса бўладими. “Вой ярамас-ей, дедим мен, ҳачиринг бияни тепгани камлик қилгандек, менга ўқ узасанми, ахир бия йигирма танга турса, уни ҳақини мен узаманми?” дея бақирдим.

– Ўқ сизга тегмадими? – қизиқиб сўради Симан.

– Тегишга тегди-ку, бироқ жоним омон қолди. Ўқ чап қўлимга тегди. Мен уйга кириб, каравотим тепасида осиелиқ турган милтигимни олдим-да, ганимимнинг кўкрагини нишонга олдим. Ҳачир эгаси шу ондаёқ ер тишлади-қолди. Мени ушлаб, Визеуга жўнатдилар. У ерда уч йил қамоқда ётдим. Шу орада отангиз бизга коррежидор бўлиб келдилар. Душманларим кўп эди, улар мени дор остида кўришни истардилар. Мен билан бир маҳбус ҳам бор эди. У менга, синьор коррежидор Биби Марямни улуглайдилар, деб айтганди. Кунларнинг бирида сизнинг отангиз ўз оила аъзолари билан ибодатхона томон кетаётганларида мен уларни тўхтатиб: “Синьор коррежидор, сиздан ўтиниб сўрайман, Биби Марям ҳурмати ҳузурингизга кириб, ўзим ҳақимда сўзлаб беришга рухсат этинг”, деб ёлбордим. Отангиз нозирни чақириб, унга мени исмимни ёзиб қўйишларини буюрдилар. Эртаси кун мени коррежидор ҳузурига чақиртирдилар. Мен бор гапни тўкиб солдим ва қўлимдаги чандиқни ҳам кўрсатдим. Отангиз гапимни тинглаб бўлгач: “Кетавер, қўлимдан келган ёрдамни қиламан”,

дедилар. Шундан сўнг мени оқлаб қамоқдан чиқариб юборишди. Кўпчилик, менга дарвозам олдига осилишимни айтган эди. Хўш, айтингчи, шундан кейин отангизга тиз чўкмаслигим керакми?!

– Синьор Жоан, отамдан миннатдор бўлишингиз керак экан.

– Илтимос, гапимга яна бир дақиқа қулоқ солсангиз. Темирчилик қилишдан аввал Кастро-Дайредаги мулкдор синьор Балтазарнинг хонадонидида хизматкор бўлганман. Сиз уни танийсиз, а? Ҳа, танийсиз!..

– Бу ном қулоғимга таниш...

– У менга рўзгоримни тиклаб олиш учун ўн тилло танга берди. Аммо, мен, худога шукр, қарзимни бериб қутулганман. Ярим йиллар аввал у мени Визеуга чақиртирди. Унинг бир илтимосини бажарсам, менга ўттизта тилло танга беришлигини айтди. “Буюринг, хўжайин”, дедим. Шунда у менга бир одамни гумдон қилиш кераклигини айтди. Жоним товонимга тушиб кетди, очигини айтганда, чорасиз қолганда одам ўлдирсанг, бошқа гап. Одам ўлдиришни касб қилиб олиш бу мутлақо бошқа нарса. Хўш, гапим тўғрими?

– Тўғри, – деди Симан нима ҳақида гап кетаётганини фаҳмлаб. – У ўлдиртироқчи бўлган одам ким экан?

– Сизсиз, азизим! Шунақа гаплар, – деди темирчи ҳайратланиб. – Тавба, бу гапларни эшитиб, бирон тукингиз қилт этмади-я.

– Сезмайсиз ҳам, бирон туким қилт ҳам этмайди, синьор Жоан, – деди Симан.

– Сизга ҳайрон қолаяпман!

– Ўйлашимча, Балтазарнинг топширигини бажаришга рози бўлмагансиз, чоғи, суҳбатни давом эттирди Симан.

– Рози бўлмадим. У менга одам ўлдирасан, деб гап ким ҳақида кетаётганини билишим билан бошини уриб ёрмоқчи бўлдим.

– Мени нима сабабдан ўлдирмоқчи эканлигини айтдимми?

– Йўқ, синьор, гапнинг бу ёғига қулоқ солинг, синьор Балтазар Визеудан кетгандан сўнг орадан бир ҳафта чамаси ўтгач, мен синьор коррежидорнинг хузурига бориб, бор гапни айтиб бердим. Синьор коррежидор бир оз ўйга толди-да... Кечирасиз отангиз айтиб берган гапни айтсам бўладими?

– Қани, айтинг, – деди Симан.

– У киши бурунларини қашлаб шундай дедилар: “Гап нимада эканлигини биламан, агар менинг нобакор ўғлим ўз обрўсини билганида эди, бу қотилнинг амакиваччаси бўлмиш Терезага кўнгил қўймаган бўларди. Бу ярамас Тадеу Албукеркенинг қизига ўйланишига мени розилик беради, деб ўйлайди шекилли”, дедилар ва яна нималарнидир гапирдилар, ҳозир эслай олмаяпман. Билишим керак бўлган нарсани барчасини билиб олдим. Бўлган воқеаларни энди тушуниб етдим. Бу орада сиз келиб қолдингиз, ўтган кеча Визеуга кетдингиз. Сизнинг ортингиздан югуриб кетишимга бир баҳя қолди. Сиз билан қариндошим бирга кетганди. Унинг бир ўзи уч кишига бас келади. Шунинг учун бу ерда хотиржам қола қолдим. У хонимнинг эшиги олдида ким билан учрашганингизни менга сўзлаб берди. Яна қизнинг олдида борадиган бўлсангиз, эҳтиёт бўлинг. Ниятлари яхши эмас. Биламан, сиз жасур йигитсиз, аммо пусиб келиб ҳар қандай кимсани ҳам тинчитиб кетишлари мумкин. Агар рози бўлсангиз, мен сиз билан бирга бораман. Хизматингизга тайёрман, подачини отган милтиғим ҳали ҳам ўзимда. Ўқдоғлиқ. Фикри ожизимни билмоқчи бўлсангиз, тунда жанжал кўтармаган маъқул. Севган қизингизга уйланмоқчи бўлсангиз, отасининг оқ фотиҳасини олинг. Қолганини менга қўйиб

беринг, хоним рози бўлсалар, бас. Чопқир отим бор, шунга ўтқазиб олиб қочаман. Отаси билан амакиваччаси тилини тишлаб қолади.

– Раҳмат, сизга дўстим, – деди Симан. – Зарурат бўлса сизнинг хизматингиздан фойдаланаман. Аввалги кечагидек бу кеча ҳам мен Визеуда бўлмоғим лозим. Агар янгилик бўлса, нима қилишни ўйлаб кўрамиз. Мен сизга ишонаман. Сиз эса мени ўз дўстингиз деб ҳисоблашингиз мумкин.

Жоан да Круз Симанга ортиқ сўз демади. У милтиғини қўлига олиб, уни синчиклаб текширди ва отбоқар билан кўрилиши керак бўлган эҳтиёткорлик чоралари ҳақида гаплашатуриб, милтиқдаги ўқни олиб ташлади-да, ўрнига майда “олифталар учун бодом” деб ном олган сочма ўқлар билан ўқлади.

Шу тобда темирчининг қизи Мариана Симан Ботельонинг олди-га келиб аста :

– Сиз барибир борасизми? – деб сўради.

– Бораман! Нега бормас эканман?!

– Худо сизни ўз паноҳида асрасин, – деди-ю, кўз ёшларини йи-гитга кўрсатмаслик учун тезда ташқарига чиқиб кетди.

VI

Ўша тунда соат ўн яримларда ёпинчиқ ёпинган уч кимса Тадеу де Албукеркенинг боғ эшиги томонидаги кимсасиз кўчада учрашдилар. У ерда улар имо-ишора билан сўзлашиб, бир неча дақиқа турдилар. Улардан бирининг гапини ёнидагилар индамай тинглардилар. У икки кишидан бирига кўрсатма берарди:

– Эшик олдида тўпланманглар. Агар ўлдирилган одамни шу ердан топсалар, дарҳол мендан ёки амакимдан шубҳа қилишлари мумкин. Чекка ерда пусиб туриб, от туёғи овозига қулоқ солинглар. Бу овозни эшитишингиз биланоқ овоз келаётган томон юринглар, бу ердан узоқроқда ўқ узинглар.

– Лекин... – гапни бўлди улардан бири. – Кеча у от миниб келган бўлса, бугун пиёда келар, билмаймиз-ку.

– Тўғри, – уни қўллаб-қувватлади иккинчиси.

– Агар у пиёда келса, мен сизларга хабар бераман. Сизлар унинг кетидан пусиб кузатиб борасизлар. Орангизда ўқ бориб тегадиган масофа қолгунига қадар ортидан таъқиб қилиб борасизлар. Аммо бу ердан узоқроқда бўлсин, тушунарлими? – такидлади Балтазар Каутиньо.

– Тушунарли, синьор; қизиқ у отасининг уйдан шу ерга яёв келадими? Қандай қилиб улгурамиз?

– У отасининг уйда эмас, ишончим комил. Буни сизларга айтгандим. Гап сотишни бас қилинглар. Черков ортига беркининглар. Яна ухлаб қолманглар-а!

Улардан иккиси тарқаб кетди, Балтазар эса деворга суянганича бир оз туриб қолди. Соат миллари ўн бешта кам ўн бирни кўрсатиб турарди. Синьор Балтазар эшикка қулоқ тутди, юриб келаётган Терезанинг оёқлари остидаги қуриган баргларнинг шитирлашини эшит-гач, ўзини четга олди.

Балтазар ўзини четга олиши билан қарши томондан ёпинчиқ ёпинган кимса кўринди. У тўхтамай одим қадамлар билан одам пусиб туриши мумкин бўлган барча шубҳали жойларни кўздан кечириб чиқди. Сўнг Албукерке боғидан икки юз қадам наридаги черков атрофини айланиб чиқди. Муюлиш ортидаги девор олдида иккита шарпа турганини кўриб қолди. Уларга тикилиб қаради-да, бир шумлик

борлигини сизди. У пусиб турганларни танимади. Аммо кетиши билан улардан бири:

– Бу темирчи Жоан да Круз бўлса керак, нақ иблиснинг ўзгинаси, – деди.

– Ярим тунда унга бу ерда нима бор?

– Мен қаердан билай?

– Балки у ҳам бу ишга аралашгандир, нима дейсан?

– Аралашган бўлса у бизнинг томонимизда экан-да. Ахир у хўжайинимизнинг уйида хизматкор бўлган-ку.

– Устахона очиши учун синьор Балтазар маблағ берганлиги ҳаммага маълум.

– Нега қўрқаяпсан?

– Қўрқмаяпман-ку, уни дор остидан коррежидор қутқариб қолганини ҳам биламан.

– Хўш, нима бўпти! Коррежидорни бу ташвишлар безовта қилмайди. Устига-устак ўғли бу ердалигини ҳам билмайди.

– Шундай бўлса бордир, лекин юрагим гаш... Темирчи - каллаке-сарларга дарс беради. Ўзи уччига чиққан олчоқ. Ўқ уни бир зумда гумдон қилиши мумкин.

Улар яна бир неча дақиқа сўзлашдилар. Аммо уларнинг бир гапи асосли эди: ёпинчиқ ёпиб олган кимса – бу Жоан да Круз эди.

Темирчи уч юз қадам нари кетганда Балтазар ёллаган кимсалар от дупурини эшитиб қолдилар. Улар беркинган жойларидан чиққанларида Жоан да Круз чавондоз истиқболига ошиқди. Симан ҳар эҳтимолга қарши тўппончаларини, отбоқар эса қуролини шай қилиб қўйдилар.

– Ҳаммаёқ тинч, – деди темирчи, – аммо билиб қўйинг, кўкрагингиздан ўқ еб, отингиз оёқлари остида ётишингиз мумкин.

Отбоқар қариндошини таниб, ундан сўради:

– Жоан сенмисан?

– Ҳа, менман. Бу ерга олдинроқ келган эдим.

Симан темирчига қўлини узатди ва тўлқинланиб деди:

– Қўлингизни беринг, олижаноб, ҳалол ва мард одамнинг қўлини сиқиб қўймоқчиман.

– Одамлар ишда билинади, – жавоб қилди темирчи, – аммо беҳуда гап сотиб, вақтни кетказмайлик. Синьор доктор, сизни кутиб турибдилар.

– Кутиб турибдилар? – сўради Симан.

– Черков ортида икки киши пусиб турибди. Мен уларни таний олмадим. Онт ичиб айтаманки, улар синьор Балтазарнинг одамлари бўлса керак. Отдан тушинг, отишма бўлиши мумкин. Мен сизга қолинг, деб айтгандим, аммо сиз гапга қулоқ солмай келибсиз. Энди кўрқоқлик қилмаслик керак.

– Мана, қаранг, мен кўрқаётганим ҳам, қалтираётганим ҳам йўқ, – деди коррежидорнинг ўғли.

– Биламан, кўрқаётганингиз йўқ. Душман ёнимизда. Қани, бу ёғини кўрайлик-чи.

Симан сакраб отдан тушди. Темирчи отнинг жоловидан ушлаб бир неча қадам нарига бориб, қандайдир карвонсарой деворига қоқилган ҳалқага боғлаб қўйди. Қайтиб келгач, у Симанга ўзи ва отбоқарнинг орқасидан йигирма қадамлар қолиб юришини ва Албукерке боғининг олдида улар тўхтаб қолганликларини кўрса, у ҳам тўхташи кераклигини уқтирди.

Симан темирчи билан баҳслашмоқчи бўлди. Афтидан бу режа уни камситгандай кўринди. Ахир у икки киши ҳимоясида эди-да, аммо темирчи унинг гапиришига йўл қўймади:

– Синьор Симан, мен айтганимдек қилинг, – деди у буйруғомуз. Ҳар бир бурчакни синчиклаб кузатиб чиққан Жоан да Круз ва унинг қариндоши Тереза яшайдигин боғга яқинлашдилар ва муюлишдан ёпинчиқ ёпинган бир киши мўралаб турганини кўриб қолдилар.

Улар черков ҳовлиси томон ўтиб кетдилар.– Шу вақт ичида Симан боғ эшиги олдига боришга улгуради. Сўнгра қайтамиз-да, унинг қайтишини кутамиз,– дедилар улар Симанни кўриқлаб.

Уларнинг иккиси ҳам илдам қадам босиб кетди. Симан Ботельо эса тўппончасини қўлига олганча боғ эшиги томон одимлади.

Терезаларнинг боғи қаршисидаги кўча аста баландлаб бориб, сўнгра соя-салқин хиёбонга туташиб кетарди.

От туёғининг дупури эшитилмай қолгач, Балтазарнинг хизматкорлари, агар Симан пиеда келса, улар қандай иш тутишлари кераклиги ҳақидаги Балтазарнинг кўрсатмасини эсладилар. Улар Симанни қайтиб чиқишини назорат қилиш учун қулай жой топдилар. Сўнгра Симан боғ эшигига яқинлашгач, яширинча хиёбон томонга ўтиб яшириндилар.

– Энди у бизнинг қўлимизда, – деди улардан бири.

– Агар у ерда қолиб кетмаса, – жавоб қилди иккинчиси.

Шу тобда боғ эшиги очилиб, Симан ичкари киргач, эшик ичкаридан қулфланди.

– Қара, икки киши келаяпти,– деди хиёбонда беркиниб турган Балтазар ёллаган киши кўрқиб, – улар бизнинг қаршимизга бостириб келаяптилар... Қуролингни тайёрла.

– Яхшиси, тинчгина кетақолайлик. Ахир биз уларни кутаётганимиз йўқ-ку. Юр, кетдик...

Шеригини кўндирай деб турганида у тепаликдан думалаб тушди. Унинг довюракроқ дўсти эса, барча қотиллар каби эҳтиёткорлик қилиб, кўрқоқ шериги ортидан кетди ва орқасидан қувиб келаётганларнинг шошилишча қадамларини эшитгач, шериги ҳақ эканлигига ишонч ҳосил қилди.

Улар боғ муюлишидан бурилганларида, қаршиларидан Балтазар чиқиб қолди ва:

– Ҳа, қуёнюрақлар, қочмоқчимисизлар? – деди уларга.

Хизматкорлар қуролларини маҳкам ушлаганча, уялиб таққа тўхтадилар.

Шу тобда Жоан да Круз ва отбоқар ҳозирю-нозир бўлдилар, Балтазар улар томонга келар экан:

– Тўхта! - деб қичқирди.

Темирчи қариндошига:

– Сен гапир, мени таниб қолмасин, – деди шивирлаб Жоан да Круз.

– Бизга буйруқ бераётган ким? – сўради отбоқар.

– Учта қуролланган одамлар, – жавоб қилди Балтазар.

– Симан қайтиб чиққунча уларни чалгитиб тур, – дея Жоан да Круз отбоқарнинг қулоғига шивирлади.

–Хўш, мана, биз тўхтадик, – деди Симаннинг дўсти, – биздан нима истайсиз?

– Сизлар бу ерда нима қилаётганингизни билишни хоҳлайман.

– Сизлар-чи, нима қилаяпсизлар?

– Сўроғингизга жавоб беришим шартми? – деди синьор Балтазар олдинга журъатсизлик билан қадам ташлаб. – Мен сизнинг кимлигингизни билмоқчиман.

Жоан қариндошининг қулоғига яна шивирлай бошлади:

– Яна бир қадам ташласалар унга ўқ узишингни айт.

Отбоқар қариндоши айтган гапни қайтарган эди, Балтазар жойида таққа тўхтади. Балтазарнинг одамларидан бири уни бир оз ёнга олдида, индамай турган одам Жоан да Крузга ўхшаяпти, деди. Мулк эгаси аввалига ишонмади, сўнг текшириб кўрмоқчи бўлди; бироқ сезгир темирчи Балтазарнинг хизматкорга нима деганини сизди ва шеригига:

– Юр кетдик, улар мени таниб қолишди, – деди.

Темирчи шундай деб Тереза де Албукеркенинг боғи томон йўл олди. Балтазарнинг хизматкори душманларидан бири уларни тарк этиб кетаётганлигидан ҳақиқатдан ҳам гумон этган киши темирчи эканлигини билиб, у қочиб кетиши мумкин, дея ортидан кета бошлади. Балтазар югурдақларини тўхтатмоқчи бўлди, аммо улар кўрқиб қочмоқчи бўлсалар-да, энди улар ўзларини оқлаш ниятида душманлари ортидан қувиб кетмоқда эдилар.

Секинлашган қадам товушини эшитган Симан Ботельо Терезанинг кўрқа-писа титраб турганини ҳис этиб, боғдан ҳали ким келаётганини билмаса-да, боғ эшигини қия очди. Жоан да Круз ҳазиломуз оҳангда “тўй кунини белгиладинларми” деб сўради. Чунки кутишга фурсат йўқ эди. Тақиб этувчилар кўзга кўришиб қолган эдилар.

Хавфни ҳис этган Симан Терезанинг қўлини сиқди-да, боғдан чиқди. У узоқда туриб қолган бу тақиб қилувчиларнинг кимлигини билмоқчи бўлди. Аммо Жоан да Круз Симанга:

– Келган йўлингиз билан қайтинг, орқангизга қараманг, – деди буйруқомуз.

Симан оти турган жойига жадалаб кетди. У отга миниб олди. Орқада пинагини бузмай келаётган тан соқчиларини кута бошлади. Балтазар югурдақларининг тўсатдан ғойиб бўлиб қолишларидан ҳайратга тушган темирчи ва отбоқар, “улар ҳойнаҳой шаҳар четига пистирма қўйсалар керак”, деб шубҳа қилдилар. Темирчи катта кўчага олиб чиқадиган ҳеч ким билмайдиган сўқмоқ йўлни билар эди. У шубҳасини Симанга айтиб, тезда отини елдириб кетишини, ишни бу ёғини уларга қўйиб беришини айтди. Симан шерикларининг ўзи ҳақида бунчалик ғамхўрлик қилаётганлари негадир унинг ҳамиятига тегди. Улардан бир оз гина ҳам қилди, худди жасурлигидан беҳабардеклар-а. Темирчи билан отбоқар қадамларини тезлаштирмасликлари учун Симан атайлаб отнинг жиловини тортиб, аста-секинлик билан юра кетди.

– Қандай хоҳласангиз, шу тезликда кетаверинг, – деди Жоан, – биз бу йўлдан кетмаймиз.

Улар зайтун дарахти ўсиб ётган тепаликка чиқдилар, баланд ўсган ўсимликлар орасига кириб, тўғри йўл бўйлаб девор ёқалаб кета бошладилар.

– Сўқмоқ йўл тоғнинг бурилиш йўлидан бошланади, – деди темирчи. – Югурдақлар ўша ердан ўтиб кетган бўлсалар керак. Йўл анави адирлик орқасидаги дарадан ўтади. Улар ўша ердаги эман дарахтлари орқасига беркиниб, ўқ узишлари мумкин. Қани, қадамни илдамроқ босайлик.

Улар дам ялангликлардан, дам дарахтзор оралаб эгилиб юрганча, тепаликка чиқиб олдилар. У ерда туриб зовур устидаги кўприкдан ўтиб кетаётган икки кишининг қадам товушини эшитиб қолдилар.

– Биз улгуролмадик, – деди Жоан да Круз, – Симанга ўқ узишлари мумкин. От туёқларининг дупури узоқдан эшитилаяпти.

Энди темирчи билан отбоқар душманлар уларни кўриб қолишларидан чўчимай югуриб кетдилар, чунки рақиблар адирликни айланиб ўтган эдилар. Адирлик орқасида катта йўл бор эди.

– Улар Симанни отишади, – деди темирчи хавотирга тушиб.

– Уни тўхтатиш учун доктор Симанни шу ердан туриб огоҳландирамиз.

– Тўхтатишга улгурмаймиз. Лекин рақиблар Симанни ўлдирсалар ҳам, ўлдирмасалар ҳам, барибир қўлимизга тушадилар.

Темирчи ва отбоқар кўприкдан ўтиб, тепаликка кўтарилаётган пайтда отилган иккита ўқ овозини эшитдилар.

– Қани, тепаликка чиқайлик-чи, – қичқирди Жоан да Круз. – Мабодо, Симанни отган бўлсалар, уларнинг қочиб кетишларига йўл қўймаслигимиз керак.

Улар хавотирда, нафаслари оғизларига тиқилганча қуролларини шайлаб, текис ердан югуриб ўтдилар. Темирчининг тахминига тамоман тескари ҳолда Балтазарнинг югурдаклари орқага қайтиш учун ўзлари пусиб келган сўқмоқ бўйлаб кетаётган эдилар. Чунки Симаннинг тан соққилари қаердадир олдинда кетатуриб пистирма учун қулай жой қидираяптилар, деб ўйлаган эдилар.

– Ана улар! – деди отбоқар.

– Биз бу ердамиз, – деди темирчи адирликнинг паст қисмига ўтириб олиб, – сен ҳам ўтир. Орқаларидан югурмоқчи эмасман.

Қотиллар бизнинг қахрамонларимиздан ўн қадам нарида эдилар. Уларнинг ўринларидан тураётганларини кўриб, тумтарақай қоча бошладилар: улардан бири узумзорга, иккинчиси эса чакалакзорга жуфтакни ростладилар.

– Сен чап тарафдагисини мўлжалга ол! – буйруқ берди Жоан да Круз.

Икковларининг милтигидан бараварига ўқ узилди. Темирчининг ўқи рақиблардан бирини ер тишлатди. Отбоқар эса иккинчи рақибни мўлжалга ола олмади, у чакалакзор ичига ғойиб бўлди.

Шу тобда Симан унга қараб ўқ узилган тепаликда пайдо бўлди ва шериклари томон ошиқди.

– Тирикмисиз, синьор Симан, – қичқирди темирчи.

– Ҳа, ҳа, омонман.

– Зиён етказишмадими?

– Йўқ, – жавоб қайтарди Симан.

– Манави анқов нишонга ололмай аблаҳларни қочириб ўтирибди, – жавради Жоан да Круз, – мен нишонга олган рақибим ер тишлаб ётибди. Бориб афт-башарасини кўриб келай-чи.

Темирчи узумзор оралаб тушиб келиб, жасад устига энгашиб қараркан:

– Милтигим иккита бўлганда эди, жаҳаннамга бир ўзинг кетмаган бўлардинг, ярамас, – деди.

– Қўй, у ифлосни, синьор Симаннинг елкасига ўқ тегибди. Вақтни бой бермайлик, тинмай қон оқаяпти.

– Тепаликда икки кишининг калласига кўзим тушди, улар мени кузатиб турган эканлар. Мен бўлсам уларни сизлар деб ўйладим, – дея ҳикоя қиларди Симан. Шу тобда темирчи тажрибали табибдек, унинг ўқ еган қўлини боғламоқда эди. Мен отни тўхтатиб, “ҳо-ҳо-хў-ў”, деб қичқирдим, “эшитаяпсизми?” дедим, жавоб бўлмади. Отдан тушиб, оёғимни узангидан чиқаришга улгурмаган ҳам эдимки, юқоридан икки кимса менга қарата ўқ узди. Мен тепаликка чиқмоқчи бўлгандим, аммо чангалзорни ёриб ўтолмадим. Шунда мен чакалакзорни айланиб, юқорига чиқмоқчи бўлганимда, яраланганлигимни сезиб қолдим.

– Ўқ елкангни ялаб ўтибди, – деди Жоан да Круз, – бу ишда тажрибам бор, кўрмагандек бўлиб кетасан, кўп жароҳатларни даволаганман.

– Хачирларними? – деди кулиб яраланган Симан.

– Одамларни ҳам даволаганман, синьор Симан. – Эшитган бўлсангиз керак, Португалияда отларни даволовчи табибни барча табиблардан устун қўйган бир қирол бўлган экан. Мен сизга ўз баданимни кўрсатмоқчиман: ҳамма ёғимни чандиқ босиб ётибди, бирон марта ҳам табибга бормаганман. Менга сирка ва зайтун ёғида эритилган мум берсангиз, сизларга ер тишлаб ётган анави гўрсўхтани ҳам тирилтириб беришим мумкин.

Шу тобда иккинчи рақиб беркиниб олган чакалакзор орасидан баргларнинг шитири эшитилди.

Жоан да Круз сезгир ов ити каби қулоқларини динг қилиб:

– Қандайдир овоз эшитилаяпти! Иккинчи рақибимиз ҳали тирик, у жонини ҳовучлаб юрибди, – деди.

Шитир-шитир овози ҳамон эшитилиб турарди. Чакалакзор орасидан бир тўда қушлар шовқин солиб чириллаганча учиб чиқишди-да, осмону фалакка қўтарилишди.

– Рақибимиз ўша ерда! – иккинчи бор қайтарди темирчи. – Синьор Симан тўппончангизни бериб турсангиз!

Жоан югуруб кетди ва шу заҳоти чакалакзор орасидан қаттиқ шатир-шутир овози эшитилди.

– Уни қаранг-а, худди ёввойи тўнғиз каби шох-шаббалар устидан югуриб кетишини-чи! – хитоб қилди темирчи. – Қани, қариндош, тошлардан олиб от-чи, уни чакалакзордан қувиб чиқариш керак.

Нариги тараф бийдек дала, шудгор эди. Симан бутали деворни айланиб ўтиб, очиқ майдонга чиқди-да, зовурдаги тош устидан сакраб ўтди.

– Куролни эҳтиёт қилинг, – деди Симан темирчига.

– Синьор Симан, шу ердасиз, демак, биз уни қуршовга олибмиз-да. Мен бу гўрсўхтани, беркинган инидан чиқазиб оламан. Уни қўлдан чиқазмаслигимиз керак.

Мўлжалланган режа ўз натижасини берди. Балтазар Коутиньонинг югурдаги чакалакзор томон чопис кетаётганида оёғидан лат еб, хушини йўқотди. Отбоқар отган ўқининг теккан-тегмаганини текшириб ўтирмади, мўлжални тахминан олгани учун ҳам қочқинга ўқ тегмаганлигидан ҳайрон бўлмади. Югурдакнинг хуши ўзига келгач, қушлар тунашга жойлашган дарахтзор орасига эмаклаб борди. Бироқ қораялоқлар чуғурлашганча шохлардан учиб кета бошладилар. Шунинг учун ҳам рақиб ўзини таъқиб қилувчилардан беркиниш учун чакалакзорга яширинган эди. Бироқ отбоқар дуч келган томонга тош ота бошлади. Унинг баъзи бир отган тошлари мўлжалга тегганди. Жоан да Круз камзулининг чўнтагидан боғда ишлатадиган пичоғини олиб, йўлдаги дарахт новдаларини каллаклаб кета бошлади. Бу бесамар ишдан тезда чарчаган Жоан да Круз отбоқарга қараб:

– Майдондаги қуриган хашакни ёқиб, чакалакзорга ўт қўйиб юбор. Гўрсўхтанинг жизғанаги чиқиб, куйиб ўлсин, – деди.

Бу гапларни эшитиб турган қочоқ уни кутаётган хавф-хатардан шу даражада қўрқиб кетдики, у чакалакзордан чиқиб, девор устидан ошиб ўтди-да, отбоқар қуруқ хашак тўплаётган далага чиқиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди. Симан эса бу тузоқнинг нима билан тугашини кутиб турарди. Симан билан отбоқар қочоқнинг олдига бир зумда етиб келдилар. Қочоқ қўлга тушганини пайқаб, улар қаршисида тиз чўкди ва бу ишга у хўжайинининг зўри билан қўл урганини айтиб, кечиришларини сўраб ёлворди. Отбоқар куралини рақи-

бининг кўкрагига энди тирамоқчи бўлган эди, бироқ Симан уни тўхтатиб қолди.

– Эгилган бошни қилич кесмайди! – деди Симан. – Йигит, тур ўрнингдан!

– Туролмайман, синьор. Оёғим синган. Бир умр ногирон бўлиб қоламан, шекилли.

Шу онда улар ёнига етиб келган темирчи:

– Бу муттаҳам ҳали тирикми? – деб қичқирди.

Шундай дея темирчи қочоққа пичоғи билан ташланди.

– Уни ўлдирманг, синьор Жоан, – деди коррежидорнинг ўғли Симан.

– Ўлдирманг дейсизми? Чиройли гап-ку. Демак, синьор, сизга қилган шунча яхшилигим ёвазига мени дорга торттирмоқчимисиз?

– Дорга? – темирчининг сўзини бўлиб сўради Симан.

– Бўлмасам-чи! Агар сиз уни тирик қолдирсангиз борми, у дуч келганга бўлган воқеани оғзидан гуллайверади. Сизга шу керакми? Сиз жаноби олийлари, амалдорнинг ўғлисиз, шу сабабли сизга гард юқмайди., мен бўлсам бир темирчиман. Шунинг учун мен бу сафар дордан қочиб қутулолмаслигим турган гап! Бу иш менга ёқмаяпти! Бу жинқарчанинг тақдирини ўзим ҳал қилай. Беринг уни менга!

– Уни ўлдирманг, синьор Жоан, қўйиб юборинг, сиздан илтимос қиламан. Бир гувоҳ тирик қолгани билан бизга ҳеч қандай зиён етмайди.

– Шунақа денг, – эътироз билдирди темирчи. – Сиз олим одам-сиз, ҳойнаҳой, кўп нарсдан хабарингиз бордир, аммо қўполлигим учун кечирасиз, адолат бобида ҳеч нарсани тушунмас экансиз. Суд айбловини чиқариш учун битта гувоҳнинг ўзи ҳам етарли. Агар гувоҳ бўлган воқеани ўз кўзи билан кўрган бўлса, уни яна тўрт киши қўллаб-қувватласа борми, устига-устак Кастро-Дайрелик бойвачча ҳийла ишлатса, икки карра иккиннинг тўрт бўлиши қанчалик аниқ бўлса, менинг ҳам дорга тортилишим шунчалик аниқ.

– Бўлган воқеани ҳеч кимга айтмайман, ишонаверинг. Кастро-Дайрега қадам ҳам босмайман, – дея ёлворди Балтазарнинг югурдаги.

– Уни нобуд қилманг, Жоан да Круз, юринг, кетайлик...

– Яш-шаворинг-е, исми-шарифимни унинг олдида айтиб, чақираяпсиз-а. Сўнг оламга жар солсин. Очигини айтсам, сизни тушунолмай қолдим, жаноби олийлари, бу гўрсўхтанинг тирик қолишини нега хоҳлаяпсиз. Ахир у сизни асфаласофинга жўнатмоқчи эди-ку.

– Ҳамма гапингиз тўғри, бечора ишга ҳам ярамай қолибди, менга ортиқ тажовуз қилолмайди.

– У сизни нобуд қилганида уни жазолармидингиз? Қани, саволимга жавоб беринг-чи, синьор доктор.

– Юринг, – деди Симан темирчини мажбурлаб, – омади юришмаган, бахтиқаро йигит шу ерда қолаверсин.

Жоан да Круз бошини қашлаганча, норози оҳангда гўлдиради:

– Кетдик, ким душманни ўлдирмаса, ўзи унинг кўлида нобуд бўлади.

Улар очиқ майдондан девор оша йўлга тушмоқчи бўлиб турганларида, ногаҳон темирчи баланд овозда гап қотиб:

– Қуролим қолиб кетибди, уни деворга суяб қўйгандим. Сизлар кетаверинглар, ортингиздан етиб оламан, – деди.

Шу чоққача йўл четидаги ўт-ўланни чимдиб еб турган отнинг тизгинини отбоқар кўлига олиб кетаётган ҳам эдики, Симан қичқирган овозни эшитиб қолди. У нима воқеа содир бўлганлигини дарҳол тушуниб етди.

– Жоан унинг жазосини бермоқда! – деди отбоқар. – Кўяверинг, хўжайин. Жоан нима қилаётганини яхши билади.

Тез орада Жоан да Круз кўринди. У қонга ботган пичоғини қирқ-қулоқ баргларига артаётган эди.

– Сиз шафқатсиз одам экансиз, синьор Жоан, – деди Симан.

– Мен шафқатсиз эмасман, – жавоб берди темирчи, – сиз мен ҳақимда нотўғри фикрга бордингиз. Гап шундаки, бир мақолда, “агар ажалим етган бўлса, унда отамни олиб кетгани маъқул, чунки мен ундан ёшроқман”, деганлар. Бир киши ўлди нима-ю, икки киши ўлди нима. Бир ишни бошладингми, охирига етказ. Ишни ҳамиша ниҳоясига етказмоқ даркор. Бўлмаса бошлашнинг хожати йўқ. Суд ходимлари энди текширувни олиб бораверсинлар. Агар бирон нарса-ни текшириб, тагига етмоқчи бўлсалар ҳам мен у дунёга равона қилган бу икки гўрсўхтадан бирон гап ололмайдилар.

Бу одам қотили рўпарасида турган Симанни кўрқув босди, у билан алоқадор бўлиб қолганидан афсусланди.

VII

Симан Ботельонинг жароҳати анчагина оғир экан. Ҳайвонларни даволаб тажриба орттирган темирчининг даволаш усули эмига тушмади. Ўқ чап қўл мушакларини тешиб ўтиб, афтидан қон томирларига ҳам шикаст етказган эди, чунки қон тинмай оқарди. Тунги тўқнашувдан бир неча соат ўтгач, Симаннинг ҳарорати кўтарилиб, ётиб қолди. Темирчи уни даволашга киришди. Симан Ботельо Порто шаҳрида қолганлиги ҳақидаги миш-мишни тарқатиш мақсадида отбоқар Коимбрега қайтиб кетди.

Терезадан бирон-бир мактуб олишни орзиқиб кутиб ётиш азоби олдида Симанга кўлидаги жароҳат етказаётган азоб ҳеч гап эмасди. Жоан да Круз доим сергак эди, чунки уни шубҳа остига олишлари мумкинлигини ва ўзига қарши жинойий иш очилиб қолишидан хавотирда эди. Шаҳарга савдо-сотик ишлари билан борган деҳқонлар қайтаётганларида ҳаммалари бир овоздан икки кишининг ўлиги топилганлигини ва улар Кастро-Дайредаги бир мулкдорнинг хизматкорлари эканлиги ҳақида гапирар эдилар. Лекин бу қотилликни ким қилганлигини аниқ билмасдилар.

Ўша куни кечки пайт Симан Терезадан қуйидаги мактубни олди:

“Азизим Симан, бу яхши одамлар хонадонига етиб олишингга Худо мадад берсин! Қандайлигини билмайману, ортингдан пинҳоний иш олиб борилмоқда. Бошим қотган. Отам амакиваччам билан бирга ўз хонасида тонггача ўтириб, суҳбатлашиб чиқишди. Мени ўз хонамдан ташқарига чиқармаяптилар. Отамнинг буйруғига кўра, мендан сиёҳдонни тортиб олиб қўйишди. Лекин бахтимга беркитиб қўйган сиёҳдоним ҳам бор эди. Яратганнинг иродаси билан деразам тагига камбағал кампир садақа сўраб келиб қолди. Мен сенга мактуб битгунимча ундан кутиб туришини сўрадим. У нималардир деди, лекин мен англай олмадим. У ўлдирилган хизматкорлар ҳақида гапирдими-ей, яхши эшитмадим. Синглинг Рита сенинг хонанг деразасидан менга қўл силкиб туради.

Синглинг менга амакиваччамнинг хизматкорлари кўча ёқасида ўлик ҳолда топилганини айтди. Энди мен ҳамма нарсдан хабардорман. Унга сен шу ерда эканлигингни айтиб қўйишимга бир баҳя қолди. Отам ҳар дақиқада даҳлизга чиқиб, “уф” тортганча у ёқдан-бу ёққа танда қўйгани-қўйган.

Севгилим Симан, сенга нима бўлди? Ишқилиб, жароҳатланмадингми? Наҳотки мен туфайли сенга ўлим тажаввуз солаётган бўлса?

Ўзинг ва билганларинг ҳақида ёзиб юбор. Мен, сен соғ-саломат бўлишингни тилаб, Худога илтижо қилаяпман. Севгилим, бу ердан кет! Коимбрега бор! Кутгин, вақт ўтиши билан аҳволимиз изига тушиб кетар. Ишон, севгилим, бахтиқаро Терезанг сенга ҳамиша содиқ. Мана кампир ҳам дераза ёнига келяпти. Уни ортиқча куттирмақчи эмасман. Кампирдан сен ҳақингда бирон кимса ҳеч нарса демаяптими, деб сўрадим. Унинг гапига қараганда, тинч экан. Худо сенга мадакдор бўлсин”.

Симан Терезага ёзган жавоб хатида уни тинчлантормақчи бўлди. Олган жароҳати ҳақида қисқа ёзди. Шунинг учун бу жароҳат даволашнишга муҳтож ҳам эмас, деб ўйлаши мумкин. Унинг Коимбрега жўнаб кетиши Терезага изтироблар келтирмаслигига ишончи комил бўлгач, дарҳол Коимбрега кетишга ваъда берди. Отаси унга таҳдид қилиб монастирга жўнатадиган бўлса, бу ҳақда унга дарҳол хабар қилиш-лигини илтижо қилиб сўради.

Шу орада тергов ишларига ёрдам бериш мақсадида судга чақирилган Балтазар Коутиньо ўлдирилган кимсалар ҳақиқатан ҳам унинг хизматкорлари эканлигини тасдиқлади. Уни ва қариндошларини Визеугача кузатиб кетаётганликларини айтди. Хизматкорларининг бу шаҳарда душманлари бор эканлигидан беҳабарлигини, ҳеч кимдан заррача гумони йўқлигини қўшиб қўйди.

Мурдалар топилган жойда яшайдиган аҳоли тунда бараварига иккита ўқ узилганлигини, бир оздан сўнг учинчи ўқ узилганлигини айтиб, гувоҳлик бердилар. Фақат қўшнилари биттаси бир тафсилотни қўшимча қилди. Аммо бу тафсилот тергов қилинаётган ишга ҳеч қандай ойдинлик киритмади. Бу тафсилот шундан иборат эдики, жиноят содир бўлган сал наридаги чакалакзор ёнидаги дарахтларнинг баъзи шоҳлари кесиб ташланган эди. Адолат посбонларига бу далил ҳеч қандай ёрдам бермади.

Тадеу де Албукерке Симан Ботальонинг ҳаётига суиқасд қилишда иштирок этган эди. Зиёфат куни Тереза нима сабабдан дам-бадам меҳмонхонадан ташқарига чиқиб турганининг сабабини жияни амакисига айтганида, амакисининг ўзи бу ярамас йигитни йўқотиш кераклиги ҳақида буйруқ берган эди. Қария Албукерке ҳам ва ёш Коутиньо ҳам содир этилган қўшалок қотилликка ўзларининг алоқадорлигини исботловчи барча далил-исботларни йўқотишдан манфаатдор эдилар. Ўлдирилган хизматкорлар қасос олиб, хўжайинларининг шаънига доғ туширишга арзимас эдилар. Албукерке ва Балтазар Коутиньода бу ишда Симан Ботальони айбловчи ҳеч қандай далил йўқ эди. Улар Симан энди Коимбре томон йўлда кетаяпти ёки отасининг уйида пусиб ётибди, деган ҳаёлда эдилар. Фанимлар ўзларини яна бир гумон билан юпата бошладилар. Симан ё жароҳатланган, ёки унга хужум қилинган узокроқ жойда нариги дунёга равона бўлган, деб.

Тереза ҳақида гапирадиган бўлсак, Албукерке уни Портодаги монастирлардан бирига жўнатмоқчи бўлди. Албукерке Моншике монастирини танлади, чунки бу ерда унинг яқин қариндошларидан бири бошлиқ бўлиб ишларди. Тереза ва унга черковнинг рухсатини олиб бериш ишларини амалга оширадиган ўзининг ишончли одами учун хужралар тайёрлаб қўйишини илтимос қилиб, қариндошига хат ёзди. Аммо черковнинг рухсатини олишга кетадиган вақт ичида бирон кор-ҳол содир бўлишидан хавотир бўлган Албукерке Терезани Визеудаги монастирлардан бирига жойлаштириб туришга қарор қилди.

Тереза ғира-ширада камбағал аёлнинг келтириб берган ва ҳар бир сатри ёд бўлиб кетган Симаннинг мактубини яна бир бора ўқиб чиқиб, сийнасига беркитаётганда, унинг хонасига отаси кириб келдида, қизига кийинишини бунорди. Қиз итоаткорлик билан ёпинчигини елкасига ташлаб, қўлига рўмолини олди.

– Кийиниб олинг! Мартабангизга яраша: сиз шу вақтгача менинг фамилиямда эканлигингизни унутманг, – деди отаси.

– Кечки пайт ташқарига чиқиш учун ясан -тусан қилишнинг ҳожа-ти йўқ деб ўйлабман, – деди Тереза.

– Қасққа кетаётганлигингизни биласизми, Тереза хоним!

– Йўқ, билмайман, ота.

– Гап қайтармай кийининг!

– Ота, бир оз сабр қилинг.

– Яхши.

– Агар сиз мени амакиваччамга турмушга бермоқчи бўлсангиз...

– Хўш-хўш...

– Унда мен, ўлсам ўламанки, унга турмушга чиқмайман.

– Амакиваччангиз сизга уйланмоқчи эмас. Сиз, синьор Балтазар Коутиньога арзимайсиз. Томирида менинг қоним оқаётган эркак тун-лари боғда ўз хуштори билан шакарғуфторлик қиладиган қизни хотинликка олмайди. Тезроқ кийининг, сиз монастирга борасиз.

– Ҳозир отажон. Бу ҳақда ўзим ҳам сиздан бир неча мартаба ил-тимос қилган эдим.

– Гап қайтарманг. Тезроқ кийининг. Сизни қариндошларингиз ку-тиб туришибди. Улар сизни кузатиб қўйишади.

Ёлғиз қолган Тереза йиғлаб юборди. Ва бу ҳақда Симанга ёзмоқчи бўлди. Аммо шу тобда хатни унга ким ҳам элтарди? Тереза Биби Марям меҳроби олдига бориб ибодат қилди. Қиз Биби Марямга алла-қачон муҳаббат сирларини ошкор қилган ва унинг олдидан тиз чўкиб, бошига тушган кулфатларга чидаши учун сабр-тоқат беришини ти-лаган эди. Сўнгра у қоғоз, сиёҳдон ва Симаннинг бир даста хатлари солинган тугунчани кийими ичига беркитиб, кийина бошлади. Хо-насидан чиқатуриб, ёш тўла нигоҳини Биби Марямга қаратди ва отасидан ушбу суратни олиб кетишга изн сўради.

– Бораётган ерингизда бу нарса топилади, – деди отаси. – Қани энди, художўй бўлганингиздек, уятлироқ бўлганингизда эди, сизни кутаётган тақдирдан кўра, анча бахтлироқ бўлар эдингиз.

Балтазарнинг синглиси Терезани бир четга олди-да, унга шивирлади:

– Қариндош, ҳалиям кеч эмас. Ҳаммасини тўғирласа бўлади...

– Қандай қилиб? – сўради Тереза жиддийлик билан.

– Балтазарга турмушга чиқаман, деб отанга айт.

– Амакиваччам хоҳламаётган эмиш-ку, – унга жавобан деди у ил-жайиб.

– Тереза, бунга сенга ким айтди?

– Отам.

– Отанг нотўғри айтибди. Акам сени деб, ақлдан озаяпти. Хоҳла-санг акам билан гаплашиб кўраман.

– Нимани гаплашасан?

– Барчамиз бахтли бўлишимизни...

– Қариндош, ҳазиллашма! Сенга кеннойи бўлсам, шафқатсизлик қил-ган бўламан. Бошқа инсонни севишимни аканг биледи. Мен у инсонни деб яшайман. Аммо кимгадир керак бўлсам мен уни деб, ўлишга ҳам тайёрман. Бу гапларимни амакиваччам Балтазарга бориб айтишинг мум-кин, шошил, бўлмаса гапларим ёдингдан чиқиб қолиши мумкин.

– Хўш, кетдикми?– сўради қизнинг отаси.

– Ота, мен тайёрман, – деди Тереза.

Монастирнинг эшиги эшикбон томонидан очилди. Тереза ичкарига кирир экан, бир томчи ҳам кўз ёши тўкмади. Тереза отасининг қўлини ўпди, шу пайт падари бузруквори роҳибалар қараб турганликлари сабабли қўлини тортиб олишга журъат этмади. Уни кузатиб келган қариндошлари билан илиқ хайрлашди. Эшик ёпилгач, Тереза роҳибаларни ҳайратга солиб:

– Худога шуқур, мен энди эркинман, – дея хитоб қилди. – Қалб эркинлиги дунёдаги барча нарсадан устундир.

Роҳибалар бир-бирларига қараб қўйдилар. Худонинг бу уйида “қалб” сўзи роҳибалар қулоғига гўё бидъатона, куфрдек эшитилди.

– Менина, нималар деяпсиз?– деди монастир бошлиғи. Терезани бошдан-оёқ кўзойнаги остидан кузатаркан. Сўнг у тамаки ҳидлаб олгач, бурнини рўмолчаси билан артиб қўйди.

– Мен бу ерда ўзимни эркин ҳис қилаётганимни айтдим, синьора.

– Мени “синьора” деманг, – дея Терезанинг гапини бўлди роҳиба.

– Нима деб чақирай?

– Бошқарувчи онагинам, деб чақиринг.

– Бошқарувчи онагинам, бу ерда ўзимни кушдек эркин ҳис эта-япман.

– Оллоҳнинг бу уйига келгувчилар, бу ерга ўзларини эркин ҳис этиш учун келмайдилар, – деди бошқарувчи роҳиба.

– Эркин ҳис этиш учун эмасми? – соддалик билан ҳайратланиб сўради Тереза.

– Бу ерга келувчилар, менина, дунёвий ҳузур-ҳаловатдан воз кечиб, уларни эшик ортида қолдириб келмоқлари керак. Ана шундай, қизалоқ! Сизнинг ўз мураббийингиз бўлади, у шу ердагиларни тўғри йўлга солиб, тарбиялайди.

Тереза унга гап қайтармади: мураббий онага таъзим қилиб, унинг ортидан эргашиди. Мураббий она Терезани ўз хонасига олиб киргач, у бу ердан кетгунича унинг меҳмони бўлишлигини ва отаси кейинчалик шу монастирда қолдирадими ёки бошқасига олиб бориб берадими, бундан беҳабарлигини айтди.

– Бу ерда қоламанми, бошқасига кетаманми, менга фарқи йўқ, – деди Тереза.

– Сизга нима десам экан, менина хоним, балки отангиз роҳибаликни қабул қилишингизни ва соч қирдириш маросимини ўтказишини истаб қолар.

– Соч қирдириш деяпсизми? – сўради Тереза ҳайратга тушиб.

– Мен на бу ерда, на бошқа ерда роҳиба бўлишни истамайман.

– Агар отангиз истаса – албатта роҳиба бўласиз, қизалоқ.

– Роҳиба?! Мени бунга ҳеч ким мажбур қилолмайди! – ўжарлик билан деди Тереза.

– Тўғрику-я, – эътироз билдирди роҳиба бошлиғи, аммо, менина, сиз бир йил давомида шогирдликда юришингизга тўғри келади, шу пайт ичида монастир ҳаётига ўрганиб қоласиз. Ҳамда бу ердаги ҳаёт вужудингиз учун ҳам, руҳингиз учун ҳам фойдали эканлигини ўзингиз ҳис этасиз.

– Аммо, онагинам, – кулимсираганча киноя билан деди Тереза, – бу ерга ҳеч ким эркин бўлиш учун келмас экан-да...

– Шундай дейиш одат бўлиб қолган-да, менина. Биз барчамиз руҳимиз ва вужудимиз истакларидан воз кечишимиз керак, кўнгил майлига қулоқ солмай, диний дуолар ўқиб, ибодат этиш талаб қилина-

ди. Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг, оддий ҳаётдан кўра монастирдаги ҳаёт жаннатдир. Бу ерда тунларингни безовта қиладиган эҳтирослар, ташвишлар йўқ. Аллоҳга шукроналар бўлсинки, оч қолмайсиз. Биз бу ерда Аллоҳнинг фаришталари каби аҳил яшаймиз. Бир киши истагини барчамиз истаймиз. Бу ерда ёмон сўз айтилмайди, уришилмайди, гийбат ҳам қилинмайди. У ёғига худо халлоқ. Мен емакхонага бориб, сизга кечки овқатни оламан-у, тезда қайтаман. Сиз билан арғанун чалувчи роҳиба қолади. У жуда мулойим. Яна мураббийингиз ҳам ёнингизда бўлади. Бу ердаги саховатпешалик нималигини мендан ҳам яхши тушунтиради.

Бош роҳиба хонадан чиққач, ортидан эшик ёпилган заҳоти арғанун чалувчи роҳиба шеригига:

– Вой, ёлғончи-ей, – деди.

– Тентак, – деди иккинчи роҳиба. – Менина, у фирибгарнинг гапларига ишонманг, отангиздан бошқа мураббий беришларини сўранг. Бу эса монастирнинг энг фитначиси ҳисобланади. Ёши олтмишга кирса-да, худди дунёвий ҳузур-халоватларни бошидан ўтказгандек гапиради. Ёшлигида ҳаммадан ҳам кўпроқ у монастир шаънига доғ туширган, қаригач эса ҳаммага майна бўлиб қолди: чунки ҳали ҳам севиш ва севилишни истайди; энди эса, бу тасқара ҳаммага насиҳат қилиб юрибди.

Тереза аҳволи-руҳияти ночор бўлса-да, ўзини кулгидан тутиб туролмади. Монастир бошлигининг “бу ердаги хонимлар худди фаришталардек” ҳаёт кечирадилар, деган гапи хаёлидан ўтди.

Тез орада бош роҳиба овқат кўтариб кириб келди, Терезанинг ёнидаги икки роҳиба хонадан чиқиб кетдилар.

– Менина, ёнингизда қолган икки роҳиба ҳақида фикрингиз қандай? – сўради бош роҳиба.

– Улар яхши инсонлар экан.

Роҳиба тамаки ёпишиб қолган лабини буриб, гўлдиради:

– Ҳай, яхши, яхши! Икковларини ёмон деб бўлмайди-ю, бунданам яхши бўлишлари мумкин эди. Қани, дастурхонга яқинроқ келинг, менина. Манави товукнинг оёғи-ю, шўрваси фаришталар овқати бўлибди-да.

– Раҳмат, қорним тўқ, синьора, – деди Тереза.

– Бу қанақаси! Нима учун емайсиз?! Сиз ейишингиз керак, инсон овқатсиз яшолмайди. Эҳтиросларни... қўйинг уларни... Зиён кўриб қолувчилар бу аёллардир. Йигитлар ҳеч нарса йўқотмайдилар. Мана, мени олайлик, худога шукур, шу вақтгача эҳтирослар нималигини билмайман. Элик беш йил манави телбалар ичида яшаганингиздан кейин тажриба орттирасиз-да. Узоққа бормайлик. Ҳозир ёнингиздан чиқиб кетган иккитаси, гуноҳ қилаётган бўлсам, худонинг ўзи кечирсин-у, арғанун чалувчи роҳиба қирқ ёшга тўлди, шу ёшда бўлса ҳам қабулхонада ҳийла-найранг кўрсатишдан тоймайди, иккинчиси – мураббий бўлса-да, мураббийлик лавозимига бошқа кимса топилмаганлигидан тайинланган. Буни мен назорат қилиб турмаганимда эди, у бу ердаги барча қизларни йўлдан урган бўлур эди. Бош роҳибанинг ўғит-насиҳатдан иборат нутқи иш юритувчининг тиш тозалагич билан тишини кавлаб кириб келиши билан таққа тўхтади. У бош роҳибадан ҳар куни ичиб турадиган шаробидан яна сўраб олиш ниятида ичкарига кирган эди.

– Мен арғанун чалувчи ва мураббий роҳибаларнинг ким эканлигини бу қизалоққа гапириб бераётгандим.

– Ҳа, икковиниям бирини олиб, бирига урадиган! Ҳозир икковиниям эшикни қўриқловчи роҳибалар хонасига кириб кетдилар. Улар ҳозир, менина, сизнинг гийбатингизни қилишяпти. Уларнинг назаридан ҳеч ким қочиб қутилмайди.

– Жонгинам, бориб гапларига бир қулоқ солмайсанми? – деди бош роҳиба.

Иш юритувчи роҳиба берилган топшириқдан мамнун бўлганча даҳлиз бўйлаб пусиб борди-да, ичкаридан баралла қулгу эштилаётган эшиклардан бирига қулоқ тутди.

Шу вақт мобайнида бош роҳиба Терезага насиҳат қилишда давом этарди:

– Иш юритувчи роҳиба қиз ёмон эмас, унинг битта камчилиги бор: у ичишни яхши кўради, кайфи ошиб қолганда жанжал кўтаради. Унинг анчагина маблағи бор, ҳар ойлик иш ҳақини у ичкиликка сарф қилади. Шунинг учун хорда оҳангларни кўпинча бузоради. Унинг кўнгли тоза, яхши дўст. Лекин очигини айтадиган бўлсам, баъзан (шу пайт бош роҳиба ҳеч ким гапга қулоқ солмаяптими, деган хавотирда ташқарига мўралаб олди-да, сўнг эшикни ичкаридан қулфлаб олди) кайфи ошиб қолганда тилига эрк бериб, барча дугоналарининг камчилигини рўйирост айта бошлайди. Бир куни у мени ҳам гийбат қилса бўладими, гўё мен ҳам ташқарига улар шуғулланадиган иш билан шуғулланиш учун чиққан эмишман, қара, уятсизнинг гапини, бошқа одам гапирганида майли эди, ўзидан хабари йўқ. Унинг олдига доимо валакисаланг хушторлари келиб туради. Улар билан қабулхонада ичкиликбозлик қилади. Ҳазабимни жуда кўзғатган, гўёки бу дунёда бегуноҳ одамнинг ўзи йўқдек! Мана шу камчилигини айтмасанг, ўзи ёмон эмас.

Шу тоб кечки ибодатга чорловчи кўнғироқ чалинди. Ҳурматли бош роҳиба иккинчи қадахни ичиб олди-да, сўнг Терезага хорга бориб ашула айтиб, ўн беш дақиқадан сўнг қайтишини айтди. У чиқиб кетиши билан иш юритувчи роҳиба кириб келди. Шу пайт Тереза юзини икки кафти орасига олганча, ичида: ”тавба, шуям монастирми!” дея қайта-қайта ўзига ўзи савол бера бошлади.

– Синьора ёлғизмисиз? – сўради иш юритувчи роҳиба.

– Ҳа, ёлғизман, синьора.

– Демак, бу нодон, сиздек меҳмонни ёлғиз ташлаб кетибди-да. Тунукасоннинг қизи эканлиги шундоғам кўришиб турибди. Қачондан бери шу ерда яшайди, одоб, муомалага ўрганиши керак -ку, ахир. Мен ҳам хорга боришим керак, менина, лекин сизни ташлаб кетмайман.

– Бораверинг, бораверинг, синьорам. Бир ўзим ўтиравераман, – деди Тереза бир оз холи қолиб, кўнглини бўшатиб олиш учун кўз ёши тўкиб олиш ниятида.

– Йўқ, бормаيمان!.. Ёлғиз қолиб кўрқиб ўтирманг, менина, бош роҳиба ҳам ҳадемай келиб қолади. Йўлини топса, хордан қочиб келишдан ҳам тоймайди. Ҳойнаҳой, мени гийбат қилган бўлса керак?

– Йўқ, синьорам, аксинча...

– Менина, тўғриси айтинг. Биламан, қари тулки ҳаммамиз ҳақимизда яхши фикрда эмас. Унинг фикрича ҳамма бузуқ ва майхўр.

– Йўғ-е, синьора, биронтангиз ҳақингизда бундай гапларни гапирмадилар.

– Гийбат қилган бўлса, гуноҳи ўзига. Майни оз-оздан ичмайди, аксинча, сипқоради. Унинг ўйнашлари шунчалик кўпки, қани энди, менинг пулим ҳам шунча кўп бўлса! Сиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, менина!

Иш юритувчи роҳиба бош роҳибанинг беркитиб олиб қўйган майидан бир қадаҳ ичиб олди-да, сўзида давом этди:

– Тасаввур қилинг-а, бу қари тулки, мен келиб роҳибаликни қабул қилиб, сочимни қирдирганимда ҳам шундай қария эди. Роҳибаликка келганимга йигирма етти йил бўлди; тасаввур қилинг-а, менина, шунча йил ичида қанча тамакини ҳидлаб юборди яш-шамагур. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ўйнашлари сон-саноқсиз. Руҳоний отани ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Руҳоний ота шу кунгача унинг қутисини бизнинг ҳисобимиздан озиқ-овқат билан тўлдириб туради. Монастир даромадларини ўз эҳтиёжига сарфлайди. Мен иш юритувчиман. Унинг қандай ўғрилигини беш қўлдай биламан. Қарангки, сиз менина бу иккиюзламачиникида бўлишингиз мени ташвишга солаяпти. Фариштагинам, унинг найрангларига учманг. Биламан, сизнинг отангиз аввалдан одам юбориб, хат ёзишингиз, хат олишингизни тақиқлаб, буни бош роҳибага шипшитиб қўйган. Қизгинам, хат ёзгингиз келса, ўзимнинг шахсий хужрамдан жой бериб, қоғоз, қалам ва елимловчи қуймамни бериб турман. Хоҳлаганча ёзавринг. Сизга хат ёзмоқчи бўлсалар менинг номимга ёзсинлар. Исми-шарифим Дионизия да Имакулада Консейсан.

– Сиздан жуда миннатдорман, менинг синъорам, – деди Тереза. – Мен бир камбағал аёлга мактуб ёзмоқчи эдим. У тор кўчада яшайди.

– Истаган одамингизга ёзинг, менина. Тонг отиши билан мен мактубингизни жўнатаман. Хотиржам бўлинг. Ёдингизда бўлсин, мураббий роҳиба ҳам, арғанун чалувчи роҳиба ҳам иккиюзламачилар. Уларга сирингизни айтманг. Ишониб бирон нима дегудек бўлсангиз, хароб бўлдим деяверинг. Ана, шиллиққурт судралиб келаяпти... Бошқа нарсалар ҳақида гаплашайлик.

Бош роҳиба эшикдан кириб келаётганида иш юритувчи роҳиба ҳамон гапиришда давом этаркан:

– Монастир ҳаётидан яхши ҳаёт йўқ. Айниқса, бизнинг бош роҳибадай кимса бош бўлиб турган бир пайтда. Бизнинг омадимиз бор экан, “ия, бу сенмисан, жоним?” – деди тилёғламалик билан, – биз сенинг гийбатингни қилиб турувдик.

– Ҳеч қачон мен ҳақимда гийбат қилмаслигингни яхши биламан, – деди бош роҳиба Терезага кўз қисиб. – Мен сени мақтаб гапирдим, ишонмасанг, манави ойимқиз тасдиқлаши мумкин.

– Сен ҳақингда мен нима деганимни сўрамасанг ҳам бўлади, келатуриб ўзинг нима деяётганимни эшитдинг-ку, – деди роҳиба Дионизия. – Қанийди бошқалар ҳақида ҳам сен каби яхши фикр билдира олсам эди. Ахир монастир шаънига доғ туширмақдалар. Ахлоқсизларнинг ҳийла-найранглари кўп.

– Хорга бормайсанми, Нини? – қизиқиб сўради бош роҳиба.

– Энди кеч бўлди... Гуноҳимдан ўтарсан?

– Ҳа, ўтаман, лекин сени жазоламоқчиман – бир қадаҳ кўтарасан...

– Бир қадаҳ деяпсанми?

– Бошқа нима бўларди.

Дионизия қадаҳдаги майни ичиб олди, бош роҳибанинг ибодат қилишига ҳалақит бермаслик учун чиқиб кетди.

Монастирда ўтказган икки соатлик ҳаётида Терезанинг қалби алам ва нафрат билан тўлиб-тошди. Дунёда бундай ишлар бўлишлигидан у мутлақо беҳабар эди. Тереза монастирни бир умр саҳоватпешалар,

покдомонлар яшаб паноҳ топадиган жой деб ўйлаган эди. Тереза ўз қариндоши бўлмиш Моншике монастири бош роҳибасининг бир неча хатларини ўқиб чиққан, бу қариндошини фаришта, деб билганди. Қариндошлари орасига тушиб қолган домениканкалар ҳақида Тереза Визеунинг кекса ва тақводор дворянларидан уларни хайр-саҳоватли ва ҳимматли эканликлари ҳақидаги мақтовларини эшитган эди. Энди эса монастирдан тамоман ихлоси қайтиб, бу ерни тезроқ тарк этишни хоҳлаб қолди.

Терезанинг каравати бош роҳибанинг хужрасига осиглиқ қалин парда ортида эди.

Бош роҳиба Терезага агар истаса ётиши мумкинлигини айтганида, у отасига хат ёзишга рухсат сўради. Бош роҳиба қизга хатни эртага ёзишини айтди, гарчи синьор Албукерке қизи унга хат ёзишини ман этган бўлса ҳам. Аммо бош роҳиба хужрада қалам билан қоғоз топилса, унга хат ёзишни ман этмаслигини айтди.

Тереза караватга чўзилди. Бош роҳиба эса стол олдида тиз чўкиб, шивирлаб ибодат қила бошлади. Унинг шивирлаб ибодат қилиши меҳмонга ҳалақит бермаса-да, бош роҳиба қайта-қайта дуо ўқиб туриб, дам-бадам уйқусраб мункиб шўнғиб кетар, дуони охиригача ўқиб етказа олмасди. У ўрнидан туриб, қия стол устида турган илоҳий ҳайкалчалар билан бирваракайига чайқалиб, ўрнига ётди-ю, хуррак ота кетди.

Тереза оҳиста дарпардани суриб, кийими остида беркитиб олиб келган қоғоз ва бурама сиёҳдонини чиқарди.

Стол устида липпиллаб ёниб турган мойчироқ Терезанинг кийимлари узра хира нур таратиб турарди. Тереза караватидан лип этиб тушди-да, стол ёнига тиз чўкиб Симанга кун бўйи содир бўлган воқеаларни оқизмай-томизмай ёзди. У мактубини қуйидагича тугатди:

“Симан мендан хавотир олма. Мен сабабли бошингга тушган ташвишлар олдида, менинг бошимга тушган савдолар ҳеч гап эмас. Бу мусибатлар сенга бўлган севгимни сўндира олмайди. Бир-биримизни севишимизни асло унутма. Бу кунлар бор-йўги бир неча айрилиқ кунлари, холос. Отам қандайдир янги қарор қабул қилгудек бўлса, имкони борича сенга хабар қиламан. Агар мендан хат-хабар бўлмаса, билгинки, сабаби ягона – хат ёзишга имконим йўқлигидан. Мени бахтсиз кунларингга ҳам эсла, билишимча, бахтсизлар ҳаммадан ҳам кўра муҳаббатга ва бир-бирларини қўллаб-қувватлашларига муҳтождирлар. Ухлаб оламан-да, барчасини унутишга ҳаракат қиламан. Севгим, қанчалик хафалигимни билсанг эди... Хайр”.

VIII

Темирчининг қизи Мариана отаси Симаннинг жароҳатланган қўлини боғлаётганини кўриб, ҳушидан кетиб қолди. Қизининг бу ҳолатини кўрган Жоан да Круз овозини баралла қўйиб хахолади. Одатда ярмаркалар ва муқаддас жойлардан қонга беланиб қайтиб келадиган отасининг жароҳатларини даволашга кўникиб кетган Мариананинг бундай ҳолатга тушишини Симан, қиз жуда таъсирчан экан, деб тушунди.

– Ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, мен Ламеогога бориб, нажоткор Биби Марямга ибодат қилиб қайтиб келаётганимда бошим шикастланган эди. Шунда сочларимни қизим Мариананинг ўзи қириб таш-

лаган эди, — деди темирчи. — Энди эса сизнинг жароҳатингизга кўзи тушиши билан кўрқиб, ҳушидан кетди, буёғи қандоқ бўлди. Ташвишим ўзимга етиб ортади, қизим менинг беморимга қараб ўтирар, деб ўйлагандим... Қизи кўзини очганида отаси ундан “беморга қараб ёнида ўтира оласанми” деб сўради. Унинг юз ифодасидан ҳушидан кетганидан уялаётганини ҳис этди.

— Ота, сиз шуни буюрсангиз, бажонидил қарайман, — деди қиз.

— Қизим, сен айвонда тикиш-бичиш ишларингни қилмоқчи эдинг, яхшиси, Симаннинг олдида унга қараб ўтир. Унга дам-бадам қайнатма шўрвани ичириб тур, ярасига малҳам суртгин. Жароҳати қорамтир рангда, сиркани аяма. Уни зериктирмай, гапга солиб ўтир. Кўп хат ёзавермасин. Ҳозирги аҳволида бу зарар. Сиз жаноблари, қизимнинг кўрсатаётган илтифотидан тортинманг. Уни менина деб чақирманг, ойимқизлардан эмас. Бемалол нима ёрдами керак бўлса, “ҳой қиз, қайнатма шўрвадан ичир, ҳой қиз, кўлимни юйиб кўй, малҳам кўйиб кўй”, деб айтаверинг. У ҳозир сизнинг ихтиёрингизда, отангизнинг қилган яхшиликларига бу хизматимиз кам. Отангиз мени қутқармаганида борми, ҳозир қизим тиламчилик қилиб юрган бўларди. Тўғри, мен унга устахонада тер тўкиб топган маблағимни, онамдан (жойи жаннатда бўлсин) мерос қолган тўрт юз миль рейсни¹ қолдиришим мумкин эди, аммо жанобларига маълумки, агар мени дорга осиб юборганларида ёки сургун қилиб юборганларида бу ерга суд ижрочилари келиб, етказилган зарарни қоплаш керак, дея барчасини тортиб олган бўлур эдилар.

— Қизингизга қолдирадиган меросингиз дурустроқ бўлса, истасангиз, уни ўзига тўқ деҳқон оиласига узатишингиз мумкин.

— Қани энди, қизим шуни истаса эди. Уни сўраб келаётганлар жуда кўп, ҳатто мен бор-будимни унга берадиган бўлсам монастир мудири ҳам уйланмоқчи бўлди. Бор бойлигим тўрт минг крузадога етиб қолади. Гап шундаки, қизим турмушга чиқишни истамаяпти. Мен ҳам ёлғиз қолишни хоҳламайман. Қизимни деб ўлиб ишлайман. Агар у бўлмаганида эди, ҳаётимда жуда кўп хато ишларни қилиб қўйган бўлардим. Ярмаркага ёки ибодат қилиш учун муқаддас жойларга кетаётганимда уни ўзим билан олиб кетсам, тинчгина қайтаман, агар ташлаб кетсам, албатта қандайдир мусибат рўй беради. Қизим кайфим ошиб қолишини сезиб, мени дарҳол майхўрлар орасидан тезда олиб чиқиб кетади. Мабодо, бирон кимса мени чорак шишани бирга ичишга чақириб қолгудек бўлса, қизим мени қўйиб юбормайди. Мен қизимнинг гапига қулоқ соламан, чунки у онасининг руҳи ҳаққи-ҳурматини ўртага қўйиб, бормаслигимни сўрайди. Фариштадек бўлган хотинимнинг руҳини ўртага қўйиб, илтижо қила бошлагач, мен ўзимда йўқ хурсанд бўлиб кетаману, гапига кўнаман-қўяман.

Мариана юзини оппоқ пешбанди билан тўсганча, отасининг гапига қулоқ солиб турарди. Симан эса бу қишлоқ ҳаётининг нақадар фусункорлигидан лаззат оларди.

Жоанни отни тақалатиш учун чақириб қолдилар. У ташқарига чиқиб кетатуриб деди:

— Қизим, ҳамма гап айтилди, беморни сенга ишониб ташлаб кетаяпман, уни акангдек ёки эринг каби яқин кўриб, давола.

Отасининг сўнгги сўзи барча сўзлари каби табиий жаранглади. Бу сўздан Мариана дув қизариб кетди. Мариана Симан ётоғи эшигига суянганча турарди.

¹ Р е й с — пул бирлиги. (Португал).

– Бўлмағур одам сизнинг оромингизни бузди, – деди Симан. – Сиз унинг ёнида ўтириб қарашга мажбур бўлаяпсиз. Агар бу меҳмон сизникига ташриф буюрмаганида эди, ўтган-кетганлар билан гап сотиб, айвонда тикиш-бичиш билан машғул бўлган бўлур эдингиз.

– Гап сотишни ёқтирмайман, – деди қиз белидаги пешбандини тўғирлаб қўяркан.

– Ўтиринг, Мариана, отангиз ёнимда ўтиришингизни буюриб кетди... Тикадиган ишларингизни олиб келинг, менга катмонимдан қалам билан қоғоз олиб берсангиз.

– Отам хат ёзишингизга рухсат бермаслигимни айтиб кетганлар, – деди қиз жилмайиб.

– Бир неча сўз ёзаман, хоос. Зиёни тегмайди.

– Нима қилаётганингизни яхшилаб ўйлаб кўринг, – деди Мариана қоғоз билан қаламни Симанга узатиб. – Битта хатингиз йўқолиб қолса, барчаси ошкор бўлади.

– “Барчаси” деб нимани назарда тутаяпсиз? – сўради Симан. – Бирон нимадан хабарингиз борми?

– Ҳеч нарсани билмаслик учун тентак бўлиш керак. Визеулик зодагон қизни севишингизни билишим ҳақида сизга айтмаганмидим?

– Айтгандингиз, ҳўш, нима бўпти.

– Мен хавотир олган нарса рўй берди. Сиз бу ерда жароҳатланиб ётибсиз. Одамлар эса йўл ёқасида икки кишининг мурдаси топилганини тинмай гапиришяпти.

– Йўл ёқасида ётган мурдага менинг нима алоқам бор?

– Нега энди муғамбирлик қилаяпсиз? У дунёга равона бўлган икки киши сиз ёқтирган синьоранинг амакиваччасининг хизматкорлари эканлигини билмайди, деб ўйлайсизми мени. Демак, жаноби олийлари менга ишонмас экан-да? Энди бу ишни сир сақламоқчисиз, мен бу сирнинг ошкор бўлмаслиги, сиз синьор Симаннинг бошига бирон мусибат тушмаслиги учун кўлимдан келган барча ишни қилган бўлур эдим.

– Сиз ҳақсиз, Мариана. Мен бу ишни сиздан сир тутмаслигим керак эди.

– Худодан бу иш охиригиси бўлишлигини илтижо қилиб сўрайман. Сизни бу муҳаббатдан фориг қилишлигини сўраб нажоткор Исодан илтижо қилиб сўрадим. Олдингизда бундан баттар кўргуликлар йўқмикан, деб чўчияпман.

– Йўқ, менина, мен соғайишим билан Коимбрега кетаман, шаҳарлик ойимқиз эса ўз уйида қолади.

– Агар шундай қилсангиз мен нажоткор Исога атаб иккита шам ёқаман. Аммо сиз айтгандек бўлмаслигини қалбим ҳис этиб турибди, жаноби олийлари.

– Мариана, менга қилган яхшиликларингиз учун сиздан миннатдорман, – ҳаяжонланиб деди Симан. – Ҳайронман, қандай қилиб ҳурматингизга эриша олдим, билмайман.

– Сизнинг отангиз менинг отамга қилган яхшиликларининг ўзи ҳам менга етарли, – деди қиз кўз ёшларини артиб. – Отам дорга осилиб кетганида, ҳолим не кечарди! Отам қамоқда ўтирганида мен вояга етмагандим. Мен бор-йўғи ўн уч ёшда эдим, лекин отамни ўлимга маҳкум этсалар, ўзимни қудуққа ташлайман, деб қарор қилган эдим. Мабодо, уни сургун қилганларида мен отам билан бирга кетардим, иккимиз ҳам ўша ерда ўлиб кетардик. Осмонда қанча юлдуз бўлса, шунча яхшиликларни отангизга юборишини ҳар куни Худодан илтижо қилиб сўрайман. Онангизнинг оёғини ўпай деб, атай-

лаб шаҳарга борган эдим. У ерда сингилларингизни кўрдим. Улардан бири – кичик синглингиз менга шойи матодан тикилган юбка совға қилган эди. Уни мен шу вақтгача худди муқаддас бир буюмдек асраб келаман. Ўшандан бери ҳар сафар ярмаркага борганимда бир айланиб чиқаман: балки дераза олдида ўтирган синьора Ритани кўриб қоларман деб. Синьор Симан сизни бир неча марта кўрганман. Албатта, булардан сизнинг хабарингиз йўқ. Икки ёки уч йил аввал сиз жаноби олийлари, хизматкорларни савалаганингизда тўс-тўполон бўлган жойдаги қудуқдан мен сув ичиб тургандим. Бўлган воқеани отамга айтиб берганимда, у думалаб кулганди. Ундан сўнг амаким билан бирга Коимбрдан бу ерга келмагунингизча, сизни бирон марта ҳам кўрганим йўқ. Лекин ўшанда бирон нохуш воқеа бўлиши тушимда аён бўлганди: тушимда қон қўлмагини кўрдим, мен йиғлаётган эмишман, чунки жуда чуқур ўрага мен учун азиз бўлган бир инсон тушиб кетаётган эмиш.

– Мариана, бу бор-йўғи бир туш, холос.

– Тушликки тушқу-я, лекин мен тушимда нима кўрсам, ўша нарса ўнгимда содир бўлади. Отам подачини ўлдиришидан аввал кимгадир ўқ узганди, онаминг ўлимидан олдинроқ тушимда мен “онажон”-лаб йиглаб ётганмишман. Шундан икки ойлар чамаси ўтгач, онам вафот этдилар. Шаҳарликлар тушга ишонмай кулишади. Лекин нимага туш кўришимиз, фақат Худога аён. Ана, отам ҳам келаяптилар. Эй, Исо, ўзинг қўлла! Ёмон хабар олиб келмаяптимиқанлар?

Жоан да Круз қўлида хонага камбағал аёл олиб келган хат билан кириб келди. Монастирдан келган хатни Симан ўқир экан, Мариана ундан катта-катта мовий кўзларини узмасди ва ҳар сафар унинг пешонаси тиришганда қизнинг юраги бир орзиқиб кетарди. Ўзини бо-солмаган қиз, ниҳоят сўради:

– Ёмон хабар ёзилибдими?

– Қизим борган сари дадиллашиб кетаяпти, – деди темирчи.

– Йўқ-йўқ, Мариана, хавотир оладиган жойи йўқ, – темирчининг гапини бўлди талаба. – Синьор Жоан, қизингизни ўз дўстим деб аташимга рухсат этсангиз, одамлар бахтсизликда ҳам дўстларини қадрлашни биладилар.

– Шундайликка шундайқу-я, мен хатда нима ёзилганлигини сўрашга журъат этолмаган бўлардим.

– Ота, хатда нима ёзилганини сўраганим йўқ, синьор Симан хатни ўқийтуриб, хафа бўлгандек туюлди.

– Сиз тўғри топдингиз, – деди Симан, сўнг темирчи томонга ўгирилиб, қўшиб қўйди: – отаси Терезани монастирга қамаб қўйибди.

– Вой ярамас-эй, – деди темирчи ва гўё кимнингдир бошини сиқаётгандек, қўлларини беихтиёр силтаб қўйди.

Шу тобда зийрак кузатувчи Мариананинг кўзларида жилваланган хурсандлик учқунларини сезган бўлур эди.

Симан ўз жойига ўрнашиб ўтириб олгач, Мариана яқинига суриб қўйган стулга қоғозни қўйди-да, ёза бошлади:

– Сиз ёзиб тургунингизча мен тайёрлаётган малҳамдан хабар олайчи, қайнаётганмикан, – дея Мариана ташқарига чиқиб кетди.

“Тереза, сени у ердан қутқариб олиб чиқиш керак, – ёзарди Симан ўз хатида. – Бу монастирдан қочишнинг бирон-бир имконияти бордир. Шунга қидириб топ ва менга қайси санада, тунда қайси вақтда сени кутишим кераклигини ёзиб юбор. Мабодо, қочишнинг иложи бўлмаса янада газабга минаман. Агар сени узоқроқдаги бошқа монастирга жўнатмоқчи бўлсалар, унда мен ўзим ёки бирон ким-

санинг ёрдамида сени олиб қочишим учун хабар бер. Тереза, жонгинам, руҳингини туширма, ҳис-туйғуларимни жиловлай олмаётганимдан кўрқма. Сен меникисан! Агар сени кутқариш учун жонимни қурбон этмасам, ҳаётнинг менга нима қизиғи бор! Сенга ишонаман, Тереза, сенсиз яшай олмайман! Сен менга ҳаётлигингда ҳам, ҳар вақт содиқ қоласан, бунга юз карра ишонаман. Изтиробларга берилма, курашда жасур бўл! Отанг сенинг устингдан ҳукм чиқариб таҳқирласа, унга бўйсунинг шармандалиқдир. Иложини топганингда хат ёзишдан тўхтама. Мен, деярли, соғайдим. Менга далда бергувчи шундай бир сўз айтгинки, сенинг шу сўзларингдан қон йўқотсам-да, куч-қувват олай.”

Симан ҳамёнини олиб беришини илтимос қилди, унинг ичидан кумуш тангалар олиб, темирчига узатаркан, буларни хат билан биргаликда камбағал аёлга беришини илтимос қилди.

Сўнгра у Терезанинг хатини қайта ўқиб, қизга ёзган жавоб хатини эслай бошлади.

Жоан ошхонага кириб, қизи Марианага:

– Қизим, менда бир шубҳа пайдо бўлди, – деди.

– Қандай шубҳа?

– Беморимизнинг пули тугаб қолибди-ку!

– Нега ундай деб ўйлаяпсиз, отажон?

– У менга ҳамёнимни олиб беринг, деб илтимос қилганида, ҳамёнининг оғирлиги гўё пуфланган пуфакча келмасди. Тинчлигим йўқолди. Унга пул бермоқчи бўлдим, лекин қандай қилиб беришни билолмаяпман...

– Мен бу масалани ўйлаб кўрай-чи, – деди Мариана хаёлга толиб.

– Тўғри айтасан, ўйлаб кўр. Менга қараганда сенинг миянг яхши ишлайди.

– Агар сиз ўзингизнинг тўрт юз тангангизни ишлатишни истама-сангиз, менда бузоқларни сотиб йиққан чоракам ўн битта олтин тангам бор.

– Бўлмаса бундай: ўйлаб кўргин-да, пулни олишдан бўйин товламаслигининг йўлини топ.

Жоан тилида “бўйин товламаслик” хижолат тортмоқлик маъноси-ни англатар эди.

Мариана Симанга тушлик олиб келди. Лекин хаёлга берилган Симан товоқни нари суриб қўйди.

– Нега овқатни емаяпсиз? – гамгин овозда сўради Мариана.

– Иштаҳам йўқ, еёлмайман, менина, кейинроқ ерман. Бир неча дақиқа мени холи қолдиринг. Боринг. Вақтингизни бахти чопмаган одам билан ўтказманг.

– Кетишимни истаяпсизми? Майли, кетаман. Чақирсангиз дарҳол ёнингизга қайтаман.

Мариана бу сўзларни айтаётганида кўзларига ёш тўлди.

Симан Мариананинг кўзларига ёш тўлганини пайқади ва унинг хаёлидан қиз содиқ дўст экан, деган хаёл ўтди; аммо қизга бирон бир сўз айтмади.

Симан ночор аҳволга тушиб қолганлигини ўйларди. Унинг хаёлига бостириб келаётган фикрлар хурсандчиликдан дарак бермасди.

Мариана тушлик олиб киргач, Симан уни ейишни рад этган вақтда у пул ҳақида ўй сурарди. Унинг хаёлидан шундай фикрлар кечарди: Жоанга меҳмондорчилиги учун қандай ҳақ тўлайди. Мариана-

нинг бу қилаётган яхшиликлари учун қандай миннатдорчилик билдиради. Мабодо, Тереза монастирдан қочишга муваффақ бўлса, қайси пул билан ҳаёт кечиради.

Симан Ботельо Коимбредан чиққанида уйдан ҳар ойда олиб турадиган маблағи бор эди, холос. Бу пуллар унча кўп эмасди, улар ижарага от олишга ва бағрикенг темирчи билан танишишга сабабчи бўлган отбоқарга ҳақ тўлаб, бор пулини ишлатиб бўлганди.

Пулларининг охирини Симан хат олиб келган кампирга бериб юборган эди. Хуллас, Симан қийин аҳволда қолганди.

У онасига хат ёзмоқчи бўлди. Онаси ўз-ўзидан, пул нимага керак, деб сўраши турган гап. Темирчининг уйда эканлигини қандай тушунтиради? Агар шундай қилса, Балтазар де Коутиньонинг икки хизматкори ўлимига алоқадор бўлганларни шубҳа остига қолдирмайдами? Устига-устак Симан ўзини онаси унча ёқтирмаслигини ҳам биларди. Онаси пинҳона пул юборган тақдирда ҳам, номигагина юбориши мумкин, улар Коимбрега етиб олишини қоплаши мумкин. Симан танг аҳволда қолган эди. Бахтига Тангри унга шундай инъом юбордики, буни иши юришмаганлар фақат тушларида кўришлари мумкин эди.

Мариана аста-секин меҳмонхонага кириб келди, Симаннинг бир маромда нафас олишини сезгач, у ётган хонага мўралашга журъат этди. У Симаннинг пашша талаётган юзига юпқа рўмол ташлаб қўйди. Паст стол устида турган ҳамёнини кўрди-ю, уни аста олиб чиқиб кетди. Мариана ҳамённи очди, ёзувли қоғозларга кўзи тушди, аммо уни ўқий олмади. Ҳамённинг бир қаватида олти винтенли иккита тангага кўзи тушди. Қиз ҳамённи жойига қўйди-да, уст кийимларини илгичдан олди. Уларнинг чўнтаklarини кавлаб чиқиб, сариқ чақа ҳам тополмади.

Мариана қоронғи бурчакка ўтириб, ўйга толди. Ҳимматли қиз узоқ вақт шундай ҳаёл сурганча ўтирди. Сўнг бирдан ўрнидан туриб, отасининг ёнига борди ва у билан узоқ суҳбатлашди. Жоан да Круз гоҳ қизининг гапини тинглар, баъзан эътироз билдирарди, аммо доимо қизининг далил-исботларига қўшиларди ва ниҳоят, Жоан да Круз:

– Мариана, сен айтгандек бўла қолсин. Пулларингни олиб кел, ҳозир ўчоқдаги тошнинг тагига беркитилган тўрт юз мил рейс солинган қутичани олиб ўтирмайлик. Буларнинг бари сеники бўлгач, қай бир пулни ишлатишимизнинг нима фарқи бор. Бор, ўзингнинг тўплаган пулларингни олиб кел,— деди.

Мариана ўз қутичаси ёнига югуриб бориб, унинг ичидан кумуш пуллар, бир қисим занжир, узук ва зираklarини олди. Тилла тақинчоқларини қутичага солиб қўйди-да, пулларини олиб, отасига берди.

Жоан да Круз бияни миниб, қаергадир йўл олди. Мариана Симаннинг ҳузурига кирди. Симан эндигина уйқудан уйғонган эди.

– Биласизми, сизга айтадиган янгилик бор!— хитоб қилди қиз ҳам кўрқув, ҳам қувонч ила.

– Қандай янгилик, Мариана?

– Сизнинг бу ердалигингиздан онангиз хабар топибдилар.

– Нима, хабар топибдиларми? Бўлиши мумкин эмас! Қаердан билибдилар?

– Бундан хабарим йўқ. Отамни ўз ҳузурларига чақиртирибдилар.

– Қизиқ! Менга хат ёзмабдиларми?

– Йўқ, синьор!.. Билишимча мен тўғри тушунган бўлсам, сиз бизникида бўлганингизни билгач, бу ердан кетиб қолган бўлсангиз керак, деб хат ёзмагандирлар. Шундай бўлиши ҳам мумкин-ку!

– Тўғри, бўлиши мумкин. Лекин онам қаердан хабар топибди экан-а? Агар бирор кимса менинг бу ердалигимни айтган бўлса, бизнинг изимизга тушишлари мумкин.

– Эй, бекорчи гапларни кўйинг. Бундай бўлиши мумкин эмас. Бирон нарсадан шубҳалангудек бўлсалар ҳам, гувоҳлар йўқ-ку. Отам бўлган ишлардан хавотирда эмаслигини айтди. Тақдирда нима бўлса шуни кўрамиз. Сиз ҳозирча бу ҳақда ўйламанг. Малҳамни олиб келайми?

– Майли, олиб келинг, Мариана. Аллоҳ менга ҳам сингил, ҳам дўст қилиб сизни учратди.

Симаннинг бу сўзлари ва мулоим қарашларидан эриб кетган қиз, ўзини йўқотиб, нима деб жавоб қайтаришни билолмай қолди.

Мариана малҳамни ва ёғи олтин каби йилтираб турган пиширилган яримта товуқни кўтариб кирди.

– Шунча нарса-я! – деди Симан кулиб.

– Тўйгунингизча енг, – деди қиз қизариб.- Биламан, шаҳарлик жаноблар бундай товоқда таом емайдилар. Товоқнинг бундан кичиги йўқ экан, у янги, назаримда кечаги овқатни товоқдан ирганиб емагансиз, деб ўйлаб, янги товоқ сотиб олиб келдим. Бемалол еяверинг, ош бўлсин.

– Йўқ, Мариана, ундай деб ўйламанг. Кеча иштаҳам йўқ эди. Емаганлигимнинг сабаби битта. Иштаҳам йўқ. Бугун ҳам тортмаяпти.

– Унда, мен илтимос қилганим учун ея қолинг... Сизга ўзимни яқин тутиб айтганим учун мени кечиринг. Синглим илтимос қилаяпти, деб тасаввур қилинг. Ўзингиз ҳозир менга:

– Худонинг ўзи сизни менга ҳам сингил, ҳам дўст қилиб юборди, дедингиз-ку...

– Ҳа, шундай...

Симан куч тўплашим ва Мариананинг илтимосини бажариш учун ҳам овқат ейишим керак, деб ўйлади. Беозор бу қиз, мени севади, деган фикр мағрурлигидан асар қолмаган Симаннинг миясидан лип этиб ўтди. Қизнинг бу сирини ошкор қилиш, Симаннинг фикрича, бориб турган тубанлик бўлур эди: чунки Симаннинг қалби топталиб турган бир пайтда у Мариананинг туйғуларига қулоқ соладиган ва унга ёлғон гапирадиган ҳолатда эмас. Бироқ бу ёқимтой қизнинг кўрсатётган илтифотлари Симаннинг энсасини қотирмас, балки унга хуш ёқарди. Ҳеч кимсага жавобсиз қолган муҳаббати оғир ботмаган. Энг оғир кунларида ҳам, юрак уришининг сўнгги дақиқаларида-ю, ҳаётининг сўнгги сонияларида ҳам шундай муҳаббат ҳақидаги ўй-хаёллар қайғу-аламларни унута олмайдиган ва унинг ёрдамида тугаб бораётган ҳаётини узайтира олмайдиган кишига хурсандчилик бахш этади. Инсоний мағрурликми ёки бошқа бирон нарсами, аммо бизга ҳады этиладиган муҳаббат кўз ўнгимизда бизни улуғлаб, юксакликларга кўтарди.

Ана шунинг учун Терезани жонидан ортиқ севиб қолган Симан Мариананинг муҳаббатидан нафратланмас эди. Балки аёл ўқувчиларим, бунинг учун Симанни айблашар, лекин фикри ожизимни билдирмоқчи бўлсам, Симан Ботельонинг айби – инсонийлик табиатининг заифлигидадир: табиат – бу осмондаги, ердаги ва сувдаги муттасил гўзалликдир. Инсон ҳақида гап кетганда, гарчи у бутун борлиқнинг якка подшоси деб эълон қилинган бўлса-да, у бу салтанатда яшайди ва у дунёга равона бўлади.

IX

Жоан да Круз икки соат чамаси йўқ бўлиб кетди. Симаннинг қизиқиши ортиб, ўзини кўярга жой тополмай турган бир пайтда Жоан да Круз кириб келди.

– Отангиз қўлга тушиб қолмаганмикан, Мариана? – деди у, қизга.

– Юрагим тинч, бирон кор-қол юз берса, юрагим сезган бўларди, – жавоб берди қиз.

– Мариана, мен ҳақимда юрагингиз нимани ҳис этаяпти? – қизиқсинди Симан. – Жароҳатим мени мусибатлардан қутқарармикан?

– Сизга очигини айтаман, синьор Симан... Йўқ, яхшиси, айтмай кўя қолай...

– Илтимос, айтинг, сизнинг сўзингиз орқали қалбингиздаги самимий фаришта айтадиган гапига ишонаман. Гапиринг...

– Нимаям дердим. Майли, айта қолай, қалбим мусибатларингиз энди бошланаётганлигидан дарак бераяпти...

Симан қизнинг гапини диққат билан тинглади, лекин чурқ этмади. Табиатан оққўнгил Мариана учун ёт бўлган ёвуз ва ҳақоратомуз бу сўзи йигитнинг кўнглига гулгула солди. Бу “менинг муҳаббатимга сазовор бўлиш мақсадида мени Терезадан совутиш нияти йўқмикан?” деган ўй эди. Симан шуларни ўйлаб турганида темирчи хонага кириб келди.

– Мана, мен қайтиб келдим, – деди у шодон. – Онангиз мени чақиртирган эканлар.

– Бу ҳақда Мариана менга айтди. Лекин менинг бу ерда эканимни онам қаердан билидилар?

– Онангиз бу ерга келганингиздан хабардор эканлар, лекин сизни Коимбрега қайтиб кетган, деб ўйлабдилар. Бу ерда эканлигингизни ким айтганидан беҳабарман, сўраб ҳам ўтирмадим: хурмати баланд одамларга саволлар берилмайди. Сиз, синьор, бу ерда кимни деб яшириниб юрганингизнинг сабаби уларга маълум эканини айтдилар. Бир оз обидийда қилди. Мен онангизни тинчитдим. Ҳеч қандай воқеа содир бўлмади. “Ўғлим бу ерда нима қилиб юрибди, ахир қиз монастирда-ку”, деб мендан сўрадилар. Мен уларга жавобан сизнинг мазангиз бўлмай қолганини, отдан йиқилиб тушганингизни айтдим. “Ўғлимнинг пули бор эканми?” деб сўрадилар. “Мен билмайман”, деб жавоб бердим. Шунда онангиз уйга кириб кетиб қўлимга манави тугунчани тутқаздилар. Мана, онангиз бериб юборган тугунча. Ичида нима борлиги менга қоронгу.

– Онам хат ёзмадиларми?

– Хонага киролмайман, отаси ўтирибди, – деб айтдилар, – яна шуни тайинладиларки, сиз уларга хатни Коимбрдан ёзиб жўнатишингизни тайинладилар, чунки сизнинг бу ердалигингизни отангиз билиб қолсалар, катта жанжал бўлишини айтдилар.

Жоан Симанга бақрайиб қараб: – Синьор, мана шунақа гаплар, – деди.

– Балтазарнинг хизматкорлари ҳақида-чи?

– Йўқ, лом-мим демадилар. Ҳозир шаҳарда бу ҳақда ҳеч ким гапирмаяпти.

– Синьора дона Тереза ҳақида нима дедилар?

– Ҳеч нарса айтмадилар, фақат монастирда эканлигини айтдилар, холос. Энди рухсатингиз билан отнинг устига ёпинчиғини ёпай, жуда терлаб кетди. – Қизим, отнинг ёпинчиғини олиб кел, – деди Жоан қизига.

Онаси дона Ритага хос бўлмаган бу сахийликдан ҳайратда қолган Симан тугунча ичидаги олтин тангаларни санаётган бир пайтда қўшни хонада Мариана отасини кучиб:

– Алдовимиз иш берди!.. – деди.

– Оббо, қизим-ей, хўп алдамчисан-да. Бу ақл сендан чиқди! Уни бошлаб алдадик, гапимга ёш боладек ишонди-қўйди. Сен эсанг бузоқларингнинг пулидан айрилдинг. Ҳечқиси йўқ, вақти келиб ҳаммасининг ўрни тўлиб кетади.

– Отажон, ахир мен бу ишни бир фойдани ўйлаб қилмадим-ку, – деди Мариана.

– Биладан, қизим, хўп ажойибсан-да! Қилган яхшилигинг ерда қолмайди, қизим.

“Яхшики, Симан отам каби фикрда эмас”, деб хаёлан ўйлади Мариана. – “Қилаётган ишимдан ҳеч қандай манфаат кўзламаганим ёлғиз Худоба аён”.

Симан темирчини чақириб:

– Азизим, Жоан, агар пулим бўлмаганида эди, мен ночор сизларнинг қилаётган яхшиликларингизни қабул қилган бўлардим. Биладан, сиз олийжаноб инсонсиз. Буларни бир манфаатни кўзлаб қилаётганингиз йўқ. Мана, қўлимга пул тушди. Унинг бир қисмини ош - овқатимга ишлатсангиз. Биладан, мен сизни ва оқ кўнгил қизингиз олдида бир умр қарздорман. Сизларни ҳеч қачон унутмайман. Бу пулларни олсангиз, – деди.

– Аввал тузалиб олинг, сўнг ҳисоб-китоб қилармиз, – деди темирчи Симан узатган пулларни ўзига қайтарар экан. – Бу ишни гувоҳларсиз амалга ошираман. Пул керак бўлиб қолса, ўзим сиздан сўраб оламан. Ҳозирча товукхонада товуклар бисёр. Ҳар ҳафта нон ёпиб турибмиз.

– Илтимос, пулдан олинг, – деб уни зўрлади Симан, – Хоҳлаганча ишлатинг.

– Менинг хонадонимда битта хўжайин бор, у ҳам бўлса ўзимман, – эътироз билдирди Жоан ранжиганнамо. – Пулларингизни олиб қўйинг, агар ишни охирига етказайлик десангиз, бу ҳақда оғиз очманг. Тамом-вассалом.

Охири беш кун давомида Симан ҳар куни Терезадан мактуб олиб турди. Мактубларининг баъзилари Симанни руҳлантирадиган мазмунда бўлса, баъзилари соғинчли баён этарди. Хатларнинг бирида Тереза шундай сатрларни битганди: “Отам сенинг бу ердалигингдан хабардор. Сен токи шу ерда экансан, у мени монастирда сақлайди. Яхшиси сен Коимбрега кетганинг маъқул. Отам бўлиб ўтган воқеаларни унутгунча ўша ерда бўлганинг дурустмикан? Бўлмаса, севгим, отам мени монастирдан олиб кетмайди, бу жаҳаннамдан қочишнинг сира иложи йўқ. Монастир нима эканлигини сен тасаввур ҳам этолмайсан. Агар ўз қалбимни Худоба топширишга қодир бўлганимда эди, атроф-муҳити жирканч монастирдан кўра, покроқ ерни қидирган бўлар эдим. Ибодатни, одамийликни ҳар қандай ерда қилса бўлади, фақат бу монастирда эмас”.

Тереза кейинги хатини шундай бошлаган эди: “Симан, мени ёлғиз ташлаб кетма. Коимбрега борма. Отам мени бу монастирдан олиб, интизоми қаттиқ монастирга кўчирмаса эди, деб кўрқаман. Бир роҳибанинг айтишича, мен бу ерда қолмас эканман; бошқасининг гапига кўра, отам мени Портодаги монастирлардан бирига жойлаштиришнинг ҳаракатини қилиб юрган эмиш. Мени қийнаётган нарса, гарчи мен ҳарчанд истамай, отам сочимни қирдиришга мажбур қил-

моқчи эмиш. Аммо отамнинг феъл-атворидаги жоҳиллик, бир сўзлигини яхши билсам-да, барибир мени роҳиба қила олмайди. Сочимни қирдириб олишлари учун бир йил тингловчи бўлишим керак, сўнг мендан уч маротаба розилигимни сўрашлари керак экан. Вақти келганда ҳар сафар ҳам “йўқ” деган жавобни бераман. Қани энди, бу ердан қочиб кета олсам. Кеча мен девор бўйлаб айланиб юриб, кўчага олиб чиқувчи дарвозани кўриб қолдим. Бу дарвозадан баъзи пайтлари ўтин ортилган араваларни киритиш учун очар эканлар. Бахтга қарши бу дарвозалар қишгача ёпиқ турар экан. Олдинроқ қочишнинг иложини қила олмасам, азизим Симан, унда қиш киришини кутамиз”.

Шу орада Тадеу Албукеркенинг хатти-ҳаракатлари ўз самарасини бера бошлади. Моншике монастирининг бош роҳибаси қариндоши бўлмиш Тереза художўйлиги ва Худога бўлган муҳаббати сабабли монастирга келмоқчи, деб ўйлаб, унга жой тайёрлади. Роҳибанинг бу қувончини ифодалаб ёзган хатини Тереза ўқий олмади, хатни отаси ўқиди. Хатда шундай фикр-мулоҳазалар бор эди, агар Тереза бирон нарсадан хафа бўлиб, эҳтиросига бўйсуниб, қочишни ният қилгудек бўлса, уни бу йўлдан қайтариш зарурлиги ёзилган эди.

Барча эҳтиёт чораларини кўрган Тадеу Албукерке қизига қариндоши – Моншике монастирининг бош роҳибаси Терезани бир неча кунга меҳмонга чақираётганлигини ва эрта тонг билан йўлга тушишларини айтди. Кутилмаган хабарни олган Тереза Симанга навбатдаги хатини жўнатиб бўлган эди. Саросимага тушган, Тереза отасига тоби йўқлигини ваз қилиб эртага боролмаслиги ҳақида ёзди. Терезани қалтироқ босди, ёлғондан беморман дейишга ҳам хожат қолмаганди. Албукерке бу ваз-корсонни эшитишни ҳам истамади, аммо монастир табиби отаси ва куч ишлатиш тарафдори бўлган бош роҳибанинг шафқатсизлигига қарши бориб рухсат бермади. Тереза ўша кечадаёқ Симанга бўлган воқеа ҳақида маълум қилмоқчи бўлди, лекин Терезага шубҳа билан қараётган бош роҳибанинг итоаткор хизматкори тун бўйи беморнинг олдидан силжимай ўтирди. Тереза устидан олиб борилаётган кучли назоратнинг сабабчиси май ичиб, овқатланаётган вақтида иш юритувчи роҳибанинг Тереза тун бўйи хаёлан ибодат қилиб, “осмон фариштаси” билан хат олишиб туради, бу хатларни камбағал бир аёл хушторига етказиб туради, деган гапи сабаб бўлган эди. Роҳибалардан кимдир монастир ҳовлисида қандайдир кампир садақа сўраб, Терезани кутиб турганини кўрган экан. Аммо улар бу ойимқиз художўй бўлганлиги учун уни ўз ҳимоясига олган, деб ўйлашарди. Иш юритувчи роҳибанинг кесатиқ сўзларини ўзларича тушуниб, кампирни дарвоза олдидан ҳайдаб солардилар. Бундан хабар топган Тереза эсанкираганча дераза ёнига югуриб келди ва кўрққанидан кетмоқчи бўлган кампирни олдига чақирди. Унга қуйидаги мазмундаги мактубни узатиб юборди: “Симан, энди мактуб ёза олмасам керак, иложсизман. Мени бошқа монастирга олиб кетмоқчилар. Кейинги мактубимни Коимбрета кут.” Бош роҳибага чақимчилик қилдилар ва шу ондаёқ унинг кўрсатмасига биноан кампирнинг ортидан боғбонни юбордилар. У дарвозадан ташқарида кетаётган кампирни тутиб, қўлидаги хатни тортиб олди-да, Тадеу Албукеркега етказди. Лекин кампир ҳам бўш келмай, темирчиникига бориб, содир бўлган воқеани Симанга сўзлаб берди.

Симан кароватидан ирғиб турди-да, Жоанни чақирди. Бу оғир дамда унга ёрдам бериб, қўлини маҳкам қисадиган ва зарурат туғилса, шу қўлига ханжар тута оладиган дўстининг овозини эшитгиси келди. Жоан бўлиб ўтган воқеаларни тинглаб туриб, шундай хулоса қилди:

“Омон бўлсак кўрармиз”. Дўстининг совуққонлик билан айтган сўзи Симаннинг жаҳлини чиқарди. У шу ондаёқ Визеуга бормоқчилигини унга айтди.

Шу орада турган Мариана Симаннинг гапини эшитиб, отасининг фикрини тўғри деб топди. Меҳмоннинг бетоқат бўлаётганини кўриб, у чақирилмаган бўлса ҳам суҳбатга аралашшига рухсат сўраб, деди:

– Сиз синьор Симан, рози бўлсангиз, мен шаҳарга бориб, бир дугонамни, Жоакина Бритони излаб топаман, у бир роҳибанинг хизматида, сиз хат ёзиб берсангиз, дугонам олиб бориб беради.

– Мариана, бунинг иложи борми? – сўради Симан суюниб кетгандан қизни кучиб олгудек бўлиб.

– Нега иложи бўлмас экан! – деди темирчи. – Иложи бўлган ишни албатта амалга оширса бўлади. Қизим, бор тайёргарлигингни кўр, мен отни йўлга ҳозирлай.

Симан хат ёзишга киришди. Унинг хаёллари тўзғиб кетганди. Содир бўлган ҳолатдан ўзини кўярга жой топа олмасди. Узоқ иккиланишдан сўнг, у Терезага қочишни ёки дарвозабонни эшикни очишга мажбур қилишини ёзди. Унга эртага қочадиган вақтни албатта билдиришини, ўзи эса отда шай бўлиб туришини айтди. Иложи бўлмаса монастирга қуролланган одамлар ҳужум уюштиришини ёки дарвозаларни очиш мақсадида дарвозаларга ўт қўйишни мўлжаллади. Сўнгги таклифи унинг руҳий ҳолатига мос келарди. Калласида турли фикрлар ғужғон ўйнарди. Хатни ёзиб тугатгач, Симан бир-бирига зид фикрлар оғушида хонанинг у бошидан-бу бошига танда кўярди. Тинмай сочини силар, кўр одамдай деворга бориб уриларди, бир оз ўтириб, яна газаби қайнаб, ўрнидан туриб кетарди. Қўлига беихтиёр тўппончани олиб, яна жойига қўйиб кўярди. Ёзган хатини яна бир бора ўқиб чиқди, Терезага барибир етиб бормади, деган хаёлда хатни йиртиб ташламоқчи ҳам бўлди. Шу тобда хонага Мариана кириб келди. Симан унинг кўз ёшларини кўрмасди, чунки Симан ўз ёғига ўзи қовриларди.

О, сен қанчалар изтироб чекдинг, олийжаноб ва покиза қиз Мариана! Агар сен шу йигитни деб қилаётган яхшиликларинг бор - йўғи сени отангни қутқариб қолган инсонга миннатдорчилик эвазига бўлса, унда сен нақадар олийжаноб хислатлар соҳибасан! Сен уни севсанг, унинг изтиробларини енгиллаштириш мақсадида унга ўзинг йўл кўрсатётган бўлсангу, шундан сўнг у ёнингга бошқа қайтиб келмайдиган бўлса унда сенинг жонингни фидо қилишинга қандай ном бермоқ керак! Ҳеч ким ҳеч қачон била олмайдиган бу изтиробларни енгиш учун бу олийҳимматликни сенга қандай илоҳий кучлар ҳадя этди!

– Мен тайёрман, – деди Мариана.

– Олийҳиммат дўстим, мана хат, – деди Симан Мариана ташқарига чиққач, – қизга хатни ва пул солинган тугунчани узатар экан. Иложи бўлса жавобини ҳам олиб келсангиз.

– Пулни ойимқизга берайми? – сўради Мариана.

– Йўқ, булар сизга. Ўзингизга узук олсангиз. Қилган яхшиликларингиз учун.

Мариана йигитнинг қўлидан хатни олди, Симан унинг чеҳрасидаги алам ва нафратни сезиб қолмаслиги учун тезда бурилиб чиқиб кетди. Симан уни қисталанг қилишга журъат этмади. Қиз эса темирчи отни юганлаб турган ҳовлига чиқиб кетди.

– Отга ҳадеб қамчи ураверма, – огоҳлантирди Жоан да Круз қизи қизил ёпқичли эгарга минаётганда. – Нега рангинг оқариб кетди, қизим? – сўради қизининг юзига қараб. – Сенга нима бўлди?

– Ҳеч нарса, жин ҳам ургани йўқ. Қани, қамчини узатинг-чи”

От елиб кетди, темирчи йўлнинг ўртасида турганча қизи ва отга ҳавас қилиб боқаркан, Симанга эшитгудек қилиб:

– Визеудаги барча дворян оймқизлари сенинг тирногинга ҳам арзишмайди! Отимни минишга қизимдан ортиқ чавандоз дунёда топилмайди,— деб қўйди. Қизимга турк султони совчи юборганида ҳам мен унга бермаган бўлардим! Қизим ҳақиқий қиз-да, қолганлари...

Х

Мариана монастирға яқинлашгач, отдан тушиб дугонаси Жоакина Бритони чақириб учун дарвозага яқинлашди.

– Қандай чиройли қиз экан-а, – деди руҳоний ота эшик кираверишида бош роҳиба билан руҳни тозалаш ҳақида суҳбатлаша туриб.

– Қандай кўрам қиз экан, – қайтарди руҳоний бир кўзи билан Марианага, иккинчи кўзи билан рашки келиб турган бош роҳибага қарар экан.

– Қизни тинч қўйинг, майни олиб кетишга қачон одам юборасиз?

– Истаган вақтингизда синьора, унга қаранг-а, ана қадду, ана қомат, шаҳло кўзларни айтмасизми!

– Отахон, менинг бундан муҳимроқ ишларим бошимдан ошиб ётибди.

Роҳиба шундай деб, кўздан ғойиб бўлди. У рашкдан ёнмоқда эди, кўз ёшлари лабига оқиб тушарди...

– Жоним, сиз қаердансиз? – мулоимлик билан сўради руҳоний Марианадан.

– Қишлоқданман.

– Қишлоқдан эканлигингизни ўзим ҳам кўриб турибман. Қайси қишлоқдансиз?

– Мен тавба қилгани келганим йўқ.

– Тавба қилгани келганингизда яхши бўлган бўлурди, – деди руҳоний, – мен руҳонийман.

– Руҳонийлигингизни кўриб турибман.

– Тилинг жуда аччиқ экан.

– Кўриб турганингиздекман.

– Монастирда нима ишинг бор.

– Айтдим-ку, менга ким кераклигини.

– Мариана, сенмисан? Бу ёққа кел!

Қиз руҳонийга совуққина бош ирғаб, овоз келган монастир қабулхонаси томон йўл олди.

– Жоакина, сен билан ёлғиз гаплашиб олишим керак, – деди темирчининг қизи.

– Мени шу ерда кутиб тур.

Руҳоний кетди. Мариана, дугонаси кетгач, монастир деразаларига кўз югуртира бошлади. Деразаларнинг бирида – темир панжара ортида монастир кийимидаги бир синьорага кўзи тушди.

“Бу ўша эмасмикан, – деб қўйди ичида юраги орзиққан Мариана. – Қани энди мен ҳам у каби севилсам...”

– Мариана зинадан кўтарилиб, ўнг тарафдаги биринчи эшикни очиб кир. Мен ҳам тезда ёнингга келаман.

Мариана бир неча қадам ташлагач, ҳозиргина дераза ортида кўрган синьорага бир қур қараб қўйди-да, яна бир бора: “Қани энди мен ҳам у каби севилсам эди”, деб қўйди.

Мариана қабулхонага киргач, дугонасидан:

– Жоакина, анави мен дераза олдида кўрган оппоқина гўзал ким?

– Шогирдлардан бўлса керак. Шундайлардан иккита хушрўйи яқинда келган.

– У роҳибаларнинг кийимини киймабди.

– Ҳа, уми, уни танийман: у Тереза хоним Албукерке.

– Демак, мен янглишмаган эканман, – деди Мариана ўйчан сўзларкан.

– Сен уни танийсанми?

– Йўқ, у ҳақида сен билан гаплашгани келгандим.

– Ие, бу қанақаси бўлди. Бу қизни сен қаердан танийсан?

– Мени-ку у билан ишим йўғ-а, аммо мен бир одамни танийман.

У шу қизни жонидан ортиқ кўради.

– Коррежидорнинг ўғлими?

– Топдинг, ўшанинг ўзгинаси.

– У Коимбрета-ку.

– Билмайман, у ўша ердами, ё бошқа ердами, буниси менга қоронгу. Менга ёрдам бера оласанми?

– Агар қўлимдан келса...

– Қўлингдан келади. У билан кўришмоқчи эдим.

– Нималар деяпсан! Билмадим, бунинг иложи бўладими ёки йўқми.

У қаттиқ назорат остида, эртага бу ердан кетади.

– Қаерга?

– Ё Лиссабондага ёки Портодаги монастирлардан бирига. Нарсалари тахт қилиб қўйилган, лекин унинг хаёли паришон. Сенинг унда нима ишинг бор?

– Сенга айта олмайман, ўзим ҳам билмайман... Унга бир мактуб бермоқчи эдим... Уни шу ерга келишининг йўлини қилсанг-чи. Сенга кўйлак совға қиламан.

– Бой бўлиб қолибсанми, Мариана! – кулиб унинг гапини бўлди дугонаси. – Менга совғанг керак эмас. Агар ҳеч кимга эшиттирмай у билан гаплаша олсам, унга бор гапни етказаман. Ҳозир айти қулай пайт, ибодат қилиш учун қўнғироқ чалинди... Мени шу ерда кутиб тур...

Жоакина оғир топшириқни бажаришнинг уддасидан чиқди. Тереза ёлғиз бир неча дақиқа аввал Мариана кўрган деразага қараганча хаёл суриб ўтирарди.

– Менина, ижозатингиз билан, ортимдан юрсангиз, фақат шошилишч, – деди Жоакина. Тереза унга эргашиди, учрашув учун қабулхонага кирди; Жоакина даҳлизга чиқаркан, деди:

– Гапингиз тугагач, эшикни тақиллатинг. Тезроқ тугатишга ҳаракат қилинг. Агар сизни сўраб қолсалар, менина, минорага ҳаво олиш учун чиқдилар, дейман...

Тереза хоним Марианадан кимлигини сўради. Темирчининг қизи титроқ овозда:

– Сизга хат келтирган эдим, хоним, – дея олди, холос.

– Симанданми? – қичқириб юбораёзди Тереза.

– Ҳа, синьора.

Тутқундаги Тереза титраганча хатни ўқиб чиқди-да:

– Мен Симанга жавоб хати ёзолмайман. Сиёҳдонимни ўғирлаб қўйишди. Бошқалардан сўрай олмайман. Унга айтингки, мен эртага эрталаб Портодаги Моншике монастирига кетаяпман. Хафа бўлмасин, тоабад уни дейман. Бу ерга келмасин, энди ҳожати йўқ. Келиш

хавфли. Портодаги монастирға келсин, у билан учрашиб, суҳбатлашишнинг бир иложини топаман. Шу гапларимини айтиб қўя оласизми? – деди.

– Ҳа, хоним.

– Илтимос, гапларимни эсингиздан чиқазиб қўйманг. Бу ерга асло кела кўрмасин! Қочишнинг сира иложи йўқ, айғоқчиларнинг сон-саноғи йўқ. Қўпчилик кузатиб боради. Отам, хизматкорлар, Балтазар, қариндошларим. Қочишнинг сира иложи йўқ, бу ерга келса, оқибати ёмон бўлиши мумкин. Илтимос, сиз шуларнинг барчасини унга айтиб, тушунтиринг, – деди.

Даҳлиздан Жоакинанинг овози эшитилди:

– Менина, тезроқ чиқинг, бош роҳиба сизни қидираяпти!

– Хайр, яхши боринг, – дея олди Тереза ҳаяжонланиб. – Мана буни миннатдорчилик тарзида сизга совға қиламан.

Тереза қўлидаги тилла узукни ечиб, Марианага узатди.

– Хоним, ололмайман.

– Нега?!

– Бунга лойиқ иш қилганим йўқ. Хизмат ҳаққимни мени бу ерга юборган одамдан оламан. Худо сизга ёр бўлсин, хоним, Илоё бахтли бўлинг!

Тереза хонадан чиқиб кетди. Жоакина қабулхонага қайтиб кетди.

– Мариана, қайтиб кетаяпсанми?

– Ҳа, дугонажон, шошиб турирман. Кейинги сафар бафуржа гаплашамиз. – Хайр, яхши қол, Жоакина.

– Менга гапинг йўқми? Унинг ошиқи беқарор йигити шу яқин ўртадами? Айта қол, дугонажон, бирон кимсага айтсам, тил тортмай ўлай!

– Кейинги сафар, кейинги сафар. Раҳмат сенга, жонгинам Жоакина!

Мариана ортига қайтаётганида оти майда қадам ташлаганча йўргалаб борар, у ойимқизнинг берган топшириқларини ичида қайта-қайта такрорлар эди. Унинг кўз ўнгида уларникида меҳмон бўлиб турган инсон яхши кўриб қолган қизнинг сиймоси гавдаланарди. У ўзига-ўзи гапириб борарди: “Ойимқиз бой-бадавлат қиз бўлиш билан бирга дунёдаги барча қизлардан гўзал экан!” Бечора Мариананинг қалби тилка-пора бўлганча, қизнинг гўзаллигини тан олиб, кўз ёши тўкиб борарди.

Симан эшик тирқишидан йўлга нигорон тикилганча, от дупурига қулоқ тутарди.

Мариана келиши билан Симан эҳтиёткорликни ҳам унутиб, қўлидаги жароҳати оғирлашганини ҳам ўйламай, югуриб ҳовлига тушди.

Темирчининг қизи Тереза билан бўлган воқеани сўзма-сўз айтиб берди. Мариана Терезани йўлда амакиваччаси Балтазар кузатиб боришини айтгунга қадар Симан Мариананинг сўзини тинч-хотиржам эшитиб ўтирган эди.

– Амакиваччаси Балтазар кузатиб борар эканми? – ижирганиб гўлдиради Симан. – Ўша амакиваччаси Балтазар менга ва ўзига чоҳ қазияпти!..

– Сизгами синьор? – қичқириб юборди Жоан да Круз. – Сизга чоҳ қазимай ўлсин, ўттиз минг шайтон уни Аллоҳнинг ҳузурига олиб кетсин! Лекин, сиз, жаноб, менинг исмим Жоан экан, яшашингиз керак! Майли, Портога бораверсин; агар хонимни у ерга кузатиб борса, бу олчоқ бизга хавф туғдирмайди. Қўяверинг, бизнинг ҳам омадимиз чопиб қолар. Синьор доктор, сиз Коимбрега кетаверасиз. У

ерда бир оз вақт бўласиз, ишончим комилки, отаси кўз очиб-юм-гунча, ойимқиз ҳийла ишлатиб, уни алдайди-ю, сизники бўлади. Бу осмонда қуёш нур сочиб тургандек равшан.

– Коимбрега кетишимдан аввал Терезани кўришим керак, – деди Симан.

– Тереза хоним, сизни у ерга бормаслигингизни ўтиниб сўради, – саросимага тушиб деди Мариана.

– Амакиваччаси дебми? – киноя билан деди Симан. – Ўзингизни ўтга ташламанг, – деди журъатсизлик билан темирчининг қизи.

– Қизим, қани, четга ўт-чи! – деди Жоан да Круз. – Жим бўл, бу аёлларнинг иши эмас!

– Ота, қизиққонлик қилиб жанобнинг бошига бундан баттарроқ кулфат ёғдирманг, – деди Мариана.

– Менина, ишонинг, – дея Мариананинг гапини бўлди Симан, – Бирон кимсанинг бошига кулфат ёғдирмоқчи эмасман, – деди Симан, – Бошимга тушган қорни ўзим курашим керак.

Жоаннинг юзида одатда унга хос бўлмаган ва шу билан бирга уни янада олийжаноброқ этиб кўрсатадиган ифода пайдо бўлди. У шундай деди:

– Жаноб Симан, сиз ҳаётни билмайсиз. Бекордан-бекорга ўзингизни чоғга ташламанг, агар улар сизни ушлаб олгудай бўлсалар борми, сиз нафас олишгаям, бир сўз айтишга ҳам улгуролмай қолишингиз мумкин. Мен бир қишлоқи одамман, шундай мақол бор, уни эшитгандирсиз: “Агар отинг бетоб бўлиб қолса, ўзинг ҳам табиб бўлиб қолурсан”, деган. Ҳис-туйғуларни жиловлаш даркор. Бир қизни деб, гарчи у қиролнинг қизи бўлса ҳам ўз ҳаётингизни барбод қилманг. Аёл зоти чигирткадек кўп, улар сув бақасидек, биттаси сувга шўнғиса, ўнтаси чиқиб келади. Сиздек бойвача ва олийжаноб дворянсиз, ҳамманинг ҳаваси келадиган ҳам гўзал, ҳам мол-мулкни қизни топишингиз мумкин. Кўйинг энди, маъшуқангиз ким билан бўлса, ўша билан кетаверсин; агар тақдири сизга қўшилган бўлса, у сизники бўлади. Қадимгилар шундай деганлар: олдга юрсанг ҳам, орта юрсанг ҳам, барибир чарчайсан. Жоан кўрққанидан бу гапларни гапираётти, деб ўйламанг. Жоан да Круз бир йўла икки кишини гумдон қилишини ва кўрқув нималигини билмаслигини сиз ҳисобга олиб қўйинг. Мабодо, сиз катта йўлга чиқиб, қизни отасидан ёки амакиваччасидан ва бир тўда ҳимоя қилувчилар қўлидан тортиб олмоқчи бўлсангиз, мен бир зумда отни эгарлайману, уч соатдан сўнг шердек паҳлавон каби ёнингизга етиб бораман.

Симан ёниб турган кўзлари билан темирчига қараб қўйди. Мариана эса кафтларини дуога очгандек хитоб қилди:

– Ота, синьорга бундай маслаҳатлар берманг!

– Сен аралашма қизим, – деди Жоан. – Отни эгардан бўшатгинда, устига ёпинчигини ёпиб қўй. Сендан ҳеч ким маслаҳат сўраётгани йўқ.

– Хафа бўлманг, синьора Мариана, – деди Симан қизнинг хафа бўлиб чиқиб кетаётганини кўриб. – Мен отангизнинг гапини маъқулламайман. Билиб турибман, отангиз сидқидилдан яхшилик истаётгани учун гапини бўлмай, эшитаяпман. Лекин виждоним ва қалбим нимани буюрса, шуни қиламан.

Кечқурун ёлғиз ўзи қолган Симан узундан-узоқ хат ёзди: “Тереза, сени йўқотаётганимни сезиб турибман. Балки эртанги субҳидамни кўрмаслигим мумкин. Ён-атрофимни ўлим шарпаси қуршаб олган. Наздимда, лаҳаднинг совуқ эпкини қонимни музлатаётгандек. Сен

орзу қилган инсон ҳолатида эмасман. Муҳаббатим бахтсизликни тан олмайди. Сен менинг ҳаётим мазмуни эдинг: бизни ҳеч қандай азобу-укубатлар айира олмаслигига ишонардим. Сени йўқотишдан даҳшатга тушиб кетаяпман. Ўтмиш ҳаётдан иккимиз ҳам муносиб осудалик топиш учун зарур бўлгувчи жасорат қолди менда. Сен ўз ўлимингга куч-қувват топарсан, лекин мен топа олмаяпман. Аммо ранж-алам учун ўч олмай яшаш бу ўт ичида яшамоқдир. Мен осонликча жон бермайман. Сен мендан айрилсан Тереза, аммо ўлимимдан сўнг, олчоқ амаки-ваччанг ортиқ сени таъқиб этмайди, чунки у бу дунёдан кўз юмади. Ҳаётингнинг ҳар бир сонияси менда рашк оловини аланглатмоқда. Бу дунёни тарк этгувчи ошиғингни доимо эсла ва қалбингни ёлғиз менга бағишла. Бизнинг масрур орзу-умидларимизга тўсқинлик қилган нотавонларга назар солма. Бу мактубни ўқиётганимда мен у дунёда сенинг кўз ёшларингни, гўё дуодек кутиб ётган бўламан. Дуолар... Ишончнинг қандайдир учқуни зимистон қалбимни ёритаётганидан ҳайратданман!.. Тереза ўз муҳаббатинг билан менга Худога бўлган ишончни ҳам ҳады этдинг. Имоним комилки, сен қалбимга ёққан чироқ тобад ўчмагай. Аммо Тангри-таоло ўз марҳаматидан мени дариг тутди. Мени ёд эт! Одамларга ўзинг қай даражада содиқлигингни кўрсатиб яшагин. Токи улар менинг нима сабабдан нобуд бўлганимни билсинлар. Одамлар сенинг муҳаббатинг менинг муҳаббатимга лойиқ десалар, бу сенга роҳат бахш этади.

Сен бу хатни ўқиётганимда...”

Симан кўз ёшлари қуйилиб келаётганидан хатни ниҳоясига етказ олмади, шу тобда хонага Мариана кириб келди. Қиз кечки овқатни олиб кирди. Дастурхонни ёзаётиб, гўё ўзига-ўзи гапираётгандек, бўғиқ овозда деди:

– Уйимизда синьор Симан учун сўнгги марта дастурхон ёзаяпман.

– Нега ундай деяпсиз, Мариана?

– Қалбим шундай деяпти.

Бу сафар Симан ишонувчанлик билан қиз қалбининг нидосига қулоқ солди. Симаннинг индамай хаёл суриб туриши, қиз башоратининг гўё муддатдан аввал эътироф этилишидек эди гўё.

Жоаннинг қизи ичкарига овқатни олиб кирганида унинг кўзлари тўла ёш эди.

– Мариана, менга ачинганингиздан йиғлаяпсизми? – сўради Симан маъюс.

– Йиғлаётганимнинг сабаби, фикри ожизимча, бундан кейин сизни ортиқ кўра олмаслигимдир. Сизни бундай ночор аҳволда кўргандан кўра, яхшиси, бу ҳолингизни кўрмай ўлиб кетганим афзал эди.

– Ҳис этаётган нарсангиз балки амалга ошмас, азизим Мариана.

– Сиздан бир илтимос қилсам, мурувватли Симан, илтимосимни бажара оласизми?

– Нимани илтимос қилишингизга боғлиқ, менина.

– Сиз бу тунда ва эртанги тунда ҳам ташқарига чиқманг.

– Сиз иложи йўқ нарсани сўраяпсиз. Иложи йўқ, бу ерда пушиб қолгандан кўра, пешонамдан ўқ еганим маъкул.

– Унда мени кечиринг. Сизга худо ёр бўлсин!

Симаннинг режалари ҳақида қиз отасига сўзлаб берди. Жоан Симанга жароҳати ёмонлашишини ваз қилиб, ўз беморини амалга оширмоқчи бўлган ишидан қайтармоқчи бўлди. Наилложки, барча ваз-корсонлар иш бермаганини кўрган темирчи йигитга ҳамроҳ бўлишга қарор қилди. Симан таклиф қилган ёрдами учун Жоанга

миннатдорчилик билдирди, лекин унинг ёрдамини қабул қила олмаслигини айтди. Темирчи ўз сўзида туриб олиб, милтигини ўқлади ва отига мўлжалдан ортиқ сули берди. Аммо шу тобда Симан ақл билан иш кўриб, Визеуга боришдан воз кечганлигини, соғайиши билан Терезани излаб Портога боришини айтди. Жоан да Круз Симаннинг гапига соддалик қилиб ишонди-қўйди, аммо доимо қалбига қулоқ солиб иш кўрадиган Мариана Симаннинг гапидан шубҳаланди ва отасидан Симанга кўз-қулоқ бўлиб туришини ўқтирди.

Соат ўн бирлар чамаси, Симан ўрnidан туриб, атрофга қулоқ солди: ҳаммаёқ жимжит эди, фақат охурдаги отнинг дупури эшитиларди, холос. Симан иккала тўппончасини ўқлади. У Жоанга хат ёзиб қолдирди. Унга Терезага ёзиб қўйган мактубини ҳам кўшиб қўйди. Йигит ётоғининг дераза табақаларини очиб, аста айвонга ўтди. У ердан эса хавф-хатарсиз йўлга чиқиб олиш мумкин эди. Симан кўчага сакраб тушиб, энди бир неча қадам босган ҳам эдики, айвон эшиги ёнидаги дераза очилиб, Мариананинг овози эшитилди:

– Яхши боринг, синьор Симан. Худодан сизни ёрлақашини сўрайман.

Симан жойида таққа тўхтади ва унга шивирлаётган ички овозга қулоқ тутди: “Бу қизнинг тили билан сени асровчи фаришта сўзламоқда, унинг ақли – муҳаббат башорат қилиш қобилиятини ҳада этган ақлу заковатидир”.

– Мен учун отангизни кучиб қўйинг, – деди у қизга. – Сизларга дунёдаги барча яхшиликларни тилайман. Тез орада учрашгунча ёки...

– Қиёмат-қойимгача... – ниҳоясига етказди унинг гапини Мариана.

– Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмас... Худо пешонага нима ёзган бўлса, шу бўлади.

Симан тун қоронғусида ғойиб бўлди. Мариана эса қия стол устида турган мойчироқни милтиратиб ёқди ва тиз чўкканча ибодат қила бошлади.

Соат бирларда Симан монастирга етиб келди. Барча деразаларга синч-ковлик билан тикила бошлади. Ҳеч бир деразада чироқ кўринмасди, фақат черков деразалари тирқишларидан тушиб турган хира нур кўзга ташланарди. Йигит черков остонасида соат тўртгача ўтириб чиқди. Симаннинг кўз ўнгидан икки кафтини дуога очиб, Худоба илтижо қилаётган Мариананинг сиймоси ўтиб турарди. Лекин шу билан бирга уни ҳолдан тойдирган соғинч, жаллодлар қўлидан қутқаришларини сўраб, чарчаган Терезанинг оху нолалари эшитилар эди. Қизини зўрлаб монастир томон судраб кетаётган Тадеу де Албукерке сиймоси Симанда ўч олиш газабини жўш урдирар, аммо ҳар сафар Балтазар Коутиньонинг жирканч қиёфаси кўз ўнгиде гавдаланганда Симаннинг бармоқлари беихтиёр тўппонча кўндоғини сиқа бошларди.

Соат тўртдан чорак ўтганда теварак-атроф ёришди: теварак-атрофдан қушларнинг чуғураши-ю, тонгги ибодат дуолари эшитила бошлади. Монастир деворида ўтирган чумчуқлар чуғурини саҳарги тантановор чорловчи жом бонглариининг овози босиб кетди. Уфқ оч пушти рангга чулганмоқда эди. Куёшнинг заррин нурлари атрофни ёрита бошлади. Куёш нурлари тоғ қоялари узра таралмоқда эди. Водий ва яйловлар ажиб тусга кирди. На ернинг, на кўкнинг бу гўзалликларига Симан бепарво боқарди.

Соат тўрту ўттизда Симаннинг қулоғига кўнғироқ жаранглари эшитилди. Аравага қўшилган хачирлар монастирга яқинлашиб кел-

моқда эди. Симан монастир рўпарасидаги тор кўчага беркиниб олишга ошиқди.

Ичи бўм-бўш арава дарвоза олдида тўхтади, сўнгра йўловчи киймида учта синьора пайдо бўлди. Афтидан улар Балтазарнинг сингиллари бўлиб, уларнинг ихтиёрида хачирларни етаклаб келаётган иккита хизматкор бор эди. Хонимлар дарвоза ёнидаги тош харракка ўтирдилар. Шу тоб дарвозалар гирчиллаб очилгач, уч синьора ичкарига кириб кетдилар.

Бир неча дақиқадан сўнг Симаннинг кўзи Тадеу де Албукерке ва Балтазарга тушди: қария жиянини қўлтиқлаб олганча судралиб келарди. Тадеу ташқи кўринишидан умидсизликка тушган кўйи келаркан, афтидан куч-қувватдан қолгандек кўринарди. Кастро-Дайрелик мулкдорнинг кўриниши бинойидек. У башанг кийиниб олган. Қандайдир имо-ишоралар қилар, ўзини такаббуруна тутарди, гўё бу одамнинг даллиллари исбот талаб қилинмайдиган, бировнинг бошига тушган мусибатни мазах қилиб, суҳбатдошини тинчлантираётгандек кўринарди.

– Амаки, йиғламанг! – дерди у. – Қизингиз Симанга эрга текканида эди, унда хафа бўлсангиз арзирди. Сизга сўз бераман, бир йил ўтмасданоқ руҳияти тозаланган ҳолда ўз қўлингизга олиб келиб топшираман. Бир йил монастирда бўлиши қалбини қамраб олган дардидан фориг этади. Эркалатиб юборилган қизларнинг қалбини номуносиб муҳаббатдан фориг этиш учун бундан ортиқ малҳам йўқ. Амаки, сиз қизингизни ёшлигидан ўзингизга итоат қилишга ўргатганингизда эди, у ҳозир мўмин-маъқул қиз бўлиб, турмуш ўртоғимни ўзим танлайман, деб тижирлик қилиб ўтирмасди.

– Балтазар, якка-ю ягона қизим-да, – деди қария йиғламсираб.

– Ҳамма гап шунда-да, амаки, яна фарзандларингиз бўлганда эди, бу ишлар унчалик аламли бўлмасди, қизингизнинг ўжарлиги ўз бошига етмасди. Ўшанда мўмин-қобил қизингизнинг номига васиятнома қолдирган бўлур эдингиз, ҳатто қирол рухсатномаси керак бўлган тақдирда ҳам ҳозир қизингизни меросдан маҳрум қилган бўлардингиз. Ҳозирги ҳолатда биргина йўл бор, холос, у ҳам бўлса худди ошқозондаги ярани темир билан қуйдириб йўқотмоқдир.

Дарвоза очилиб, ичкаридан уч синьора билан Тереза чиқиб келди. Тадеу кўз ёшларини артиб, эрга қараганча келаётган қизига пешвоз чиқди.

– Тереза... – деди отаси.

– Қаршингиздаман, синьор, – кўзларини ердан узмай деди Тереза.

– Ҳалиям кеч эмас, – сўзида давом этди Албукерке.

– Нимага кеч эмас.

– Яхши қиз бўлишинг учун.

– Виждоним олдида мен ўзимни ёмон қиз деб ҳисобламайман.

– Яна эски қўшиғингни куйлаяпсанми?

– Бошимизга шунча галвалар солиб, бахтсизлик келтирган ўша нобақорни унутмайсанми?

– Йўқ, ота. Қисматим монастир экан. Менга ўлим хавф солиб турган тақдирда ҳам, севгилимни унутмайман. Кечиринг, ота, балки мен итоатсиз қиздирман, лекин ҳеч қачон ёлғон гапирмайман, – дея қиз нигоҳини ердан олиб, отасига қараган эди, кўзи Балтазарга тушди-ю:

– Сиз ҳам шу ердамисиз? – деди ҳайратланиб.

– Менга гапиряпсизми, Тереза хоним? – сўради Балтазар ишшайиб.

– Ҳа, сизга! Наҳотки шу ерда ҳам сизнинг тасқара башарангизни кўрмасликнинг иложи бўлмаса.

– Мен, сизни кузатиб борувчи хизматкорларингиздан бириман, қариндош. Сизни хизматингизга шай қилиб қўйилган иккита хизматкорим бор эди, афсуски, уларни қотил у дунёга равона қилди. Шунинг учун ўзим хизматингизни бажарай, деб келдим.

– Сизнинг илтифотингизга зор эмасман, – деди Тереза қизишиб.

– Содиқ қулларимни қандайдир аблаҳ ўлдириб кетганлиги сабабли, ўзим хизматингизни қилишга мажбурман.

– Афтидан, қисмати шундай экан, – жавоб қайтарди Тереза киноя билан. – Ахир хизматкорлар улар ортидан беркиниб юрувчи қўрқоқлар айби билан ўлимга маҳкум бўлганлар.

– Ҳисоб-китоблар ҳали ниҳоясига етгани йўқ, азиз қариндош.

Тез бўлиб ўтган суҳбат давомида Тадеу де Албукерке бош роҳиба ва бошқа роҳибаларга илтифот кўрсатмоқда эди. Тўрт синьора ва улар ортидан Балтазар монастир ҳовлисидан чиқиб, Симан Бателю билан юзма-юз келиб қолдилар – у монастир рўпарасидаги кўча муюлишида деворга суянганча турарди. Тереза уни таниб: “Симан!” деб қичқириб юборди.

Коррежидорнинг ўғли Симан турган жойида қимир этмай турарди. Бу учрашувдан қўрқиб кетган Балтазар шубҳа билан унга тикилиб қаради.

– Ақлим бовар қилмаяпти. Бу аблаҳ шу ерда экан-да! – деди Балтазар.

Симан уларга яқинлашиб мулойимлик билан сўз қотди:

– Аблаҳ... Менми? Мени аблаҳ деяпсанми?

– Ҳа, аблаҳсан! Разил, қотилсан, – қичқирди Балтазар. – Ҳозир кўзимдан йўқол!

– Бу одам жинни бўлиб қолибди, – деди Симан. – Мен сиз билан гаплашаётганим йўқ жаноблари... менинг синьорам, – деди у Терезага мурожаат этиб, ҳаяжондан унинг овози титраб чиқарди, қиёфасида ҳам бу ҳаяжон намоён эди. – Мен каби изтиробларга тавозе билан дош беринг. Бу мусибатларни сизнинг бошингизга солганларни лаънатлайман, бошингизни мағрур тутинг. Оллоҳ ўзи меҳрибон, сизга куч-қувват ато этгай...

– Бу аблаҳ нима деб алжираяпти? – қичқирди Тадеу.

– У сизни ҳақорат қилаяпти. Шунинг учун келган, – деди Балтазар. – Бу қандай бетсизликки, у сизга нисбатан қизингиз бадхулқлик қилишда давом этиши учун унга далда бериш мақсадида келибди!

– Вой махлуқ-ей! Ҳозироқ абжағингни чиқараман!

– Бахти қаро махлуқ, бу сизсиз: чираниб таҳдид қилаяпсизу, мен томон бир қадам ташлашга юрагингиз бетламаяпти, – деди Симан.

– Амакимнинг хизматкорлари кўз ўнгида сенинг адабингни бериб қўйсам, ўзимни ҳақорат қилган бўламан, – қутуриб қичқирди Балтазар. – Улар кимнинг ёнини олишини тушуниб турибсан, тулки!

– Бундай ҳолда биз сиз билан юзма-юз учраша олмас эканмиз жаноблари, – деди Симан кулимсираб. – Кўриб турибман, сиз шу қадар қўрқоқ, нотавонсизки, сизнинг адабингизни беришни мен биринчи дуч келган такасалтанга ҳам топширсам бўларди.

Ғазабга келган Балтазар Каутиньо Симанга ташланиб, икки қўли билан ғанимнинг томоғидан бўға бошлади. Аммо бармоқлари шу ондаёқ ёзилиб кетди. Хонимлар уларнинг олдиларига югуриб борганларида, Балтазар бир чайқалди-ю, Терезанинг оёқлари остига ўзини таппа ташлади. У пешонасидан ўқ еганди.

Тадеу де Албукерке дод солиб, одамларни ёрдамга чақира бошлади. Хизматкорлару, аравакашлар Симанни ўраб олган эдилар. Аммо Симан икки тўппончанинг тепкисига бармоғини қўйганча турарди.

Хизматкорлар чувиллашиб, ўз ҳаётларини хавф остига қўйганча Тадеунинг таҳдиди остида қотилга ташланмоқчи бўлиб турганларида яқин кўчанинг муюлишидан юзига рўмол боғлаган бир кимса югуриб чиқди-да, милтигини хизматкорларга тўғирлаб, Симаннинг ёнига келиб турди. Хизматкорлар донг қотиб қолдилар.

– Қочмоқчи эмасман... Ўзингиз қочаверинг, менга халақит берманг, – дея жавоб қайтарди Симан темирчига.

– Қочинг деяпман! Одамлар тўпланишяпти. Ҳозир аскарлар келиб қолиши мумкин.

– Айтдим-ку, қочмайман деб! – деди Терезанинг ошиғи монастир дарвозаси олдида ҳушсиз ётган қиздан кўзини узмай.

– Сиз умрингизни хазон қиляяпсиз, – уни мажбурлади Жоан да Круз.

– Мен ўлган одамман. Кетинг, дўстим, қизингиз ҳаққи-ҳурмати, кетинг! Ўйлаб кўринг, шунда сиз менга ёрдам берган бўласиз. Қочинг...

Кўшни хонадон уйларининг дераза ва эшиклари очила бошлади. Темирчи кўздан гойиб бўлди. Темирчининг оти катта йўлда елиб борарди.

Монастир яқинида истиқомат қилувчилардан бири полициянинг бош нозирини эди. У хизмати юзасидан биринчилардан бўлиб кўчага югуриб чиқди.

– Ҳибсга олинг, уни ҳибсга олинг, у қотил! – тинмай жаврарди Тадеу де Албукерке.

– Қотил ким? – сўради бош нозир.

– Мен, – жавоб қайтарди коррежидорнинг ўғли.

– Сизми, жаноблари, – ҳайратланиб сўради нозир ва йигитнинг ёнига яқинлашиб, овозини пасайтириб:

– Юринг, мен сизнинг қочиб кетишингизга имконият яратаман, – деди.

– Қочиб кетмоқчи эмасман! – деди Симан. – Мени ҳибсга олинг. Мана, қуролим.

У шундай деб нозирга тўппончаларини топширди.

Тадеу де Албукерке ўзига келгач, икки хизматкорига қизини аравага ўтказиб, Портога олиб боришлари ҳақида буйруқ берди.

Балтазарнинг сингиллари амакисининг уйига йўл олдилар. Жонсиз Балтазарни ҳам аравага солиб олиб кетдилар.

Давоми бор

Рабиндранат ТАГОР

Замину самони титратар шеърим

Булутларнинг карвони,
Кўланка ташлар қирга.
Парвоз айлагин, қалбим,
Сен ҳам биргама-бирга.

Ҳалокатли гафлатни
Тарк айлагил, етар бас.
Кенгликларга тўш ургил —
Булутларга басма-бас.

Гуссаларинг чақмоқдай
Тилкалаб бор ҳавони,
Титратсин гулдиракдай
Замину кенг самони.

Музаффар голибона
Парвоз айлаб беармон,
Синоатлар бағридан
То абад топгил макон.

* * *

Барчасидан воз кечиб, отланди ярим тунда:
“Чорлар мени Худойим, ортиқ қололмам бунда.

Қай куч мени то ҳануз кетгали қўймас йироқ?”
“Бу — мен!” ҳайқирар Худо, эшитмас гофил бироқ...

Кўз ўнгида, тўшакда бағрида норасида,
Гўдаги билан ухлар хотини ёш, расида.

“Раҳмонми булар ёхуд...” термилар у даргумон.
“Булар — менман!” дер Худо, эшитмас осий ҳамон.

Йўлга тушар дафъатан, деди: “Қайдасан, ё Раб!”
“Қаршингдаман!” дер Худо, кўрмас сўқир қалб қараб.

Ярим кеча, чақалоқ йиғлар чўчиб безовта.
“Қайт ортингга!” дер Худо, эшитмас гофил ота.

Умидни узган Тангри дейди: “Қайга чопарсан,
Гўшангда қолдим, нодон, излаб қайдан топарсан?!”

*Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржималари*

Рабиндранат ТАГОР (1861–1941) осиелик адиблар орасида биринчи бўлиб Нобел мукофоти билан тақдирланган. Чўлпон Тагор ижодини: “Шарқ билан Ғарбни боғлайдиган маънавий-бадий кўприк”, дея юксак баҳолаган. Тагор — шоир, адиб, драматург, созанда-бастакор, рассом, ахлоқшунос файласуф, сиёсий публицист, маърифатпарвар - муаллим сифатида сермазмун фаолият юритган мутафаккир. Она юртга муҳаббат шоир ижодининг, шу жумладан шеърларининг ҳам бош йўналиши ҳисобланади.

* * *

Юксакларда чақмоқ ёлқини,
Замин узра зулмат тўлқини.
Йўқсиллару бойлар қилиб жанг
Бир-бировин ҳолин қилар танг.
Уруш тикиб қонли яловин,
Авж олдиарар қиргин оловин.
Кўз тикканлар ошу нонига,
Ташна қилди элни қонига.
“Ур-ҳо ур”лар чорлайди жангга,
Саройларни қуршар аланга.
Кучоғида минг йиллик сирлар.
Кулар бир-бир асрий қасрлар.
Жаннатмакон бетимсол Ватан.
Вайронага дўнар дафъатан.
Муҳаббатнинг, меҳрнинг кони,
Даррандалар манзил-макони.
Гар уқубат бисёр, кўп жуда,
Тангрига тош отма беҳуда.
Гуноҳларга ботган бу замон,
Оташларда ёнгай беомон.
Тўлиб-тошган сабр косаси,
Бўронларга дўнгай халқ саси.
Етмиш икки томиримизни,
Титратиб зор қақшатган бизни,
Тўлғоқ дарди даҳшатли гарчи,
Иқболдан бонг урар бу жарчи.
Қонсираган ёвуз йиртқишлар
Қўлларида қалқон-қиличлар.
Дуч келганнинг олар бошини,
Босиб-янчиб ўтар лошини.
Қайнаб тошган сингари вулқон,
Қон қошлар ер юзасини, қон.
Келар замон ҳур дориломон,
Ёвузликни енгар беомон.
Тинар қиргин-баротлар бонги
Ва балқар ҳур ҳаётнинг тонги.
Токи банди этмагай овлаб,
Ваҳимани олгил жиловлаб.
Бандасининг кўп иллатлари,
Танбалликдан уларнинг бари.
Битта қолмай бари йўқолгай,
Вайроналар остида қолгай.
Тўда-тўда оми оломон,
Ошиқарлар бутхона томон.
Ақли қосир банда бечора,
Ибодатдан ахтарар чора.
Гўё тинмай қилиб муножот.
Нажот топар одамзод, нажот.
Ҳов анави ҳасис бой акам,
Эҳ, аҳволи минг бор вой акам!
Қизғанма кўп сариқ чақани,
Берсанг бер-да, бас, садақани.
Тўлиб-тошар гарчи бойлигинг,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

72

Кўрмадик ҳеч ҳотамтойлигинг.
 Найрангбозлик ҳар ишинг, сўзинг,
 Ўзинг тўйдинг, тўймас ҳеч кўзинг.
 Йироқсан гар номусдан, ордан,
 Умидворсан Парвардигордан!
 Одил ҳакам Ҳақ-Парвардигор,
 Сохта тақво унга на даркор!
 Бироқ имон, то эътиқод бор,
 Токи Тангрим ҳам мададкор, ёр,
 Қабул бўлиб дод-оҳларимиз,
 Тўкилгай бор гуноҳларимиз.
 Ва ҳур Ватан куйлаб шўх ялла,
 Янги ҳаёт бошлар баралла.

Бенгалия, Ватаним,
 Фидо сенга жон-танним.
 Ҳар ўғлонинг, эй она,
 Парвариш қил мардона.

Кишанлаб қўл-пойини,
 Қафас қилма жойини.
 Тутиб икки қўлидан,
 Қайтарма ҳеч йўлидан.

Олам кезиб беармон,
 Дардинга топгай дармон.
 На ҳадик, на хавотир,
 Улғайсин жасур, ботир.

Бенгалия ўғлони,
 Ҳақ-Эзгулик посбони,
 Зарур, керак онда у.
 Кечар ҳатто жондан у.

Аритар ҳар дардингни,
 Севсанг гар ҳар мардингни,
 Дўнмагай муте, қулга,
 Қанот бўл сен ҳар дилга.

Юртим-ай, манглайи шўр,
 Меҳрингми айлаган кўр.
 Ўғлонларинг беадад,
 Қачон бўлар куч-мадад,
 Қачон оқлаб нонингни,
 Юксалтирар шонингни?!

* * *

Қуриган шох-шаббамни майда-майда қил, бўрон,
 Сел ҳам жалалар билан булутлар солгай сурон.
 Моҳирона чертгайсан ёмғирлар чилторини,
 Поклагайсан қатма-қат хотирам ғуборини.
 Ҳар неки битган куни, бўрон, келтиргил қирон!

Ёмғирларнинг қўйнида покланар жисму жоним,
Бағрига босар суйиб хувиллаган маконим.
Тўлиб-тошар дарёлар сув босар боғу роғни.
Ялпиз ҳидидай сасим кучар сарбаланд тоғни.
Жўшқин қалб билан такрор навқиронман, навқирон!

* * *

Чопар айтар: “Эй рожа, бир қошиқ қонимдан кеч,
Маъбадинга авлиё яқин йўлай демас ҳеч.
Ўрнашиб йўл бўйига – туташган қир-адирга,
Тақводорлар билан у ибодат қилар бирга.
Тангрига ҳамду сано айтар улар чувиллаб.
Зарҳал ибодатхонанг ётар бунда хувиллаб.
Тиллога ҳам топилмас уясин ташлаб, ташна –
Болари дала-даштга бўлгани каби ошна,
Муҳташам бу маъбадни унутиб ёшу қари,
Гард-ғуборга беланиб ибодат қилар бари”.
Тахтин тарк этиб рожа йўлга тушди хезланиб,
Ва деди майсазорда авлиёга юзланиб:
“Шоҳона маъбадимиз хувиллаб ётар унда,
Тоат-ибодат қилмоқ жоизми, ахир, бунда?”
Авлиё дер: “Шоҳона маъбадингда Худо йўқ!”
“Шаккоклик қилма! – дея рожа унга урар дўқ –
Муқаддас меҳробда нақ турар Тангрининг ўзи,
Меҳробу Тангрини ҳам кўрмас сўқирнинг кўзи!”
“Илло, кимсасиз эмас ибодатхонанг, эй шоҳ,
Макон айлаган уни дабдаба, ҳашамат, жоҳ.
Афсус, олий маъбадда Тангридан йўқ ном-нишон,
Ўзинг Тангри, ўзинг хон, ўзинг пандит, браҳман!”
“Билармисан, сармоя сарфладим даста-даста,
Чиройига жумла эл боқар ҳайрат-ҳавасда.
Худо йўлига уни қурганман истаб савоб,
Нечун унда Тангри йўқ? Худодан кўрк, бер жавоб?”
Авлиё дер хотиржам: “Ёдингдами қай сана,
Ўт балосига элинг йўлиққани росмана.
Пойингга бош уриб боз нажот истаб келган пайт,
Ўз элингнинг дардига дармон бўлганмидинг, айт?!”
Рўшнолик топмай сендан аҳли юрт, қашшоқ, гариб,
Тарқаб кетди тўрт томон бошпана, ризқ ахтариб.
Форлар, ўрмонзорларда ёввойиларга ўхшаб,
Кун кечирди шўрлик эл неча йил қашшоқ, қақшаб.
Сен эса молу мулкинг ҳеч раво кўрмай элга,
Ибодатхона қуриб, совурдинг гўё елга.
Шу боис бу маъбадинг илоҳийликдан холи,
Иззатгалаб тамагир нафсингнинг тош тимсоли.
Бундай эҳсонинг ҳатто Худога ҳам келмай хуш,
Афсус-надомат билан шундай сўйлаган хомуш:
“Фаровонлик, Адолат, Меҳр-Муҳаббатга кон,
Менга юксақ, мунаввар Арши аъло ҳур макон,
Тамагирлик дардига мубтало ҳар кўр-басир,
Ўз элини унутиб ким менга қурар қаср?!”
Тангрим айтиб шуларни кошонангни тарк этган,
Қашшоқларнинг бошига соябон бўлиб кетган.

Гарчи ибодатхонанг зарҳал, сирти ялтироқ,
 Кимсасиз хор кулбадай, аттанг, ичи қалтироқ!”
 “Ким ҳуқуқ берди сенга тик қарашга юзимга!”
 Титрар дарғазаб рожа: “Бас, кўринма кўзимга!”
 Авлиё дер: “Сен ҳануз қулсан қаттол ҳукмга,
 Аҳли имон не, ҳатто кун бермайсан ҳеч кимга!”

УРУШ

Қон дарёси дунёни тутар,
 Ютар шаҳар-қишлоқни, ютар.
 Қирғин-барот чиқар авжига,
 Замин чўмар қоннинг мавжига.
 Янчар-санчар лашкар минг туман,
 Салтанатлар қулар юз тубан.
 Ва ёвузлар йиртқич галадай,
 Мўр-малахдай ёппа талагай.
 Талон-торож, золимлик иши,
 Дудамадай чархланган тиши,
 Ёв-ганимлар улар учун кам,
 Ғажиб ташлар соҳибларин ҳам.
 Қора қонни боз ичган кез бу,
 Ўтиқоддан воз кечган без бу.
 Гўё Қаҳҳор муқтадир қаҳри,
 Оташ бўлиб ёғилар заҳри.
 Ва минг йиллик гуноҳлар кабир,
 Минг балога дўнар бирма-бир.
 Майхоналар вайрона, хароб,
 Фаровонлик, фароғат сароб.
 Ёддан чиққан Ҳақнинг каломи,
 Шайтон билан оломон оми.
 Маишатбоз пулдорлар, қара,
 Ўзи учун тиклар мақбара.
 Қонсираган ваҳший тутоқиб,
 Ўз қонини ичар ютоқиб.
 Аста-аста, ниҳоят кам-кам,
 Қирғин-барот топаркан барҳам,
 Қаҳру ғазаб, нафратдан толиб.
 Инсонийлик музаффар, ғолиб.
 Вайроналар узра ўкиниб,
 Ёлбораркан Ҳаққа юкиниб,
 Инсон олиб то ўзин қўлга,
 Тушиб олган ҳақ, равон йўлга.
 Не ажаб, бу қиёмат қасос,
 Бахтимизга бўлгай ўқ-асос!

ҲИНД ДИЁРИ

Ҳинд диёри, мунгли асира,
 Дардинг ором бермайди сира.
 Кун ботарда қайғули достон,
 Чорлар мотамсаро Ҳиндистон.
 Азал-абад бу қадим ўлка.
 Боши узра зулмат-қўланка.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Агра, Деҳли – шаҳарлар қадим,
 Гоҳ жоҳил, гоҳ оқилга надим.
 Кошоналар, қаср, саройлар,
 Пештоқида юлдузлар, ойлар.
 Хор қисматга гўё қасдма-қасд,
 Нажот истаб қўкка чўзган даст.
 Кимнинг кулиб боқар омади,
 Кулфат кимнинг бор даромади.
 Холи эмас кулфатдан бахти,
 Мўрт бахтидай омонат тахти.
 Сиёсати кун сайин ўзга,
 Эл ёлчимас кафанлик бўзга.
 Гар йўқ эмас комил, тўғрилар,
 Урчиб ётар каззоб-ўғрилар.
 Тожу тахт деб қилар қаттол жанг,
 Шўрлик авом ҳоли забун, танг.
 Зебу зийнат айлаган басир,
 Юҳо қавм, нафсига асир.
 Аксар дўниб молпараст говга,
 Она юртин тикканлар довга.
 Неки аччиқ қайғули дoston,
 Қабристондир қора Ҳиндистон.
 Кимлар голиб, ким голиб пухта.
 Юрт шонига қўйганлар нуқта.
 Халқнинг қудрат-ғурури синган,
 Саёзлашиб туби кўринган,
 Ҳолсиз Жамна оқаркан бесас,
 Қулоғимга чалинар бир сас:
 “Шон-шавкатдан кир шуъла қолди,
 Армон тўла ашула қолди”.

* * *

Аста-аста ғарибдай хаста,
 Даста-даста кечар шикаста,
 Давронларнинг карвони узун,
 Авлод-аждод фузундан-фузун.
 Титратиб бор еру самони,
 Голибларнинг ўтар карвони.
 Патҳанлар ҳам келиб кетарлар,
 Бобурийлар қўниб ўтарлар.
 Қаландарлар, хоқон, ҳақимлар,
 Бу йўллардан ўтмаган кимлар.
 Мангу макон улар барига –
 Сингиб кетган мозий қаърига.
 Ҳукми тарих... Ва лекин ҳамон,
 Саҳарлар соф, ложувард осмон.
 Замон ором биларми асти,
 Қилич тутиб забардаст дасти,
 Жаҳонгирлик қутқуга солиб,
 Инглизлар бир муддатга голиб
 Ва лекин ҳақ замона зайли,
 Бу кун ғойиб уларнинг хайли.
 Аҳли тужжор елдай бетиним,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

76

Кўним топмас, ҳеч топмас кўним.
Даврон ўзга, гар ўзга замон,
Асрий йўллар гавжум то ҳамон.
Авлод келар авлод кетидан,
Ўтиб борар замин бетидан.
Қўлларида дастур, қўлланма,
Дорилбақо томон йўлланма.
На саноғи, на-да бор сони.
Турфа касби, турфа лисони.
Турфа қисмат, турфа яшар у,
Аҳли одам, аҳли башар у.
Шоҳлар тожи ортиқ порламас,
Ноғоралар жангга чорламас.
Қабилалар ортиқ ёвлашиб,
Қон тўкмагай обрў талашиб.
Қирғин-барот мозийда қолган,
Эртақлардан бу кун жой олган.
Меҳнат билан машғул эл-авом,
Давом этар ҳур ҳаёт, давом.
Гар гоҳ қувонч, гоҳ ғамга улфат,
Ёт-бегона асрлик кулфат.
Жабр-зулм вайронасида,
Ҳур ҳаётга куйлар қасида!

* * *

Васлинг жомига ташна
Остонангга урсам бош.
Қучоғинг очиб катта,
Кутиб олгил, қаламқош.

Жумла жаҳондан ортиқ —
Минг жоним сенга тортиқ.

Висолинг оҳанрабо,
Ошарман чўнг тоғу тош.
Қучоғинг катта очиб,
Кутиб олгил, қаламқош.

Тарона дарди дилим,
Эшитиб нолам, гулим,
Кулба бамисли қафас,
Қошимга чиқ бир нафас.

Зулматда ҳароб ҳолим,
Бас, тутмагай уволим,

Мушқулим айла осон,
Тугаб битди бор бардош.
Қучоғинг катта очиб,
Қошимга кел, қаламқош!

Исмоилбек ФАСПРАЛИ

Туркистон саёҳатлари

1. БОҒЧАСАРОЙДАН ТОШКЕНТГА САЁҲАТ¹

Гуржистон – Тифлис – Мирза Ризохон

Туркистон тарафларни зиёрат қилиш анчадан бери қўнглимда эди. Қадим замонларда Бақтрия аталган ерларни – бугунги маданиятнинг илк ўчоғи ўша Самарқанд ва Бухоролар юксалган даврларданоқ жануби-ғарбга Венагача, шимолий-ғарбга Москвагача қўшин-қўшин ёйилган турк баҳодирларининг ота юртлирини кўрмоқ, дунёнинг энг буюк подшоҳларидан, жаҳонгирларидан Темур шоҳнинг ватани бўлган қитъани сайру томоша этмоқ тенгсиз маънавий лаззатку ахир. Истанг, тарихий жиҳатдан, истанг – этнографик томондан Туркистоннинг ҳар бир қарич ерида неча-неча ёдгорлигу ҳайратли обидаларни учратиш мумкин. Турон ва Эрон, турк ва форс усталарининг муштарак ҳунари ва санъатининг самараси ўлароқ тикланган масжидлару мадрасаларни, тарбиягоҳларни кўриш, ўтмишни бугунга ва бу кунларни мозийга қиёслаш, оврупоча маданияту маишат таъсиридан озода, ўз ҳолларича қолган мусулмон қариндошлар ила дийдорлашиш мен учун катта ибрат ва тушунча беражаги ҳар доим фикримда эди.

Шу йилнинг феврал, яъни чўпур ойида нуруний амир Абдулаҳад² ҳазратларининг Боғчасаройга ташриф буюриб, мен ожизларига лутфан кўрсатганлари илтифоти шоҳоналари неча йиллардан бери қўнглимда куюб-қулланиб турган оташни очиқ оловлантириб юборди ва бир оз тадорикдан сўнгра, 10 майда Боғчасаройдан чиқиб, Туркистонга йўл тутдим.

Севастополдан Ботумига ҳеч қийналмасдан ўтиб олдим. Иккинчи Александр номидаги почта кемаси гоётда улкан ва муҳташам экан. Ҳаво очиқ ва роҳатбахш, денгиз кечалари эса бағоят лазиз эди. Қирқ олти соатлик денгиз йўли ҳаш-паш дегунча ортда қолди.

Ёзнинг шиддатли иссиқлари бошланмасдан туриб бориб-қайтсам дея ният қилганим учун ҳеч ерда тўхтамасликка қарор бергандим, аммо Тифлис ва Боку шаҳарларида бир-икки кун айланиб қолиб кетдим. Жанубий Қафқазда кўриб-эшитганларимни ёзмоқ муродим йўқдир, агар ёзсам-да, диққатга лойиқ, янги бирор нарсани баён этмоғим қийиндир. Фақат шунини ҳам айтиб қўяй, Ботумидан Тифлисга узанган темир йўли атрофидаги хушманзара ерлар Гуржистондаги, дунёдаги энг баракатли, энг латофатли кенгликлар бўлса керак. Кўп ерларни кездим, бироқ Гуржистондагидай тупроғи ҳосилдор ва мевадор, манзараси гўзал ва ярашиқли ерларни оз кўрдим. Йўл бўйи қаёққа қараманг, гоҳ экинзорга, гоҳ ўрмонликка, гоҳ эса боғу боғчали, ям-яшил, улуғвор тоғлар этагидан, даралардан гуриллаб оқа келаётган, бир тегирмонни юритадиган сувларга кўзингиз тушади. Лекин бу сувлардан фойдаланаётган одам жуда оз. Гуржиларнинг энг суюмли, энг кўп эккан экини маккажўхоридир. Турли мевали дарахтлар, пахта, тамаки ва ҳар хил дон-дуну сабзавот экиладиган ерлар фақат маккажўхори билан тўлатилган. То Тифлисгача йўлнинг икки ёни

¹ Бу ёзувларнинг бир қисми «Таржимон»нинг 1893 йилги 29-38 ва бошқа бир қисми 40-43 сонларида босилган.

² А м и р А б д у л а ҳ а д – 1885-1910 йиллар орасида ҳукм сурган Бухоро амири.

маккажўхори далаларидир. Агарда Гуржистондаги мана шу ер-сувлар бизнинг Қрим мусулмонларида бўлса эдими, барини боғу бўстонга айлантириб, жаҳонни мевага кўмиб юборардилар. Фарангистонни сайру саёҳат этиб, овруполик қавмларнинг ҳунару камолотини кўриб қайтганимдан сўнгра Қримнинг улардан анча орқада қолганини англаб, қаттиқ маъюслангандим. Кап-катта, улуғ Гуржистоннинг маккажўхоридан бошқа экинни билмаслигини кўрарканман, даражаи ҳунар ва камолотда Қрим мусулмонларининг жудаям тубанда эмаслигини мушоҳада қилдим. Кекса отахонларнинг сўзи билан айтганда «Фарангистонни кўриб фикр этдим, Гуржистонни кўриб шукр этдим». Аҳли ҳунар қўлида юз мингларча ҳайвондай хизмат қила оладиган кучга эга муборак сувлар, қаранг-а, улуғ тоғлардан шарқираб тушган сойлару ирмоқлар бекордан-бекор оққанича дунгизга қуйилиб ётибди. Ҳазрати Нух замонидан қолган, қинғир-қийшиқ, хароба, сув тегирмонларидан бўлак бирорта маданият белгиси, бирорта камолот асари кўринмайди. Ҳолбуки, Гуржистоннинг ҳар бир қарич ери олтинга тенг, бироқ унинг қадрини билган топилмайди.

Бир оз дам олиш мақсадида Тифлисида икки кун қолдим. Денгизда ёки темирйўлда чарчагандир, дея зинҳор ўйламанг, эски дўстлар билан чақчақлашиб, бир яйрасам, дедим-да.

Кимга қандай билмадим-у, менимча, дўстлар дийдори, хусусан тарбияли, зиёли одамлар билан мулоқот энг гўзал сафолардан биридир. Бугунги замонга қадар мусулмон жамияти орасида билувчи, маълумотли кишилар жуда оз етишди; ана шундай нодири давронлар ҳар шаҳарда бир ёхуд иккитагина мавжудлиги ҳолда, Тифлисида беш, ўн, балки ундан ҳам зиёдадир. Улар турли мактабларда таҳсил олган ва касби камол ҳосил этган, давлат хизматини бажараётган ёшлардан иборатки, агарда бир йиғинда беш-олтиси қатнашса, билингки, бу фақат Тифлисида бўлур. Илми ҳуқуқ ва сиёсатда моҳир Аҳмад¹, табиб-доктор Муҳаммад, муҳандис Салим, ҳарбий мактабни битирган субай ва тўра Али, маориф ва тарбия ишларида танилган Ҳасан ва шунга ўхшаш бир неча фаҳми ўткир, очиқ фикрли катта олимлару мўътабар савдогар афандиларни бир йиғинда учратмоқ, суҳбатлашмоқ уларга хосу мос инсонлар учун нақадар лаззатли ва роҳатбахш эканлигини айтмасам ҳам бўлади.

Бу сўнг йилларда ижтимоий ҳаёт майдонида отилиб чиққан ёшларнинг умум-халқ манфаатини ўйловчи, ҳар ерда ҳар кимга қўлидан келганича ёрдам кўрсатувчи аҳли гайрат эканликлари жамияти исломия учун фахрли ҳоллардандир.

Бу сафар Тифлисида яна бир дўст орттирдим, оти Қорабогли. У Русияда таҳсил олганидан кейин Францияга бориб, Сўрбўн дорилфунунида ўқиб қайтган ёшлардан. Бошқа миллатлар ичида унга ўхшаш ўқиган ва беш-олти тил билганлар кўп бўлганидан алоҳида эътибор беришмайди, лекин бизнинг жамиятимизда шунанга камил таҳсил олганлар орада бир кўринса-да, дарҳол обрўли зотга айланади. Шунинг учун биз ҳам бу қариндошимизнинг борлигидан ифтихор этдик.

Тифлисидаги исломий турмушга равнақ берган Қафқаз уламолари раиси, муфти² Ҳусайн афанди Ғойибов³ билан шайхулислом Мирзаҳасан Тоҳировдир (Яқинда вафот айлади, худо раҳмат қилсин). Шу уламолар соясида бу ўлкалардаги мусулмонларнинг диний илмлари ва ғарбдан кириб келаётган янгича билимлар айрича ривожу равнаққа эришмоқдадир.

Илму фунун ва маорифнинг ожиз бир муҳиби эканлигимдан бундай одамларни кўрмоқ, йиғин ва суҳбатларида қатнашмоқ кўнглимга роҳат, фикримга ойдинлик ва қувват беради, албатта.

Тифлисида йўлим тушган экан, Эрон давлати олиясининг бу ердаги бош кўнсули жаноб Мирза Ризоҳон⁴ зиёратига бормоғим вожиб эди. 10 апрелда

¹ 1893 йилда Франциядан янги қайтган Аҳмад Огаўғли кўзда тутилмоқда.

² Руслар Қафқазни ишғол этганидан кейин, бу ўлкадаги мусулмонлар сунний ва шиа ўлароқ расман иккига айрилгач, суннийларнинг диний раиси – муфти, шиаларники шайхулислом дея аталди ва улар Тифлисида, Қафқаз умумий вилояти ҳукуматида боғлиқ диний мақом ҳолига келтирилдилар.

³ Ҳусайн афанди Ғойибов – 1830-1917 йилларда яшаган, Озарбайжоннинг илгор фикрли диний арбобларидан, маорифчи, 1881 йилдан умрининг охиригача Қафқаз муфтиси бўлиб хизмат қилган. Унинг Озарбайжон шоирлари ҳақидаги 4 жилдлик тазкираси ҳам бор.

⁴ Мирза Ризоҳон – Эронда ҳукм сурган турк-қажар сулоласидан бир шаҳзодадир, дипломат ва атоқли арбоб.

«Таржимон»нинг ўн йиллигини қутлаганимизда, жаноб маърифатпар кўнсулнинг юборган табрик телеграммаларига ташаккуримни айтмоқлик бўйнимдаги бир қарз эди.

Тифлисдаги Эрон кўнсулхонаси шаҳарнинг энг гўзал биноларидан бир хос саройдирким, эронча усулда қурилгандир, бўлмалари ораста, кенг меҳмонхоналари Эрон маданиятининг кўркам намунаси, равнақ ва шарқча роҳату ҳузурнинг бир оинаи ҳақиқийси шаклидадир. Мирза Ризоҳон ўрта ёшли, гоят келишган одамдир; ҳазрати шавкатли Насриддин шохнинг энг маълумотли ва мақоми даражасига энг муносиб, содиқ бандаларидан биридир. Касб айлаган билик ва камолоти, форсча, туркча, русча ва франсузча каби тилларни мукамал ўргангани ундаги тиришқоқлик ва гайрат самарасидир, ўз-ўзининг бойлигидир. Мулоимлиги, одамийлиги ва жамиятга маърифату маънавий хушнудлик тарқатгани боис Тифлиснинг ҳоқиму ҳарбийлари, мўътабарлари орасида этибор қозонган, шунингдек, бундаги эронликларнинг ҳам меҳру муҳаббатига сазовор нуфузли зотдир. Ўтган йили, ўлат касаллиги тарқалган кунларда, Тифлис бозорларининг ва мусулмонлар яшайдиган маҳаллаларнинг дарҳол тозаланиб, пок сақланишига эришувда Мирза Ризоҳоннинг бир таклифи ва насиҳатлари кифоя қилганди. Мусулмонларни жаноза ўқиттириб исломий усулда дафн этилиши лозимлиги тўғрисида маҳаллий ҳукуматга берган баёноти, мусулмон хасталар учун ёрдам уюштиргани, ўзи фидокорлик билан шифохона қурдиргани, шаҳардаги мусулмон аҳолига кўрсатган хизмати аллақанча газеталарда мақтаб ёзилганди.

Мажлисларда, жамиятларнинг турли йигинларида, иона ва хайрия ташаббусларида кўзга кўринган зотлардан, дафтарларга номи биринчилардан бўлиб битиладиган Мирза Ризоҳон, ҳақиқатан ҳам, Эроннинг замонамиздаги атоқли сиёсатчиларидан биридир.

31 август 1893 (2 рабиул аввал 1311), 29-сон

2

Боку шаҳри ва Боку мусулмонлари

17 майда Бокуга келиб, бир дўстимиздан озода ва тинч деб эшитганим учун, «Оврупо» меҳмонхонасига ўрнашдим. Мусофирхонада бир неча ёш жам бўлишиб ожизларини кутиб олишди; яна бир неча киши темир йўл вокзалига бориб, бандаларини изламишлар. Бокуга қайси кун келишимни айтмаган эсам-да, дўстлар гойибона Тифлисга телеграмма йўллаб, хабар олишипти, фақат телеграммадаги арзимаган янглишлик туфайли вокзалда мен билан учрашмоқ мумкин бўлмади.

Шундайин назокатли ҳурматга лойиқ кўрилмоқни хотиримга ҳам келтирмаганим боис кўп муташаккур ва мутаассир ҳолда эканман, мусофирхонага йиғилган ёшлар маҳсус бир ерда таом тайёрланганини ва мени ўша ерга олиб боришларини, меҳмонхонадан ҳам бошқа жойга кўчиришларини билдиришди.

Бундайин меҳру эътиборлари учун уларга раҳмат айтиб, шу ерда қолишга изн олдим ва Бокуда неча соат, неча кун қолсам, барча суҳбатларида қатнашишга ваъда бериб, уларнинг кимлар эканлигини-да яқиндан ўрганиб, яна бир қарра барчаларидан мамнун бўлиб, тушлик қилгани жўнадик. Фанизодининг¹ уйида бандалари учун алоҳида хоналар ва емак тайёрланган эди. Шунақанги дўстона ва нозик муомала ҳамда таомларнинг ниҳоятда лазизлигини, зиёфатдан сўнгра ичилган чой ва қаҳвалар ҳузурини, дастурхон устидаги суҳбатлар сурурини гапириб ўтирмасам ҳам бўлади.

Газетамнинг имкони торлиги учун саёҳатимни муфассал ва кенг баён этолмайман. Фақат кўришганим мусулмонларнинг ҳолати ва уларга оид керакли хусусларни тасвирлаб, изоҳлаб ўтмоқчиман. Шунинг учун ҳам Боку шаҳри ҳақида берадиган маълумотим жуда ҳам қисқадир. Бу шаҳар юнон ва араб жўрофчиларининг асарларида ёдга олинган макон. У энг эски чоғлардан бери

¹ Султон Мажид Фанизода — ўқитувчи, адиб (1886-1937). Озарбайжонда янгича мактабларнинг очилишида, она тилида дарсликлар ёзилишида, миллий матбуот ва театрнинг ривожига муҳим хизмат кўрсатган зиёлилардан бири.

нефт, яъни ермойи ва ер остидан чиққан табиий газларнинг ёниб туриши билан шуҳрат қозонган. Русиянинг босиб олишидан аввал баъзан Эрон ва Усмонли салтанати, кўпинча эса Ширвоншоҳлар ҳукмида эди, 1806 йили генерал Булгаков бошчилигидаги рус кўшинларининг қонли ҳужумлари натижасида истило этилиб, русларнинг мулкига кўшилган. Энг сўнгги ҳокими Ҳусайн Қулихон шаҳар ишголи қуни қочиб кетган.

Ҳазар денгизи (бошқача номи Каспий ёки Ҳожитархон денгизи) қирғоқларида ярим доира шаклида жойлашган Бокунинг бугунда турли қавмлардан иборат, юз мингдан ортиқ аҳолиси бордир.

Замон ва биноларнинг қурилиши нуқтаи назаридан Боку икки қисмга бўлинади. Бири эски шаҳар, хонлар даврида шаклланган, мусулмон маҳаллаларидан иборат. Иккинчиси янги шаҳардир, у кейинги вақтларда замонавий усулда ва мукаммал сувратда бино этилгандир, асосан руслар, арманилар, мусулмонлар ва бошқаларнинг яшаётган ва тижоратини юритаётган маҳаллалардир.

Эски шаҳарда мусулмонлар салтанати замонидан қолган босиқ, усти ёпилган бозор, жумамасжид ва Хон саройининг қолдиқлари сақланган. Денгизга яқин Қизқалъаси деган жуда катта ва эски минорали қалъа бордир.

Мудофаага ва қарши ҳужум уюштиришга қулайлиги, маҳкамлиги, душман оёғидан эминлиги каби хусусиятларига кўра баъзи тоғ чўққиларини, деворлари ва миноралари мустаҳкам қалъаларни «Қизқалъаси» деб аташ турк милатининг қадимий одатидир. Шу маънода Боку қалъасини ҳам маҳкамлиги кўзда тутилиб, Қиз қалъаси дейилиши гоё табиийдир.

Шаҳар аҳолисининг ўттиз мингдан ортиги аҳли шиа мусулмонлардир. Суннийлар оздир. Элнинг барчаси туркий тилда сўзлашадилар, фақат уламози ва мактаб-мадраса кўрган тужжори форсийга ошинодир. Боку мусулмонларини «ажам», «эроний», «пирсиён» дея ҳам ёзадилар, лекин бунинг турган-битгани янглишдир, чунки булар умуман тил, ирқ ва қиёфа, урф-одат ва анъана жиҳатидан қайнаб чиққан туркдиллар. Аҳли сунний турк бўлгани каби шиа мазҳабдагилар ҳам туркдиллар. Форсийлар ҳам эмас, пирсиёнлар ҳам эмас, чунки уларнинг қадимги ватанлари Эрон эмас, Туркистондир.

Бокуликлар узун бўйли, кучли ва ишлак-меҳнатсевар инсонлардир. Яъни, маърифат ва ҳунарлари ривожланган сари дунёдан мамнун бўлиб яшайдиган одамлардир.

Касб-корда, тирикчилигу меҳнат майдонида Боку турклари анчагина гайрат ва камолот эгасидирлар. Эрон, Қарғаз, Туркистон ва Русия, яъни тўрт йўл оғзида жойлашганлигидан фойдаланароқ диний ва дунёвий ишлардаги кўп соҳаларда бирмунча тараққийга эришганлари кўрилмоқдадир. Очiqроқ айтсак, улар Русиянинг бошқа шаҳарларида ва унга боғлиқ вилоятларида яшаётган аҳли исломнинг барчасидан илгаридадирлар. Бокудаги қариндошларимиз касбу тижоратда Қозон, Уринбург, Ҳожитархон туркийларидан ўзиб кетишгани аниқ.

Боку мусулмонлари ичида Ҳазар денгизда уч-беш улкан вопури¹, беш-ўн кемаси бўлган денгиз савдогарлари бордир. Вўлга дарёсида, мусулмонлар орасида бирор вопуру кема соҳибини, бирор тузукроқ қайиқ эгасини учратмадим.

Шундай мусулмонлар ҳам борки, иш ҳажми ва сармойаси миллиўнлар билан ҳисобланадир. Энг қойил қоладиган жойи шундаки, ермойи ва керосинни қайта ишлаш ва сотиш анчагина маълумотли бўлишни, кимё ва механикани яхши билишни талаб этиши, бунга оид фанлар мадрасаларда ўқитилмаслиги, мусулмонларнинг бу соҳага тиши ўтмаслиги аён бир вазиятда ҳам, диндошларимиз ва элдошларимиз камоли гайратлари ва заковатлари туфайли неча-неча завўд-фабрикаларга эга бўлибдирлар! Фақат Фарангистонда илми кимё таҳсил этиб қайтган бир мусулмон кимёгарнинг уларнинг жонига оро киргани ҳам ошкор ҳақиқатдир.

Неча замонларнинг бўронлари, ҳукуматларнинг ағдалишларию алмашинишлари аҳолини бузиб, задалаган эса-да, «Турклар эти чурумас, суяклари қурумас» деган оталар сўзи (мақол)га уйғун ўлароқ, ҳар турли мусибатга чидам ва сабот билан яшаган бу ернинг турклар инқирозларда йўқолиб кетишдан қутула олибдирлар. Аммо бир ёқдан мутаасиблик, бир ёқдан нодонлик халқни ортиқ эзиб, ҳоли ғафлатга дучор этгани учун қўлларидаги молу давлатнинг анчагинасини бой

¹ В о п у р — кема.

берганлари ҳам маълумдир. Замон тақозосига кўра мусулмонлардан беш-ўн йилларча олдинроқ кўз очган арманилар аҳли исломга оид молу тижоратнинг қўп қисмини эгаллаб, бугунларда Бокуда оғалик қилмоқдадирлар. Бокудаги арманиларга боғлиқ завўд ва фабрикаларнинг барчаси олдинлари тамалдан мусулмонларда эди. Лекин қадр-қийматини билмай қўлдан чиқардилар. Боку арманиси қадим аҳолидан эмас, атрофдан ва кўпи Қорабоғдан келган кўчманчилардир.

Нефт ва керосин савдосида мусулмонлардан биринчиси ва ширкатлар орасида муҳим даражадагиси ҳожи Зайналобиддин¹ ва ўғилларидир. Бир йилда 15 миллиён пуд нефт чиқариб, 4 миллиён пуд керосин ва 40 минг пуд бензин ишлаб чиқаради. Муса Нағиев² ва Шамси Асадуллаев³ завўдлари диққатга сазовордир. Биттаси бир йилда 2 миллиён, иккинчиси 1,5 миллиён пуд керосин ишлаб чиқаришади. Булардан ташқари яна 41 мусулмоннинг тижоратхонаси нефт ва керосин ишлаб чиқаради. Бошқа мол-товар савдоси билан шуғулланадиганлар бойлар ҳам кўпдир.

Ҳожи Зайналобиддин афандини эсладик, шунини ҳам айтиб ўтай. Ҳожи дейилганда, катта ва қалин салла ўраган, узун чопонли, оқсоқол бир одам кўз ўнгингизга келади, шундаймасми? Мен ҳам шунақа ўйлагандим. Тўғри, у инсон ҳожи экан-у, бироқ барча ўйлагандан бошқача экан. У – қора соқолли, бошига қора қалпоқ кийган, камолот ёшидаги бир киши. Салласиз бўлса ҳам қаллали одам, боши яхши ва юксак фикрларга тўла, имомликдан узоқ бўлса ҳам саховатли, хайрли ва гўзал ишлари либоси-ла безанган буюкларга яқин зотдир.

У маърифат даврони ютуқларидан, яъни техника, механика ва кимё билимларидан фойдаланиб ҳосил қилинган керосин, бензин каби қорамой завўдларини бунёд этибдир, идора ва тараққийда биринчилар даражасига эришибдирки, бу соҳада ундайин бошқа ҳожини учратмадим.

Бундан саккиз йил муқаддам Бокуга илк бор келгандим. Энди саккиз йил ичида мусулмонларнинг анчагина ривожланганини кўриб, жуда хурсанд бўлдим. Фақат мол-давлат ва бойлик борасидагина эмас, балки ақлу фаросатлари, маълумотлари, тушунчалари ҳам юксалибдир. Маиший турмушда, бошқарувда қўллари узайибдир; шаҳар умумий мажлисида, жамиятлар ва ташкилотларда, клубларда мақом ва мавқелари ортибдир; мактаблардаги ўқувчилари, шаҳардаги мактаблари ҳам кўпайибдир, каттайибдир. Гарчи чойхона ва майхоналарга ҳавас зиёдалагини, «матушка»га (фоҳиша)ларга ишқибозлик кучайганини сезган бўлсак ҳам, бу ишларга ортиқча тўхталиб ўтирмаймиз.

9 сентябр 1893 (11 рабиулаввал 1311), 30-сон

3

Илк бор Бокуга келганим билан бу иккинчи сафаримни солиштириб, орада ўтган даврда шаҳар анчагина ривожланганини ёзгандим. Биринчи саёҳатимда хурмагли Сафаралибей Валибейов⁴ мен билан бирга эди. Дўстларча йўлимда йўлдошлик, етакчилик қилганди, Қафқаз қитъасининг кўп ерларини бирга кезгандик. У сафардан матлабим аҳолининг аҳолини ўрганмоқ, чиқара бошлаганим газетанинг тарқатилиш масаласини ҳам ҳал этмоқ эди. Шунинг учун ҳам Бокунинг бутун бозорларини айланиб юриб кўргандим; бир-икки юз газетани мажбуран одамлар кўлига тутқазиб қутулсак-да, бирорта холис муштарий тополмагандик.

¹ Ҳожи Зайналобиддин Тоғиев (1838-1924) – озарбайжонлик машҳур миллийонер. Бензин, тўқимачилик, балиқчилик каби соҳаларда жуда катта ҳажмда тижорат қилган. Русия турк мусулмонларининг турли маданий фаолиятларига ҳомийлик қилган, ёрдам-севарлиги ва хайр-саховати билан донг қозинган шахс.

² Муса Нағиев (1842-1919) – нефт ишлаб чиқариш ва савдоси билан шуғулланган машҳур озарбайжонлик миллийонер.

³ Шамси Асадуллаев (1841-1913) – улкан ҳажмда нефт чиқариш ва тижорати, ташиш ишлари билан танилган миллийонер.

⁴ Сафаралибей Валибейов (1861-1902) – Озарбайжон турклари орасида Гуржистондаги Гўри ўқитувчилар юртини битирган илк муаллимлардан, «Ватан тили» (1888, О. Черняев билан бирга), «Усули жаҳид» (1886), «Лисони форсий» (1886) каби илк дарс китобларини ёзган зиёлилардан бири. «Хазинаи ахбор» (1891) номли икки жилдлик қомусий луғати кўп ўқилган.

Тижорат аҳли бизни кўлидан иш келмайдиган, лақма-ландавур дея, уламо-лар эса, газета-ҳаводисноманинг номиданоқ кўрқиб-хуркиб кетиб, биздан қочиш-ганди. Кўришганимиз бир-икки зиёли «образованный» мусулмонлар ҳам бу соҳада бирор вазифа ё мақомни эгалламасдан туриб газетачилик ишига шўнғиганимиздан таажжубда эдилар! Бир воқеани ҳеч унутолмайман, кечагидай ҳамон ёдимда. Ўшанда денгиз қаршисидаги катта кўчада жойлашган бир қарвонсаройга йўналдик. Жаноб Сафаралибей йўлбошловчи сифатида олдинда борарди. Бир савдогарнинг дўконига кирдик. Кийим-қийофатимизга кўра шайх ё сўфи, ёхуд марсиячи-маддоҳ эмаслигимиз зоҳир эди. Дўкондаги қардошлар бизга савол ва мароқ назарини тикканлари ҳолда, Сафаралибей менинг Боғчасаройдан Бокуга келганимни, мусулмонча-туркча газета нашр этаётганимни тушунтирди. Ҳурматли қардошлар бошларини ликиллатиб илтифот кўрсатдилар, аммо нечун Бокуга ва уларнинг қарвонсаройига келганимни, мақсаду матлабимни сўроқлаганларича ҳайрон эдилар, яъни газета деган нарсани умуман тушунмасдилар...

Сафаралибей бу гофил бандаларнинг кўзини очиш учун бир-икки «Таржимон» нусхасини тақдим этиб, газетадан, маърифатдан, адабиётдан нутқ сўйла-макка чоғланганча бир-икки оғиз сўз айтиши биланоқ, юз-кўзларини ҳадик қамраган қардошлардан бири шоша-пиша газеталарни рад этди: «Керак эмас!» деди. Балки ҳақли эди, чунки уларга тақдим этилган ёзувли қоғозлар пулдай азиз, кишмишдай лазиз нарса эмасди-да!

Бунақа ҳолатларнинг бир нечасини кўрганим учун фаҳм ва басират дуосини ўқиб, Тангридан гофилларнинг кўзини очишини тилаб дуо эдим. Аммо Сафаралибей қардошларнинг бу ҳаракатидан гоятда тасирларниб, фикрини мендан яширмоқ ниятида, уларга форсчалаб танбеҳ берди — менинг мусофир ва ёт одам эмаслигимни, мўътабар кишиларга ҳурматан бир-икки ҳаводиснома газета ҳадя этганимни, бу совғаларни рад қилиш айб эканлигини уқтирди... Шундан кейин қардошлардан бириси инсофга келиб, очиқчасига хитоб айлади: «Ол ушбу нусхаларни, нечун рад этарсан! Пул-мул сўраётгани йўқ-ку. Чой-пой ўрашга яраб қолар», деди.

Ибратли ери шундаки, бундан саккиз йил олдин «Керак эмас!» ва «Чой-пой ўрашга яраб қолар» дейилган газета нусхаларининг муҳарририни бугунда аҳли Боку ҳурматламоқда, унинг истиқболга чиқмоқда; телеграммалар ёзишмоқда, ҳадялар беришмоқда, меҳмон қилиб эъзозлашмоқда. Саккиз йил оз сана, бу муддатда бунчаликка эришиш фаҳму идрокнинг, тушунчанинг ўсгани эмасми, ахир.

Ҳожи Зайналобиддин афанди ҳақида сўзлагандим, яна у зотга оид баъзи фикрларимни айтиб ўтсам. Чунки бу зот замонанинг энг етук меваси ва намунасидир. Биламизки, айрим тужжор ва савдогарлар кўпчиликка, миллатга хайру саховат кўрсатурлар, умумнинг фойдаси ва манфаатидан сўзлашурлар, миллий маориф ва маданият учун кўлларида келганича ёрдам ва хизмат кўрсатмоқ истарлар. Булар орасида у Боқунинг «ҳожи»си, биринчисидир. У ўз болаларига етарлича таълим ва тарбия бериш билан бирга яна юзларча ақча сарфлаб, бир неча ёш қардошларни катта мактабларда ўқиттирмоқдадир. Ўн беш минг рубл иона айлаб, Боку вилояти мусулмонлари учун зироат, деҳқончилик мактаби ташкил эттирди. Русияга йўли тушганда ҳам ўқув юртлари ва дорилфунунларда таҳсил кўраётган ёш мусулмон талабалар ҳолидан хабар олиб, уларни рағбатлантирмоқдадир. Шаҳар мажлисида маориф ва маданият ривожини учун пул ажратилишига эришган, бошқа турли йиғинларда ҳам доим таҳсили ҳунар ва камолот ҳақида сўзлаган ҳожи шу зотдир.

Боқуда бу ҳожига йўлдош, фикрдош ва маслакдош бўлган яна бир қанча одамлар бор. Масалан, Муса афанди Нағиев, Шамси Асадуллаев ва бошқалар. Шундай қилиб, маориф ва таҳсил, ислоҳот учун сўзу амалда гайрат кўрсатаётганлар бор, худога шукр!

Муса афандининг керосин завўдига боргандим. Денгиз қирғоғидаги завўдга қарашли юклама кўпригида унинг юк кемаси буғ чиқарганича мол ортаётган экан...

Шунча машиналар, замонавий янги техникалар, мунча ишчилар ва усталар бир мусулмон тасарруфида ва идорасида ишлаётганини кўриб, гоятда шодландим. Илгарилари барча қардошларни фақат аравакаш, дурадгор, юкчи-ҳаммол, қарол эшикчи қийофасида кўравериш кўзи ва кўнгли анча қорарган, эзилган кишига рус, франсуз ва инглиз фабрикаси даражасида буюк бир иш ерининг

эгаси мусулмон эканлигини кўрмоқ — неча кунлик очликдан кейин топилган нон каби тотли, лазиз ва азиз туюлиши табиийдир, албатта. Аравакашдан параҳўд соҳибига, ҳаммолдан фабрикачига, дурадгордан катта тужжорга айланишдек истеъдоддан маҳрум эмаслигимизга Бокудаги бу юксалишлар исботдир, бу ҳол аҳли ҳамиятга мадору тасаллидир.

Бокуда мен ожизларини кутиб-қаршилаганлар ичида Эрон савдогарларининг тужжорбошиси бир ёш йигит ҳам бор эди. Эрондан келганига бир неча йил бўлибдир, орада бир оз туркча, русча ва франсузча ўрганибдир, китоблар, газеталар ўқиб, бир қадар билик ва тушунчага эришибдир. Шундан хулоса чиқарсак, демак, ҳаётда кўрган-билганимизча ўрганишга гайрат қилсак, кўп нарсага эришмоқ мумкин экан.

Бокудаги Миллат боғида мусулмонлар билан икки оқшом ҳамсуҳбат бўлганим ҳамон ёдимда. Тифлисида бўлганидек, бу ерда ҳам бир қанча тушунчали, фикрли биродар зиёлиларни, узоқни кўрадиган мўътабар тужжорларни учратдим. Белгияда илми кимё ўқиган мусулмон, Олмонияда тиб илмини ўрганган ёшлар ҳар бир шаҳардаги аҳли ислом орасида жуда оздир. Шунинг учун ҳам бундайин ёшларни бир ерда, хайрли ишлар қилаётган бир жамоат орасида кўрмоқ замон зукколарига бошқача бир кайфият бағишловчи лаззати маънавийдир.

Бокудаги школалар — рус мактаблари ҳам диққатга сазовордир. Муаллимлар бунда ҳам русча, ҳам мусулмонча дарс берадилар. Таҳсил жадид усулчи қурилгани боис бир-икки йилда русча ва мусулмонча лозим маълумот эгалланадир. Тасодифан булардаги имтиҳон кунида қатнашдим. Баракалла, болакайларнинг туркий ва русчада ўқиб-ёзганларини ва таржималарини эшитиб кўриб, гоятда мамнун бўлдим. Ҳар ернинг школалари шунақа бўлсайди, мусулмонлар мамнуният-ла ўқирдилар. Улар ҳам илм ва маърифат қадрини билурлар. Ўқитувчиларнинг барчаси мусулмондир, туркийни, озарбайжон тилини яхши билган мусулмондир, аҳоли бундан хабардордир, албатта. Мен кўрган бу мактаблар хусусийдир. Улар айрим зиёли мусулмонлар гайрати билан барпо қилинган, эътибор ва рағбат қозонгандир. Русий ва туркий дарслар берадиган бошланғич мактабларнинг биринчисини Бокуда очган Маҳмуд афанди Ғанизодадир. У зот махсус туркий ўқиш китоби ва лугатчасининг муаллифидирки, гайратларини табрик этурмиз.

Мусулмон маҳаллаларини кезарканман, бир болалар мактабига дуч келдим ва ичкари кирдим. Ўттиз-қирқ ўқувчиси бор экан. Муаллимдан изн олиб, болаларни имтиҳон этдим. Туркий ва форсийда ўқиб-ёзишларидан, Қуръон қироятларидан мамнун бўлдим. Мактаб эски усулда экан, аммо унинг ҳолатида, тараққийсида муаллимнинг гайрати кўриниб турарди. Бу мактаб Мирза Хосиб Алиқулиёғлиники. Мирза Хосиб афандини биродарларча қутлаймиз.

Мусофирхонада ёлғиз қолган чоғимда бир одам йўқлаб келди. Қабул эттим. Қиёфатидан боқулик бир мусулмон эканлиги ошкор эди. Чой қуйиб узатдим. Суҳбатлаша бошладик. Бу кишининг оғзидан чиққан сўзлар ва тафтиш йўналишидаги айрим саволларимга берган жавоблари ҳайратимни оширди. Русча ёки франсузча билмагани ва Оврупони кўрмагани ҳолда камоли таҳсил этган бир зот даражасида эди. Эронда тарқалган бобий мазҳаби мансубларининг фаҳму фаросатда ва тафаккурда ажралиб туришларини билганим ва бунга ҳам улардан дея шубҳаланганим учун, очиқчасига бобийларданмисиз дея сўрагандим, «ҳа» дея тасдиқлади. Шундан кейин янада очиқ музокарага киришдик. Бобийлар тўғрисида ундан олган маълумотни алоҳида баён этурман, чунки бобийлар хусусида ҳеч бир хабари бўлмаган шиа ва сунний мусулмонлар кўпдир. Зотан ҳар бобда илму билим жаҳолатдан афзалдир.

18 сентябр 1893 (20 рабиулаввал 1311), 31 сон

4

Узунорол-Туркман юрти-Кўктепа

19 май эрталаб Бокудан Узунада-Узунорол сари йўналдим. Туркистон ва Қафқаз қитъалари ўртасида ёйилган Хазар денгизи, яна бир номи билан атасак

Ҳожитархон денгиздан ўтишимиз керак эди. Мусофирхонадан йиғиштириниб чиқарканман, ёнимдаги бир-икки дўстим билан кемага етиб келганимда, мен билан хайрлашишга ташриф буюрган бир неча мўътабар кишилар вопурнинг умумий бўлмасида бизни кутишаётган экан. То иккинчи сезгирик берилиб (қўнғироқ чалиниб), кема йўлга чиққунга қадар барчамиз вақтни суҳбат билан уш ўтказдик.

Хазар денгизи кемалари Қора денгиз кемаларига ўхшаган катта ва мукам-мал эмас. Бугун ҳаво ва денгиз жуда тинч бўлгани учун саёҳатимиз роҳатбахш ва осойишта кечди. Эртаси кун эрталабдан Туркман ўлкасининг сап-сариқ қумликларга бурканган қирғоқлари, пасттекиликлари кўзга чалинди. Қай тарафга боқмайлик, фақат қум тепалари кўринади, бирорта ўсган оғоч, бута йўқ... Қўёшда қизиб-ёниб ётган жазирама қумлик. Денгиз соҳилларида тоғлик, ўрмонлик ва ям-яшил боғу бўстонларни кўриб ўрганганим учунми, бу туркман чагалари-қирғоқлари менга оғир таъсир қилди.

Узунорол кўринмасдан олдин катта кемадан кичикроқ кемага ташиндик, чунки бу ерларда денгиз чуқур эмас, улкан кемалар қирғоққа яқинлаша олмайди. Қушлик¹ вақти Узуноролга етиб бордик. Бу ер шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам эмас, қумлик ўртасида ёғоч-тахтадан қурилган темирйўл қўналгасидир. Оёғим ерга тегиши биланок атрофга боқиб, ҳарбий ва аскарый қонуну одатлар ҳукмрон маконда эканлигимни ҳис этдим. Кема бекатида кўринган қоровуллар, хизматчилар, умуман барча маъмурлар ҳарбийлардир... Узунорол дегани нуқул тахтадан ясалган уйчалар, Русиядан келтирилган молу товарлар ва Туркистондан Русияга юборилаётган пахта тойлари турадиган тахта омборлардан иборат бир работ экан. Узунорол ичида ва атрофида қум ва қумтепалардан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Сув, қудуқ йўқ; кун ерни ёндириб юборай дея қиздириб ётибди. Аҳолиси бир-икки армани, бир-икки туржи ва бир-икки эронликдан иборат, ҳар бирининг биттадан омбори бор. Денгиз қирғоғида беш-ўнга туркман, белгача сувга қирганларича, қайиқлардан саксовул ўтинини ташишмоқда. Саксовул қумликда ўсадиган, биздаги қинғир-қийшиқ дарахт илдиларини эслатадиган бутади. Бу тарафларда бундан бошқа ўсимлик ё бута учрамайди, у ҳам қум устида эмас, балки остида етишади, демак жоиздир.

Бекатдан нарсаларимизни темирйўл марказидаги баракка ташидик. Поезд оқшомга яқин жўнармиш. Иссиқ кучли эди, қумлик шунақаям юмшоқки, юрсанг оёқ сувга ботгандай ботиб кетади, одимлаш қийин. Вақтни чой ичиш, денгиз сувида чўмилиш билан ўтказишга мажбур бўлдим. Оқшомга икки соат қолганда вагонлар очилди, тезда чиқиб жойлашдик. Поезд кўзгалди, қумтепалар орасидан, ҳайбатли қум чўллари ичидан ўтувчи темирйўл бўйлаб илгарилай бошладик... Қум, қум, қум... На инсон бор, на ҳайвон! Қиёматдан кейин ёлғиз қолган дунёни эслатадиган бир макон!.. Узуноролдан Қизиларватгача икки юз чақирим темирйўл фақат қумлик ичидан ўтган. Қизиларватдан Байрамали деган ергача эса беш юз Туркман чўлидан бориларкан. Кейин Бухоро чегарасига қадар яна буюк қумлик мавжуд. Бу ёқларда маъмур ва гўзал демоққа арзийдиган ерлар Қизиарватдан Байрамалигача узанган йўл бўлса керак. Аммо бу гўзал ерлар ҳам сувсиз, 20 майдан сўнгра сапсариқ, жазирама қиру чўлга айланаркан.

Узуноролдан Марвга боргунгача, кунчиқарга кетиларкан, Қизиларватдан Қақагача темирйўлнинг ўнг ёғи Эрон тоғлари билан чегаралангандир. Бу тоғлар анча юксак, ўрмонсиз, қоялик ва тошлиқдир. Энг баланд чўққиларида қор кўринадир. Тоғлардан темирйўлгача узанган кичик-кичик ариқлар бор. Улар атрофида бир-икки туркман овуллари кўзга ташланадир. Ариқсиз ерлар ва темирйўлнинг сўл ёни қоққуруқ, қувраган сувсиз чўлу саҳродирки, бу ерлар фақат эрта кўкламдагина мол ўлатишга ясар. Овуллар ўн беш-йигирма «юрт» — чодирдан иборат, улар кўпинча «қалъа» ичига тикиладир. Юрт деганлари худди бизнинг Қримдаги болари ини саватларига ўхшаш калтаклардан тўқилиб, устига кигиз ёпиладиган қорайдир. «Қалъа» деганлари эса, оқ балчиқ-лойдан урилган уч-тўрт аршин² қаландлигидаги девор билан ўралган соатлик йўлдагина битта ариқ ва овул учраганидан Туркман элининг одам яшайдиган ерлари улғу саҳро ичида митти-митти яшил

¹ Қ у ш л и к — чошгоҳ. (Тарж.).

² А р ш и н — 68 см.

нуқталар каби таассурот қолдиради. Улар кўзни қувнатади, равшан қилади. Бошқа ерлари ҳаётсиз, бўм-бўш макондир. Бу саҳролар ичида кўзга хуш кўринган нуқта-чалар темирйўл марказларидир. Уч-беш йилда пайдо бўлган гўзал-гўзал биночалар, тол ва сарв оғочларидир; гулзорлар, ҳовузлар, булоқлардир. Кўпчилик темирйўл бекатлари денгиз бағридаги яшил, митти оролчаларга ўхшайди. Бироқ бекатдан юз-икки юз одим ўтилиши биланоқ яна саҳро, яна қувраган чўл - иккинчи бир бекатгача мана шу аҳвол. Буларнинг ораси ўттиз-қирқ верст¹ келади. Ортиқча жазирама бир ёндан, ўт пуркаётган саҳро-чўллар бир ёндан жону кўнглини сиқиб, Қрим ва Доғистон тупроғининг бир қаричи минг олтин эканини эслаганим ҳолда, тагин теваракни, йўлни кўриш учун вагон деразаларига тирмашар эдим... У ерда уч-беш туя, бу ерда беш-ўнта кўй, сал нарида яна бир отлиқ туркман кўринади... Шу ҳам томоша-да, на чора; ҳеч бир товуш йўқ; фақат вагонларнинг тақатақ-тақатақ қилиб бораётгани, гоҳида хуштак чалгани эшитилади холос ва дунёда борлигимиздан дарак беради...

Кўктепа бекатига етганимизни айтишди. Бу ерда туркман мусулмонлари билан генерал Скобелов ўртасида жуда қаттиқ, саваш бўлган. Ўта мустаҳкам, кимса киролмайдиган бир қалъадир-да, деган ҳаёлда вагондан тушдим... Йўлдан қирқ-эллик одим масофада жойдан тикланган қалъа деворлари кўринди. Кўктепа шу эмиш. Чопиб бориб қалъанинг устига чиқдим. Ўрт-беш десятина² қадар кенликдаги ер экан; атрофига хандақ қазилган, беш аршин баландликдаги девор билан ўралган. Теварак теп-текис ер, кафтдай очиқ кўриниб турадиган текис чўл; на бош-кети, на бурчаги бор. Ёвдан ҳимояланадиган истехком қуриш ҳам қийин. Туркманларнинг жуда жасур, баҳодир халқ эканликлари маълум. Аммо тўп ва янгича милтиқлар билан қуролланган ёв аскарига қарши бундайин «қалъа»да омон қолиш мумкинмас. Машҳур Кўктепани кўрдим. Унинг фатҳ қилинганига ҳеч таажжубланмадим. Бунақа қалъани олиш зотан катта иш ҳам эмас. Лекин шу сувсиз чўлларда юриб, ёзнинг жазирамасига ва қишнинг бўронига чидаган солдатга офарин дедим. Кўктепа фатҳининг номи ва шони тўралару бошлиқларнинг эмас, қора аскарга оид бўлса керак. Аслида мен буларни унча билавермайман, аммо шунақа ўйлайман.

26 сентябр 1893 (28 рабиулаввал 1311) 32-сон

5

Кўктепадан кейин Ошиқобод (Ашқабат) шаҳрига бордик. Шаҳар ичи ва атрофи боғу боғчалардан иборат бўлганлигидан бу ерда сув мўл-кўл эканлиги маълумдир. Ошиқобод аввалдан туркман «қалъа»ларидан бири бўлган, бугунларда режа ва тартиб билан бино қилинган бир шаҳар сувратидадир. 21 май куни эди. Турли олча ва ўрик мевалари пишган; дон-дунлар ҳам йиғиб олинганди. Бу ерларнинг ёзи бизнинг Қримдагига нисбатан бир ой эрта келаркан.

Шаҳар атрофида қадим замонлардан қолган анчагина харобалар кўзга чалинади. Булар араб меъморчилиги тарзида қурилган иморат харобаларидир; улар ўтган даврларда бу ерлардаги мусулмонча ҳаёт ва маданият бу замондагига қиёсланмайдиган даражада юксак бўлганига гувоҳдир.

Янги рус шаҳри ва кўчманчи туркман қишлоқлари орасида кўзга ташланадиган эски замон шаҳар харобаликлари гўзал нақшли улкан дарвозалар, атрофи очиқ қуббалар ва мозор-мақбаралардан иборатдирки, уларнинг маънавий тил ила кўнгил ва ақлга хитобан сўйлаганлари аҳволдан гоёнда таъсирлангандим. Маданияти исломиянинг бу тарафларда сўнгани, русларнинг таъсирида янги маданият яралгани, бу икки маданият орасида бадавий туркманларнинг бошибўш-саргардон турмуш кечираётганлари барча ерга, қирлару чўлларга чизилгандай кўзимга кўриниб турарди.

Ошиқободдан кейин анчагина обод Қақа, Тажан ва Марв деган ерлар ва бекатлардан ўтдик. Байрамалидан сўнгра темирйўл яна қум денгизига кириб, то Бухоро чегараси ва Амударёга боргунгача чамаси икки юз верстча мудҳиш ва қўрқинч бир саҳродан кечаркан.

¹ В е р с т (чақирим) – 1,06 км.

² Д е с я т и н а – 1,09 гектар.

Хазар денгизидан ушбу қум саҳросига келгунгача Хазарорти (Закаспий) вилояти, яъни Туркман юрти ва далалари, бўзқирлари саккиз юз верст қадар узаниб ётибдир. Тупроғи яхши эса-да, оқар сувлар, дарёлар бўлмагани учун кўп ерлар обод эмас, қаровсиз бир ҳолатдадир. Чунки бу тарафларда ёзда ёмғир ёгмайди, ёғса ҳам сепалаб ўтиб кетадир. Эрон томонидаги тоғлардан баъзи кичик-кичик ирмоқлар оқиб келади, бироқ вилоятдаги юзда бир ерни суғоришга ҳам етмайди. Сувсиз эса бу ерларда ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Агарда булоқлар ва қудуқларга бирмунча хазиналар сарф этилурса, мавжуд сувлар ва ариқларни ақлу тadbир бирла идора қилинурса, суғориладиган ҳамда обод ерлар янада кўпайиши маълум эса-да, аксарият назаридан қараганда, бу катта вилоятнинг бўм-бўш чўл, дала ва саҳро сувратидан чиқолмаслиги аёндыр. Маърифати инсония, замонавий билим қандай кучга эгаллигини биламиз. Узоқлардан сув келтирилса ёки ер тубида сув бор эса, юқори чиқар, аммо айна замонда сув бўлмагач, нима ҳам қилиш мумкин...

Бизнингча, Туркманиё вилоят эмас, фақат бир йўлди, ўтиб кетиладиган йўлди. Йўловчилар учун ейишга ош, ичишга сув ҳам топиладир, аммо у ҳам ҳисобли, ўтган-кетганларга аранг етадир холос. Ҳарбий ва сиёсий нуқтаи назардан эса ўта муҳим макондир. Туркманиёда жойлашган Русия эндиликда Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистон атрофидадир, десак ҳам бўладир.

1892 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатига, нуфус дафтарларига кўра, умум Туркманиё аҳолиси 276.709 та жон экандир. Булардан 254.922 таси ерли, 21.287 таси эса келгинди халқдир. Миллати жиҳатидан туркманлар 210.518 жон, қирғиз (қозоқлар) 44.404 жон, эронлик ва қафқазликлар 9.412 жон, руслар 6.762 жон, арманилар 3.384 жон ва бошқа турли элатлар эса 2.224 жон дея ҳисобга олингандир. Аскар бу санокқа киритилмаган.

Руслар аксар ҳолда шаҳарларда ва темирйўл бўйида, баъзилари денгиз қиргоғида балиқчилик қилиб кун кечирадилар. Русиядан кўчиб келган рус мужик-деҳқонлар эса Ошиқобод ва Марв уездида ўзларига бир-икки қишлоқ қуриб, ерлашиб олишган.

Қадим замонларда бу вилоятда жуда кўп аҳоли яшагани тарихларда ёзиқликдир. Аммо чуқурроқ ўйлаб, текшириб кўрилса, ўша «жуда кўп» бизнинг тушунчамиздаги «кўп» эмаслиги англашиладир. Ўтмишда кўпайган аҳоли, бизнингча, турли ўзгаришлар ва урушлар сабабли йўқолган бўлса, улардан маконлари ва ҳаётларининг ёдгори сифатида харобалар қолажақдир. Ана шу харобаларга кўра аҳолининг сони қиёс қилинадир. Зотан бу ерларда ҳам харобаликлар, бузилган шаҳарлар, қалъалар, тўлган ё қуриган сув ариқларининг ўрни йўқ эмас, бор; буларнинг катталиги ва кенлиги, миқдори ҳисобга олинганида, қанча одамга макон бўлганини билиш мумкин. Байрамалидаги эски шаҳар харобалари ёдгорликлар ичида энг каттасидир. Буни қиёсан ҳисоб-китоб қилсак, масала ҳал этиладир. Бу харобалар ўрни Бухорои шариф майдонининг ярмича келишини кўзда тутсак, бунда яшаган инсонлар нуфуси, ривоятдаги каби юз мингларча, фалонларча эмаслиги зоҳир бўлур. Ҳаёт ва ободонлик учун энг керакли нарса сувдир, ана шу нарса бу масканда бурунларда ҳам йўқ эди. Сув оз ерда аҳолининг кўп миқёсда яшаши эса. Шу боис бу борадаги эски ривоятларга танқидий кўз билан қараб, мантиқан хулоса чиқармоқ яхшидир.

Афсуски, туркманларнинг олим кишилари жуда оз, аҳоли орасида ҳам саводлиси, ўқиб-ёзадигани кам топиладир. Ҳа, бу ҳолнинг сабаби бадавийликдир, кўчманчиликдир. Бутун Фарангистон қадар кенг бу ўлкада, вилоятдаги расмий маълумотга кўра, 135 та мактаб ва бешта арабий мадраса бор, холос. Икки юз эллик мингли мусулмон аҳоли учун бу рақамлар ҳеч нарса демакдир. Айтишларича, баъзи ерларда уч-бешта қишлоқ учун фақат биттагина мулла мавжуд эмиш.

Туркманларнинг ахлоқига келсак, уларнинг меҳмонсевар, дастурхонлари доим очиқ, сўзида турадиган, муомалада тўғри ва ҳар қанақа ҳолатда жасоратли ва юракли эканликлари кўпчилик тарафидан тасдиқ этилмишидир.

Туркман молларидан хорижликларга мақбули фақат гилам, полос ва акба — катта гиламдир. Ҳақиқатан ҳам, туркман гиламлари жуда чиройлидир. Биринчи даражадаги чопағон ва машҳур туркман отлари ва аргумоқлари тобора озаяётганини камоли афсус ила таъкидлашни истардим. Уруш, олмон ё таламон йўқ,

вилоят бўйлаб темирйўл арабалари учмоқда, аммо у нодир отлар камайгандан камайиб бормоқда...

Чопагон отларга ҳожат ҳам қолмади. Ҳожати йўқ, ишга ярамас ҳар нарса-нинг бора-бора озайиб, йўқолиб кетиши эса табиий бир ҳолдир.

Марвдан Чоржўйгача кекса бир туркман билан йўлдош бўлдим. У менга Марвдаги аҳволдан сўйлади, шунингдек, яқинда маслаҳатли иш юзасидан, бир тужжор ва савдогар сифатида Ошиқободдан келиб-қайтган мингбоши (полковник) Алихонов билан юзбоши (капитан) Назаров жанобларини танишини ҳам айтди. Диққатимни тортган яна бир гапи шуки, шу замонда вафот этган авлиёдан бириси, рус келмасдан бурун уларнинг келишини аҳолига баён ва маълум қилганидир. Марвга кўмилган ана шу авлиёнинг тагин айтган анча гаплари бор экан-у аммо чол менга сўйлаб бермади...

Уша гаплардан ҳикоя қиласанми, дея сўрасам, гапни гилам ва полоста буриб, оласанми-йўқми дея саволга тутди. Савдогар эмасман, дедим. Сен ўрис тўрамисан, деди. Йўқ, ёзувчиман, дедим. Нимани ёзасан, деди. Газетага ёзиб чиқараман, дедим. Газета нима, деди. Жарида, дедим. Жариданг нимаси, деди. Ҳодисаномадир, дедим. У нимаси, деди. Рўзномадир, дедим... Шунақа гаплашиб ўтирдигу, бироқ ким эканлигимни унга англата олмадим. Туркманларнинг ўйлашича, хориждан бу томонларга келганлар икки турли бўлади: бири рус тўраси, бошқаси гилам ва полос олувчи тужжор.

4 октябр 1893 (6 рабиулаввал 1311), 33-сон

6

Туркман вилояти билан Бухоро ҳудуди орасида икки юз верст қум саҳроси мавжуд, темирйўл шу чўлдан ўтади. На инсон, на ҳайвон, на сув бор. Қуш учмас қумликдан ва қумтепалардан, ўба-ўтовлардан бошқа ҳеч нарса йўқ бир ёбондир. Ушбу қум денгизи ичида темирйўл қурилгани ва истанса(бекат)ларда одам яшагани тааажжубли ҳолдир! Нечун ажабланмайлик, ахир бирор оғоч, бута, ўт ҳам ўсмаган, ичар сувларини ҳам узоқдан машина ва аробаларда ташиб келтириб, ёндирувчи жазирамада яшаб турсалар... Туркманиё темирйўлининг мутлақо сувсиз бекатлари борлиги учун бутун йўл бўйи қатнайдиған сув ташиш воситалари мавжуд.

Бир-икки соат бу қум уммонини томоша қиларканман, баъзи ерларда қачондир ўлган туялар суягидан бошқа нарса кўзга чалинмагач, зерикдим, куннинг иссигидан бўғриққан ҳолда вагон деразасидан узоқлашдим. Газета ё китоб ўқишга уннадим, аммо бу ҳам бўлмади. Ўйларимга кўмилиб, шу билан овундим...

Ушбу йўл қурилмасдан аввал инсонлар бу саҳрони туялар билан кечиб ўтишаркан, молу товарларни ҳам туяларда ташишаркан. Саккиз-ўн кунлаб шу қумтепалару шу жаҳаннамий жазирамада қолиб кетишаркан. Темирйўл ва маърифат, маданият қандайин буюк саодат эмишки, бу мудҳиш ва қўрқинчли саҳродан эндиликда инсонлар ўн беш-ўн олти соатдаёқ ўтиб кетишмоқда. Эроннинг баъзи шоҳлари, Бухоронинг айрим хонлари ва булардан олдин ўтган ислом мужоҳидлари бу қумлардан аскарлар билан ўтиб, аллақанча уруш қилибдирлар. Бугунги осон йўллар ва замонавий қулайликлар бўлмаган бир вазиятда бунчалар улкан ғайрат ва ҳиммат кўрсатганларини қиёсан англашимиз мумкин. Баданлари этдан эмас, тошдан экан-да!

Туш бўлай деган бир пайтда, вагон деразасидан боқарканман, юзимга иссиқ шамол урилаётган эса-да, узоқдан яшил бир манзара кўринди... Амударёга яқинлашяпмиз, дейишди. Ҳақиқатан ҳам, беш-ўн дақиқадан кейин қумлик бирдан нига тугаб, вагонларимиз икки ёни кўм-кўк боғу бўстонлар орасига кирди. Сарик қумлар ортда қолганди. Янги бир дунёга келгандек кўнглимиз нурларга тўлди, латиф бир вилоят бағрида эдик. Атроф дон-дун далалари, мевали боғлар, теракзорлар ва толзорлар, шарқираб оқаётган ариқлар билан безанган эди. Бу яшиллик орасида пахсали иморатлар, қалъалар, қишлоқлар, қўргону қўргончалар... Қумликда жисму жоңларни босган қоронғилик гўборлари тарқалиб, кўнгилар очилиб яйрашди. Йўлнинг икки тарафини томоша қилиб, кўзлар тўймасди. Бу гўзал ерлар Бухоро хонлигининг Чоржўй беклигига мансуб экан.

Бу боғу роғлар охирида, Амударё қирғоғида темирйўл бекати ва Чоржўй шаҳри бор. Темирйўл бекати жуда олаговур бўларкан. Рус тўралари ва аскарлари, Бухоро, Эрон, Туркманиё ва Қафқаз одамлари қоришиқ гавжум макон. Йўловчиларни кўришга тўпланган бекорчилар ҳам бор. Биз ҳам уларнинг аҳволини кўрдик. Бухоро аҳолиси умуман саллала бўлиб, қалпоқ ва бошқа бош кийимларга рағбатсиз эканлигини шу ерларда англадим. Бу бекатдан жўнаб, Амударё кўпригидан ўтдик. Бу кўприк тахтадан ясалган. Бўйи етти верст. Тагидан шиддат-ла оқётган Амударё суви сариқ ва лойқадир. Қайнаб-қайнаб оқмоқда. «Сувлар подшоси» дейилгани тўғри экан, шунга лойиқ улкан дарё, суви тотли. Чуқурлиги ерига кўра икки-уч аршиндан тўрт-беш аршинга қадардир. Устида катта-катта қайиқлар улкан вопур кемалар бошқам сузиб турибдир.

Чоржўй вилояти ва Бухоронинг ҳама баъзи ерлари, Амударёдан чиқарилган сувлар ва ариқлар билан обод бўлади. Нил дарёси каби Амударё ҳам, ўзи билан бирга унумдор тупроқ ташиб келтиргани учун кўп баракатлидир. Фақат сув жуда кўп бўлса ҳам, тошиб-босган ерлар оз. Шундай қилиб, кўприкдан ўтиб, Фароб деган темирйўл бекатига келишимиз биланоқ яна қумлик кўринди. Булар Бухоронинг Қорақўл вилояти қумларидирки, дунёда машҳур қорақўл терилари шу қумликларда боқилган қўйу қўзиларга оиддир. Фаробдан Бухоройи шариф темирйўл бекатига боргунгача баъзи ерлар қумлик ва тақир чўлдир. Бу маконда умуман боғ-роғларнинг йўқлиги эса, бу ёқларга Амударёдан сув чиқмаслиги ва Зарафшон сувининг деярли етиб келмаслигидандир. Шуниси ҳам афсусланарлики, Қорақўл қумлари шамол таъсирида қўзғолиб-учиб, тобора Бухоронинг обод ерларини ҳам босаётган эмиш.

Вақт тушдан оққанда Бухоро темирйўл бекатига етиб келдик. Бухоро бу ердан ўн бир верст четдадир. Бекатни режа ва рус услубига кўра қурилаётган кичик шаҳарча дейиш мумкин. Русия кўнсули мана шу янги Бухорода туради. Оврупоча мусофирхона ҳам бор экан. Хўжайини гуржи. Шу мусофирхонага тушдим.

Эртаси кун кўнсул жанобларининг зиёратига бордим, бироқ учратолмадим. Лессар¹ жаноблари Русиядан қайтмаган, вакил жаноб Клем эса, Бухорога кетган эканлар. Янги шаҳар ва унинг атрофини томоша қилиб, анчагина вақт ўткардим. Кейин эса жаноб Клем билан кўришдим, ким эканлигимни, бу ёқларга зиёратга келганимни билдирдим. У учрашувимиздан мамнун бўлганини айтди ва Бухоро маъмуларига мен ҳақимда хабар беришни лутфан баён этди. Кўнсул ёрдамчиси Василий ўскарлович Клем туркий ва форсий билган бир маъмурдир. Ҳар жиҳатдан маълумоти етукдир, хусусан муомаласи, феълу таъбининг ўта нозик ва ёқимлилиги боис бундаги мақому даражасига ниҳоятда муносиб одамдир. Мен ақлақанча кўнсулларни кўрдим, бари ваҳший кимсалар эди. Лекин Василий ўскарлович каби маданиятли маъмурни, фарблик зиёлини, шарқча назокат соҳибини кўрмаган эдим. Суҳбатимиздан бағоят лаззат олдим.

Темирйўл бекати ва Бухоро орасида ўн бир верстлик чиройли тош йўл қурилибдир. Бу яхшилик жаноби олий Абдулаҳадхон²нинг халқпарварлиги самарасидир. Файтон киралаб, шаҳарга жўнадим.

Бухоройи шариф тевараги боғу бўстон билан ўралган текисликдаги гўзал бир шаҳардир. Атрофи юксак ва қалин девор билан ўралган қалъадир. Темир билан қопланган катта дарвозалардан шаҳарга кирилади. Улар оқшомдан сўнгра бекитилади. Кечаси кирган-чиққанлар алоҳида сўроқ-саволга тугилиб, сўнгра йўл очилади. Русия фуқаролари учун дарвозалар ҳар вақт очиқдир. Лекин Бухоро фуқароси оқшомдан кейин шаҳарга кириб-чиқмайди, қадимдан одат шундайдир.

Шаҳардаги уйлар асосан бир қаватлидир ва пахсадан тиклангандир. Фақат айрим карвонсаройлар, мадрасалар ва масжидлар тошдан ва гиштдан бино қилингандир. Шаҳар ичида боғу роғлар, майдонлар кенг эмас, бозорлару кўчалар жуда тор. Ҳар ким қалъа ичида яшашни истагани учун шаҳар ўта тикилинч, ер ва уйлар қиммат.

¹ М.П. Л е с с а р-Русиянинг Бухородаги сиёсий айдоқчиси. (Қаранг: В. Hayit, Turkistan Devletlerinin Milli Mucadeleleri tarihi, Ankara, ТТК, 1995, s.117.) (Тарж.)

² А б д у л а ҳ а д х о н – 1885-1910 йиллари орасида ҳукм сурган Бухоро хони.

Шаҳарга киришим биланоқ тўппа-тўғри ҳукумат марказига, аркка қараб йўналдим. Хон жаноби олийлари вилоят айлангани чиққанлари учун Бухоро ҳукумати қушбеги, яъни бош вазир бошқараётган эди. Ҳукумат шаҳар ўртасидаги юксак бир тепада, муҳофазаси ва маҳкамлиги соғлом, ички қалъа шаклидаги аркда жойлашганди. Арк жудаям баланд, қалин қалъа девори билан ўралган. Салтанат дарвозасида қоровуллар ва бир неча маъмурлар мавжуд. Йўл кўрсатувчи бир маъмур билан бирга дарвозадан ичкари кириб, юқорига чиқдик. Бир неча жой бизга қоровул аскар ёнидан ўтдик, улар салом ила расман ҳурмат кўрсатдиларки, барчаларига ташаккур айтаман. Девонхонага етиб боришимиз биланоқ, дарҳол менинг кимлигимни ва не мақсадда келганимни қушбеги жанобларига билдирмоқ учун ичкарига махсус одам йўлланди. Ҳалиги одам қайтиб чиқиб: «Марҳамат қилингиз, кинингиз», деганидан кейин ичкаридаги ҳовли томон одим отдим. Икки тарафимда, қўлларида пақир, бир неча ходим йўлимга сув сепмоқда эди. Тўғриси, ҳаво жуда иссиқ. Бунақа бошни қайнатиб юборадиган жазирама кунда меҳмоннинг йўлига сув сепмоқ бағоят яхши, ёқимли одатдир, анъанадир. Бундайин иссиқ вилоятларда, иқлимларда сув энг катта ҳадя, энг керакли нарса эканлиги ҳам маълум зотан. Бир неча саллали, чопонли ва белларига кумуш қуроллар таққан ходимлар ҳамроҳлигида девонхонага кирдим.

14 октябрь 1893 (16 рабиулаввал 1311) 34-сон

7

Саодатли қушбеги Жонмирза ҳазратлари оврупоча безатилган дастурхон бошида, оёқ устида турганлари ҳолда илтифот ила саломимга алик олганларидан сўнгра мени ўтиришга таклиф этдилар. Дастурхон бухороча одатга кўра турли ширинликлар, хўлу қуруқ мевалар билан тўла бўлиб, барча ноз-неъмат бандаларига тақдим этилди. Вазир жанобларининг уст кийимлари қимматбаҳо ҳинд матосидан тикилганди. Қирқ беш-қирқ олтиларга кирган саодатманд вазир жаноблари барваста, қора соқолли, бағоят чиройли қиёфадаги бир одамдир. Қушбеги ҳазратлари чой ва сигара келтиришларини буюргандан кейин, мenden йўлга, саёҳатимга ва Русияга оид айрим саволлар сўрадилар. Муносиб жавобларни айтдим. Кўксимдаги Бухоройи шариф Олтин Нишонига кўзлари тушиб, қайда эҳсон бўлганига қизиқдилар. Жаноби олий Абдулаҳадхон Богчасаройга ташриф буюрганларида, менга онҳазрат бирла у ерда ва Севастўпўлда кўришмак муяссар бўлганини ва у замон нишон эҳсон этилганини сўйладим. Қушбеги жаноблари мени табрикладилар.

Жаноб қушбеги Русия подшоҳи тарафидан ўзларига ҳадя қилинган олтин қинли қилич ва катта нишонни менга кўрсатганларида, мен ҳам у зотни табриклар, Бухоро хони ва Русия подшосининг соғу саломатликларини тилаб дуо этдим.

Чой ичилди. Сўнгра тушлик емаклар келтирилди. Суҳбат асносида гапдан гап чиқиб, қушбеги жаноблари давлат иши юзасидан Петербургга бориб қайтганларини ва Русия ўлкасининг анчагина ерларини кўрганликларини баён айлаб, мenden ҳам Қрим ва Қафқаз вилоятларининг ҳолу аҳволини сўрадилар.

Ош еганимиздан кейин яна чой ичдик. Шунда жаноб қушбеги Бухоройи шарифда қолган муддатим қадар расман меҳмон қилинажогимни баён этдилар. Мен кичкинагина одам эканлигимни ва бунчалар буюк рағбат диққатга лойиқ эмаслигимни ифодалар эканман, жаноб қушбеги гоят адабли ва нозик иборалар билан кўнглимни кўтариб, шундай дедилар: «Сиз дунёнинг тўрт тарафинда маълум одамсиз; Хон жаноби олийлари ҳам сизга илтифот кўрсатибдирлар; Бухорога келганингиз ҳолда, ҳа-да, бизга меҳмон бўлмогингиз бағоят муносибдир!» Ташаккур айтиб, сўзларини қабул этмоқдан бошқа чорам қолмади ва дарҳол:

— Раҳмат, раҳмат... Жаноби олий соғ бўлсинлар!— дедим.

— Таассуфки, жаноби олий шаҳарда эмаслар... Аммо мен бугуноқ онҳазратга сизнинг келганингиз хабарини етқарурман, — деди жаноб қушбеги.

Бу муносабатдан қувониб, жанобга таъзим қилдим ва:

— Имкони бўлса, зоти олийларини кўрмак ва шоҳона илтифотлари учун ташаккуримни изҳор этмак орзусидаман,— дедим.

– Ҳа, кўришмагингиз мақбулдир; бу муродингизни ҳам зоти олийларига ёзарман, – деди жаноб қушбеги.

Бухорода яшаб туришимга тайин қилинган ерга ва баъзи катта амалдорлар хузурига олиб бориш учун махсус одам белгилагандан кейин жаноб қушбеги билан хайрлашиб, ташқари чиқдик.

Ўша куни хазиначи Останақул парвоначи ва шайхулислом мақомидаги қозикалон тақсирларни зиёрат этдим. Хоннинг ушбу икки олий мансабдори тарафидан гоят гўзал муомала, чойлар, зиёфатлар ила сийланганимдан мамнун бўлдим. Сўнгра Бухоронинг чорси-бозорларини айланиб, турар жойим дея белгиланган Элчихона деган маҳаллага келдим. Нарсаларимни ҳам шу ерга келтиришди.

Парвоначи (вазир муовини) жуда ёш ва фаҳми ўткир одамдир. Бухоронинг молия бошқаруви ва хазинанинг ҳисоб-китоби унинг қўлида.

Қозикалон эса, оқ соқолли, мулоийм чеҳрали бир уламодир. Бир кўришдаёқ бу одамни ёқтириб қолдим. Бир оз суҳбатлашим биланоқ унинг кўп тафаккурли, фаҳми майдон зот эканлигини англадим. Қозикалон Бухоройи шарифнинг қозисидир, шунингдек, диний ишлар раисидир, яъни Истанбул шайхулисломни мақомидадир.

Қушбеги умумий бошқарувни назорат этади ва ҳар қанақа хусусий ишларни аризага кўра, баъзиларини ўзи ҳал қилгани ҳолда айрим муҳимларини жаноби олийлари ҳукмига юборади. Жаноби олийлари Бухорода бўлмаган пайтларда саройда, махсус доирада яшаб туради.

21 октябр 1893 (23 рабиулоҳир 1311), 35-сон

8

Бухоройи шарифда иқоматим учун тайинланган Элчихона деган ер зоти шоҳоналарига оид маскан эди. Шу ернинг маҳаллий усули ила қурилган каттагина сарой; у мустақкам деворлар билан иккига бўлинган; бири менга айрилибдир. Алоҳида ҳовлига кириб, тўрт хонани эгалладим. Хоналардан бири дам олиш, бири емак, бири таҳорат ва бири намоз ўқиш учун мўлжалланган. Барча хоналар ўзига хос, нақшли ва гиламлар билан безатилган. Айниқса, ётоқхона ва емакхона зиёда зийнатли эди. Бўртма устунлар, сеҳрли нақшлар ўйилган ганж деворлар, улардаги гоят гўзал ёзувлар, ерга тўшалган, ёниб турган катта гиламлар бу маконга жуда ярашган эди. Хоналар ичида энг кенги ошхона бўлиб, ўртасида доим дастурхон ёзиқлиғ эди. Дастурхон усти Бухоронинг шириндан шакар ҳўлу қуруқ мевалари билан тўла эди ва ҳар куни янгиларига алмаштириб туриларди. Мен билан кўришгани келганларни шу хонада кутиб олар, зоти олийларининг сояи шоҳоналари боис уларни бундаги ноз-неъматлар билан сийлардим. Ҳар куни жаноб қушбеги ва хазиначи ҳолу хотиримни сўраб туришар, камтарин қулингиз эса йўқлаган маъмурларни бу муҳташам хонада қабул айлаб, суҳбатларига мушарраф бўлмоқда эдим.

Ётоқ хонасида бухороча усулда ишланган тахта каравот бор, ундаги кўрпа, тўшак, ёстиқ – барчаси қимматбаҳо ипу ипақдан тикилган. Меҳмондорим – ҳожи Шариф жуда яхши одам. Ундан бошқа яна икки хизматчи ва бир ошпаз ҳам менга бириктирилган эдики, агарда кунига юзта меҳмон мени йўқлаб келса-да, уларга чой-нон қўйиб, ош пишириб беришга тайёр ва ҳаваслик эдилар. Булар учун, албатта, жаноби олий хон ҳазратларига мингдан-минг раҳмат дейман. Камина ожизлари каби бир қаламқашга мунчалар рағбат этганлари бутун аҳли қалам учун ифтихордир. Шаҳарни кўриш ва атрофдаги бошқа ерларни зиёрат этмоқ учун тўрт отли катта бир файтон-арава, тўртта аравакаш ва бир мироҳўр ҳам тайинланган эди. Бу ернинг одатига кўра, аравакаш файтонга чиқмас экан; тўрт от жуфт-жуфт ҳолда чопавераркан, ҳар бирини биттадан аравакаш миниб оларкан; мироҳўр эса олдинда йўл очиб бораркан.

Менга ажратилган меҳмонхонада камоли кайфу роҳат ила тўрт кунни кечирдим. Ҳар куни уч-тўрт марта чой ва икки бор овқат бериларди. Эрталаб ва оқшом вақти дастурхонга катта косаларда шўрва тортиларди; қовурилган яримта қўй эти ва жизза келтириларди; йигирма кишилик палов, сутли ош билан

сийланардик. Лимонад десам ўнларча шиша, музқаймоқ истасам, бир қишлоққа етадиган улкан товоқда ҳозир у нозир қилишарди. Хон дастурхони деб буни айтадилар, барчаси учун жону дилдан ташаккур дейман.

Оқшомлари ҳовлида фанорлар, уйлар ичида шамлар ва чироғлар ёқтирилган маҳалда атроф янада бошқача чирой касб этади. Кундузига нисбатан оқшомлари анча салқин бўлганидан ҳовлига стол қўйдириб, чой ичардим. Кейин, уйкуга ётар олдиан, хонадаги тахта каравотни ҳовлига олиб чиқдириб, Бухоронинг тиниқ, булутсиз осмонида порлаган юлдузларни томоша қилиб, «Минг бир кеча» эртақларини эслаб, масъудона уйкуга толардим.

Бухоро бозорлари жудаям каттадир. Барчасининг усти ёпиқ, тонгдан шомгача ниҳоятда гавжум. Чорсу тўла инсон ва буларга аралаш-қуралаш ҳолда икки гупчакли улкан аравалару қатор-қатор туялар, минилган ёки юкли эшаклар сув мисоли оқиб ётади. Дўконлар кичик-кичик, ердан шифтгача лиқ-лиқ молу мато. Бухоро бозорларида Русия, Бухоро, Туркистон ашёларидан ҳар турлиси ва Хитой, Эрон, Ҳиндистон ва инглиз давлатларидан келтирилган анвойи товарлар сотилмоқдадир. Бозорлар орасида алоҳида карвонсаройлар бор, улар ҳам молу меҳмонга тўп-тўладир. Бухоро бозорларига бир бор назар ташланса, унинг Туркистон ўлкасида энг биринчи маҳаллий савдо-сотик маскани экани аён бўладир.

Оқшом қўнаркан, барча бозор бўшаб, ҳар ким уй-уйига кетади. Фақат қорувулар қолади. Кундузги гавжумлик ва тўс-тўполон ўз ўрнини кечанинг ёлғизлиги ва сокинлигига топширади; яъни оқшомдан сўнгра бу бозор ва карвонсаройларда кечикиб қолган бир-икки мусофирдан бошқа инсон учрамайди.

29 октябр 1893 (2 жумадулаввал 1311) 36-сон

9

Бухорода Русиянинг мукамал фольят юритадиган пўчта ва телеграфхонаси бор. Маъмурлари русдир, аммо пўчтахона харажатидан ортиқ ҳисобдаги ақча оймаой Бухоро хазинасига топширилади. Янги маданий қурилишлардан бу ерда дори-хона ва шифохона мавжудлигини айтишимиз керак. Жаноби олий хон ҳазратларининг шифохонага ҳиммат ва назорати алоҳидадир. Воқеан бунда табиблар ва табибалар томонидан бечоралар ва хастаҳолларга ёрдам кўрсатилмоқдадир.

Бухоройи шарифнинг масжидлари жуда катта ва ўзига хос услубда қурилган, менимча, улар Истанбулдаги султонлар бино этдирган жомелар қадар бўлмаса-да, мадрасалари Истанбул мадрасаларидан улкан ва мукамалдир. Кўпчилик мадрасалар уч-тўрт юз йиллик ёдгорликлардан бўлиб, уч-тўрт қаватлик ва тошу гиштан қурилган бинолардир. Қиш пайтлари, ўқиш маҳали бу мадрасаларда умуман ўн-ўн икки минг талаба таҳсил оларкан. Мен келган пайт ёз ўртаси бўлгани учун мадрасалар бўш эди. Шунга қарамасдан, бир қатор мадрасаларни кириб кўрдим ва бир-икки талаба билан суҳбатлашдим.

Мадрасаларнинг барчасида ўқитиш эски усулда, яъни арабий илмлар ва адабиёт ўқитилади холос. Таълим-тарбия форс тилидадир. Туркча дарс берилмайди. Бошланғич мактаблардан ҳам бир-иккитасини кўрдим.

Бизнинг маҳаллий мактаблардаги каби алифбо, ҳафтияк, каломи қадим ўқитилади. Шогирдларнинг ҳар бири бошқа-бошқа сабоқ ва дарс ила машғулдир. Бу ерда усули жадида, яъни янги усулда ўқитиш йўқ, фунуни ақлиядан, турли фанлардан дарс берилмайди.

Бухоро уламосининг раиси, саодатли қозикалон афанди билан илк кўришганимиздаёқ биз тарафларда тарқалган усули жадида, яъни янги ўқитиш борасида, олти ойда ўқиш-ёзишни ўрганилаётгани хусусида сўйлаб, «Хўжайи сибён» (болалар мураббийси) дарслигимни ҳада айладим. У зот нима демоқчилигимни, масалани дарҳол фаҳм этиб, бу ишнинг хайрли натижасини мулоҳаза қилароқ: «Бу каби алифбо форсийда бўлса, бу ерларда янада рағбат-ла қаршиланарди» дедилар. Аммо бандаларини авф этсинлар, мен туркча алифбо барчасидан кўра кўпроқ фойдалидир, деб ўйлайман, чунки Бухорода ўзбек шевасини, яъни туркийни билмаган кимса жуда оздир. Зотан шахсан менинг ташаббусим ила Самарқандда очилган иккинчи янги усулдаги мактаб болаларининг уч

ой ичида туркча алифбо асосида ўқиш-ёзишни ўрганиб олганлари фикримнинг далилидир. Бироқ ўқитувчи учун дарса ва ёзувда ўзи ўрганиб қолган форсий ҳар тарафлама қулайлиги ёки мўътабар тутилиши ҳам бор гап.

Самарқанд ва Бухорор орасида алоқа ва хабарлашув яхшидир. Шу боис ҳам жадид мактабларининг ва янги усулнинг фойдаси албатта маълум бўлажақдир.

Олий мадрасаларда диний илмлар юксак савияда ўқитилади. Лекин мўғуллар босқинидан сўнгра ислом ўлкалари учраган инқироз ва қолоқликдан Бухоро ҳам мустасно эмасдир. Ўтмиш даврларда эътибор қозонган кўкбилими-илми ҳайъат, тиб, ҳандаса, кимё ва бошқа фанлар кейинги замонларда бу ерларда унутиб юборилган. Умидвормизки, Техронда, Истанбулда, Мисрда, Бўмбайда янгидан жонланган бу тур илмлар Бухоройи шарифда ҳам янгидан тирилиб қолар...

Аҳоли ҳисоби ўтказилмагани боис тахминан айтишимиз мумкинки, Бухоро аҳли эллик-олтмиш мингча бор. Шаҳарнинг кўчалари ва бозорлари ҳар куни супурилади; тўпланган турли чиқиндилар ҳаммомларда ёқиб юборилади, шу боис шаҳар тоза ва покизадир. Ичимлик сув ҳовузлардан олинади. Бу сувлар ариқлар воситасида Зарафшон дарёсидан келади. Ёзда баъан 10-15 кун сув тўхтаб қолганидан ҳовузларда сув бузилса-да, халқ ўрганиб қолгани учун ичаверади. ҳовузларда сув айниши натижасида омма орасида ришта касаллиги тарқалар экан.

Аҳолининг умумий аҳволига қараганда, улар анчагина бахтли ҳаёт кечираётгандай кўринади. Итоатли, тинч, ҳар бири ўз иши билан машғул бир халқдир. Шаҳар ва ўлкада ўғирлик ҳодисаси ниҳоятда оздир; майхона ҳеч йўқ, маст юрган одам кўринмайди; лекин айрим кишилар ўзлари учун мусаллас тайёрлаб, дўстлар даврасида адаб ила ичишур. Юз йил олдин бизнинг Қримда ҳам шунақа эди.

Ислом оламида машҳур ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандий зиёратгоҳи Бухоро атрофидаги бир қишлоқдадир. Келганимнинг учинчи куни у зот мақбарасининг зиёратига мушарраф бўлдим. Тужжорлардан Иброҳимов ва бир нўғай мулланинг йўлдошлигида ҳукумат берган фойтон билан зиёратни адо айлаб, гоятда севиндим. Ҳазрати Баҳоуддин наслидан 200 қадар дарвиш бор ва улар халқ наздида мўътабар экан. Зиёратга Қитай(Чин)дан, Қашқардан, Ҳинддан, Афгондан ва Туркистоннинг ҳар тарафидан одамлар келиб кетмоқдадир. Шарқ мусулмонлари учун бундан буюк зиёратгоҳ йўқдир.

Зиёратдан қайтгач, жаноб қушбегининг қабулига бордим. Жаноби олийдан хабар келибдир, мени олиб кетиш учун Шаҳрисабздан Самарқандга фойтон йўлланажаги буюрилибдир. Курбон байрами яқинлашаётгани учун, байрамни жаноби олийларининг ҳузурларида ўтказмоқни мурод этганим боис, саёҳатимни яхшилаб режалаштириб, Самарқандга қай пайт боришимни телеграмма билан билдиришни қарорлаштирдим (сўнгра ундан Шаҳрисабзга кетмоғим қулай бўлажак). Эртаси кун Бухородан чиқиб, Самарқанд ва Тошкент йўлига тушдим.

Жаноб қушбеги, хазиначи ва қозикалон афандилар бандаларини махсус ҳадялар ва такаллуфлар ила кузатдиларки, уларнинг бу лутфу эҳсонлари ҳеч қачон хотирдан чиқмагай.

8 ноябр 1893 (11 жумадулаввал 1311) 37-сон

10

Бухородан оқшом бешда поезд кўзголиб, эрталаб соат саккизда Самарқандга етади. Йўл бошида суви оз қишлоқлардан ўтиб, сўнгра Зарафшон водийсига яқинлашарканмиз, кўм-кўк ва гўзал ерлар бошланди. Эрта азон маҳали Зарафшон воҳасининг обод масканларига кириб бордик. Йўлдан бир-икки соатлик масофа узоқликда, ҳар икки тарафда чўққилари қорли тоғлар кўринади. Темир йўл боғу боғчалар орасидан илон каби буралиб-буралиб узаниб ётибдир. Қаёққа қараманг, бир-бири билан бирлашиб кетган зумрад даладар, ям-яшил боғу бўстонлару ўтлоқларнинг денгиз каби тўлқин ураётганига кўзингиз тушадди; унда-бунда қоровул аскар каби саф торган сарвлару тераклар вилоят чиройига алоҳида бир ранг ва ёқимлилик бахш этадиларки, бундайин нафосатни баён этмоқдан қаламим ожиздир. Бирор қарич сувсиз ер йўқ. Бир ҳовуч тупроқ

бир ҳовуч олтин ҳосил берадир ва мусулмон аҳоли тирноқча ҳам ерни бўш қолдирмай, унумли фойдаланадирлар...

Биз Зарафшон, яъни олтин сепар дарё номи билан аталган водийда эдик. Поезд гилдираклари айланиб олға босаркан, кўз ўнгимизда янги латофатлару янги баракатлар ва бойликлар пайдо бўларди. Афросиёбнинг пойтахти, румлик Искандарнинг дам олган шаҳри ва улуг шоҳ Темурнинг иқоматгоҳи ва дорулсалтанати бўлган Самарқанд ва унинг атрофи Туркистон ўлкасининг энг гўзал ерларидир. Агар шундай бўлмасайди, турк ва форс шуароси шунчалар мадҳиялар битишармиди. Зотан қари ва тишсиз тарих, мабодо бу ерларда инсонлар қони сув каби оққанини ва одамлар бир-бирларини ўлдириб, парча-парча қилиб ташлаганларини нақл этмасайди, кўринишдан Зарафшон дунёнинг жаннати экани борасида ҳукм чиқармоқ мумкин эди.

Поезд бир неча соат боғ-роғлар орасидан ўтиб, ахири Самарқанд вокзалига келиб тўхтади. Бундаги тўпланган кишиларнинг кўпчилиги саллали ва чопонлидир. Ора-сира қизил иштонли, оқ қўйлакли рус аскарлари ва елкаси погонли бир-икки рус тўраси кўзга чалинадир... Поезднинг дудук товуши, юзларча вагонларнинг тарақ-туруғи, ташилаётган молу товарлар, той-той юклар, тева-ракдаги мевали боғу бўстонлар, ўсимликлар тўла бу баракали маконни-оллоҳнинг маърифати ва бандаларининг ҳунари жамланган бу масканни кўриб, бу ернинг одамлари кўп бахтли экан, деб ўйлайсиз. Аммо ҳақиқатан ҳам бахтли-миканлар?

Икки тарафида сарву тераклар ўсган кенг майдондаги кўчадан шаҳарга йўл олдим. Файтончи ерли мусулмонлардан бири экан. Рус маҳалласида оврупоча меҳмонхона бор экан, ўшанга тушдим. Туркистоннинг ҳар қайси шаҳрида алоҳида рус маҳаллалари қурилгандир. Булар янгича услубда қурилгани учун режали ва тартиблидир, кўчаларнинг икки томонига манзарали оғочлар экилган ва улар кишиларни жазирама офтобдан муҳофаза этадир. Ҳар кўчада ариқлар қазилган, уларда шариллаб сув оқиб ётибдир. Биноларнинг барчаси боғли-боғчалидир, кўм-кўқдир, шу боис бу маҳаллалар шаҳардан кўра кўпроқ қишлоққа ўхшайди. Аммо гўзал қишлоққи, шаҳардан яхшироқ, шаҳарга алиштирилмас. Келажакда бу хушманзара маҳаллалар аҳолиси кўпайиб, шаҳарлардагидай биноларга тўлса, таассуфли ҳол юзага келур.

Оврупоча мусофирхонага кўниб, жойлашиб олганимдан кейин, соч-соқол олдиarmoқчи бўлдим. Кўшнидан сўрасам, яқин ерда сартарошхона борлигини айтди. Ўша ёққа йўналдим. Оврупоча сартарошхона экан, уста ҳам русдир, табиий. Дўкондан ичкари кирдим. Бирор одам кўринмади. Деразалари тор, қоронғи хона, қимирлаган жон сезилмайди... Йўталдим, енгилгина тепиниб, ким бор, деган маънода овоз қилдим...

Ичкаридан бир рус чиқди. Кўринишидан усталарнинг бошлиғи деб ўйладим. У менга тикилиб:

– Нима керак?—дея сўради.

– Соқол олдираман, сочимни текислатаман,—дедим.

– Ҳозир ҳеч ким йўқ, кейин келинг.

– Тақсир, нима деяпсиз ўзи? Қанақасига ҳеч ким йўқ?

– Йўқ, ҳозир йўқ. Бир соатдан сўнгра келинг,—деди у ва қайрилиб, ичкарига кириб кетди.

Жаҳлим чиқиб, ташқарига йўналдим. Бошқа сартарош қидирдим. Йўқ экан. Ўйлаб кўрсам, жаҳл қилиш, афсусланиш ўринсиз. Бу шаҳарда оврупоча сартарош топилса, албатта шунақа бўлади-да! Истаган пайтда ишлайди, хоҳлаганича ақча олади ва яна «Оллоҳ рози бўлсин» ҳам деб қўяди. Шунақа.

Сартарош баҳона вилоятнинг ҳусну тароватидан сархушлигим тарқаб, қаерда эканлигимни яхшигина ҳис этдим. Бир гул билан баҳор бўлса, шунақа бўларкан. Воқеан Самарқандда бунақа гуллардан ва жигитлардан яна аллақанчасини кўрдим. Аммо улар ўз ишларини қотирадирлар! Кўл катта, сув чучук, балиқ оз, кўп-кўп алдаб, ўйнаб-кулиб яшайдирлар...

Ҳа, сўзимизни унутмайлик! Мурод-мақсадим аччиқ-тизиқ сўзларни ёзмақ эмас. Қаламни қора сиёҳга эмас, гул мойига, атирга ботириб ёзадурмен...

Бухорода «Таржимон» газетамизнинг анча йиллардан бери муштарийси сарроф Бурҳониддин афанди бор эди, шу инсон ёдимга келди. Бухорода эканим-

да, уйига чақириб, олдимга ош-нон қўйиб, меҳмон қилганди. Худо рози бўлсин. Газетачиларнинг тили бурро, қалами ўткир эканини билгани ҳолда суҳбатга киришиб, ўзи Бухорода қирқ йилдир яшаётганига қарамай, уни биламан, дейолмаслигини тан олган эди. Ушанда мен:

– Тақсир, қирқ йил оз эмас, унчаликмасдир...– дедим.

– Йўқ, афандим, қирқ йил кўп эмас. Бандангиз Бухорода туғилдим, элик-олтмиш йил умр кечирдим, шунда ҳам Бухорони тамоман билмайдирмен,– деди.

Мухтарам сарроф Бурҳониддин афандининг мақсади менга аён. Ватанга муҳаббати ва ҳамияти боис Бухоро ҳақида билиб-билмай янглиш нарсалар ёзилиб, газетада чиқиб кетишидан ҳадиксираган ва бу «билмайман» дейиши билан менга дарс бермоқчи бўлган. Унинг бунчалар ҳамиятлик инсон эканлигига офарин ва таҳсинлар айтдим. Умидворманки, ёзганларимда номуносиб нарсалар кўрмагандирлар. Аммо, азиз биродарим Бурҳониддин, қирқ йил оз эмас, узун замондир. Қаерга борсам, уч-беш кунда анча-мунча ерларни кўриб, аллақанча нарсани билиб оламан. Бир четдан боқсак, сиз кўрмаганларни мен кўрарман балки; кўзларимизда фарқ йўқдир, биламан, фақат кўзойнакларда фарқ бор.

Англаганга чивин овози создир, англамаганга ноғора-сурнай товуши оздир.

13 ноябр 1893 (16 жумадулаввал 1311) 38-сон

11

Самарқанддаги биринчи зиёратим уезд бошлиғи муовини жаноб подполковникка учрамоқ ила бошланди. Бу маъмур билан кўришмоғим учун восита бўладиган бир мактуб ҳам бор эди. Фоятда диққатли одам экан, эски Самарқандни томоша қилдирмоққа шу ерлик қарилардан Олимжон деган одамни тайинлади. Бу кишининг ёши юздан ошганди, у юз йиллик ўтмишнинг жонли китоби ва тарихи эди. Ўтган-кетганлардан анчагина маълумот берди, афсуски, газетада майдон бўлмаганидан бу дафъа нақл этмоқнинг имкони йўқ.

Самарқанддаги машҳур обидаларни, ёдгорликларни, барча қадимги биною иморатларни Олимжон ота билан бирга юриб кўрдим. Аммо Эски шаҳарни кўришдан олдин вилоят волийси граф Ростовчев жанобларини зиёрат этмоқ муносиб бўлгани учун у зотнинг саройига бордим.

Таржимон ичкари кириб, ҳақимда хабар бергач, у зот мени қабул этдилар. Саёҳатим ва зиёратим сабабини зоти олийларига баён айларканман, суҳбат асносида у кишининг юксак табақага оид зодагонлардан эканлиги, вилоят идорасини ўз қўлида тутган ҳукмдор, қўл остидагиларга мулойим муомаласи боис улар меҳрига сазовор бўлгани англашилди. Граф Ростовчев билан ярим соат мулоқот этдим; яна бир кўришамизми-йўқми, худо билади, лекин мажлиси олиясидан шунчалар лаззат олдимки, кўп замонлар унутилмасдир. Оммага ота, аскарга қўмондон бўлган бу зот раҳбарлиги остидаги мусулмонлар бениҳоя мамнунлар. Русларни-ку айтмаса ҳам бўлади, чунки унинг ҳиммат ва хизматидан кўпроқ булар фойдаланадилар.

Жаноб генерал Самарқанднинг «Окраина» газетасида «Таржимон» ҳақида қаттиқроқ гаплар ёзилганини эслаб, газетамнинг бугунги аҳволи қанақалигини сўради. Мен саволларга жавоб бердим, мавзуга оид музокара ва қарашларнинг фарқли эканлигини, газета хусусида тўғри фикрга бормоқ учун эса уни ўқиб бориш лозимлигини ҳам англаддим. Шунда суҳбатимизда қатнашаётган қозоқ тўраларидан бири тилмоч йигитга қарата:

– «Таржимон»дан олиб ўқийлик!– дея хитоб этди.

Бу рағбатлари учун ташаккуримни билдирдим. Сўнгра рус школалари ва маҳаллий мактаблар борасида гаплашдик. Самарқанддаги саргия мактаблари ва ўқитувчилари билан танишмоқни маслаҳат беришди. Лекин, афсуски, вақт зиқлигидан буни адо этолмадим, зотан ёз бўлгани учун мактаблар ёпиқ эди.

Самарқанд вилоят маркази ўлароқ қадимдан машҳур шаҳардир. Ривоятга кўра, шаҳарнинг қурувчиси Афросиёб (Алп Эртўнга) отлиқ подшоҳ бўлиб, шаҳар номи Мароқанд, Миранд шаклида ҳам учрайдир. 1868 йилдан бери у Бухородан Русия тасарруфига ўтган. Эски шаҳарга ёндош 1871 йилдан рус

маҳаллалари бино этилмоқдадир. Шаҳарнинг руслар тарафида 10 минг, мусулмонлар тарафида 25 минг аҳоли яшамоқдадир. Рус маҳаллаларидан иборат янги шаҳар нақадар кенг ва боғ-роғли бўлса, эски шаҳар бунинг акси ўлароқ тор ва биқикдир, шаҳар ичида боғу боғча йўқ, аммо тевараги боғу бўстондир.

Шаҳарда 1 рус мактаби, 23 мадраса, 83 болалар мактаби, 8 яхудий мактаби, 68 масжид мавжуддир. Машҳур иморат ва обидалари шулардир: Шоҳизинда, Бибихоним мақбаралари, Тиллакори, Шердор, Улугбек мадрасалари ва Темур мақбарасидир. Буларнинг ҳар бири бир ажойиботдир. Биноларнинг қурилиши ва гўзаллиги барча сайёҳларни ҳайрон этадир. Аммо на фойдаки, бари харобалик ичидадир ва харобликка юз тутгандир! Русия ҳукумати буларнинг сақлалиши ва муҳофазасига имкон қадар ғайрат кўрсатмоқдадир, лекин бир қатор машҳур биноларнинг таъмири вақти ўтиб, таъмирга эҳтиёжи қолмаган.

Темур мақбарасининг зиёрати менда жуда катта таассурот ва ҳаяжон уйғотди. Маълумки, у дунёдаги биринчи жаҳонгир эди. Русия тупроқларида ҳам бир неча муҳорабалар этмиш. Эндиликда унинг сўнгги маконига айланган мақбараси рус ҳукумати таъмири ила йиқилмасдан турибдир. Русия ҳукуматининг ҳиммати боис мақбара атрофи гулзор қилиб қўйилибдир.

Уч-тўрт кун Самарқандда қолдим. Сўнгра пўтча аравасида Тошкентга йўл солдим. Икки шаҳар ораси 300 верстдир. Йўл устида Жиззах шаҳри бор. Унга етиб келгунча боғу бўстон ерларни кўрдик. Жиззахдан Сирдарёгача Мирзаработ деган қуп-қуруқ саҳро экан. 120 верстлик масофада пўтча истансаларидан бошқа бирор уй ҳам, инсон ҳам, ҳайвон ҳам кўрмадик. Икки ерда қудуқ бор, аммо суви ичишга ярамайдир ҳамда оз. Карвонлар ва аравакашлар сувдан ўз улушларини олиб, саҳродан ўтиб кетишмоқда.

Самарқанддан 8-10 верст масофада Зарафшон дарёси ва кўкаламзор чаманликлар бор. Бу дарё, ҳақиқат ҳам, зар афшондир, яъни олтин сепувчидир. Сув етган жойлардаги баракат қиёссиз даражада мўл-кўлдир. Фақат ҳар бир таёқнинг икки учи бўлганидек, бу маъвонинг гўзаллиги ва баракатига зид ўлароқ ўта оғир иситма хасталиги ҳам борки, кузда бутун аҳоли ва ҳатто ҳайвонлар унга мубталодир. Хусусан Зарафшон иситмаси мусофирларга қаттиқ таъсир қиларкан.

Зарафшон водийсидан ўтиб Жиззахга боргунча бир-икки кўчманчи қирғиз-қозоқларнинг ўтовига ҳам дуч келдик. Махсус тўхтаб, бир соат, ярим соат уларга меҳмон бўлдим. Молларини сақлашга ер ва ўтлоқ бор экан, дунёда бу кўчманчилардан кўра ташвишсиз, қайғусиз инсонлар бўлмаса керак деб ўйлайман. Улар бош-кеги йўқ мана шу дала-қирларда ва чўлларда беш-ўн кун бу ерда, сўнгра бошқа ерда кигиз ёпилган, чўпдан тикланган қорауйларида ошини ошаб, қимизини ичиб, қуёшда қоринни тоблаб-силаб ётиб, гоҳ-гоҳ ўлану дoston айтиб ё тинглаб умр кечирадилар. Шаҳарлик ва маданий халқларнинг турмуши ва аҳволдан буларнинг хабари йўқ ва озга қаноат қилиб яшашга ўрганишган.

Бу қирғиз ва қозоқларнинг урф-одатлари шариати исломияга мувофиқ келавермаса-да, ўзлари диндор, соғлом ва собит инсонлардир. Сўзларига содиқ, олди-сотдида адолатли, оилага, хотину бола-чақага меҳрли ва жуда адабли одамлардир. Менга «Крим юртидан келган мўлла-тўра» дея иззат-икром кўрсатишиб, сийлашиб, овулдаги барчалари бошимга йиғилишиб, «Аман-эсанми? Юрт аманми? Мусулманлар тинчми?» каби саволларни ёғдиришиб, олган жавобларидан дилу жондан қувонишиб: «Худайга шукур!» дея дуолар қилишди.

Кўчманчи қирғизлар орасида ўқиш-ёзиш даражаси ўтроқ маданийлар ўртасидаги каби бўлмаслиги табиийдир, аммо булар ичида китоб кўрган, қалам тутган кишилар ўйлаганимдан зиёда экан. Кўпчилик овулларда мактаб бор, бироқ у ҳам кигиз ёпилган улкан чодирдан иборат. Нима бўлгандаям, болалар ўқишдан маҳрум эмасдилар.

Туш вақти эди, қаршимизда Сирдарё кўринди. Саҳронинг четига етдик, дея пўтчаги қирғиз «Ай-ўй!» дея қичқириб, арава отларини дарё қирғоғида тўхтаттирди.

Солга ўтириб, дарёнинг нариги соҳилига ўтдик. Сирдарё ҳам Амударёга ўхшаб қайнаб, лойқа оқар экан, лекин унинг катталиги Амунинг ярмиси қадардир.

Дарёнинг бериги қирғоғидан кўкаламзор ва обод ерлар бошланди ва Тошкентга етгунгача боғу роғларга тўла қишлоқлардан ўтиб бордик. Йўл бўйи кўримлик ва қизиқарли эди, лекин чанг-тўзон кўплигидан анчагина қийналдим ва Тошкентга келиб тушгач, ўзимни ва жомадону юкларимни туз-тупроқдан тозалаш анчагина вақтимни олди.

Йўл устида, Чирчиқ дарёси бўйида диққатга сазовор бир рус қишлоғини кўрдим. Бу ерга рус кўчманчи-муҳожирлари жойлаштирилган. Аммо жуда чиройли қишлоқ: барча уйлар янги, режали ва тартибли қурилган, эшик-деразалари бўялган. Ҳар уйнинг кенггина ҳовлиси, боғи бор; ариқларда сув оқиб ётибдир... Бу масканни олмон қишлоғи бўлса керак, деб ўйладим, чунки она Русияда бунақанги гўзал қишлоқни кўрмагандим. Кўчманчиларни мана шундай жойлаштириш ва таъминлаш лозим.

Янги Тошкентдаги бир меҳмонхонага ўрнашдим. Янги Тошкент ҳам Самарқанд каби режали ва тартибли уйлари, боғлари билан эътиборни тортади. Аммо Самарқанддан катта ва гўзалдир.

Ёзда ёмғир бўлмаслиги, қуёшнинг ҳарорати ва таъсири кучлилигини кўзда тутган ҳолда, шаҳарларда биноларни боғу роғлар орасида қуриш лозимдир, бу жиҳатдан қараганда, янги шаҳарлар эскисига қиёс қилинмас даражада кўркам ва аълодир.

26 ноябр 1893 (30 жумодулаввал 1311), 40-сон, 25-28 б.

12

Тошкент шаҳрининг муслмон аҳолиси юз мингча дея тахмин қилинадир, аммо одамларнинг айтишига кўра, икки юз мингтадир. Муслмонлар яшайдиган Тошкентнинг қурилиши Бухоро ва Самарқандга ўхшайди, кўчалар тор ва аҳоли тигиз жойлашган. Фақат уларга қараганда Тошкентнинг ариқлари кенг, сувлари катта ва мўл-кўлдир.

Тошкентдаги масжид ва мадрасалар қанчалар улкан ва чиройли бўлмасин, Бухоро ва Самарқанддаги бундайин иморатлар билан бўй ўлчашолмайди. Бозорлари ҳам Бухороникидай мол-матого тўла ва бой эмас.

Тошкентнинг мўтабарларидан ва уламоларидан бири, қози Муҳйиддин хўжага меҳмон бўлиб, у билан бир неча соат мулоқат этдим, тўпланган кишилар мажлисидан анчагина баҳра олдим. Муҳйиддин хўжанинг уйида бир неча эътиборли зотлар йиғилишганди, уларнинг бу ўтиришдаги сўзларидан, мушоҳадаю музокараларидан мамнун бўлдим. Бу шаҳар аҳли ҳақида ёзилгани ва эшитилгани каби қолоқлигу дунёдан хабарсизликни сезмадим; шунингдек, ҳар не мавзуда ва аҳвол борасида сўз очмайин, бу хусусларда фаҳму идроклари, тушунчалари етарли эканлигини кўриб, масрурлигим ортди. Туркистон аҳолисининг билик ва маърифатлари ғарбликлардан ортда қолганини; сўнг вақтларга қадар, темир йўл йўқлиги сабабли, қитъалардан ва инсонлардан узоқ ва четда бўлганликларини далил келтириб, келажакда замонавий фикру қарашлари ўсиб, кучайишига ишонганликларини айтдилар. Ҳақиқатан ҳам шундайдир.

Туркистон аҳолисига мос усул ва сабр ва дўстлик ила янги тараққий йўллари кўрсатилса, қабул ва истифода этишларига ҳеч шубҳаланмайман. Оқил ва истеъдодлари зоҳирдир; яхшини ва фойдалини билирлар ва танирлар.

Ўтган йили ёзда воқе бўлган фасод ва газетамиз ҳақидаги оғир гап-сўзлар бизга анчагина ёмон таъсир этганди, ўшанда ҳам Туркистон генерал губернатори барўн Вревский¹ нинг адолатини, аҳоли фикру қарашларининг тузалишига ишончини кўриб, Русия идорасининг марҳаматли эканлигига такрор гувоҳ бўлиб, кўнглим таскин топганди. Худо бундай ҳолни қайта кўрсатмасин, ишқилиб.

Муҳйиддин хўжанинг уйидаги суҳбат ва қуюқ зиёфатдан сўнгра, хайрлашув асносида бу ернинг расму одатига кўра менга ҳурматан чопон кийгизишди. Буни бу ўринда ёзганларимга қўшмасам ҳам бўларди, аммо хотира яхши, уларга ташаккурлар.

Тошкентда анчагина катта муслмон зиёлилар жамиятини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлдим. Осиё ўртасида, бу чет ва узоқ ўлкада бунчалар ўқиган ва маълумотли муслмонларни учратиш кимнинг хаёлига келибди дерсиз! Буларнинг кўпчилиги давлат хизматидаги ҳарбий ва мулкый маъмуру мансабдорлар

¹ А.Б. Вревский — 1889-98 йилларда Туркистон бош волийси эди.

бўлиб, бир нечаси шу ерлик эди ва бир кўпи Вўлга ва Ўрол тарафларидан келган ва бир-иккиси қирғиз задогонлари ўлароқ Тошкентда алоҳида бир жамият экан. Икки табиб, бир неча субай-офицер йигитлар, бир неча давлат амалдорлари тўпланишди; Туркистон аҳлидан Бобобек, ота-ўғил Жўрабеклар ва Мирҳайдар Мирбадалов жаноблари бу зиёли гуруҳни ташкил этадилар.

Буларнинг барчаси тарафидан гоят биродарона қабул этилиб, Тошкентда бўлган олти кунни бири бирига уланиб кетган зиёфатларда ўтказдим. Лекин, азиз дўстларим, бир бечора мусофирни шунчалар сийламоқ шартмидир? Бир ўйлаб кўринг ахир, бир гуруҳ инсонлар учун алоҳида бир уйда катта наҳор оши, тушлик иккинчи бир ҳовлида, оқшом базми эса учинчи бир хонадонда! Яна қанақа зиёфатлар, ҳай-ҳай-ҳай! Масалан, Бобобек ва Жўрабекларнинг уйларида бузоқдай келадиган катта кўй Кенегас усули бўйича бутунича қовурилиб, дастурхонга кўйилди, емай бўладирми? Кенегас нима дегани, биласизми? Туркистон турклари уруғ-уруғ бўладирлар. Кенегас энг жасур, энг гайратли турк ва ўзбек уруғининг номидир.

Мени меҳмон қилган барча кўноқсевар қардошларимга минг-минг ташақкур айтаман. Бироқ бир ёзувчи шу Туркистон базмларида бунчалар ошу сийловлар жараёнида бўкиб-негиб қолса, бу хотираларни ким ҳам ёзарди? Лекин, худога шукрки, Кенегасча пиширилган кўйларни ейишга қавман яқин бўлганим учун Қрим номини шарманда қилмасдан, олти кунда йигирма беш зиёфат «кураши»дан галаба қозониб чиқдим!

Тошкентда бу каби зиёлилар, зодагонлар, муслима хотинлар фикру қарашларини ўрганиб, онгимда уларнинг турмушига оид анчагина яхши тушунчалар, кўнглимда эзгу ҳиссу туйғулар пайдо бўлди.

Шулардан бирини айтай: бир хоним ўн йилдан бери шифохонада хизмат ва марҳамат кўрсатмоқда. Яна бир хоним эса, маърифат тарқатишда гайратини аямайдир. Шундай қилиб, бир неча хотин-қизлар гул-чечаклар каби илму ирфон тараққийсида, халқ фикрининг очилиши йўлида равнақ бермоқдалар. Мастура ва паранжили бўлмасалар-да, том адабли ва тарбияли ҳаёт кечиришмоқда. Юзи очик, бир-икки тилни билган муслималарни кўрмоқ кўп ноидр ҳолдир. Паранжини отган, янги илму маълумот ила мунаввар бўлган муслималар шу ислом жамиятида қандай ўрин тутарлар? Уларнинг бир оилада яхши рафиқа, эътиборли уй соҳибаси, шафқатли она бўлишларини жаноби ҳақдан ёлвориб тилайдирман. Адаби исломия тарк этилмаган ҳолатда илму маърифатдан фақат фойда келадир. Шунга кўра умидворманки, зиёли, маданий ва хизматга бел боғлаган мусулмонларнинг зиёли, орифона рафиқалари ва қизлари ўзларининг марҳума оналари ва бувилари даражасида адабли яшасалар, уларнинг маърифат ва камолотидан миллат ҳам наф кўрадилар. Ана шу мақсад йўлидаги таҳсилу камолотдан, бу матлаб бирла кечирилган умрдан кўп хайр ва савоб бордир.

Ислом адаби ила тарбияланган, замонавий маърифатда камолга эришган муслималар дунёнинг энг яхши оналари бўлиши шубҳасиздир.

Умуман ўқиган-билган мусулмонларга ва тўраларга хитобан шу фикрни айтиб қўяй: миллат ва жамоатнинг олдида юрайлик, уларни илгари етаклайлик; аммо миллатдан узоқ тушмайликки, улар бизни кўрсинлар, ибрат олсинлар, фойдалансинлар.

Миллатни ва оммани кўпам авом ва фаҳмсиз деб ўйламайлик; улар яхши сўзни, яхши ишни англайдиган ҳолдандир.

Зиёли инсон олий фикрларсиз яшай олмас. Юксак тушунчаларимизни ўз жамоатимизга, ўз халқимизга хизмат эттирайлик. Уларга биздан кўра яқин, биздан ортиқ қариндош ва дўст йўқлиги аёндр.

Бухорода юрганымда, танишларимдан Бурхон сарроф: «Бухоронинг аҳволини одам қирқ йилда ҳам билолмас» деганди. Унинг бу ҳикматли сўзидаги ишорани англаган ҳолда гапни ортиқ узайтирмайман. Саёҳатда кўрган-эшитган кўп нарсаларни бу сафар ёзмайман, уларни бир фикру мулоҳаза ва тафтиш тарозисига кўймоққа мажбурман. Шундан келиб чиқиб, улуг Тошкент хусусида беш-ўн калима сўйламоқчиман.

Зиёрат этилажак рус маъмурларидан фақат жаноб генерал губернатўр, барўн Вревский, кейин эса Тошкентдаги расмий мусулмон газетаси муҳаррири Остроумов жаноблари билангина кўриша олдим холос.

Бош волий ҳазратлари каминани жуда яхши қабул қилдилар, суҳбат асносида Туркистон мусулмонларининг ниҳоятда қобилиятли ва неники яхши нарсани кўрсалар ўрганишга моҳир эканликларини сўйладилар. Барўн Вревский-ни Қримда ҳам кўрган эдик. Жаноб Остроумов маориф ишларида хизмат кўрсатган ва Туркистон вилояти аҳволини энг яхши билган маъмурлардандир.

Волий жанобларининг ҳусни таважжуҳлари соясида мусулмонларнинг роҳат ва тараққийларини умид этурмиз.

Сарт ёки сорт аҳолисига оид бир-икки сўзни ҳам айтиб ўтайлик. Бу халқ гоят мулойим бўлиб, аҳволидан рози ва маъмурларга итоатлидир. Хонлар ва беқлар замонида, катта амалдор ва тўраларни кўрганда, отдан тушиб, тик турганча қўл қовуштиришга ўрганган ва бунақа одатлари бўлгани учун рус маъмурларига ҳам шундай таъзим бажо айлаб, «давлатни идора қилиш», «мулку бойликни бошқариш»ни, эски замонлардаги каби, қўл қовуштирамоқ ва буюрилганни бажармоқдан иборатдир, деб тушунадирлар; аммо ундай эмас!

Эски идора ва янги ҳукумат орасидаги фарқни тезроқ тушунсалар, усул ва муомаланинг гарбникига ҳам, русларникига ҳам, эски шарқники ёки Хитойникига ҳам ўхшамаслигини англасалар, янада яхши бўладир.

Кўринишдаги бу ҳурмат ва итоат, маънавий муносабатлар ҳақиқий алоқаларга монё бўлмасин, дея кўрқадирман. Уларнинг шунақа қўл қовуштириб таъзимда шармандаларча турганларини кўрганлар кўпдир. Лекин, менинг фикримча, хитойча ва шарқча бўлган бу таъзим усулу одатидан қанча тез қутулинса, шунча яхшидир.

2 декабр 1893 (6 жумадулсоний 1311), 41-сон, 29-32 б.

13

Тошкент шаҳридаги мавжуд маълумотли ва маъмур мусулмонлар орасида қозоқ хонадонларига мансуб ротмистр (юзбоши) Султон Исфандиёров билан таржимон Замонбек Шайхалибеков жанобларини ёдламоғимиз лозимдир. Буларнинг ҳар иккиси халқ ичида рағбат ва меҳр қозонган одамлардир. Замонбек афанди Шакэлидан; истиқомати ва табиати гоят мулойим ва ёқимлидир.

Чархи фалак мени Қафқазядан олиб, салтанати Усмонияда, Африқада, Ҳиндистонда ва Қашқарда айлантириб, бу Туркистон мулкига келтириб ташлабдирки, агар бошимга тушганларни ва саёҳатимда кўзим билан кўрганларимни ёзиб, бир рисола ётсаларди, кўп яхши бўларди. Булар ёзилмасдан қолиб кетса, афсуски, биз учун фақат зарардир.

* * *

Жаноб қушбегига ваъда қилганимдек, Тошкентдан чиққаним кунда Бухорога телеграмма бериб, Самарқандга йўлландим. 8 июнда (20 июн) саломат Самарқандга кириб бордим. «Оврўпо» мусофирхонасига тушдим. Шу оқшом Бухоро мансабдорларидан бири келиб, Хон ҳазратлари тарафидан юборилган файтон менга мунтазир эканлигини баён айлади.

Бу хурсандчилик устига, Бокудаги дўстларимдан муаллим Мажид Фанизода¹ афандининг саёҳатимга қўшилмоқ ва бу тарафларда йўлдошлик қилмоқ учун келганини эшитиб, янада қувондим. Мажид афанди билан кўришиб, шу кеча Самарқандда қолиб, эртаси кун эрталабдан жаноби олий Абдулаҳадхон ҳазратлари яшайдирган Шаҳрисабзга йўлландик. Хон ҳазратларининг инояти шоҳоналари натижаси ўлароқ бизни олгани келган тўрт от қўшилган файтон ва бир етакчи мироҳўр йўлдошлигида тез-тез шаҳардан чиқиб, боғу роғлардан ўтиб, тоғлар сари ошиқдик. Бу тоғлар Шаҳрисабз етакларидадир, Бухоро чегараси ва Самарқанд орасига қадалар узангандир. Тоғлардан ўтадиган йўлга тош тўшалган. Ундан томоша ва роҳат қилиб ўтиладир. Тоғлар аксари тош-тупроқли

¹ Султон Мажид Фанизода — (1886-1937) ўқитувчи ва адиб. Озарбайжонда янги мактабларнинг очилишида, она тилидаги дарс китобларининг ёзилишида, янги матбуот ва театрнинг яратилишида муҳим хизматлар кўрсатган зиёлидир.

ва қояликдир. Руслар тасарруфидаги Самарқанд тарафларида янгидан экилган оғочлардан шаклланган ўрмонлар ҳам бор. Булар Самарқанддаги рус ҳукумати ва ходимларининг ободонлик ишларида кўрсатган чиройли ғайратларининг натижасидир, албатта.

Самарқанддан 25 верст масофада тоққа кираверишдаги бир қишлоқда тўхтадик. Тоққа ва қирга чиқмасдан олдин отларга бир нафас дам олдириш керак эди. Қишлоқ чойхонасига кирдик. Йўлбошловчимиз мирохўр дарҳол чой келтир-тирди, меҳмон қилди. Бу ва бошқа қишлоқлардан айрим кишилар бизни кўрмоққа ва томоша айламоққа тўпланишди. Улар билан бир-икки оғиз сўйлаш-моқ истадим.

«Бу қишлоқда мактаб борми?» дея қариялардан бирига савол бердим. У менга жавоб бериш ўрнига, ёнидаги бошқа бир чолдан «мактаб борми» дея сўради. У одам эса учинчи бир кишига шу савол билан юзланаркан, у:

– Ҳа, бор, ҳазрат, — деди ва бир болани имом афандини чақиришга юборди.

Бир оздан кейин имом келди. Кексайган бир одам экан. Салом-алиқдан сўнгра имомни чой ичишга таклиф этдим. Ким эканлигини, қайларга бориб-келганлигини сўрадим. Мажид афандини уларга танитдим. Шундан кейин имом билан орамизда шундай суҳбат юз берди:

– Бу қишлоқда масжид борми?

– Авф этгайлар, ҳазрат, бордир.

– Боракаллоҳ. Мактабхона борми?

– Авф этгайлар, ҳазрат, бордир.

– Шогирд кўпми?

– Авф этгайлар, ҳазрат, оздир.

Расмий муомала, тафтиш-текширишга ўхшаш бу суҳбатдан бирор ёқимли нарса чиқмаслигига ақлим етиб, сўзни узайтирмадим.

Чой ва карвонсарой пулини тўлаб, мирохўр йўлбошловчимиз жаноби олий-нинг меҳмони эканлигимизни баён айлаб, бизни фойтонга миндирди. Йўлда нима керак бўлса, тортинмай менга айтингиз, дея мирохўр олдинда йўлга тушди. Орқасидан биз ҳам қўзғолдик. Бу қишлоқдан тош йўл бўйлаб илгарига кўтарила бошладик. Йўлнинг икки ёни юксак қоялик эди. Қрим булоқларидаги каби кўзёшидек тиниқ сув йўлнинг у ёнида ҳам, бу ёнида ҳам кўпириб, шопирилиб, бир неларни сўйлаб оқиб ётибдир. Бу муборак тоғларнинг сувидан ҳеч тортинмасдан, тўя-тўя ичдим. Пастликлардаги ариқ ва ҳовуз сувларидан тотиб кўрмагандим, зотан.

Тушдан кейин уч соат ўтгач, тоғ устига чиқдик.

Бу ерни Тахти Қорача дер эканлар. Тоғнинг бели. Анчагина юксак ва совуқ бўлгани учун палтўларни кийишга тўғри келди. Тахти Қорачадан Шаҳрисабз водийсига кўз ташласа бўлур. Бу ерлар Қримнинг Байдар водийсига ўхшайдир. Лекин ундан кўра анчагина кенг. Атрофдаги тоғлар юксак ва айрим чўққиларида ҳечам қор аримайди. Тахти Қорачанинг белидан пастликка энаркан, лагофатли манзараларни кўриб, кўзу кўнглимиз яйради. Тоғдан тушган сари куннинг ҳарорати тобора юксала борди. Теваракни оқшом қолади, аммо Тахти Қорачадаги салқин қайда дейсиз.

Шом бошланганида тоғдан тамоман водийга етиб олгандик. Каттагина бир қишлоқда тўхтадик. Бунда жаноби олий хон ҳазратларининг меҳмонхоналари бор экан, бизни у ерда чой-нон, ош билан кутиб олишди. Бир оз тинланиб, сўнгра Китоб шаҳрига йўл солдик. Китобда ҳам жаноби олийларининг мусофирхоналарига кўндик. Ҳаво жуда иссиқ бўлганидан ҳовлига ипак чодир қурилганди. Меҳмонхона бошлиғи бизни расман қабул айлаб, ҳовуз бўйидаги сўлим ерга дастурхон тузаб сийлади. Дам олишимиз учун чодир тикилганини баён этди. Хон ҳазратларининг сояи шоҳоналари боис мунчалар ҳурмату эътиборга ноил ўлароқ, Мажид афанди билан чодирга кирдик. Катта ҳовли фанорлар ёруғида мунаввар эди. Кечаси билан одамларнинг келди-кетдиси сезилиб турди. От туёқлари шарпаси, баъзан қоровуллар овози, гоҳо олислардаги ҳарбий карнай товуши қулоққа чалинарди. Олой ва Помир томонларда, тоғлар орасида кечган бағоят сурурли чоғларимни эслаб, хаёл суриб ётардим. Худди «Минг бир кеча» эртақларининг биридаги воқеаларни бошимдан кечираётгандай эдим. Аммо йўлда анчагина чарчаганимдан, салқин чодирда уйқу элтибди, эрталаб кўзимни очсам, кун анчагина кўтарилган экан.

Мезбон афанди ҳовуз бўйида тайёрланган дастурхонга таклиф этди, чой-нон, ош билан меҳмон қилди. Сўнгра Шаҳрисабзга қараб йўл олди.

Китоб билан Шаҳрисабз икки қариндошдай бир-бирига жуда яқин шаҳардир. Орадаги бир соатлик йўл боғу боғчалар ва обод ерлардан ўтадир. Ҳар ерда тоғлардан тушаётган тоза сув тўла ариқлар оқиб ётибдир.

Шаҳрисабзга кираркан, икки табу¹р Бухоро қўшини ёнидан ўтди. Расмий одатга кўра, ҳар бўликдан уч-беш аскар йўлда қоравул туриб, бизни саломлаб қаршиладилар. Жаноби олийнинг аскарлари милтиқ билан қуроолланган бўлиб, устларидаги кийимлари русларнинг усулида тикилган ва бошларидаги телпаклари бизнинг Қримдаги тери қалпоққа ўхшарди.

Шаҳрисабзда биз учун алоҳида меҳмонхона ажратилган экан, хоналарга жойлашиб олгач, дарҳол дастурхонга таклиф этилди. Қорли, музли лимонадлар келтирилди. Аммо ҳаво шунақаям иссиқ эдики, баъзи кийимларимизни ечиб ташлаганимизга қарамасдан, салқин хонада ҳам баданимиздан тинимсиз тер куйиларди.

Жаноби олийларининг умрлари узоқ, давлатлари боқий бўлсинки, маъмурлари бизни бағоят дўстона кутиб олишди, тотли емаклар ва шириндан-шакар мевалар билан сийлашди, улар боис вақтимизни хуш кечирдик.

Шаҳрисабзга борганимизнинг эртаси кунни шу ерлик беклардан Насруллоҳ афанди келдилар. У зот расмий кийимда. Бандалари ҳам жаноби олийдан Қримда эҳсон олинган Бухоронинг олтин нишонини таққан ҳолда у кишини қаршиламоқ ва ичкарига таклиф этмоққа ҳозирландим. Шу ниятда уй эшиги олдида у зотнинг истиқболларига чиқдим. Кўришиб, ҳол-хотир суриштирганимиздан сўнгра Насруллоҳ бекни дастурхонга даъват этиб, чой келтирдим. У киши ширин тилли, мулозим феълли бир маъмур экан. Чой ичилаётганда, у оёққа қалқиб, ўзининг давлатлик ва мунаввар хон ҳазратлари тарафидан юборилганини ва жаноби олийлари бизнинг келганимиздан мамнун ўлароқ эртанги кунги байрам намозидан сўнгра ҳузур шоҳоналарида қабул этажақларини баён айлади, кейин яна жойига ўтирди. Шунда мен дуо ва ташаққурлар айтиб, жаноби олийларининг сояи шоҳоналарида Бухорода ва Шаҳрисабзда гоят бахтиёрона кунлар кечирганимни ва ҳузурларида қабул айларкан, бандаларини яна ва яна зиёда масрур ва мушарраф этажақларини арз ила Насруллоҳ бекка сўйладим.

Беш-ўн дақиқа суҳбатлашиб, бир-икки пиёла чой ичишиб, жаноб бек саройга қайтдилар. Бизлар эса эртанги байрам кунини кутиб шу ерда қолдик. 11 (23) июн эди. Тонгдан қурбон байрами бошланди.

10 декабр 1893 (14 жумадулсоний 1311) йил, 42-сон, 33-36 б.

14

Охири

12 июн шанба кунни, қурбон байрами намозидан кейин, биз учун тайинланган файтон келди, шоҳона саройдаги меҳмонхонадан чиқдик. Йўлимиз Шаҳрисабз бозорларидан ўтаркан, томоша қилиб кетдик. Ҳайит муносабати билан дўконлар ёпиқ бўлса ҳам, кўчалар гавжум, бир-бирининг зиёратига бораётган одамлар билан тўла эди. Муздай шарбат, мева-чева, чойу ош сотаётган кишиларнинг кўли кўлига тегмайди. Баъзи ерларда, бурчак-бурчакда тўпланган одамлар қиморга ўхшаш аллақандай пулли ўйин билан машғул². Сотувчиларнинг бақир-чақир ва халқнинг олағовури бир-бирига қоришиб, тантанали шовқин ҳосил қилган.

Бу гавжум бозорлардан ўтиб, оқиш, баланд қалъа деворлари билан ўралган Оқсарой майдонида етиб келдик. Улкан дарвозадан саройнинг биринчи ҳовли-сига кирдик. Дарвоза қаршисига ўрнатилган, ҳаракатланадиган ўн икки тўп ва атрофда юриб турган милтиқли қоровулларни кўрдик. Бу ердан шоҳ Темур замонидан қолган, гоятда чиройли шаклда қурилган жомеи шариф мезанлари ва саройнинг айрим миноралари кўзга чалинади. Янги сарой уларнинг

¹ Т а б у р – баталйўн; тўрт бўликдан иборат ҳарбий қисм. (Тарж.).

² Муаллиф бу ерда узоқдан кўрганини эсламоқда, тахминимизча, гап тухум уриштириш устида бормоқда. (Тарж.).

олдида бино этилган. Лекин эски сарой ўз замонида янги саройдан гўзал бўлган эмиш. Самарқанддаги машҳур иморатлар тарзида қурилган бу эски масжид ва сарой арабу эрон меъморчилиги ютуқларини ўзида жамлаган бинолардандир. Афсуски, баъзи ерлари ҳовлининг бузилган, йиқилган.

Файтон иккинчи ҳовлининг дарвозасига бориб тўхтади. Бизни қаршилаган ходимлар ҳурматан қўлтиқларимиздан олиб, аравадан пастга туширишиб, ичкарига бошладилар. Ичкаридаги ҳовли ташқаридагидан чоғроқ бўлиб, уч тарафи бир қаватли, обод ва гўзал уйлар билан ўралганди. Бу ер меҳмонларга мўлжалланган экан. Каттагина хонага кириб жойлашдик. Бағоят ёруғ, чиройли бўлма эди; ўртадаги узун, каттагина столга ёзилган дастурхон тўла ноз-неъмат. Орқамиздан дарҳол сарой беги кириб келди ва бизни дастурхонга таклиф этди, чой келтирдири. Бек билан илтифот ила, дўстона суҳбатлашдик, савол-жавоб қилишдик. У бундаин муборак байрам кунда кўришганимиз хайрли бўлажигидан умидвор эканлигини таъкидлади. Ҳақиқатан ҳам тўғри фикр эди, ахир қурбон ҳайити кун машҳур Темурнинг ватани Шаҳрисабзда ва бу жаҳоннинг саройларидан бирида, маорифпарвар ва маърифатпарвар ҳукмдорлардан Мирсаид Абдулаҳадхоннинг хос беклари орасида ва дастурхонида иштирок этишим ҳеч хаёлу хотирга келадиган нарса эмасди. Тақдир экан, иншооллоҳ, хайрлидир.

Бир пилладан чой ичгач, ичкарига биздан хабар бермак учун сарой беги кўзғолди. Бир оз муддатдан сўнгра қайтиб, «Марҳамат қилин!» дея илтифот ила бизни ҳузур шоҳонага даъват этди. Ҳовлига чиқарканмиз, шу кунларда Петербургдан қайтиб келган жаноби валиаҳд Мир Олимхон¹ тўрани кўрдик ва салом бердик. У киши ҳарбийчасига қўлларини бошларига кўтариб алик олиб, илтифот кўрсатдилар.

Қоравуллар сафланган ҳовлидан ўтиб, ҳарбийча саломларга алик олиб, ичкари ҳовлига кирдик. Тўртбурчак, ҳайҳотдай ер экан, атрофи оппоқ, ганчли бинолар. Ҳовлига бирор аршинлик катталиклдаги кесма оқ тошлар, мрамрлар тўшалган. Хуллас, бу қасри шоҳонани Оқсарой дейишлари мутлақ муносибдир, чунки ҳар томон оппоқ.

Бизга йўл бошловчилик қилиб, бир оз олдинда сарой беги бормоқда. Унинг ортидан ҳовлидан ўтиб, саройдаги бир пиллапояга етдик. Бек зина бошида қўлларини қовуштириб, расмий эҳтиром мақомида турганича, кўз ишорати билан: «Қани, ичкарига буюрингиз!» деди. Тўрт-беш тош-мрамр зинани босиб юқори кўтарилдик. Эшикларнинг бири очик эди, ўша томонга юрдик. Ичкарига кирдим, жуда катта, кенг хона эди. Деразалари икки тарафга қараган; биз ўтган ҳовлига қараган деразалари панжарали, пардалидир ва бошқа тарафи очик бўлиб, у ёқдан саройдаги боғ кўринмоқда. Ерга энг камида бўйи йигирма, эни ўн беш аршинли бир бутун катта гилам тўшалган. Хонанинг шифти ва ён деворлари олтин нақшлар билан мукамал зийнатланган, латофатининг баёнига тил ожиздир. Бошимни кўтариб, хонанинг тўрига боқарканман, жаноби олийни кўрдим. У зотдан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. У зот ўринларидан туриб, биз ёққа бир одим отдилар. Биз шошиб хон ҳазратлари томон юрдик, саломлашиб, байрам билан табриклаб, муносабати олийлари учун ташаккурларимизни изҳор этдик. Йўлдошим Мажид Жонизода афандини зоти олийларига таништирдим.

Жаноби олийлари камоли лутф ва мулойимат ила менга хитобан:

– Ваъдангизни бажарганингиздан хурсанд бўлдим, – дея Боғчасаройда, ҳузур шоҳоналарида кечган суҳбатимизда, Бухоройи шарифга бориб, жаноби олийларини зиёрат қиламан, деганимни эсга олдилар.

Шундаин қиймати топилмас илтифотлардан сўнгра хон ҳазратлари ўз курсиларига ўтирдилар ва бизни ҳам қаршиларидаги икки курсига ўтиришимизни истадилар. Кўринишхонада шулардан бошқа курси ёки ўтиргич йўқ эди. Рухсати олийлари ила ўтирдик. Чорак соатча жаноби олийларининг ҳузурларида қолиб, диққати шоҳоналари ва мулойим суҳбатларидан шараф топиб, бениҳоя масрур бўлиб, умрворий ташаккур ила ташқари чиқдик.

Пастда, зина бошида кутиб турган сарой беги билан бирга яна меҳмонхона бўлмасига қайтдик, у ерда ҳозир бўлган инсонлар бизни табриклашди.

¹ Олимхон – 1910-1920 йиллар орасида Бухоро амири.

* * *

Бир муддат ўтгач, бандаларини яна кўришмакка даъват эттирдилар. Ҳалиги сарой беги зинапояга қадар мени кузатиб қўйди, юқорига бир ўзим чиқиб, кўринишхонага кирдим.

Бу сафарги суҳбатимизда ҳазрат давлатли Абдулахадхон Русияга қилган саёҳатларим борасида сўз очдилар, кўрган ва эшитганларимдан сўйларканман, кўп хурсанд ва мамнун бўлганларини лутфан баён айладилар. Хусусан, ўзларининг Петербургда ўтказган кунлари ҳеч ёду кўнгилдан чиқмаслигини, ҳаяжонли туйғуларга тўла эканлигини ифода этаркан:

– Сулҳ ва осойиш бутунлай таъминланса, худованди оламнинг лутфи ила адлу бошқарувимга омонат қилинмиш юз мингларча мусулмон фуқаронинг тинчлигу иқболидан бошқа фикрим ва қайғум йўқдир, – дедилар.

Кейин Русиядаги мавжуд мактаблар ва ўқитиладиган фанлар борасида суҳбатлашдик, билганимча қисқа-қисқа маълумот бердим. Мулоқотимиз тугаркан, мени диққати шоҳоналари ила шарафлантириб ўринларидан турдилар-да:

– Худо насибамни қўшса, Қафқаз ва Йалтага бормоқ фикридаман, – дедилар.

Кўриниш битди, дуо этиб, дуо олиб бахтиёрона ташқари чиқдим.

* * *

Иккинчи ҳовлидаги зиёфатхонага бордим, у ерда қалъа кўриқчилари бошлиги Насруллоҳ бек билан кўришиб, бир-биримизни байрам билан қутлашдик. Одат бўйича яна чойлар келтирилди. Чой ичилаётган аснода хизматчилар бир неча бўхчани келтириб ерга қўйдилар. Сарой беги буларни очиб, барчаси хон ҳазратларининг ҳадяси эканлигини баён айлади. Мен зоти олийларини дуо қилиб, тортиқларни қабул этдим. Ип ва ипак матолар, ҳинд моллари; 25 тўн, 100 аршин ип мато, 12 тўп ипак мато, 15 тўп адрас, 3 та гилам, аллақанча қорақўл терилар ва саёҳат ҳаражатларини қоплаш учун етарли ақчали (пул бериладиган) фармон – шоҳона эҳсонларини қаранг! Тўпчилар турган ҳовлига чиққанимизда, у ерда менга аталган чопагон туркман отини беришди.

Минг бир ташаккур!

Мажид афандига ҳам алоҳида бўхчалардаги ҳадялар ва тўнлар совға қилинди. Эртаси кун, 13 июн якшанбада, қайтиш йўлига тушиб, Шаҳрисабздан Самарқандга юз тутдик. Бу ерга келганимиздаги каби тўрт отли фэйтон, отлиқ хизматчилар ва бандаларига тортиқ этилган туркман отини етаклаган яна бир отлиқ хизматкор ҳамроҳлигида Тахти Қорача белидан ўтиб, орому осойишу севинч ила Самарқандга келдик.

Кримлик ожиз бир ёзувчига кўрсатилган мундайин илтифоти шоҳонадан бутун қиримликлар мамнун ва хурсанд бўлишлари шубҳасиздир.

Исмоил

* * *

Саёҳатимга доир бошқа тафсилотлар, Туркистон ҳақидаги мақолаларим яна айрича нашр этилажақдир.

17 декабр 1893 (21 жумадулсоний 1311) йил, 43-сон, 37-40 б.
Замимаи «Таржимон»

*Крим-татар тилидан
Тоҳир ҚАҲҲОР
таржимаси*

ИСМОИЛБЕК ФАСПРАТИ ВА УНИНГ ТУРКИСТОН САЁХАТЛАРИ

Миллатимизнинг ғурури Алишер Навоий бобомиз ўтмишдаги давлатларимизнинг энг порлоқ бир даврида:

Турк назмида чу тортиб мен алам,
Айладим бул мамлакатни якқалам,

дея она тилимиз қудратини улуғлагани, туркий тил байроғи остида дунёнинг тўрт тарафида яшайдиган туркийларни бир мамлакатга — бир маънавий оламга бирлаштирганини таъкидлагани кўп ибратлидир. “Гар бир қавм, гарчи юз, гарчи мингдир — муайян турк улуси худ менингдир” деган фикри ҳам Навоийнинг туркий элатларни, улусларни бир-бутун кўрганни, бирликка чақирганини билдиради. Чунки тили бир одамларнинг фикру қарашда яқинлик, амалларида иттифоқлик пайдо бўлиши мумкин. Ана шу ҳақиқатни, ана шу ҳикматни англаган Исмоилбек Фаспрати¹ (1851-1914) асрлардир мустамлака зулмини чекаётган мусулмон туркийларни чорлик исканжасидан қутулиши йўлида чиқарган “Таржимон” газетасига “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиорини танлаганки, бу улуғ Навоийнинг юқоридаги байтига ниҳоятда уйғундир. 1883–1917 йиллар орасида бу газета жаҳолат ва зулм зулматида эзилган аждодларимиз онгини ёритишга, Қримда, Озарбайжонда, Қозонда, Туркистоннинг Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Бухоро каби марказларида жадид мактабларининг очилишига, илк миллий матбуот нашрларининг пайдо бўлишига, ижтимоий, маданий-маърифий тараққиётга, энг муҳими, хурриятга одим отилишида йўлбошловчилик қилган.

И. Фаспрати ношир ва мутафаккир адиб сифатида нафақат туркий оламга, балки бутун шарққа яхши танил-

¹ “Таржимон” газетаси номи “вов” сиз (“у” сиз) ёзилган, афсуски, шу пайтгача “Таржумон”, “И. Гапринский” дея русчадагидек қўлланилмоқда. Бизнингча, газетада муҳаррир номи Исмоилбек Фаспринский (“Г” эмас, “F”) дея битилганини, шунингдек, “Таржимон”нинг 1884 й. 19-сонида адиб ўз тахаллусини “қримча Фаспрати, сибирча Фаспрингий, сартча Фаспратлик, арабча ал-Фаспирий, русча ё Гаспров, ё Гаспринский бўлади” деганини кўзда тутиб, ўзбекчада Исмоилбек Фаспрати дейилиши уйғундир (Т.Қ).

ганди. Шу боис у вафот этганида (12.09.1914 й.), унга бағишланган таъзияномалар, марсиялар, мақолалар барча шарқ матбуотида, жумладан Туркистон миллий матбуотида ҳам берилган. Уларни ўқиркан, И. Фаспратининг Туркистонда нақадар шуҳрат қозонганини уқасиз. Тошкентда А. Авлоний ва Тавалло, Қўқонда Ҳамза, Андижонда Чўлпон, Самарқандда С. Ажзий, Бухорода С.Айний ана шундай марсиялар битганлар. Бу далиллар ҳам И. Фаспратининг XX аср ўзбек адабиёти тарихида ўрни беқиёс, буюк шахс эканлигини кўрсатиб турибди.

Бу марсияларнинг айримлари Туркия Маданият вазирлиги нашриётида босилган 32 жилдлик “Туркия ташқарисидаги туркий адабиётлар антологияси”нинг ўзбек адабиётига бағишланган 15- ва 16- жилдларида Овросиё ўлкалари ўқувчиларига етказилгани ҳам XX аср ўзбек ижодкорларининг жаҳоний мавзуларда фаол қалам тебратганларини дунёга кўрсатадиган далилдир.²

Буларни эслатишдан мақсад дунёга машҳур адиб ва мутафаккир И. Фаспратининг юртимизда нақадар севилгани ва қадрланганини таъкидлашдир. И. Фаспратига оид юқоридаги каби қимматли фикрлар туркий халқлар ижодида, хусусан, XX аср ўзбек адабиёти ва матбуоти тарихида кўплаб топилади. Аммо, шуни ҳам унутмаслик керакки, мустабид шўро даврида улуғ маърифатпарвар меросига босқинчиларнинг сохта ва анъанавий “панисломист, пантуркист” тамгалари босилиб, авлодлар ундан маҳрум қилинди. Ўтган асрнинг мустақиллик эпкинлари эса бошлаган 90-йилларидаёқ И. Фаспрати ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб этиш, фалакнинг айланишию тарихнинг жўмардлигига қарангки, Тошкентда, бизнинг шарафли бошкентимизда чиқадиган журналлардаги мақолалардан бошланди: “Йилдиз” журналида “Таржимон” газетаси мундарижасига оид мақола ва С. Фафаровнинг И. Фаспрати ҳаёти ва

² Turkiye Disindaki Turk Edebiyatları Antolojisi. C.16. Ozbek Edebiyatı III. — Haz. T. Kahhar. Tukiye C. Kultur Bakanlıqı yay. Ankara 2000, s. 26-27.

ижодини акс эттирувчи нодир рисо-ласи (1990) босилди. Таниқли ўзбек олимлари Шерали Турдиев, Бегали Қосимов, Қўчқор Хоназаровлар 1991 йилда Симферополда улуғ устознинг 140 йиллигига бағишлаб ўтказилган халқро анжуманда маърузалари билан қатнашишди. Натижада Б.Қосимовнинг буюк маърифатпарвар ҳаёти ва ижодини ўзбек ўқувчисига илк таништирган “Исмоилбек Гаспрали” рисо-ласи босилди (1992). Буларнинг бар-часи мустақил юртимизда бошланган ижтимоий-маданий ўзгаришларнинг мевасидир, албатта.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек зиёлилари, олимлари ичида И.Гаспрали мавзусида энг кўп ва энг унумли, мақтовга сазовор ишлари таниқли олимимиз, проф. Б. Қосимов номи билан боғлиқдир. “Маънавият” нашриётида 2006 йилда босилган “Исмоилбек Гаспринский. Ҳаёт ва мамот масаласи” китоби фикримизнинг далилидир. Китобдан И. Гаспралининг ижтимоий-маърифий рисо-ласлари, мақолалари, роман, қисса ва ҳикоялари ўрин олган. Уларнинг ўқувчилар мулкига айланишида Б. Қосимов билан бирга, Сафтар Нагаев ва Зайнобиддин Абдурашидовларнинг ҳам хизматлари бор. “Учинчи муаллим” дейилган сўзбо-шисида Б. Қосимов Арасту биринчи, Фаробий иккинчи муаллим, Исмоил-бек эса туркий оламнинг учинчи му-аллими деган жуда ҳақли сўзни айтган.

Бутун туркий халқларнинг маданий қудратини ифодаловчи “олами туркий” иборасини “Таржимон” газетасида у қўлаган ва мустабид замон зулму зул-матидан, жаҳолатидан қутулишга ишонч, порлоқ келажакка умид уйғо-та олган. Улуғ устоздан авлодларга икки йўналишдаги улкан мерос қолди. Би-ринчиси – туркий оламни жаҳолатдан қутулиши ва билим билан юксалиши-ни бошлаб берган янги усулда ўқитиш мактаблари ва жаҳидчилик.

Иккинчиси – “Таржимон” газета-си, ноширлиги, адиблиги, олимлиги, журналистлиги билан боғлиқ асарлар. Илк жаҳид мактаби 1884 йил очилган бўлса, 1914 йилга келиб Қрим, Қаф-қаз, Сибир, Туркистонда уларнинг сони беш мингга етган. Русия мусул-мон турклари ичида учинчи газета са-налган (биринчиси Тошкентда чиқарил-ган “Туркистон вилоятининг газети”-дир) “Таржимон” бошида 300 тадан

ҳафтада бир бор, кейинчалик эса кун-далик нашр ўлароқ 12–20 минг нусха-дан босилган. 1905 йилгача туркий ва русчада, сўнгра фақат туркийда чоп қилинган. 1883–1917 йиллар давомида Қримдан Булгористону Руминиягача, Истанбулу Қоҳирагача, Бокою Техрон-гача, Туркистону Хитойгача тарқалган.

И.Гаспрали меросини ўрганиш бу-гунги кунда ҳам муҳимдир. Мутафак-кир таваллудининг 150 йиллигига ба-ғишланган давлатлараро илмий анжу-маннинг очилишида (20 октябр 2001 йил Анқара) “Турк ўчоқлари” раиси Нури Гургур таъкидлаганидек, Исмо-илбек Гаспрали туркий оламнинг тик-ланиш, замонавийлашиш даврини бошлаб берди, у Қримда кўтарган маъ-рифат байроғи Сибир ва Туркистон-нинг бурчак-бурчакларигача ёйилди¹.

Китобхонларимиз И. Гаспралининг ўлкамиз мавзусидаги “Русия Турки-стони”, “Темурмалик баҳодир”, “Самар-қандда асари нажот” каби ўнларча ма-қолалари ва “Фарангистон мактубла-ри”, “Дорурроҳат мусулмонлари”, “Хо-тинлар ўлкаси” каби роману қиссаларини ўқиб, унинг олимлик ва ёзувчи-лик истеъдодидан баҳраманд бўлдилар. Адиб ижодидида саёҳатнома жанрининг жуда нодир намуналари мавжуд. Унинг беш жилдлик “Танланган асарлар”ини Туркияда тайёрлаб нашр эттираётган таниқли олим Ёвуз Оқпинор адибнинг бу турдаги асарларини 3-жилднинг 3-бўлимига киритган. Улар бешта: “Тур-кия саёҳатлари”, “Қафқаз-Озарбайжон саёҳатлари”, “Туркистон саёҳатлари”, “Русия-Пўлша саёҳатлари”, “Миср ва Ҳиндистон саёҳатлари”¹. Ношир ва тар-жимон, проф. Ёвуз Оқпинорнинг ёзи-шича, “Туркистон саёҳатлари” Исмо-илбекнинг 1893 ва 1908 йилдаги саёҳат хотиралари ҳамда кузатишларидан иборатдир.

Шу ўринда бундан қарийб юз ўн йил олдин газета саҳифаларида босил-ган бу асарнинг қай йўсинда тўпланиб, китоб ҳолида нашр этилгани хусусида ҳам тўхтаб ўтсак. Ёвуз Оқпинор, “бутун умрини, бойлигини, кучини туркийлар-нинг жаҳолатдан қутулишига ва тарақ-қий этишига сарфлаган”, асарлари бу-гунги ҳамкорлик ва юксалишга хизмат қиладиган И. Гаспралининг қулиётини — тўла асарларини тўплашга 1999 йилдан ки-

¹ Yuz Yilda Gaspriali“nin Ideallari. Bildiriler.— Turk Yurdu yay. Istanbul 2001. s. 14–15.)

ришганини, лойиҳа тайёрлаганини таъкидлайди. У ўзи ишлайдиган Эгей университети тадқиқот жамғармаси ёрдамида “Таржимон” газетасининг 1883-1917 йилларга оид микрофильмини Америкадаги Нўрман Русс фирмасидан сотиб олади. Навбатдаги ишлар — 34 йиллик газета саҳифаларини фототасмадан АЗ ўлчамдаги қоғозга тушириш ва сўнгра араб ёзувидаги матнларни ўқиш, таржима қилиш, изоҳлар тайёрлаш ва нашр этиш. Бунинг учун катта маблағ керак. Аммо анча вақтгача ҳомий топилмайди. Ниҳоят Ё. Оқпинор тайёрлаган лойиҳа билан танишган (ўша 2000 йилдаги) Туркия жумҳурияти Бош вазири ўринбосари доктор Давлат Боғчали бу хайрли ишларни қўллаб-қувватлайди, натижада улуг устознинг “Тўла асарлар”нинг 1–3 жилдлари 2003–2008 йиллар орасида бир неча бор чоп қилинади. 4- ва 5- жилдлар устидаги ишлар давом этмоқда.

И. Фаспралининг 1893 йилда битилган “Боғчасаройдан Тошкентга саёҳат”и қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Аввало саёҳат сабабини айтишимиз лозим. И. Фаспралининг барча ўлкаларга сафар қилишидан иккита мақсади бўлган: биринчиси — янги усулдаги мактаблар очишни ташкил этиш, иккинчиси — “Таржимон” газетасининг тарқатиши билан боғлиқ масалалар. Туркистонга ҳам айни икки ниятни амалга ошириш учун келган. Асарларидан ва у ҳақдаги эсдаликлардан маълум бўлишича, Исмоилбек шарқу фарб-нинг қўллаб-дават арбоблари, юксак доиралари билан яхши муносабат ўрната олган. Юртимизга ҳар икки сафар ҳам Бухоро амирининг меҳмони сифатида келган. (Бу саёҳат хотираларида батафсил тасвирланган). Ёки “Таржимон”нинг Туркияда, Усмонли салтанатига боғлиқ давлатларда тарқатилиши таъқиққа учрагач (турк ҳукуматида ёқмаган айрим мақолалар сабабли), Истанбулга бориб, подшо номига хат ёзади ва унинг қабулига киришга эришади, газетанинг тарқатилишига изн олади. Туркистон ва Бухоро амирлиги ҳудудларида жадид мактабларини очишга илк сафариди ҳокимларни қўндирилмагач, иккинчи саёҳатидан кейин бу муаммо ҳал қилинади. Бу ишларни у ўта билимдонлиги, дипломатларча тадбиркорлиги, сабру фидокорлиги туфайли бажара олган.

¹ Ismail GASPIRALI. Secilmis Eserleri: III. — Haz. Yavuz Akpinar. Otuken yay. Istanbul 2008. S.313-498.

И. Фаспралининг саёҳатномасини ўқирканмиз, юртимиз ва халқимизнинг ўтмишдаги айрим ҳаёт манзаралари кўз ўнгимизда гавдаланади. Ундан ибрат оламиз, мозийни кеча ва бугун билан солиштирамиз (зотан, тарихни унутганлар жазоланади, яъни катта зарарга йўлиқади); энг муҳими, ўлкамизда 100–130 йил ичида кечган ўзгаришларни, умуман тараққийга эришганимизни қиёсан англаб етамиз — бу каби саёҳатномаларнинг ижтимоий аҳамияти ҳам шундадир.

Шу саёҳатлар, умуман, И. Фаспралининг ўлкамизга хизматидаги икки муҳим нуқтани эслашимиз масалани янада ойдинлаштиради. Ўтган аср бошида юртимиздаги жадид мактаблари санокли эди, кейинчалик улар кўпайиб, Туркистонни ва Ўзбекистонни оламга танитган олимларимиз етишди, аҳоли тўла саводли бўлди. Жадид мактаблари туфайли мамлакатни феодализм ва чоризм зулми, жаҳолати ботқоғидан замонанинг ёруғ кунларига олиб чиққан жадидлар ҳаракати, жадид адабиёти ва маданияти вужудга келди. Бугунги кунларда шаҳру қишлоқларимизда янгидан қурилган замонавий коллежлар эса халқимизнинг маърифат ва замонавий тараққийга итилиб яшаётганини билдиради.

Саёҳатномада: «Ҳазрати Баҳовуддин наслидан 200 қадар дарвиш бор ва улар халқ наздида мўътабар экан. Зиёратга Қитай (Чин)дан, Қашқардан, Ҳиндан, Афғондан ва Туркистоннинг ҳар тарафидан одамлар келиб кетмоқдадир. Шарқ мусулмонлари учун бундан буюк зиёратгоҳ йўқдир» дейилади. Исмоилбекнинг бу сўзлари «Таржимон»нинг 1893 йил 8 ноябр сониди босилган. Қаранг, 19 аср охирида Баҳовуддин Нақшбанд ҳазратларининг мақбараси мусулмон шарқи учун энг буюк зиёратгоҳ бўлган экан. Мустабид шўро замонида у вайрон қилинди ва юртимизнинг шухратли бир обидаси хароб этилди, энг ёмони — миллатимиз диний ва маънавий ҳаётидан узиб қўйилди. Мустақиллик йиларида бу улуг тарихий обиданинг шахсан Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан тикланишида қандай маъно, моҳият мавжудлиги шу фактдан ҳам келиб чиқиб турибди.

Бу асарнинг ўзбек адабиётини тарғиб қилишда ҳам катта ибратли тарафлари бор. Туркистон ўлкасининг ўша

йиллардаги ижтимоий аҳволи, табиий гўзалликлари ҳамда маданий ва маънавий бойликлари бу хотиралардагина акс этиб қолмай, балки муаллифнинг бошқа асарларида ҳам тартиб ва ташвиқ этилгани бизни қувонтиради. Масалан, гаспирлишунос олим Исмоил Туркўелининг ёзишича, И. Гаспирли 1894 йил 29 апрелда Истанбулга бориб, подшоҳ Султон Иккинчи Абдулхамидга хат юборади. Унда 1893 йилгача Боғчасарой, Қозон ва Тошкентда босилган 130 китобнинг рўйхати битилган, улар султонга ҳадя этилган. Улар орасида ўзбек адабиёти ва маданиятига оид “Сафарномаи амири Бухоро” (Бухоро амири Мирсайд Абдулаҳад Баҳодирхоннинг 1310 ҳ., 1893 й.даги Русия саёҳати. – Боғчасарой, “Таржиимон” босмаҳонаси 1893 й. – Т.Қ.), “Шажараи турк” (Абулғози Баҳодирхон асари- Т.Қ.), “Ал рисолатул Ҳолидия фил-робитаи Нақшбандия”, “Тарихи Шоҳрухия”, “Тоҳир ва Зуҳра қиссаси”, “Бобурнома”, “Ҳикояи Шоҳ Машраб”, “Бангу бода” каби асарлар, шунингдек, “Туркистон вилоятининг газетиси”дан нусха, 1865 йилда Самарқанддан Петербургга олиб кетилган

ҳазрат Усмон Куръонидан бир варақ расм, Амир Темур фармонидан бир нусха каби қимматли маънавий тортиқлар бор эди¹. Бу нашрларда И. Гаспирли ва “Таржимон” газетасининг алоҳида хизмати мавжудлигини тақдирлаб, Усмонли салтанатининг султони ноширни тўртинчи Мажидия нишони билан мукофотлайди.

Устоз адиб ўз даврида Нобел мукофотига номзод кўрсатилган, мукофот берилмаган бўлса-да, унга лойиқ улуг маърифатпарвар сифатида қадрланган эди. Орадан ярим аср ўтиб, мана, бугунда унинг билимга, тараққийга чорловчи “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори яна халқларни бирликда, ҳамкорликда яшашга йўналтирмоқда, асарлари барча туркий тилларда, шунингдек, рус, украин, араб, инглиз, олмон, япон каби жаҳоннинг барча нуфузли тилларида босилмоқда. Яъни, Инсоннинг ўзидан кейин сўзи, шони яшамоқда. Зотан бу – энг катта мукофотдир. Ўзи таъкидлаганидек, Чин деворидан Оқденгизгача чўзилган ўлкаларда ўша даврда эллик миллийли туркийлар эндиликда икки юз эллик миллиўндан ортиқдир, Исмоилбек улар билан, яъни биз билан бирга яшамоқда.

*Тоҳир ҚАҲҲОР,
ЎзДЖТУ доценти*

¹ Dr. Ismail Turkog'li. Osmanli Devletinin Ismail Gaspiralinin Faaliyetlerine Bakisi. – Ismail Bey Gaspirali Ve Ziya Gokalp Sempozyumlari. Bildiriler. TURKSOY yay. Yay haz. H. Dundar Akarca. Ankara 2003. S.62–63.

Кўздан олислаган қадамлар акси

Замонавий арман шеърияти

Ваге АРСЕН

ЙЎҚОТИЛГАН ҚУЁШ ЙЎЛАГИ

Узилган тун
кекса қуёш дунёга келар,
офтоб — жудолик сўқмоқлари
болалик бошмоғидай терилиб турар,
эртаклардан, ўйинчоқдан юзин ўгирган,
мавжуд таржимаи ҳол,
мазасини туйган
тишлари билан.

Маъюс сафидан мардикорларнинг
яна жўмарларни излаяпман мен —
ранги кетган пул майдонида
хушдан кетган ифорни туйиб.

Ҳавода осиглиқ
ланг очиқ эшикни четлаб ўт,
Ўлим муқаррар дея оғиз жуфтлаб
ёнлаб ўт ҳаётни...

Менинг қуролбардорим эгарланган от
юрак ютдик,
тўқилган гўзалликни асрамоқ учун
асра уни —
тақдир барбод этган саҳна асарин
белгисиз кунга довур
асрагил,
олис йиллардан буён
ҳеч кимга кераксиз
муҳаббат ҳаққи...
ўтмишнинг мулки
парчинланган мудроқ чойшабга
ишқ-оловларда...

Узилган умидимнинг дўсти — Дон Кихот,
биз шундай кўришмадик,
мен дунёга жуда кеч келдим,
сен эса қайтадан келмадинг —

ҳарфга, қаҳрамонга эврилиб.
Дон Кихот хаёлий кўприкларингда
вақт тегирмонин орқага қайтар,
бугун ёғоч от устида
ер айланишига термул бир лаҳза
ижозат эт татимоқ — ҳис этмоққа
дарёнинг ортига оқаётганин...

Бу балки шунчаки важ-корсон?
қуёшга тикилган баҳона?

Бирпасга кечикдим,
одатий оқимиға эврилди дарё,
кундалик қўнғироқ жаранги,
айланди мутгасил...

Мавридга қармоқ ташла,
дарёнинг мавжлари сукут ичида,
қўлин солар ернинг бўйнига,
у ҳар доим садоқатли дўст...
Мендан
Сендан
шаҳардан
фарқли...

ҚОЧИРИМ

Мен севги ҳақида
ёза оламан,
қор кўринмас борлиқ ато этганда,
ер ости йўллари
кўз қисиб қўяркан офтобга
зулматга бош суқса қайтадан
хаёллар — тушлар,
кўз ёшлари билан кўрар оламни,
раққоса
зийнат қутичасидан олислаганда
муҳаббат ҳақида ёза оламан.

Сайр этипман, тун билан бирга,
чироқларни шимдим йўлақлар бўйлаб,
Қуёш қаҳри қаттиқ
фонуслар — муз синиқлари,
афв эт,
бу мен —
Ваге Арсен, куракларингда ором оламан,
Бугланаман, ўгирилсанг агар,
қошимдаги кўчанинг чеккаларида,
арзон — гаров “Палермо” туфлиларида
урчиган бетонда тек қотиб,
чопилган дарахтга суяниб,
мен севги ҳақида ёза оламан.

Шамол қўшиқ — кўланкаларин хиргойи қилар,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

узилар радио тўлқинлари
ҳар бир шивир — мусиқа,
қочирим,
изин-кетин
юз йиллик ёмғир,
вужудим жунжикар,
теграмга чизиқлар тортиб,
пешонамдан теримни сидир
ўзинг билан ол,
Муҳаббат ҳақида ёза оламан.

ОЛИСЛАЁТГАН КЎЗГУ

Борлигим — шаҳарни
майингина қоплаб олди қор,
унинг ҳайбатли
учқунлар пиллапоясидан кўтарилдим мен —
азалий қор суқунатига.
Ҳаммомдаги кўзгуга —
жуда ҳам яқин
ҳаво учар гиламга дўнар
қўл солар тақдирнинг сочига.

Катта кўчалардан — тор кўчаларга,
тор кўчадан — катта кўчага
ўтаётиб,
шамол ҳуштагидан
сирпаниб кетдим,
шиша либосли биноларга,
машғаллар эврилар
парчаласанг ойнани агар
дарпарда эврилар
учаётган шамол қанотларига.

Ҳар бир учқун машғал аслида,
тиллақўнғиз бўлиши керак,
илк олов тош санъаткори
ёки иситгувчи ёндиргич.
Ижодкор булоғи шарқирар —
Ибодат — бу сирли рақамлар
ибодатхона — ўриндиқ
бир кўзи илинган соқчи санайди
кўздан олислаган қадамлар аксин
қадамлар —
қадамлар —
қадамлар - ...

Ҳаммаси — Олов —
сув париси, олхўри — сим чамбараги,
ҳатто ўрмон жимлиги.
Куёш Тангри эди,
миттигина куёш, яшринганди чўнтақларимда.

ЎРМОНДА

Ёмғир қулф тешигидан қарай олади?
Кўчадан узилиб

нонушта қилмай
кийиб олмоқ
йўлиққан илк пойабзалларни?
Мен қайта кўмилдим,
ҳаётнинг
ранг-баранг чиганоғига,
ишончларим метин тош каби
топишга улгурдим
олам ёригин
ва ахир
тебраниб тургувчи
битта эшик бор,
унда келин-куёв рақсга тушар —
либослари оқ ҳамда қора
бурчакда мудраган чанг босган суврат,
ўшаб кетар бари кўзгудагига
орқамга қарасам,
кучоқ очар қайтадан
тўлғонган базм.

ТИЛИМЛАНГАН ИНЕРЦИЯ

Қун бўйи
Ўзимнинг ичимда эдим,
ёмғир шивалади
недир йўқотдим
жуда қимматли
узатилган қўлим йўлидан,
ҳаёт жўнаб кетди автоуловда,
сайрга чиқди мужмал сусткашлик.
Сен ишонсанг агар,
капалак
буриб юборади ҳаёт йўлингни!

Каринэ ХАЛАТОВА

АНОР

Ойна. Қуёшли — қорли рангдаги тоғлар
Қўлингдаги бебош кулгуда
Қалқиб кетар тахир пўчоқлар,

Ҳамда сачраган табассум
Хотирада пишиб етилар
Гуллаётган оғочлар.

ШОДЛИК

Тулпор қадамидек товланади тонг,
Улгурмас — карнайин чалади чумчуқ,
Қичқирмас — энг авж пардада куйлар хўрозлар,
“Мунаввар тонг” қўшигин айтар қўшни кучуклар,
Ҳарфлар-ла курашмас ёзув машинкаси,

Гоҳ тонг қадами-ла, гоҳ сенинг исминг-ла кўз очдим,
Майин товушларни лабдан сидирдим,
Дарахтлар шитирида учрашгум
Башоратинг-ла.

* * *

Кузги хушбўй қуёш нурлари,
Вижирлайди мусича,
Куласан, тикилиб қалин жилдларга
Йўллар кўрсатасан — фақат менгамас,
Товушлар пўстини тераман,
Жавоблар йўллайман — фақат сенгамас.

Деразам ортида
Нафис қайгуради тоғтерак.
Унниққан болалик ўйинчоғидай
Кўз қисгим келади — хотирлайман мен
Сенинг нигоҳларинг сочилиб кетган —
Фақат менинг ҳузуримгамас,
Бошим гир айланар, —
Боши айлангандек баргларнинг
Қуш парвозидан.

... Кузнинг нордон жизгинаклари,
Нури чўккан кунботар ёққа
Ёйилганди хризантемалар,
Иситар қўлларингни
Менга аталмаган
Рангли гулдаста.

ҚАРШИЛАШ

Қўчалар ёқалаб, энига уйлар
Йўловчилар, автоуловлар
Энига ва бўйига дарахтлар.
Тонгги лаҳзаларнинг меҳмониман мен
Боғлар сукутидан оқиб ўтаётган.

Эй, тингланг!
(қарсиллаб ёпилар
автобуснинг гапдон эшиги,
қулоқни батанга келтирар
Чумчуқлар базми...)

Эй!
(Кеча — лаб босдим мен абадиятга —
Мен шаҳарда мавжуд эмасман).

Эй!
Қачондир сизга ҳам
Юрагин ҳовучлаб
чошиб чиққанми
охири йўқ май далалари?!

Тоғларни оралаб елади поезд —
На тўхтами, на манзили бор
Ойнадан чиқариб бошимни
Кулочларим парвоз этмоқчи
(Кулоғимга ёприлар кулгунгнинг акси
югурар қувлашмачоқ ўйнаб
майнинг бахтли шод далалари...)
Сизга
пешвоз чиққанми ҳечам
қиқирлаган май далалари.
Шаҳарга келишдан бош тортган
мойчечак гулдастасин
тоғларнинг қўлига тутқазиб келдим.
Бошланган — туганган иш кунларида
алмашилиб чиқар турфа муҳлатлар
Йўл ёқасидаги далалар —
Май гуллари, пичан гарами
ўғринча қарайди
елаётган поездлар томон.

ПАРЧА

Кўчада пештахталардан бири
тўлдирилган
гуллаётган қуманжир билан
Кафтларимни
тонгги шовқинлардан ҳайиққан
қоратутга бўяб қўйишди.
Тутқич бермас табассумларим
ерга чизилган расмни томоша қилишга
эрилган боланинг
кўзларига бориб тўқнашди
мусаввирнинг лаби
бўялганди олчалар билан
Уйда
мени қаршилади настарин гули
хонаки капалаклар ҳадя этгандинг
кунларга қўл берган бўшлиқлар.
ишонар эди фақат.

Сўна ВАН

* * *

Билмадим
шунчалар бахтиёр
кўз очдим бугун

қаршимда
илоҳий саралаш

хоҳласам юраман
хоҳласам парвоз этаман.

Ер енгил
осмондай
не қилай ахир?

Қайга
қадам урай
бундай кезларда?

Жимгина
сунасан
кўрсаткич бармоғинг
пешонадан
бурунга қадар.

лабларим рангларида
ҳайқирдинг
кўрган каби
илк бор сўқирни,

самодай бегардсан
эҳ, ахир!

Хуш қадамли
ҳар битта кунлар
олис жаннат гўшаларими?

Фильмдаги
наслсиз
фаришта монанд
елкаларим силаб қўйганча
кўкка тикилдим.

Ер енгил
ҳаводай тоза,

истасам
парвоз этаман...

* * *

Мен бу куйни
шўх қаршилайман
қайсики туғилар
такрор гуноҳимнинг
оҳангларида
кўҳликкина
куйнинг оҳанги
оёқларим
(рақсга тушмаган)
рақс ҳақда хаёл сураман
орқамдан эргашар
яна кимлардир.
Мен бу куйни

яхши кўраман
қайсики
гуноҳларим такрор
оҳангининг
ҳосиласи у

* * *

Ойнадан
қўлимни чиқарсам
оппоқ қорнинг
оқ ниналари
кафтларимга масъум тўкилар
эскиган тожнинг
тикани улар.

Бугун сен туғилган кун,
Биз қорган
хамирда
ловуллаб ёнади
икки мингта шам
сен эса йўқсан.

Ўз тожини
беғам майдалаб
сепиб қўйган ернинг устига.

Мана менинг қўлим
ерга туш
эгил кафтларимга.

Мен сенга етаман
отам
сенинг нозик сиймонгни
оҳисталик билан
олиб
қўйган каби
арча устига.

Онамнинг бармоқлари
ёндирар
икки минг шамни,

сўнги бор
қўлимни узатдим
ойнадан,

хоҳласанг
кел
эгил кафтларимга.

*Рус тилидан
Гўзал БЕГИМ
таржималари*

Миртемир домлани қўмсаб

“ҚАНДОҚ ЯХШИ”

Миртемир акани ўзларига устоз деб билган катта-кичик ёшдаги шогирдлари нафақат Тошкентда, бутун республикамизда анчагина бор. Шунинг учун ҳам отахон шоирни кўпчилик “домла” деб атарди. Миртемир ака китобхонлар билан учрашиш учун, таклифларга биноан, вилоятларга кўп ҳолларда бир гуруҳ шогирдлари билан бирга сафарга чиқар, у ерлардаги шоир ва ёзувчилар қўшилиб, гуруҳ кенгайиб борар, мухлислар домла атрофида парвона бўлишар эди.

Ўз ижодида соф ўзбек тили бойликларидан зукколик билан ўринли ва самарали фойдалана оладиган, “шева” деб менсмай келинган кўпгина сўзларни шоирона маҳорат билан шеърятимизга олиб қирган катта адиб, ўта камтар бир инсон сифатида у кишига бўлган меҳрим жуда баланд эди. Миртемир акани эсласам, у кишининг юмшоқ кўнгил, гапда эҳтиёткор сиймоси кўз олдимда гавдаланади. Домланинг муомаласида, каттами-кичикми, ким билан гаплашмасин, ўзбекона одоб, ички маданият сезилиб турарди. У кишининг гапириш услубигина юмшоқ бўлмай, хатти-ҳаракатлари ҳам эҳтиёткорона, вазмин ва мулойим эди. Ҳа, ҳақиқий инсон сифатида ўз фазилатлари билан ёш адибларга намуна бўла оладиган зот эди.

... Фарғона вилоят газетаси “Коммуна” таҳририятида ишлаб юрган пайтларим эди. Кунлардан бирида, Миртемир домла келибди, “Фарғона” меҳмонхонасига жойлашибди, деб эшитиб қолдим-у, Миртемир ака билан кўришиш, Фарғона сафарига оид режаларини билиш мақсадида газетамиз муҳаррири, шоир Адҳам Ҳамдам билан биргаликда ўша ерга йўл олдим.

Миртемир ака меҳмонхона зинасидан тушаверишдаги майдончада шогирдлари Азиз Абдураззоқ, Ҳабиб Саъдулло, Сайёр, Тўлқин Имомхўжаев ва фарғоналик шоир Охунжон Ҳақимовлар билан гурунглашиб турарди. Зўр латифачи, деб ном чиқарган Адҳам Ҳамдам бор жойда, табиий равишда, қаҳқаҳа бошланиб қетарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. “Жвачка” деган замонавий сақич Ўзбекистонга энди-энди кириб келаётган эди. Миртемир ака ҳам вақти-вақти билан сақич чайнаб турарди. Айни пайтда ҳам даҳани бетўхтов қимирлар, лабларини чўччайтириб гапирар, айрим сўзларни ямлаб талаффуз қилар, шу боисдан одатдагидан ҳам кам гапирар эди. Бунга эътибор берган Адҳам ака:

– Домла, сақич чайнашингизнинг бирон сабаби бордир-а? – деб сўради.

– Шундай, – деди Миртемир ака хижолат бўлиброқ, – жигилдон қайнайди. Шу савилни чайнасам сал босилгандек бўлади.

Адҳам ака эса:

– Э-э, жигилдон қайнашга ҳам шифо эканда-а?! – дея таажжуб билдирган бўлди.

– Хўш-хўш... Яна нимага шифо экан? – Миртемир ака одатдаги соддалигига бориб, астойдил қизиқиб қолди. – Эшитайлик.

– Келинингизни жағи ҳеч гапдан тинмасди. – Адҳам ака ҳар қачонгидек шошмасдан гапира бошлади. У киши ҳар қандай ичакузди латифани айтганда ҳам жиддий гапирар, гурунгдагилар қанчалик хоҳолашмасин, мийғи ўзгармас, навбатдаги латифани ўйлайди шекилли, кулгининг ниҳоясига етишини кутиб жимгина турарди. – Баҳорда, – дея гапини давом эттирди Адҳам ака. – Уч-тўртта чет эллик меҳмонлар келиб-кетишди-ю, хотиним камгап бўлиб қолди.

Миртемир ака:

– Э-ҳа, – дея Адҳам акага яқинроқ борди.

Биз ҳам ажабланиб, у кишининг оғзини пойладик. Адҳам ака бир нафас сукутдан сўнг:

– Мен ҳам ҳеч нарса тушунмай ҳайрон бўлиб юрдим, – дея ҳикоясини давом эттирди. – Бир куни Озодахоннинг ўзи: “Нимага ҳам ўша меҳмонларингиз менга жвачка беришди! Ордона қолгурса ўрганиб қолибман”, деб зорланди. “Ўрганиб қолган бўлсанг чайнайвер, – дедим. – Саломатликка зарари йўқдир?”

– “Шундайку-я, лекин оғзингизда сақич турса мириқиб гапира олмас экансиз”, – деди. Ўшандан бери қаерда сақич кўриб қолсам, харид қиладиган бўлдим. Ёстигининг тагига ҳам бир пачкасини ташлаб қўяман. Кечаси туриб “сайраб” қолмасин, дейман-да.

Роса қулишдик. Миртемир ака бир чеккага панага ўтиб, оғзидаги сақични ерга ташлаб, рўмолча билан лабларини артиб, ҳиринг-ҳиринг кулганича ёнимизга қайтди.

– Домла, – деди яна Адҳам ака, – сиз чайнайверинг. Сиз кўп гапирмайсиз-ку.

Миртемир ака илиқ жилмайиб:

– Вой, бой бўлгур Адҳамжон-эй! – деб қўлини Адҳам аканинг кифтига қўйди. – Сизнинг борлигингиз қандоқ яхши.

Шундан кейин Адҳам ака билан Азиз ака галма-гал латифа айтишга тушиб кетишди.

Миртемир ака сафарга отланса кўпинча Азиз ака у кишига ҳамроҳ бўларди, устознинг кўнглини овлаб, авайлаб олиб юрарди. Гурунглари чоғида ҳар қандай одам билан тил топишиб кетаверадиган, устози сингари мўмин табиатли, лекин ўта хушчақчақ, гапдон Азиз Абдуразоқ суҳбат жиловини ўз қўлига олар эди. У бир кўзини қисиб, лабларини чўччайтириб гапирар, гап орасида тез-тез “қих”, “қих” деб димоғини қириб қўяр, қизиқ-қизиқ латифалару ҳангомалар айтиб, суҳбатга жон киритар, атрофдагиларга кўшилиб ўзи ҳам ҳиринглаб кулар, ҳузур қилганидан кўзлари юмилиб кетар эди. Миртемир ака эса бошини хиёл кўтариб:

– Ҳа-ҳа, қизиқ, яхши, – деб оғзини очиб, бир текисда терилган садафдек оқ тишларини кўрсатиб, паст овозда қиқирлаб куларди.

Азиз ака қанча ҳазил, аския бўлмасин, бировларнинг дилига озор етказмас, шахсга тегадиган гаплардан, қалтис ҳазиллардан узоқ юрадиган улфат йигит. Миртемир ака хушчақчақ шогирдининг хислатларини тан олган ҳолда: “Азиз билан юрсам дам оламан, дилим яйрайди”, дер эди. Ана шундай, гап-гапга уланиб, анча туриб қолдик. Ниҳоят Адҳам ака:

– Домла, режаларингиз қандай, билайлик? – деб сўради.

Миртемир ака ҳар қачонгидек жилмайиб:

– Адҳамжон, мен билмадим, – дея атрофидаги шогирдларига бир-бир қараб олди. – Ёшлар нима деса, шу-да.

Хуллас, бамаслаҳат бир режа тузилиб, Адҳам ака иккимиз ҳозирча хайрлашадиган бўлдик. Шу пайт Миртемир ака мени қўлтиғимдан олиб гуруҳдан чеккага тортди. “Келин” сўзини ўзлари туғилиб ўсган Иқон қишлоғи шеvasида талаффуз этиб:

– Калин яхши юрибдиларми? – деб сўради (Икковимиз ҳам туркистонликмиз-да), сўнг тортиниброк: – Пулдан қалайсиз? – деб қолди.

– Бор. Қанча керак?

– Уйдан олиб чиққан пулим тамом бўлиб қолди. Уч юз сўм бериб тура оласизми? Тошкентга борганингизда қайтараман.

У пайтларда уч юз сўм катта пул эди. Миртемир аканинг одатини биламан. Ўзи билан бирга юрадиган ёшларни сийлашни яхши кўради: ёнларидан пул чиқариб, бозорга бориб келинг, дея ҳотамтойлик қиларди. Шу боис шунча пул нимага керак бўлиб қолди экан, деб ўйланиб ўтирмадим.

– Эртага олиб келсам бўладими? – дедим.

– Яхши бўларди...

Орадан қанча вақт ўтди ҳозир эслай олмайман, бир куни Тошкентга келиб, Ёзувчилар уюшмаси томон кетар эканман, йўлда Миртемир акага дуч келиб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгач, у киши хижолат чекиб:

– Ёнимда пул йўқ эди-я! – дея афеус билдирди.

– Миртемир ака, хижолат бўлманг. Тошкентга тез-тез келиб турирман, – дея тинчлантирган бўлдим.

Айтганимдек, чамаси бир ойлардан кейин яна Тошкентга келиб қолдим-у, яна Ёзувчилар уюшмаси олдида Миртемир акага дуч келдим. Домла мени кўриб астойдил хурсанд бўлиб:

– Сизни учратганим қандоқ яхши бўлди! – деб ёнидан пул чиқариб қўлимга тутқазди.

Миртемир ака гапининг устидан чиқадиган одам. Бунинг устига бировдан бир мирилик наф кўрса ўн ҳисса қилиб қайтарадиган одатлари бор эди.

Миртемир домлани эслаб ўз хотираларимдан баъзиларини қоғозга кўчирар эканман, у зотнинг руҳига ўз сўзлари билан: “Миртемир ака, сизнинг борингиз қандоқ яхши эди!” дея фикран мурожаат қиламан.

ТАБАРРУК ҚАЗИЛАР

Москвада Максим Горький номли Жаҳон адабиёти институти қошидаги икки йиллик курсда ўқиб юрардим. Ётоқ жойимиз етти қаватли бинода бўлиб, олийгоҳ талабалари пастки қаватларда, биз, ёзувчилар эса еттинчи қаватда яшардик. Бир куни пастдан юқорига кўтарилган ҳамкасбларимдан бири:

– Сизни пастда бир киши чақиряпти, – деб қолди.

– Ким экан, айтмадими?

– Йўқ.

Аксига олиб лифт ишламай қолган эди. Зиналардан чопиб пастга тушдим. Ташқарида эшик олдида бир қўлини чўнтагига солиб Миртемир ака турарди. Қучоқлашиб кўришдик. Омон-эсонлик сўрашиб бўлгач:

– Овқат тайёр. Кўк чой ҳам бор, – деб хонамга таклиф қилдим.

– Майли, – деди домла, – Лифтларингиз ишламаётган экан. Мени қийнамай қўя қолинг. Яхшиси, бирон машина тўхтатиб, мени меҳмонхонага жўнатиб қўйинг.

Лифтнинг ишламай қолганлигига гўё мен айбдордек, хижолат чекиб меҳмонни кузатиб қўйишга мажбур бўлдим. Такси пойлаб турар эканмиз Миртемир ака:

– Эртага вақтингиз қалай? – деб сўради.

– Икки кун бўшман, – дедим. – Эртага якшанба – дам олиш, индинга – ижодий кунимиз.

– Бўлмаса эртага соат ўнларда меҳмонхонага бора оласизми? “Россия”да турибман.

– Албатта, бораман.

Миртемир ака нечанчи хонада туришлигини айтди ва ёнимизга келиб тўхтаган таксига чиқар экан:

– Кутаган. Ўша ерда бафуржа гаплашамиз,— деб хайрлашди.

Эртаси кунни айтилган вақтда Миртемир ака хузурига кириб бордим. Бир чойнак чой устида узоқ вақт гаплашиб ўтирдик. “Советский писатель” нашриётида Миртемир аканинг рус тилидаги шеърий тўплами чоп этишга тайёрланаётган бўлиб, муаллифни шу масалада чақиртиришган экан. Домла ҳали таржима қилинмаган янги шеърларини ўзлари билан олиб келган, энди уларни рус тилига сўзма-сўз ўгириш лозим эди. Бу ишни мен ўз зиммамга олдим ва ўша ернинг ўзида ишга киришдим....

Тушлик қилиш вақти бўлиши ҳамон Миртемир ака мени ресторанга бошлади. “Талабасиз” деб яхшилаб меҳмон қилди. Тушликдан кейин яна бир неча соат таржима билан машғул бўлдим. Кейин яна бир неча шеърни олиб, ётоқхонамга отланар эканман, домла:

– Қазини пиширишга имкониятингиз борми? — деб сўраб қолди.

– Бор,— дедим.

Миртемир ака каттақон қоғоз ўрамини столга қўйиб:

– Иккита қазини олиб келган эдим, — деди. — Малол келмаса, биттасини пишириб олиб келинг, иккинчисини ўртоқларингиз билан баҳам кўрарсиз.

Бажонидил:

– Хўп,— дедим. Қазини емаганимга анча бўлган эди-да.

– Хуллас, қазиларнинг бирини кечаси яхшилаб пишириб, эрталаб Миртемир ака ёнига шошилдим. Яна таржима билан машғул бўлдим. Яна овқатлангани ресторанга тушадиган бўлдик. Миртемир ака:

– Бунинг мазасини кўрайлик-да, — деб қазининг муштдай қисмини қирқиб олиб, қоғозга ўраб қўлимга туттирди.

...Тамадди қилар эканмиз, ресторандаги кўқларга кўтариб мақталган таомлар чайнаганингиз сари мазаси чиқаверадиган бу қазининг олдида ўтаверсин экан...

Яна икки кундан кейин Миртемир ака Тошкентга кетадиган бўлиб қолди. Кузатгани шаҳар аэровокзалига бордим. Домла, барвақт келган экан, шекилли, жомадонини топшириб бўлган, нашриёт муҳаррири, эски кадрдони Анатолий Каникин билан гаплашиб турар эди. Қўлида газета ўрамини солинган тўрхалта. Бир пайт уни менга бериб:

– Қазини, — деди. — Ейишга фурсат бўлмади. Тошкентга қайтариб олиб кетаманми.

Мен Каникин томонга имо қилиб:

– Оғайнингизга берсангиз бўларди, — дедим. Миртемир ака одатдагидай ним жилмайиб:

– Булар қазини тушунишмайди, — деди.

Орадан кўп ўтмай оилам билан телефонда гаплашдим. Домла Тошкентга етиб келган куннинг эртасигаёқ бизнинг уйга сим қоқиб: “Келин, яхши ўтирибсизларми? Жиянларим соғ-саломат юришибдими? — деб ҳол-аҳвол сўрабди, сўнг: — Москвага бориб келдим. Муҳаммаджондан ташвиш тортманг, яхши юрибди”, деб хотинимнинг кўнглини кўтариб қўйибди. Бунақа беминнат савоб ишлар унча-мунча одамларнинг хаёлига келавермайди.

Ўша рус тилига сўзма-сўз таржима қилинган шеърлардан иккитасини таътил пайтида ўзим билан Тошкентга олиб келдим ва “Звезда Востока” журналининг назм бўлими мудири Виктор Нечаевга бердим.

– Яхши шеърлар экан, — деди у ўқиб чиқиб.— Муаллиф рози бўлса ўзим таржима қиламан.

– Розини бўлади,— дедим мен дадил.

Нечаев яхши шоир. Миртемир ака ҳам бир сафар у ҳақда илиқ фикр айтган эди. Хуллас, ҳар иккала шеър журналда Виктор Нечаев таржимасида босилиб чиқди. Миртемир ака хурсанд бўлиб:

– Ўзимнинг хаёлимга келмаган экан,— деб менга миннатдорчилик билдирди.

Миртемир домла шунақа тортинчоқ, ўта камтар шоир эди.

ЮКСАК БАҲО

Миртемир ака йигитлик чоғларида қанча-қанча қиз-жувонларнинг юрагига ўт ёққанини билмайман-у, лекин кексайган чоғида ҳам ҳусн бобида беками-кўст эди. Айниқса, узун, қуюқ қора киприklar орасидан одамга теран маъно билан боқадиган шаҳло кўзлари ҳавас қиладиган даражада жозибали эди. Энг муҳими, қалби тоза, виждони пок инсон эди. Сир эмас, баъзан хонаки суҳбатларда айрим ёзувчиларнинг хислатлари билан бир қаторда нуқсонлари ҳақида ҳам гап бўлиб қолади. Аммо Миртемир ака тўғрисида бирон ножўя гап бўлганини, домланинг адибми ёки оддий фуқароми – бирон кимсага озор етказганини ёхуд билиб-билмай дилини оғритганини ҳозирга қадар эшитган эмасман.

Ўзбекистон ёзувчилари V съездининг якунловчи мажлисига, тоби қочиб қолганлиги сабабли, Миртемир ака қатнаша олмайди. Бир жиҳатдан маъқул бўлган. Негаки, СССР ёзувчиларининг съездига делегатликка тавсия этилган номзодлар рўйхати ўқилганда, унда атоқли шоир Миртемирнинг номи йўқ эди. Ҳатто, ўзбек адабиётида кўзга кўринарли фалолият кўрсатмаган бир-икки ёзувчи рўйхатга киритилгани ҳолда, Миртемирдек халқ севган забардаст шоир... Кўпчилик таажжубда. Залда шивир-шивир гап кетади-ю, аммо ҳеч ким бу ҳақда фикр билдиришга журъат эта олмайди. Чунки, рўйхат “юқори”да тасдиқланиб келинганлиги аниқ эди. Шунда адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов ўрнидан туриб икки сўз сўради.

– Миртемирдек таниқли шоиримизнинг рўйхатда йўқлигига ҳайрон-миз, – деди Озод ака ҳайъат аъзоларига қараб..

Раислик қилувчи олимнинг гапини бўлиб:

– Нима, бу таклифми? – деб сўради.

– СССР ёзувчилар съездига делегатликка номзодлар танлашда, – деди яна Озод Шарафиддинов дангал, – қандай шартлар қўйилган? Шуни билмоқчи эдим.

Олим жойига ўтиради. Залда жимжитлик. Ҳайъат аъзолари эса ўзаро маслаҳатлаша бошлайди... Шоир Миртемирнинг СССР ёзувчилар съездига делегатликка номзодлар рўйхатига киритилганлиги эълон қилинганда гулдурос қарсақлар янграйди. Бу ҳам шоирнинг мухлислари, жумладан ижодкорлар, шунингдек, жамоатчилик томонидан Миртемир акага берилган юксак баҳо эди.

Ўзбекистонда кўзга кўринган таржимонлардан бири бўлмиш Ҳусан Рўзиматов билан Миртемир ака ота-боладек яқин эдилар. Ҳусан анжуман тугаши билан Миртемир аканинг уйига шошади. Домла уни:

– Ҳўш, съездда нима гаплар? – деб қарши олади. – Батафсил гапириб беринг.

– Миртемир ака, тафсилотларни қўйиб турунг, – деди Ҳусан Миртемир акани кучиб. – Ҳушхабар келтирдим сизга.

– Ҳўш-ҳўш, нима экан?

– Сизни СССР ёзувчилар съездига делегат этиб сайлашди. Табриклайман! – дейди Ҳусан, сўнг тафсилотларини ҳаяжонланиб гапириб беради.

Миртемир ака эса чуқур ўйга толиб, диққат билан тинглар экан, провардида:

– Озодхонга жавр бўлибди-да, – дея азият чекади.

Миртемир ака Озод Шарафиддиновни ҳалол ва ростгўй бир инсон сифатида яхши кўргани, катта адабиётшунос олим, деб астойдил ҳурмат қилганлиги учун ҳам баъзан ардоқлаб Озодхон дер эди.

Юқорида зикр этилган кичик бир лавҳа Миртемир аканинг қандай инсон эканини кўрсатиш билан бирга ўша пайтдаги мавжуд вазиятдан далолат берарди. Озод Шарафиддинов ҳар қандай асарни чуқур таҳлил

қилиб, адолатли фикр юритадиган, ўз фикрини дангал айта оладиган, ростгўй ҳалол олим. Бу эса айрим ижодкорларга, уларнинг юқори ташкилотлардаги ҳомийларига ёқмас эди, албатта. Шу боис ҳам барча имтиёзлардан бенасиб бўлиб келарди. Бу ўринда Озод ака билан кўп йиллар олдин бўлиб ўтган суҳбатимизни эсладим.

... Озод Шарафиддинов ўзбек поэзиясини яхши биладиган, уни атрофлича теран таҳлил қила оладиган хассос олим бўлиб, бу борада у кишига тенг келадиган адабиётшунос кам, деб билардим. Лекин аллақачон филология фанлари номзоди бўлгани ҳолда ҳануз докторлик диссертациясини ёқламаётганига ажабланиб юрардим. Суҳбатимиз чоғида шу тўғрида сўрадим. Озод ака, айтайми-йўқми, дегандек бир неча сония сукут сақлаб турди-ю, кейин, у кишига малол келадиган нохуш савол бердим шекилли, бир хўрсиниб олиб:

— Менинг докторлик мавзуим олтмишинчи-етмишинчи йиллардаги ўзбек совет поэзияси хусусида эди, — дея секин гап бошлади. — Катта иштиёқ билан ишга киришганман. Анчагина меҳнат ҳам қилиб қўйган эдим. Аммо ўша пайтларда бу мавзуда диссертация ёқлай олмаслигимга кейинчалик ақлим етиб қолди. Негаки, ўша йилларда ижод қилишган шоирлар орасида шундай ноқобиллари ҳам бор эдики, уларнинг қаламларига мансуб асарларни таҳлил этадиган бўлсам, уларни қаттиқ танқид қилишимга тўғри келарди. Бунга, имоним комилки, йўл қўйишмасди. Шунингдек, уларнинг ижодларини четлаб ўтиб ҳам бўлмасди...

Гапнинг қисқаси, Миртемир аканинг ташвишланганича бор. Озод Шарафиддинов ўша вақтларда “катталар” назаридан қолиб келаётган шоир Миртемир тўғрисида қайғургани учун ҳам бошига бирон ташвиш орттириши мумкин эди. Миртемир ака шу боисдан ўзининг делегат этиб сайланганидан хурсанд бўлиш ўрнига Озод Шарафиддиновнинг фидойилигидан ташвишга тушиб куйинган эди. Миртемир аканинг қатагон йилларида кўп машаққатларни бошидан кечириб, қанчалар заҳмат чекканлигини эндиликда кўпчилик билади. Аммо, домла билан кўп марта суҳбат қилган бўлсам-да, у кишининг ҳаётдан нолиганини ёхуд бирон кимсадан зорланганини эслай олмайман. Ҳа, Миртемир ака ўз дардини бировларга дастурхон қилиб ёзадиган кишилардан эмасди. Жуссаси кичик бўлса-да, тоғдек юраги бор эканми, ҳар қанча ғам-ғуссани ичига ютиб, бардош берадиган сабр-тоқатли, иродаси кучли одам эди.

Маломатлардан холи бўлганидан кейин ҳам ноҳақ чекилган заҳматлар ҳақида, жоҳил, тўнкадек ҳиссиз, бир пулга қиммат кимсаларнинг ўзини қанчалар таҳқирлаганлари тўғрисида лом-мим демай ичида сақлаб юриш учун, вой-вўй, озмунча куч керакми одамга! Отахон адибимизни орамиздан олиб кетган дард — ўша, юрагида зил-замбил юк бўлиб ётган ситамлар эканлигига имоним комил. Минг афсуски, Миртемирдек тоза қалбли шоир, ажойиб инсон жуда эрта (68 ёшида) ҳаётдан кўз юмди. Атоқли адиб ўзбек шеърятининг дурдонлари бўлган “Сурат” (лирик қисса), “Паттининг ҳасратлари”, “Тошбу”, “Алёр”, “Бу мен туғилган тупроқ”, “Онагинам” даражасидаги кўпгина ёзилмай қолган, шеърлару ажойиб дostonларни ўзи билан олиб кетди.

Муҳаммад ХАЙРУЛЛАЕВ

Озод Шарафиддинов сабоқлари

БИР ШОИР ҲАЁТИДА

Талабалик пайтимиз, биз — изланишдаги ёш шоирлар у кишининг олдиларига бориб, сўз айтишга ҳамиша ҳам журъат қилавермасдик. Озод ака билан гаплашиш шарафига муяссар бўлганларга ҳавасимиз келарди. Устоз назарига тушиш эса, ўзига хос бир бахт эди. Ана шу бахт менга насиб этди. Тошкент Давлат дорилфунунининг тўртинчи босқичида ўқиб юрган кезларимда талабалар шаҳарчасидаги ётоқхонада бўлиб ўтган бир мушоирага домла ҳам ташриф буюриб қолдилар. Курсдошлар орасида «шоир» номини олганим учун менга ҳам шеър ўқиш имконияти берилди.

Учрашувдан кейин домла мени суриштириб қолдилар ва ўзимга ёққан 20 та шеъримни машинкалатиб беришимни сўрадилар. Ўша куни хурсандлигим ичимга сизмай тонггача ухламай чиқдим. Энди шоир бўламан, деб ўйладим. Чунки бу пайтгача республика матбуотида бирорта шеърим чоп этилмаган эди.

Менга китоб тузишдан, газета ва журналларга шеър сайлашдан оғир ва машаққатли, шунинг баробарида, роҳатли машғулот йўқ. Бу пайтда кўз ўнгимда зукко шеърхон, талабчан ўқувчи туради. Масъулият ҳиссидан чумолидай кичрайиб кетаман. Лекин ўша 20 та шеърни машқларим орасидан танлаётганимда ҳаёлимда устоз Озод ака Шарафиддинов турганлар.

Озод ака, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, шеърларимни кўриб, баъзи жойларига эътирозларини билдирдилар. Маъқулларини ҳам кўрсатдилар. Лекин устоз менинг тўғримдаги гапларни бошқа бир шогирдига айтган эканлар, эшитиб бошим осмонга етди. Шу десангиз, ҳаёл билан бўлиб, ҳалиги 20 та шеърга қоғозлари титилиб кетмасин деган мақсадда, бўшаган «Прима» сигарети қутиси парчасини ҳам қистириб кўйган эканман. Озод ака шунга шама қилиб: «Бу Шукр зўр шоир бўларкан-у, дарвишлиги ҳам бор экан-да», деган эканлар.

Хуллас, курсдошларнинг аксарияти, университетни битиргандан кейин ўз шаҳар ва кентларига жўнаб кетишди. Фақат менга ўхшаб адабиёт оламида «толеимни синаб кўраман», деганларигина шаҳри азим — Тошкентда қолди. Таниш-билиш қилиб баъзилари тез орада ишга ҳам жойлашиб олишди. Мен бўлсам ҳали у, ҳали бу таҳририятга қатнайвериб, иш ахтариб, жоним ҳиқилдоғимга келди. Ниҳоят, «Шарқ юлдузи» журнали таҳририятида бир бўш ўрин борлигини айтишди. Бош муҳаррир Мирмуҳсин домла илиқ қарши олиб, менга бошдан-оёқ разм солди-да, «ҳозирча бўш ўрин йўқ, бўлса, чақиртирамиз», деди.

Яна хайрихоҳлар қўл келди, улар аҳволимни тушунишиб, «Озод ака билан қалайсиз?» дейишди. Бордим. Устоз менинг олдимда қўнғироқ қилдилар. Озод ака Мирмуҳсин домла билан гаплашяпти-ю, устознинг мен учун кафилликка ўтаётганлигини ўйлайман, ҳозир бу худбинлигимдан ҳижолат бўламан. Шу кундан бошлаб «Шарқ юлдузи» журналининг ходими бўлдим. Лекин орқаваротдан мени «Озод аканинг одами» дейдиганларнинг гаплари менга ҳам фахр, ҳам масъулият ҳиссини юклади.

Ким билади дейсиз, ўша пайтда шу марказий нашрга ишга кирмаганимда, «Шарқ юлдузи»нинг улкан дошқозонида қайнамаганимда мендан ким чиқарди?..

1976-80 йиллари Фафур Фулом номидаги нашриётда «Шоирнинг илк китоби» туркумида биз тенги авлоднинг қатор тўпламлари нашр этилди. Китоб

учун эса нашриёт томонидан учта таниқли шоир ёки адабиётшунос олимдан тавсиянома олиш талаб қилинарди. Иккита тавсияномани қўлга киритгач, учинчисига бошим қотиб турганди. Нашриёт йўлагига Озод ака кўриниб қолдилар. Сўраш ноқулай, ҳалиги «Оқ йўл» ҳақида, гарчанд «айбсиз айбдор» эканлигини билсам ҳам, хижолат бўлиб ёнига бора олмадим.

Ўзлари китобимнинг тақдири билан қизиқдилар. Кўнглимдаги гап лоп этиб оғзимга чиқди-қўйди. Озод ака бир муддат ҳам тараддудланмай:

– Омон шунақа деяптими? – дедилар.

Ўша пайтда нашриётнинг поэзия бўлимида Омон Матжон ишлардилар.

– Ҳа, Омон ака, – дедим қисиниб-қимтиниб, аини пайтда шундай ҳимочим борлигидан ўзимча мағрурланиб.

Шу маҳал, мени ҳайратга солиб, ён дафтарларига бир-икки жумла хат битдилар-да, «шир» этказиб йиртдилар ва менга тутқаза туриб:

– Манавини Омонга олиб кириб беринг, бўлди, китобингизни чиқаришадди, – дедилар-да, зинадан пастга туша бошладилар.

Мен ҳалиги бир кичик парча қоғозни ушлаганимча ҳайрон бўлиб қолдим. Тавсия, дейин десам, тавсияни бошқалар мащинкада бир ярим-икки саҳифа ёзишарди. Тавсия адоғида тавсия ёзувчининг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлган вақти, аъзолик гувоҳномасининг рақами ёзиларди. Хат дейин десам, Омон ака мендан тавсиянома сўраган. Ҳалигини ўқиб кўрдим, унда шундай сўзлар битикланганди:

«Омон, мен Шукуржоннинг шеърлари учун ҳар қаерда ва ҳамиша тик туриб жавоб бераман. Китоби нашр этилса яхши бўларди.

Озод Шарафиддинов, имзо, сана».

Ўша тавсиянома сабаб бўлиб илк китобим — «Оққушлар кўли» дунё юзини кўрди.

Йигирма етти-йигирма саккиз ёшларимда Жалолиддин Мангуберди билан елкама-елка туриб, мўғул босқинчиларига қарши, халқ озодлиги йўлида жанг қилган баҳодир Темур Малик тўғрисида илк тарихий дostonимни ёзиб, Озод аканинг назаридан ўтказиб олиш учун уйларига бордим. Устоз табрикладилар. Мен эса, жавобан камтарлик қиламан, деб қовун туширдим: «Билмайман, ёзишга-ёздим-у, ҳали чиқаришадими буни, йўқми. Илк шеърларимни нима қилишди, буни не қўйга солишаркин?» – деб чайналдим. Озод ака бу гапни мендан кутмаган экан, шекилли. Ногаҳонда жаҳл ва дўқ билан: «Унақада, йиғиштириб қўйиш керак. Қишлоққа кетиш керак. Бостириб чиқаришга кўзингиз етмас экан, шунча қоғозни қоралаб нима зарил эди, шунча умрингизни бекорга кетказишнинг нима кераги бор эди?» – деб қолса бўладими. Аъзои баданимдан тер чиқиб кетди... Кейин ҳаммасини тушундим: устоз мени жарроҳдай бежиз тилқаламаган экан. Ҳаёт кўрсатди. Энди ёзган-чизганларимнинг бир куни, албатта, босилиб чиқишига ишонадиган, ҳатто баъзи тахририятлардан, пайсалга солаверилса, шеърларимни қайтариб олиб кетадиган бўлиб қолдим.

Илк китобим чиққан, лекин ҳали унинг учун қалам ҳақи олмаган кезларим эди. Қайним уйланадиган бўлиб қолди. Олис шаҳарга бориш керак, совғасалом дегандай... Қўл калталиқ қилиб, Озод аканинг олдига бордим. Қарз сўрадим ва қалам ҳақидан тез орада қайтараман дедим.

Устоз ёрдамини аямади. Озод акани ишонтиришга уринаётгандай қилиб, «тез орада қайтаришимни»ни такроран айтаётгандим:

– Шукуржон, – деди гапимни чўрт кесиб. – Мен сизнинг самимиятингизга ишонаман. Пулни қайтариб беришингизга ҳам. Лекин билиб қўйинг, шоирликнинг ўзи билан бола-чақа боқиб, оила тебратиб бўлмайди. Менга нима зарил — киноларни таржима қилиш. Тўғри, улар ҳам керак, мана, халқ кўради, маънавий озуқа олади, лекин шунинг ўрнига, мўлжалдаги ишларимни қилсам бўлмайдами? Албатта, бўлади, лекин негрлик қилиш керак-да! Тўғри, бу оғир, баъзан бўйин ёр бермайди, одам ўзини таҳқирлангандай ҳам сезади. Лекин илож йўқ...

Ўшанда мен шоирликнинг яна бир қиррасини кашф этганман. Кейинчалик, Достоевскийнинг «Пул топиш учун ёзаётганда қўлларимни кесиб ташлагим келади», деган гапининг маъносини тушунганман.

Иккинчи китобим — «Соғинч дарвозаси» нашрга тайёрланаётган кезлари устознинг товлари қочиб, яна шифохонага тушиб қолдилар. Домланинг бу ҳолати тўғрисида таниқли адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов устозга бағишланган «Истеъдод ва эътиқод» номли китобида шундай ёзадилар: «80-йилларгача соғлигидан зинҳор шикоят қилмаган, ишлаб чарчамаган, парҳез нима эканини билмаган Озод ака 50 ёшдан сал ўтгач, бот-бот касал бўладиган бўлди».

«Шарқ юлдузи» журнали ижодий ходимлари домлани кўргани бордик. Улар хасталиklarини билдирмай бизни хушнуд қаршилади. Худди биз уни кўргани келгандай эмас, у бизни кўргани келгандай ҳар биримизнинг қилаётган ишларимизга, журналда эълон қилинаётган янги асарларга қизиқдилар. Касаллиги тўғрисидаги саволимизга «жузъий таъмирлаш» деб ҳазил аралаш жавоб бердилар. Менинг изланишларим, хусусан, кейинги тўпламим борасида ҳам алоҳида сўраб-суришгирдилар.

— Ҳа, энди ҳозир тобингиз йўқлигида, — деб чайналдим.

— Менга нима бўпти, мен дам олаяпман, холос, — дедилар устоз. — Уйда битта келинойингиз хабар оларди холимдан. Бу ерда-чи, қаранг, қанча шифокор, қанча шафқат ҳамширалари атрофимда парвона. Алоҳида хона бериб қўйишган, ёзиб-чизиб ўлтирибман.

Ўзи, умуман олганда, шоир-ёзувчиларнинг йилда бир-икки марта дам олиш уйларига боришга имкони йўқ. Улар шунақанги хастахоналарга ётиб бўлса ҳам, турмуш ва хизмат ташвишларидан нарида ёзиб-чизиб, кўнгилларини бўшатиб олишлари керак.

Устознинг бу сўзи менга далда бўлди. Ичимдагини тўкиб солдим:

— Шу иккинчи китобимга сўз боши керак эди. «Устозлар ёзиб беришса, яхши бўларди» дейишяпти. Биттасидан сўрагандим «Ўзингиз ёзиб келинг, имзо чекиб бераман», деди. Ёзмадим. Ноқулай қандайдир — ўз китобингга ўзинг сўз боши ёзиб юрсанг...

Озод ака кулдилар. Бошқалар ҳам кулишди.

— Китобингиз нашр учун тайёрми? Қайси нашриётда, — деб сўрадилар.

— Ҳа, тайёр. «Ёш гвардия»да.

— Бир нусхасини олиб келмадингизми?

— Йўғ-е, бу ерга...

— Эртага келтириб беринг!

Шундай қилиб зиммамга яна бир шарафли масъулият юкланди. Мана, ўша мен учун азиз бўлган сўз боши:

«Шукур Қурбонов менга студентлик йилларидан таниш. У Ўрта Осиё Давлат университетиде ўқиган эди. Унинг илк изланишларидаёқ менда яхши таассурот қолдирганди. Сўнги йиллар ҳам унинг учун изланиш ва ўсиш йиллари бўлди. Унинг биринчи шеърий тўплами — «Оққушлар кўли» китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди. Кейин Темур Малик ҳақидаги достон яратилди. Энди эса бу — тўплам... Мухими шундаки, Шукурнинг шеърларида изловчи фикр садолари мавжуд. У поэзияни тирақ тушунади ва бу илоҳа қаршида ҳаминша ҳалол ва самимий бўлишга интилади. Уйлайманки, бу бўлгувси ютуқларнинг асосий гаровидир.

Озод Шарафиддинов».

Устоз шахсияти, иймон-эътиқодига билдирилган муносабатлар шогирдларни бефарқ қолдирмайди.

Озод аканинг яхши баҳосига сазовор бўлишга интилган ёзувчиларни биламан. Ўшалардан бири: «Шу, устозингиз — Озод, мен билан жуда яхши муоамалада бўлади-ю, лекин ҳеч бир мақоласида мақтамайди», деб бу гапни устозга етказишимни жуда-жуда истаганини биламан.

Табиийки, бу гапни устозга етказмадим. Чунки қайси асар тўғрисида ёзиш-ёзмаслик ҳар кимнинг қалб амри. Қолаверса, ўртамиёна ёки хом асар обрў-эътиборли олимнинг мақоласи туфайли мумтоз бўлиб кетмайди. Лекин мен худди шу борада бир бор адашиб, Озод аканинг танбеҳини эшитганман.

Устоз хонадониде тез-тез бўлиб турадиган акамиз давралардан бирида, унинг «бир ўртамиёна шоир ижоди тўғрисида катта мақола ёзиб, мақтаб, ўша пайтдаги мукофотлардан бирини олиб бермоқчи эканлигини» гапириб қолди. Бу

миш-миш менга қаттиқ таъсир қилди. Домланинг уйларига навбатдаги таш-рифларимнинг бирида (ҳозиргача билмайман — қандай журъат қилдим, ҳали-ҳануз ўзимни кечиролмайман) шу тўғрида сўз очиб, ўша шоирнинг ижоди домланинг мақоласига «арзимаслигини» айтдим.

Домла ёзган билан қисқа ва лўнда қилиб:

— Мен ёзган-чизганларим учун шогирдларимга ҳисоб берадиган ҳолатга тушиб қолганим йўқ! — дедилар.

Озод аканинг кейинги гаплари қулоғимга кирмади. Гарчи ўртамиёна шоир ўша мукофотни олмаган бўлса-да, мен ўзимни оқлай олмадим ва бундай хато-ни бошқа такрорламадим.

Оллоҳ таборак ва таоло раҳм қилганидан бўлса керак, яқинларим оламдан ўтганларида аксар ҳолларда мени беҳабар қолдиради. Амирқул Пўлкан, Бегали Қосимов, Маъруф Жалил, Муҳаммад Ражаблар дам олиш кунлари оламдан ўтишган ва ўз вилоятларига олиб кетилиб, дафн этилган. Чори Аваз, Тоғай Мурод, Муҳаммад Юсуф, Азиз Абдураззоқовларнинг вафот этганига эса, кўпчилик қатори анча вақтгача ишонмай юрганман. Устозим Рауф Парфининг ҳаётдан кўз юганини эшитган бир ҳамкасбимдан хизмат сафарида Гулистон шаҳрида юганимда билиб, бўларим-бўлган. Ва дафн маросимларида қатнаша олмаганман. Шунинг учун бўлса керак, назаримда, улар худди ҳаётдек, вафот этмагандек туюлаверади. Тўғрироғи, худди уларни кимдир, кимлардир қасққадир олиб кетишган-у, бир кун, ногаҳонда мен ҳам ўша ерга бориб юз кўришади-гандаймиз. Балки бу бир таскин, юпанчдир. Балки хаёл. Балки қиёмат-қоим муқаррарлигига ишончдир.

Демоқчиманки, устоз Озод Шарафиддинов таъзиясида қатнашиш менга насиб қилмади. Худди ота-онам таъзиясида иштирок эта олмаганим, қабрларига бир ҳовуч тупроқ ташлай олмаганим каби. Мен бу мусибат ҳақида ойнаи жаҳон орқали она қишлоғим — Балиқчида меҳнат таттилида эканимда эшитдим. Лекин устозимнинг оламдан ўтганини ўйласам, бир манзара бот-бот эсимга тушаверади: 1999 йил 16 апрель куни Озод Шарафиддиновнинг 70 ёшга тўлиши муносабати билан Ҳамза номидаги академик (ҳозирги Ўзбекистон Миллий) театрида бўлиб ўтган тантанали адабий кечадан сўнг муҳташам бир ресторанда зиёфат уюштирилди. Унда домланинг барча кадрдонлари, шогирдлари, оила аъзолари, дўст-ёр, биродарлари қатнашди. Таниқли созанда ва хонандалар ижросида куй-қўшиқлар янгради. Зиёфат охирлади-ю, ҳеч кимнинг зални ташлаб кетгиси келмади.

Вақт алламаҳал бўлиб қолгани учун ниҳоят Озод аканинг ўзлари кетишга чоғландилар. Домла ўтирган аравача шогирдлар ўртасида талаш бўлиб кетди — гўё унга қўли теккан одам савобга қоладигандай, гўё уни ғилдираган одам энг содиқ шогирддай... Кимдир уни шу ҳолатда суратга туширишга, кимдир домладан интервью олишга шошилди. Шунда қайдан хаёлига келди, билмадим, даврани тўлдирган ҳофизлардан бири:

— Бугун Озод ака билан келинойимизнинг тўйлари бўляпти, — деб халқ қўшиқларидан бирини айта бошлади. Мусиқасиз, қарсақ жўрлигида янграётган қўшиққа бутун зал жўр бўла бошлади. Ва ҳалиги «тартибсизлик» ўз-ўзидан сўнди. Аравача шогирдлар қуршовида ресторан эшигидан силлиққина ғилдираб кўчага чиқди. Ташқарида устоз ва унинг оиласини чет эл русумли машиналар кутиб туришган экан, уларни ўтиргизиб, бир зумда олиб кетишди.

Бирданига нафақат ресторан, балки бутун кўча, йўқ, бутун шаҳар, бутун олам бўшаб қолгандай бўлди. Жимжит шаҳар кўчаларидан борарканман, энг азиз кишимдан айрилиб қолгандай ҳис қилдим ўзимни.

УСТОЗ НАЗАРИГА ТУШГАН САТРАП

Ёзган-чизганларим орасида мухлисларга ёқадиган шеърларим, ҳатто достонларим йўқ эмас. Андижонлик дўстларим эса тўртликларимни кўпроқ ёқтиришади шекилли, орқаваротдан номимни муболага билан «Тўртликлар қироли» деб ҳам тилга олишади. Лекин устоз Озод Шарафиддиновга маъқул бўлган шеърларим бир бошқача ардоқли.

Устоз улар тўғрисида алоҳида мақола ёзган эмаслар. Бу ҳақда домладан, базиларга ўхшаб, илтимос ҳам қилмаганман. Ўзимга эп кўрмаганман. Негаки, Озод аканинг эътиборлари шундоқ ҳам барқ уриб турган: Республика матбуотида илк бор чиқишимга ёзилган «Оқ йўл», илк китобимга тавсиянома, «Темур Малик» номли тарихий дostonининг муҳокамасига бағишланган «Илҳом» телевизион клубидаги давра суҳбатида қатнашиш, «Литературная газета» саҳифаларидаги «Дебют» рукнида шеърларимни Миртемир асарлари қаторида санаганлари, «Нафас» номли китобимга ички тақриз ёзиб, уни нашрга тавсия қилганлари.

50 ёшга киришим муносабати билан нашриётлардан бири, ниҳоят, менинг ҳам сайланманни чоп этишни режалаштирди. Китобим муҳаррири «унга бирор-та адабиётшунос олим сўз боши ёзиб берса, яхши бўларди», деган гапни айтди. Озод Шарафиддиновдан ёздириб олишни ният қилдим. Лекин ниятим амалга ошмади. Гап шундаки, бу пайтда устоз катта уйлариининг бир четига икки кишилиқ диван-каравот устига сандалга ўхшатиб хонтахта қўйиб ижод қилардилар. Стол чироғи, телефон, турли китоблар, қўлёзмалар тахлами — ҳаммаси шу хонтахтага жойлаштирилган бўлиб, нарироқда дераза томонда телевизор ёқилган эди.

Устоз «Ўзбекистон» радиоси учун менга интервью бераётган эдилар. Кутилмаганда кўзларини чирт юмиб, оғриқнинг зўридан ихраб юбордилар.

Нима дейишимни, домлага қандай ёрдам қилишимни билмай атрофга алангладим. Сал нарида келиноийим Шарофат опа тургандилар. Яқин келиб домланинг елкаларини ушлаб меҳр билан уқаладилар. Менга паст овозда изоҳ берган бўдилар:

— Индаманг, ҳозир ўтиб кетади. Тез-тез шунақа бўлиб турадилар.

Домла кўзларини очганларида, анчайин ҳолдан тойган, худди хасталиқ билан жанг қилгандек эдилар. Овоз ёзгичларимни аста-секин йиғиштира бошлаган эдим, домла руҳсат бермадилар. Суҳбатни келган жойидан давом эттирдилар. Устознинг кейинги ёзган асарлари қанчалиқ машаққатлар эвазига дунёга келаётганини ана шундан кейин тасаввур қилдим. Ва сўз боши ёздирини ниятидан қайтдим. Дарвоқе, буниинг устига, сайланмани нашр эттиришига ҳомий топилмади.

Ундан анча илгари домла билан эски хонадонлари атрофида кўчада учрашиб қолгандик. Ўшанда Озод ака мендан «Жаҳон адабиёти» журнали учун шеърларимни тайёрлашни сўрадилар. Устознинг бир пайтлар «Яловбардорлар» китобига ёзиб берган дастхатлари ёдимга тушди: «Шукуржон, жиндай шоирлигингиз, жиндай донолигингиз, жиндай гўзаллигингиз учун жиндай шукр қилинг», дейилганди унда. Шунини эслатдим.

— Унда — 1974 йилда ростдан ҳам «жиндай шоир» эдингиз. Ҳозир ўнга яқин китоб, тарихий ва замонавий дostonлар чиқарган катта шоирсиз, — дедилар ва кўшимча қилдилар: — Даражани унвону мукофотлар белгиламайди.

— Домла, мен бунини назарда тутганим йўқ.

— Майли-да! Улар ҳам керак ижодкор учун. Руҳлантиради. Лекин, бўлмаса, кўнгилни чўқтирмаслик керак. Қанчадан-қанча унвон, мукофот олганлар бор. Ёзганлари эса бир чақага қиммат. Бунини ўзингиз яхши биласиз. Сизнинг эса ҳеч кимникига ўхшамаган, ўзингизга хос, адабий жамоатчилик тан олган шеърингиз бор. Ундаги самимият, фалсафийлик, мавзулар ранг-баранглиги ҳис-ҳаяжон кўлами, назаримда, ҳамдўстлик мамлакатлари шоирлари ичида фақат Қайсин Қулиевда кўринади.

Кутилмаган бу мақтовдан бошим айланиб кетганди ўшанда.

— Раҳмат, домла, бу гапларингиз мен учун қарз, — дегандим қийналиб.

— Биз — танқидчилар ҳамма асарга ҳам баҳо бериб улгуролмаймиз. Кўпинча қайдаги мақолалар вақтимизни олади, шекилли-да!

Устозимнинг бу гаплари менга бир умрга дастуриламал бўлган...

Шукур ҚУРБОН

Владимир ОРЛОВ

Қарсак чалинса басми?

Бизнинг машинамиз йўлини... чангага ботиб ётган қурбақалар тўсди. Улар худди Владимир Орловнинг Подмоскovieнинг хилват бир бурчидаги дала-ҳовлисида эндигина ёзиб битирган романидан сакраб чиқишгандек эди. Бу кенг кўча ўртасида вақиллаётган қуруқлик ва сувда яшовчи жониворлар ғилдираклар тагига тушишса, ўзларидан нам доғдан бўлак ҳеч нарса қолмаслигини мутлақо англамасдилар. Бироқ улар бундоқ ғалати намойишкорона ҳимоясизлик ўзини тобора боши берк кўчага қисиб бораётган тамаддуннинг истило қудратини тўхтатиб қола олишини билгандек эдилар. Мумтоз адибнинг “ирреалистик реализм” (ғайриреалистик реализм) йўналишидаги янги асарининг дабдурустдан “Қурбақалар” деб аталишига нима дейсиз? Биз машина моторини ўчирдик. Ҳарқалай, Орлов “Қурбақалар” тўғрисида ҳали-вери лом-мим демасликни маъқул кўради. Мен унинг аксарият асарлари келажак кечинмалари билан қоришиқ ҳолда қоғозга тушади деган фикрни кўнглимдан ўтказганман. Масалан, «Мусиқачи Данилов». Ушбу романнинг “Новый мир”да эълон қилинганига нақ 30 йил бўлди. Уни қайта ўқиганимда, менга худди ундаги кўп воқеалар ҳозирги кунимизда бўлиб ўтаётгандек туюлди. Бир пайтлар Голливудда “Мусиқачи Данилов”ни суратга олишмоқчи бўлганларини эсладим. Аммо бу ният рўёбга чиқмади. Бунинг турли хил вазиятлар билан боғлиқ нозик сабабларини ахтармай қўя қолайлик. Бироқ бу асар яратилганига анчагина вақт ўтганидан кейин Борис Покровский номидаги Камер театри билан “Мусиқачи Данилов” операси учун шартномага имзо чекилганлиги шунга гувоҳлик берадики, роман яна Россия ҳаётининг чуқур қатламларига кириб бормоқда.

– Владимир Викторович, мени дамба-дам “Башоратлар рўёби” китобини яратиш фикри ўзига жалб этади. Масалан, носир ёки шоир ниманидир ёзди, у эса рўёбга чиқди. Лоақал “Қаттол замон” ни олайлик. “Мусиқачи Данилов” чиққанидан кейин мен унинг бонг сингари садосини кўп бор эшитдим. “Мусиқачи Данилов” дан кейин мамлакатимизда рўй бергани каби “Қаттол замон”даги воқеалар ҳам бугунги кунда содир бўлмоқда, сизнингча ҳам шундай эмасми?

– Умберто Эко, китоб – талқин қилиш, изоҳлаш учун муҳим омилдир, деган эди. Бохабар одамлар ҳисоб-китобига кўра, “Мусиқачи Данилов” ўша пайтдаги “Новый мир”нинг ададидан бўлак яна 10 миллионга яқин нусхада ксерокс қилинган экан. Айримлар бу нусхаларни сотишган ҳам. Донаси 70 сўмдан. Мен ўша пайтда турли аудиторияларда – “Динамо” заводида, академиклар шаҳарчасида, оркестрларда, театрларда учрашувлар қилдим ва шуни англадимки, романимни ўқиган ҳар бир ўқувчи уни ўзича талқин қила бошлаган. Ўзларининг мулоҳазаларига мувофиқ равишда. Масалан, муаллиф мутлақо назарда тутмаган ўринда улар ҳажв талқинини кўрганлар. Мутоийба, истеҳзо ўринларини эса ўқувчилар жиддий қабул қилганлар. Мен роман ёзиш жараёнида ўзимни шўхлик қилиш даражасида эркин қўйганман. Умуман олганда, қоладиган ва кейин ҳам қизиқиш уйғотадиган асар ўзида маълум даражада ана шундай “шўхлик” – эмин-эркинлик унсурларини мужассам қилмоғи керак. Мен Булгаковнинг битта нарасига чинакамига ҳавас қиламан – “Ит юрак”ка. Унда беҳадик шўхлик юксак даражада. Агар ёзаётганимда ўқувчи нима деркин, жамият нима деркин деб у ёқ-бу ёққа аланг-лайверсанг, аҳвол менинг “Аптекачи” романимдақа бўлиб қолади. Мен унда

ўзимни қаттиқ назоратга олгандим, “Муסיқачи Данилов”дан ёмон чиқиб қолмасин дея қўрққандим, чунки унга ўзимнинг маълум бир фикр-мулоҳазаларимни синдириш пайида бўлгандим. Шунинг асносида “Аптекачи” юксак диққат ва эътиборга сазовор бўлмади. Бу яна шу сабабданки, у “Новый мир”да 1988 йили босилмай ётган Пастернакнинг “Доктор Живаго”, Василий Гроссманнинг “Хаёт ва тақдир” романлари билан бир қаторда эълон қилинди. “Аптекачи” оз бўлмаса Варлам Шаламов билан бир сонда чиқиши ҳам мумкин эди. “Новый мир”нинг ўша пайтдаги тахририят аъзоси Олег Чухонцев менга: “Сен “Аптекачи”ни бугунги кун учун ёзмагансан. Уни маълум бир йиллардан кейин ўқишади ва сени ўшанда тушунишади”, деганди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. Ҳозирги кунда телевидениеда “Аптекачи” номи билан 8 серияли фильм суратга олишди. “Қаттол замон” ҳақида гапирадиган бўлсак, мен уни тўқиб ёзмадим. Ҳар жиҳатдан. Ольга Кучкина шу номда телекўрсатув олиб боради. Ундан бир куни “Бу “Муסיқачи Данилов”га дахлдорми” деб сўрашганганида, у романни умуман ўқимаганлигини айтибди. “Муסיқачи Данилов”да қаҳрамонга қора белгилар тутқизишади. Бунда, албатта, бошқа мазмун юз очади. Бироқ бу “Қаттол замон” унинг тақдиридадир, мамлакат тақдирида эмас. Гарчи кимдир худди шундоқ талқин қилса ҳам.

– Бугун эса талқин қилиш ҳам шарт эмас. Моҳиятан, биз ҳаммамиз “Қаттол замон”да яшаймиз.

– Бироқ бизлар ёмон одамлар эмасдик!

– Ким ёзганди: “Вақт сопол кўзага оқиб тушиб, унда маржумак гули асалидай қотиб қоларди” деб?

– Мен бўлсам керак.

– Айни чоғда ёзувчининг ўзи ихтиёрий ёки ғайриихтиёрий равишда “қотиб қолган асал”ни суюқ ҳолатга келтиради. Қайсидир маънода унинг ўзи келажак ҳақида қайғурувчи ва уни илк “алқовчи”га айланади. Сиз ўтган асрнинг 80-йилларидаёқ бу жараёни акс эттирган эдингиз. Мен бугунги кунда ҳозирги сиёсий давраларга – федерал министрлар бўлиб етишган кечаги комсомолларга назар ташлар эканман, ўзимча: “Мана шулар эмасмиди олқишловчи “қарсақвозлар?” – дейман.

– Мутлақо тўғри бу гапингиз. Чунки мен ҳузурларида чиқишлар қилишимга тўғри келган Олий комсомол мактаби болаларининг кўпчилигини билардим. Уларнинг барчаси шармсиз ва адабсизлар эди. Улар эртами-кечми мамлакатда нимадир содир бўлса ичдан сезишар ва «хомталаш» пайтида бир нималик бўлиб қолишга ҳар жиҳатдан шай турардилар. Айнан мен бунга тўқиб чиқарганим йўқ. Улар қаршимдаги одамлардир.

– Сиз “қарсақбозлар” иборасини жуда топиб айтдингиз. “Ойнаи жаҳон”нинг исталган тугмасини босинг, рўпарангизда яхши ўргатилган қарсақбозлар тўдасини кўрасиз. Улар учун кимга қарсақ чалишнинг фарқи йўқ – қарсақ чалишса, бас!

– Уларга қарсақ учун пул тўлашади, ахир! Сизнинг “Башоратлар рўёби” китобингизга, мана, яна бир мисол: “Муסיқачи...” қаҳрамонлари Шевелуч вулқонидан тош ўғирлашади, чунки уларга у ерда зумрад бўлиши керак дейишганди. Роман эълон қилинган, тўрт йилдан кейин менга “Комсомольская правда” газетасидан қирқим жўнатишди, унда Шевелуч вулқонидан қора зумрад тошлари топилгани ҳақида ёзилганди.

– Вожаб! Ушбу, кўз олдимизда қалинлашиб борадиган китобга сизни яна ушбу башоратингизни ҳам киритиб кўярдим: “Қарсақбозларнинг” аниқ тадқиқотларига кўра, ўн беш-ўн етти йиллардан кейин бизда ўқишни турфа хил йўналишда битирувчилар шу қадар кўпайишадики, оқибатда бизга ҳаётий зарур одамлар – санитарлар, соғувчилар, кўча супурувчилар етишмай қолади...” Ҳозир бу борада коримизга четдан келганлар яраб турибди. Бу ўринда ҳақли бир савол туғилади: “Ёзувчининг фикран шўхлик қилиб айтган сўзлари рўёбга чиқаётганлиги унинг кўнглига ғам-андуҳ ташламасмикан?”

– Аввало, мен ўз китобларимни бот-бот қайта ўқимаيمان. Бироқ сизнинг сўраётганингиз менда айнан содир бўлган. Бу қаҳрамоним прототиби тақдири романда тасвирланган воқеалар билан ўхшаш келишидан бошланди. Ҳатто бун-

дан кўрқиб ҳам кетдим, чунки бу фожеавий яқунланиши ҳам мумкин эди. Афсуски, кейин у, прототип ўзини айнан романдаги Данилов сингари тута бошлади. Мен билан тез-тез учрашиб, қандайдир ҳуқуқларини ҳам талаб қилди. Ва ана шу ҳолатда биз ажралишдик.

— **“Муסיқачи...”ни эълон қилдирганингиздан кейин сизни дафъатан фантастик ёзувчилар сафига тиркаб қўйишди. Кейин: “Владимир Орлов — фантастик ёзувчи” деб ёзишди ҳам. Буни ўзингиз эътироф этасизми?**

— Мен ўзимни фантаст адиблар сафига сира қўшмайман. Фантастиканинг ўзини ҳам адабиётдаги алоҳида жанр деб ҳисобламайман. Қачонлардир фантаст-ёзувчилар давра суҳбатида иштирок этиб, шу фикримни айтганимда мендан ранжишиб, кўп иддаолар ҳам қилишганди. Мен шунчаки ҳаётни эртақлар ва фольклор тамойилида қабул қиладиган анъанада яшайман. Табиийки, менинг қонимда Гоголь ҳам, Гофман ҳам бор. “Мистик реализм” ва “мафия реализми” — буларнинг бари ёпиштирилган ёрлиқлардир. Яна денг, менга Маркесни устоз ҳам қилиб қўйишди. Кейин мен, шаклланган муаллифга ҳеч бир бошқа кучли муаллиф таъсир кўрсата олмаслиги, фақат унда таассурот уйғотиши мумкинлиги ҳақида фикримни уқтириб, далиллашимга тўғри келди. Шу боисдан ҳам мен ўзим — ўзимлигимчаман.

— **Ўзингизни олтмишинчи йиллилар гуруҳига ҳам қўшмайсизми?**

— Мен умуман тушунмайман — олтмишинчи йиллилар нима дегани? Менинг ҳеч қандай гуруҳга боғланишим йўқ. Балки айнан шунинг учун ҳам бошимга кўп балолар ёғилган бўлса керак, зеро, менга айнан шу боғлиқлигим йўқлиги учун ҳам маломат қилишганди. Менинг “Пайшанбада ёмғирдан сўнг” романим чиққанидан кейин “Новый мир”да фельетон услубида ёзилган танқидий мақола босилди, бу мени жуда ранжитди. Танишларимдан бири мазкур мақола муаллифидан: “Уни намунча яниб-чандидинг?” — деб сўраганида, у: “Менга Орловга тегиниш мумкин — у ёлғиз, ўзи билан ўзи”, қабилида жавоб қилибди. Начора, менинг ҳеч қандай суйнадиганим, паноҳим йўқ эди. Буни қарангки, адабиётда айнан шу нарса зарурат экан...

— **Мен сизнинг хузурингизга Пермдан келаётганимда — поезд вагонидан ёнғин тутунларига чулганган жафокаш мамлакатимизни кузатарканман, 1993 йилда эълон қилинган “Шеврикук” асарингизда айтган сўзларингизни беихтиёр эсладим: “Эндиликда одамларнинг биологик ва турли руҳий майдонлари ўзгариб, бу инсонлар қалбида ёвузликни, омадсизликни, зулм ва бошбошдоқликни шакллантирмоқда. Улар ҳар бир хонадонда урчимокда. Шу боисдан ҳамма жойда порглашлар содир бўлиб, норозилик кайфиятлари, кибр-ҳаво, танглик-тажанглик туйғулари юзага чиқмоқда ва булар инсу жинсларни жунбушга келтирмоқда. Бу ҳолат бесарҳад самоларга қадар ёйилиши мумкин. Албатта содир бўлади бу”. Мазкур башорат бизнинг кунларимизда ёнғинлар, селлар, тўфонлар кўринишида намён бўлмоқда... Сизга баъзан шундай туюлмайдими — бизнинг анъанавий моддиончилик асосига қурилган илму фанларимиз Академияси ҳамда унинг билан бир қаторда ҳокимиятимиз назарий ҳамда амалий жиҳатдан инсониятга бор вужуди билан қаршилик кўрсатаётган табиат қонунлари олдида гунгу лол ҳолатга тушиб қолмаяптимикин? Ўзини боши берк кўчада ҳис этмаяптимикин?**

— Улар бу ҳолатга ўзларининг айби билан эмас, балки ХХ асрмас, XIX аср бошларида бошланган катта оқим туфайли тушдилар. Бу оқим техник тараққиёт тимсолида вужудга келган, ўзига табиат бойликларини ўзлаштирувчи капитализмдир. Бугунги кунимизнинг олдинги сафидаги одамлар кимлар саналади? Фойда олувчилар.

— **Инсоният билан эндиликда содир бўлаётган воқеалар, ўз феъл-атвориға кўра, тушуниш мушкул жараёндир. Сиз буни кўрмаслигингиз, шохиди бўлмаслигингиз мумкин эмас, чунки сиз буларни илгаритдан асарларингизда тасвирлаб келасиз. Навбатдаги ёнғин қуршовида қолган Фавкуллода вазиятлар министри Шойғунинг экранда яқиндан кўрсатилган юзига қараганимда, унинг гангиб қолганини пайқадим. Россия ёнмоқда эди. Мен оддий аёлнинг телекамерага айтган шундай сўзларини эшитдим: “Посёлкамиз худди тезюрар поезд сингари шитоб келган ёнғин оташида куйиб битди. Ёнғин ваҳимаси худди поезд овозига ўхшарди.”**

Эндиликда ғайри кучларни ҳам инобатга олмоқ керак, деган хулосага келмаётибмизми? Бизнинг нуқтаи назаримизга кўра – ғайри!

– Агар Мичуриннинг “табиатдан инъом-эҳсон кутиб ўтирмаймиз” деган машҳур иборасини ёдга оладиган бўлсак, бу борада муносиб шогирдлар эканимизни қайд этмоқ лозим. Биз ундан нафақат “инъом-эҳсон” кутамиз, балки биз уни куч орқали беорларча инсонга хизмат қилишга мажбурлаймиз. Ҳатто биз: “Ундан ҳамма нарсани тортиб олиш вазифамиздир!” дея Мичурин иборасидаги авж нуқтадан ҳам ўтиб кетдик. Индаллосини айтганда, аксарият техник кашфиётлар инсоннинг горда яшаганидан кўра янада яхшироқ яшашга бўлган интилиши туфайли амалга оширилган. Бироқ бу ҳаётий истак тобора орқага қайтиб бўлмайдиган жараёнга айланди ва охир-оқибат ушбу ҳол ҳалокатга дучор қилиб, инсонларни яна горга улоқтириши мумкин ва одам яна ҳаётини яхшилаш хоҳишида навбатдаги тадорикка тушади. Афтидан, инсоннинг табиати шу.

– Сизга – инсон табиати ва сайёрамиз табиати ёки табиатнинг табиати турли кутблардан иборат бўлмаса-да, турфа-турфа бўлиб туролмаганими?

– Аммо бу табиатнинг табиати эмас. Ўз-ўзидан табиат – Яратганнинг давомидир. Ва у, менинг назаримда, худбинликка сира мойил эмас. Худо инсонга ҳаёт берганлиги билан ўз инъомини ҳадя этган. Бироқ Худо синайди. “Аптекачи” да бир-бирини танимайдиган уч киши дўконга келиб, улар ўзларига бемисл имкониятлар тавсия қилаётган асрагувчи руҳ кўринганини айтишади. Бу имкониятларни қўлга каритган одамлар шунга кўра ҳаёт кечирешлари лозим бўларкан. Бироқ мазкур одамлар рисоладаги одамлар эдилар. Ва улар ушбу бемисл имкониятлардан воз кечадилар. Чунки улар шу қадар кўп тажриба-синовларга мустаҳиқ этилган эдиларки, бу синовлар уларни жондан тўйдириб юборган эди.

– Менинг назаримда, Владимир Орлов Пушкин изидан бориб халқ кайфиятини янги ибора билан бойитди. Пушкинда “халқ сукутда” дейилса, “Шеврик-кук” асарингиздаги Крейсер Грозний жиддий тарзда: “Халқ умидсизланмайди!” дейди. Уйлайманки, сиз бу жумлада шунчаки жўн фикрни ифодаламагансиз, шундаймасми?

– Ҳа, бу тасодифий жумла эмас. Халқимизнинг руҳий қуввати шундайки, ҳар қандай қийин шароитда ҳам одамларни у ёрқин кенгликларга олиб чиқа олади. Менинг “Камергорск торкўчаси” номли асаримда бу борада шундай мулоҳаза бор. Биздаги кайвони эртақчиларимиз фольклоримиз бош қахрамони ва рус қиёфасининг тимсоли – печь устида ўлтирган Емелья деб талқин қилдилар. Мен шундан келиб чиққан ҳолда, руслар Сибирни босиб олмаганлар, чунки у ерда урушадиган ҳеч ким йўқ эди, турғун аҳоли эса уларга қаршилик кўрсатмаган, деб ёзган эдим. Бироқ бу заминни Ермакнинг кичкина дружинаси билан забт этилганлиги ва бутун Сибирнинг Россияга қўшилганлиги, хусусан халқнинг ҳеч қачон тушқунликда, умидсизликда яшамаганлигини билдиради. Рус кишилари ўзининг руҳий қувватига суяниб, керак бўлса, дарахт пўстини еб, керак бўлса, қор уюмлари остида ухлаб, то... Сан-Францискогача борганлар. Сиртдан қараганда – аҳвол гоёта ачинарли, лекин шунга қарамасдан, халқ умидсизланмайди. У ўзига шунчалик қахрамонона, ҳайратомуз йўллар очадикки, бу ўзга юртлиларнинг тушига ҳам қирмаган! Хуллас, рус табиатини Пушкин сўзи билан ифодалайдиган бўлсак: “... дам сарҳадсиз кенгликлар, дам юракда чўнг ғусса”.

– Бундай “ғусса” босганда сиз қандай асарларни қайта ўқий бошлайсиз?

– Шёрьиятда Гаврил Романович Державинни қайта ўқиган маъқул. Бу ерда, далаҳовлимда, Салтиков-Шчедриннинг 1918 йилда чоп этилган 8 та жилди чиқиб қолди. Ҳамма асарлари жамланган. Гофман, Достоевский – мутлақо шарт. “Анна Каренина” ни қайта ўқиб чиқишга жуда ташнаман. Бошладим ҳам, лекин тугатолмаяпман. Сабаби, уни деярли ёд биларканман. Мен буни Лев Николаевичнинг энг яхши асари деб санайман. Ёзувчиларнинг янги авлоди ҳақида гапирсак, уларнинг сафида сўз заҳираси, маданияти ва бошқа жиҳатларга кўра, ўпирилиш бор. Қисман, ҳозир оғизга тушган бизнинг Алексей Ивановимизда ҳам. Мен унинг “Географ глобусни ичиб қўйди” номли романигини ўқиганман. Ивановга-ку чидаса бўлади, гарчи тилида қусур бўлса

ҳам, қандайдир маданият бор. Шу ўринда беихтиёр: бир жиҳатдан олиб қараганда, совет даври ёзувчилари росмана санъаткорлар экан-да, деган ўйга ҳам борасан! Нагибин, Казаков ва Трифонов. Уч Юрий. Бугунги кунда сўзга умуман аҳамият берилмай қўйди.

— **Бироқ ёзишда илдамлик, тираж тарқалиши ва...**

— ... “бемисл” мадад! У пайтларда ҳам бўларди бу. Масалан, мен яхши эслайман, айрим номдор совет прозаикларига ёзиб беришганларини. Бироқ катта шухратга эга бўлмаган, Николай Воронов каби сўз усталари ёзишда давом этганлар, ҳар қалай, сифатга жавоб берадиган даражада ҳозир ҳам ёзишда давом этмоқдалар. Бугунги маданий савияга келсак, бу — мактабда нимани ўқитилаётганига боғлиқ. Афсуслар бўлсинки, адабиёт институтида ўқиш бошлаган менинг гуруҳимдагилар Трифонов ёки Казаков ҳақида мутлақо эшитишмаган, ҳатто ҳеч нарса билишмайди. Ваҳоланки, яқиндагина одамлар унутилиб кетган асарларни тинмай ўқиётгандек бўлиб туюлувди. Менинг далаҳовлимда “Новый мир”нинг 80-йиллардаги сонлари тахланиб ётибди. Кўрингки, уларда кўз очиб-юмгунча вақт ўтмай Даниил Граниннинг “Рассом асари”, Валентин Катаевнинг “Вертер аллақачон ёзилган”, Чингиз Айтматовнинг “Бўронли бекат”, Владимир Крупиннинг “Оби ҳаёт”, Михаил Анчаровнинг “Шамшодли ўрмон” ва менинг “Муסיқачи Данилов”ларим кетма-кет босилган эди. Кейинчалик, бир қанча йиллар ўтгач билдимки, бизнинг ҳаммамиз “Брежнев рамкаси”га киритилган эканмиз. Яъни Леонид Ильичдан нафақат ёзувчи сиймосини, балки мурасасоз раҳнамони ҳам яратиш лозим бўлган. Ва бу асарлар мамлакатнинг энг илғор саналган журнали “Новый мир”да эълон қилинган. Мана, нима учун бошқа замонларда мутлақо йўли тўсилган асарларга изн берилганлигининг сабаби.

— **Беихтиёр ўйга толасан: “Бугунги кундаги адиблар асарлари ҳам сиз таъкидлаган асарлар сингари ном қозонишлари учун уларни қайси рамкага киритиш керак?”**

— Уларни ҳеч бир рамкага киритишнинг ҳожати йўқ — улар ўзларини аллақачон бозор рамкасига солиб бўлишган. Тоабадга.

*“Литературная газета” 2010 йил,
6–12 октябр, 39-сонидан олинди.*

*Юрий БЕЛИКОВ
суҳбатлашди.*

*Мирнўлат МИРЗО
таржимаси*

Эсонғали РАВШАНОВ

(Қозоғистон)

Чўлпон

Шарқ шоирлари “тахаллус”, қозоқларда “бурканчик, лақаб от”, руслар “псевдоним” дейдиган, турли халқларда турлича аталадиган адабий атама бор. Гап отда эмас, зотда, деганларидай, мазкур атаманинг келиб чиқиш сабаблари ва тарихи узоқ ҳамда баҳсталаб. Баҳсталаблиги боисидан ҳам у қизиқ. Шарқда шеър ёзиш нимани англади? Бу ўзни қадрлашни, ўзликни англашни билдиради. Назмда маҳорат чўққисини забт этиб, мухлислар қалбида ҳайрат ва завқ уйғотган шоиргина тахаллусга эришади. Маҳорат чўққиси қай йўл ва қай усуллар билан забт этилиши эса алоҳида мавзудир. Гапни мухатасар қилсак, у ҳаётда бир бор берилади. Шоир эришган тахаллус унинг бир умрлик ҳамроҳи, ҳамроҳигина эмас, ўзлигига айланади.

Сўз—муқаддас. Осмондан тушган тўртта муқаддас китобнинг бирида “Сўз дастлаб Худо эди”, дейилади. Сўз—Худо.

Ҳамалнинг от қулоғи кўринмас кўройдin тунларида сафарга чиққанмисиз? Ана шунда олис-олисларда, кўз етмас ерда, нафақат кўз, балки овоз етмас йироқда, қоп-қоронғу осмоннинг бир чеккасини беҳосдан тилган чақмоқ борлиқни бир лаҳза ёритиб ўтади. Бир лаҳзадан кейин олам яна қоронғуликка гарқ бўлади... Кейин тақдир йўллари сизни қанча манзилларга бошлаб боради, қанча қоронғу ва ёруғ кунларни кўрасиз, лекин Ҳамал ойининг ўша қоронғу кечасини бир лаҳзага ёритиб ўтган чақмоқ шуъласи хотирангизга муҳрланиб қолади.

Ўзбек шоири Чўлпонни ўқиганимда ўша чақмоқ шуъласини кўз олдимга келтираман. У нега ўзига “Чўлпон” деган тахаллус танлади экан, деб қайта-қайта ўзимга савол бераман. Ўзга тахаллус қўллаганида, балки уни қуршаб келаётган зулматдан омон қолармиди, деб ўйлаб қоламан. Эрта саҳар пайти кўкда пайдо бўладиган ёруғ юлдузни “Чўлпон” дейишади.. Афсуски, унинг умри қисқа. Бор-йўғи икки-уч соатгина осмонда шуъла сочиб, тезда сўнади. “Чўлпон юлдуз ҳали чиқмаган эди” деганимизда, тун пардаси қўтарилмаган эрта саҳарни таърифлаймиз. Чўлпон шоирнинг умри ҳам ўша тонг юлдузидай қисқа бўлди. У ўзининг дастлабки шеърларини “Қаландар”, “Андижонлик” каби тахаллуслар остида эълон қилиб юриб, ниҳоят, мана шу “Чўлпон”га тўхталганида неларни ўйлади экан?

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон! У 1897 йили Андижонда туғилди. Шоирнинг отаси Сулаймон Муҳаммад Юнус ўғли Андижоннинг кўзга кўринган савдогарларидан бири эди. Андижон ўзгача гўзал ва сеҳрли маъво. Унинг гўзаллиги ва сеҳри буюк Бобур Мирзонинг газалларида ўзгача бир меҳр ва соғинч билан қуйлангани бежиз эмас.

Тоғлар ортида ёнма-ён жойлашган уч ўлка — Наманган, Фарғона, Андижонни ўзбеклар “Водий” деб улуғлайдилар. Водийнинг туб аҳолиси ўзларини тоза ўзбеклармиз, дейишади. Аслида бугунги ўзбек адабий тили Фарғона билан Тошкент шевалари асосида шаклланиб, ривожланган. Ўзбекларда ҳар бир вилоят ўз шевасида гапиради. Шевалар ҳар хил бўлганидан баъзан бир-бирларининг гапларини қийналиб тушунишлари ҳам мумкин.

Чўлпон мана шундай ажойиб, шарафли заминда туғилди. Ўзбекларда оддий кишиларга касбига қараб лақаб бериш одати ҳам бор.

Шоир Чўлпоннинг отасини андижонликлар “Сулаймон баззоз” дейишган. Бу мато ёки газлама сотувчи дегани. Болалик чоғларидаёқ бўлажак шоирга отасининг газлама дўкони торлик қилди. Буни сезган Сулаймон баззоз “Газлама сотишни истамаса, унда мулла бўла қолсин” деган ниятда боласини мадрасага ўқишга беради. Кейинчалик Чўлпон: “Мадрасада ўқиб юрган кезларимда бир турк билан танишдим. У Куръонни бошдан-оёқ ёд биладиган гоят саводхон киши эди. Кейин билсам, Истамбулдаги пантуркистлар уюшмаси томонидан у Шарқий Туркистонга умумтурк гоёларини тарғиб қилиш учун юборилган экан. Газета-журналларни мутолаа қилишни ўшандан ўргандим. Мадрасадаги сабоқлар бир чеккада қолиб кетди. Бир йўла адабиётга юз бурдим”, – деб ёзади жадидчилик йўлига қандай кирганини ҳикоя қилар экан.

Шундай қилиб, Сулаймон отанинг орзуси ушалмади. Баззоз бўлади, деган фарзанди “Зўр шоир бўламан” деди. Отанинг режалари бирма-бир чиппака чиқа бошлади. Курбон ҳайитлари-ю, ифтор оқшомларида, лайлатулқадр тунлари, таробих намозларида Куръони Каримни бошдан охиригача, охиридан бошигача ўқиб, муҳтарам жамоатни ҳайратга соладиган уламо бўлар деган ўғли кўлига тасбеҳ ўрнига ҳасса тутди, бошига салла ўрнига бежирим шляпа кийди. Андижондаги рус-тузем мактабида ўқиб юриб, жаҳон халқлари адабиётининг мумтоз асарлари билан танишди ва замонавий ўзбек таржима мактабига асос солди... У Туркистонда биринчи бўлиб Шекспирнинг “Гамлет”ини, Пушкиннинг “Дубровский”си, Гоголнинг “Ревизор”ини ва Рабиндранат Тагорнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган шоир эди. Бизнинг Мағжон каби Чўлпон ҳам ўзбек шеърятига янги оҳанг, янги услуб билан кириб келган эди.

Жадидчилик ҳаракати бошқа туркий халқларга қараганда ўзбекларга гоят қийинчиликлар билан сингди. Бу табиий ҳол эди. Асрлар бўйи шаклланиб келган удумлардан халос бўлиш осон кечмайди. Ўтроқ халқ ҳар қандай янгиликни эҳтиёткорлик билан қабул қилади. Шунда ҳам қабул қилса...

Чўлпон ўз асарлари билан халқига яқин бўлишни истади. Ўз халқи учун тушунарли, ҳаммага бирдай маъқул бўладиган тилда шеърлар ёзгиси келди. Соф ўзбек шоири бўлишга, соф ўзбек тилида ёзишга жазм қилди. У ижод учун маънавий қувватни ташқаридан эмас, ичдан, ўзбек халқининг ўзидан излади. Лекин, ўз қобигига ўралиб қолмасдан, ўзга халқларнинг шеърятини ҳам кунт билан ўрганди. “Кеча ва кундуз” романининг қаҳрамони “Оренбургда, Қозонда, Уфада, Бокуда, Астраҳанда, айниқса, Москвада қандай ажойиб газеталар чоп этилади. Боғчасаройга беш сўм жўнатсанг, бир йилгача уйингга “Таржимон” келиб туради”, – дейди. Демак, у ёшлигиданоқ тинимсиз ўқиб-изланган, ўз устида ишлаган. Бу бир. Иккинчидан, у мумтоз шоирларнинг лирик қаҳрамонлари янги давр учун мос келмаётганини, миллий шеърга янги-ча замон руҳини сингдириш лозимлигини англаб етди. Ўша қизил гул билан май, Боғи Эрам билан ҳур қизлар, булбул билан фаришталардан ҳам бошқа ўхшатиш ва мавзулар борлигини, у мавзуларни ривожлантиришга ўзбек тилининг қудрати етишини исботлашга интилди. Ва буни исботлади ҳам. Уни бахтли шоир дейишимизнинг сабаби ҳам шунда.

“Замонавий ўзбек адабиётини икки буюк дарёга – Сир ва Амуга ўхшатиш мумкин. Бошқачароқ қилиб айтсак, Сир деганда – Чўлпонни, Аму деганда – Абдулла Қодирийни билмоқ керак” деган таърифга тўлиқ қўшилишимиз ҳам шундан.

Ҳар йили баҳор янгича келгани каби, ҳар бир шоир ҳам адабиётга янгилик бўлиб киради. Ўтган асрнинг боши адабиёт учун ижодий изланишлар ва ижодий кашфиётларга бой бўлди. Бу даврга келиб, миллатнинг илғор ижодкорларида туркий оламнинг миллий қадриятларига фарзандлик нигоҳи билан қараш шакллана борди. Шунинг учун ҳам шоир Чўлпон ўзининг “Адабиёт надур?” номли мақоласида “Адабиёт яшаса, миллат яшар: адабиёти гулламаган ва адабиётининг тараққийсига интилмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охир бир кун ҳиссиётдан, ўйидан, фикридан маҳрум бўлиб, секин-аста инқироз бўлур, буни инкор қилиб бўлмас” деса, озарбайжон Муҳаммад Ҳоди “Озолликсиз умр — тул” деб таъкидлайди. Татар шоири Абдулла Тўқай ўз тили

тўғрисида “Эй, тукқан тил, эй матур тил, отам, онамнинг тили, дунёда кўп нарса билдим сен тукқан тил орқали”, – деб хитоб қилган. Султонмуҳаммад онанинг “Зимистон қозоқ осмонига чиқиб кун бўлай”, – дейдиган кезлари эди ўша дамлар.

Чўлпон, том маънода, миллий туйғуларни акс эттирган шоир бўлиб етишди. Ижодидаги айнан ана шу миллий туйғу кейинчалик унинг бошига етди. Лекин бу шоир учун шарафли ўлим эди, деймиз. Миллат учун жон фидо қилганлар шаҳид бўлади, дейишади аждодлар. Ишонгимиз келади. Миллат учун шаҳид кетган улуг шоир Чўлпоннинг руҳи шод бўлиб, у дунёда жаннатда юрганига ишонгимиз келади. ..

XIX асрнинг ўрталарида руслар Ўрта Осиёни истило қилишга киришдилар. Аввал, 1868 йилда Бухоро амирлиги, 1873 йилда Хива хонлиги, кейин эса, 1876 йили Қўқон хонлиги босиб олинди, оқпошшога тобе этилди-да, бу ўлка “Туркистон генерал губернаторлиги” деб аталадиган бўлди. Эл мустамлакачилар зулми остида қолди. Буларнинг бари шоирнинг юрагидан ўтиб, қалбига озор берарди. У миллат озодлиги орзусида яшади. Чўлпонни янгича шоир дейишимизга сабаб ҳам мана шу. Шундай қилиб, “Туркистонимнинг остонасидан омад бўлиб эмас, офат бўлиб 1916 йил кириб келди” (Асқар Сулаймонов), деб таърифланган замон бошланди. 1917 йилдаги февраль инқилобини ўзбек ва қозоқ зиёлилари катта қувонч билан қарши олишган эди. Афсуски, уларнинг бу қувончи узоққа бормади. Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистон жадидлари Қўқонни “Россия Федерацияси таркибидаги мухтор республика” деб эълон қилдилар. 22 ноябрда бўлиб ўтган қурултойда Бош вазир ва ички ишлар вазирлиги лавозимига Муҳаммаджон Тинишбоев сайланди. Кейинчалик унинг ўрнига Сир бўйи қипчоқларидан бўлган Мустафо Чўқай тайинланди.

У Чўлпонни “Ўзбекнинг Мағжони” деб атади. Ўзга туркий тиллар каби ўзбек тилини мукамал билган бу арбоб шоир икки қардош асарларини яхши билгани учун уларга юксак баҳо берган эди.

Биз юқорида Султонмуҳаммадни бекорга тилга олмадик. У ўз вақтида “Алашўрда” мадҳиясини ёзган бўлса, Чўлпон Мустафо Чўқайнинг таклифи билан Қўқон мухтор республикасининг мадҳиясини ёзди. 1918 йилнинг февралида большевиклар Қўқон мухториятини тарқатиб юборгач, Чўлпон Оренбургга кетиб, қозоқ зиёлилари билан бирлашди. 1918 йилнинг 21-26 июлларида Оренбургга тўпланган Алаш зиёлилари Умумқозоқ қурултойини ўтказиб, унда Фарғона, Сирдарё вилоятларининг зиёлилари ҳам иштирок этишади. Ана шундай йиғинларда Чўлпоннинг қозоқ зиёлилари билан учрашиб, суҳбатдош, фикрдош бўлганига шубҳаланмасак ҳам бўлади. Ўша йиллари Оренбурда қозоқ зиёлиларининг йиғинлари мунтазам бўлиб турган эди. Бундай учрашув, мулоқотларда туркий қардош халқларнинг ижодкор зиёлилари фаол иштирок этишган. Айрим маълумотларга қараганда, Чўлпон қозоқ дўстларининг таклифи билан Оренбургга тузилган Бошқирд ҳукуматининг котиби лавозимида ҳам ишлаган.

1922 йилда Назир Тўракулов Тошкентга келиб, ўзбек тилида нашр этиладиган “Инқилоб” журнаliga бош муҳаррирликка тайинлангач, Чўлпоннинг қаердалиги билан қизиқади. Бу орада қизиллар Бухорони босиб олган эди. Большевикларининг қонли панжасидан зўрга қутулиб чиққан Чўлпон тузоқдан қочган тўрғай мисоли Назир Тўракуловнинг ҳузурда паноҳ топади. У “Инқилоб” журналида ишлаган даврида кўплаб янги асарларни яратишга муваффақ бўлди. Ўша алғов-далгов замонда туркларвар шоирлардан Чўлпонгина эмас, балки Фитрат, Элбек, Боту каби истеъдодли ўзбек ўғлонларининг асарларини Назир Тўракулов асл нусхада ўқиган, ўқибгина қолмай, уларни юксак баҳолаб, эълон қилдирган эди. Ана шу мураккаб даврда қозоқ ва ўзбек адиблари бир-бирлари билан ҳамкорликда ижод қилишганлиги, яқин адабий алоқада бўлишганини таъкидлаш лозим. Йигирманчи йилларда Халил Дўстмуҳаммедов, шоир Мағжон Жумабоев, Ахан Бойтурсунов, Қурманбек Жандарбеков каби қозоқ зиёлилари Тошкент педагогика институтида дарс бериб, “Чўлпон” номли журнал нашр этишган.

Ўзбек халқи мустақилликка эришгандан кейин Чўлпоннинг барча асарлари нашр этила бошлади. Бизнинг Мағжон сингари ўзи туғилган юртдаги юртдош-

лари билан кеч топишди. Ўзбек шеърлятида Чўлпон билан Усмон Носир ёққан чироқ қайтадан порлаб, уларнинг асарлари халқнинг маънавий мулкига айланди. Шоир бир шеърда:

Тилинган тилларга қон югургуси,
Бўшалган инларга жонлар киргуси,
Тиканли боғчалар чечак кўргуси,
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси
Жандалар жонимга теккан кунларда!..

деб ёзган эди. Шоирнинг “Кўнгил” шеъри ўз даврида ўзбек ёшларининг севиқли асарига айланган эди.

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам,
сен-да инсонсен,
Қишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам
хур туғилғонсен!..

Эл мустақилликка эришгач, Чўлпоннинг асарлари, лирик шеърлари халқига қайтиб келди. Юқорида биз парча келтирган “Кўнгил” шеъри қанча шоирларга илҳом бағишламади, дейсиз. Истеъдодли ўзбек шоири Рауф Парфи унга мухаммас ёзди. Шу ўринда мухаммас жанрига қисқача тўхталиб ўтсак. Шарқда аруз вазнида ғазал ёзган шоирларнинг мухаммас ёзмагани йўқ десак бўлади. Мухаммас одатда беш сатрдан иборат бўлиб, шунинг бошланғич уч сатри муаллифдан, қолган икки сатри эса мухаммас бағишланган шоирдан олинади. Айни вақтда қозоқ шеърлятига мухаммас сингмаган...

Юзлашдинг балоларга,
аламлар ичра кўзлашдинг,
Ўзинг куйдинг, ўзинг ёндинг
ўзгалар ҳаққи ўзлашдинг,
Бу қул бозорида изғиб
қумрилар каби бўзлашдинг,
Кўнгил, сен бунчалар нега
кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
нечун сен бунча сустлашдинг?

/Р.Парфи. “Чўлпонга мухаммас”дан/

Чўлпоннинг муҳаббат олами қадим шоирларникидай қўл етмас, олис оламдаги хаёлий дунё бўлмаган. Хур қизлар ўрнида у ўзбек қизининг ҳақиқий гўзаллигини куйлади. Абай бобо “Сўз айтдим Ҳазрат Али, аждаҳосиз, мунда йўқ олтин жиғали сариқ ола қиз” деганидай Чўлпоннинг шеърларида ҳам қадимги ошиқларнинг афсонавий севгиси эмас, балки замондошларнинг қалб туйғулари, уларнинг қувонч ва қайғулари тушунарли сўзлар билан куйланиши китобхонларни мафтун этади. “Сочилган сочингдай сочилса сиринг, Анор юзларингни кимга тутасан?” деб ёзади у суйган қизига қарата. Мана шу икки сатрнинг ўзиёқ шеърят оламига янги шоир келганини айтиб турарди. Ўша давр ёшлари Чўлпон кашф этган ҳам таниш, ҳам нотаниш мана шу янги шеърят оламининг шайдосига айланишди, унинг шеърларини кўчириб оладиган, бир-бирларидан эшитиб ёдлайдиган бўлишди. “Бу куй, чиндан ҳам аввалгиларга ўхшамас”ди. Севгисини неча аср муқаддам битилган ғазал ва маснавийлар орқали изҳор этиб, қадимги байтлар ва дostonларни ёдлаб улгайган ёшлар Чўлпоннинг оддий ўзбекона тилдаги гўзал ва таъсирли сатрларидан ҳайрат завқини туйишди ҳамда шеърлятга ўзгача ихлос қўйишди. “Анор юзларингни кимга тутасан?” шеъри ҳам ўша давр ёшларининг севги мадҳиясига айланди.

Ўзинг-ку

—“Уларда вафо йўқ!” дединг,

Нимага уларни тагин кутасан?

каби сатрлар қанча шоирларга илҳом бағишлаб, яна қанча шеърларнинг дунёга келишига туртки бўлмаган дейсиз. Чўлпоннинг ишқий лирикаси хаёлий малак соғинчи, ҳижронларини эмас, ҳаётий муҳаббатни ҳам мадҳ этгани билан китобхонлар қалбидан жой олди. Шоир бир газалида “Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар” деб бежиз айтмаган эди.

Шоирнинг ҳали ўрганилмаган яна қанча эркин шеърлари, мансуралари мавжуд. Эркин шеър ўша давр учун, том маънода, диққатга сазовор янгилик бўлган эди. Шоир йодининг яна бир ўзгачалиги шундаки, у қисқа шеър шаклини кашф этди.

Ҳар бир ижодкорни машҳур қилиб, қадрини орттирган ўзгача бир асари бўлади, десак, шоир Чўлпоннинг ана шундай юксак асарларидан бири “Гўзал”ни айтиш мумкин. Шеърят мухлислари орасида “Гўзал”ни ёд билмайдиган ўзбек кам бўлса керак. Бизнинг Мағжоннинг “Шилдир, шилдир, шилдир” сатри билан бошланган шеъри ўша давр учун қанчалик янгилик бўлса, “Гўзал” шеъри ҳам ўз даврида катта шов-шувга сабабчи бўлган эди. Бу асар ўзбек шеъриятида интим лириканинг қалдирғочи дейиш мумкин. Унғачайин, шоир Ўлжас Сулаймонов таъқидайд “Ёнар билан анорга шоир халқни қаратган, ундан пастини қуйлашни ёзқилади яратган” деган ақида мавжуд бўлган шарқ учун бу шеър ноёб янгилик бўлган эди.

Қоронғу кечда кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен.
Ул юлдуз уялиб, бошини букиб,
Айтадир: “Мен уни тушда кўрамен.
Тушимда кўрамен, шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!..”

Қардош тиллардан шеър таржима қилиш гоят мураккаб. Насрнинг йўли бошқа. Бир қараганда шеър мазмуни тушунарли, осонгина таржима бўладигандай туюлади. Қўлга қалам олиб, таржимани бошлаганда кўз ўнгингизда шеърнинг гўзаллиги сўниб, ранглар униқиб бораётганини кўриб, эсанкираб қоласиз. Бунинг ўз сабаблари бор. Ҳар бир халқнинг адабий тил меъёрлари турлича шароитда шаклланган. Шу боисдан бадиийлик даражаси ҳам турлича. Бу табиий ҳол. Масалан, ўтган асрнинг 60-йилларида қозоқ шеъриятида илгари кузатилмаган сифат ўзгаришлари рўй берди. Шеър техникаси юксалди, қофиялар мукаммаллашиб, бир неча бўғинга етди, бадиийлик даражасига қўйиладиган талаблар кучайди. Натижада шеърий таржима масъулияти ҳам ортди. Тўғриси айтганда, шоирларимиз бошқа халқ шоирларини таржима қилгандан кўра, уларнинг асарларидаги асосий фикрни олиб, қозоқча ифодалашни афзал кўрадиган бўлишди. Бу тўғри усулми? Бунга адабиётшунослар жавоб бергани маъқул. Нима бўлганда ҳам Чўлпон сингари улкан истеъдодларнинг шеърларини қозоқчага таржима қилиш зарур. Чинакам шеърят қуш сингари чегара билмайди. Айтиш жоизки, Чўлпон, Мағжон давридаги адабий алоқаларнинг жипслиги кейинги йилларда заифлаша бошлаганди. Адабий алоқаларни мустаҳкамлашда ўзбек қаламкашлари орасида Носир Фозиловнинг хизматлари беқиёс эканлигини алоҳида таъкидламоқ жоиз. Асли туркистонлик бўлган яна бир қондошимиз Раҳимжон Отаули бутун ҳаётини Ўзбекистонда қозоқ шеърятини тарғиб қилишга бағишлаб келмоқда. Шунингдек, Мирпўлат Мирзо, Баҳром Ғойиб каби шоирлар оғзаки адабиётимиздан тортиб, бугунги шоирларимизнинг асарларигача таржима қилиш билан машғул бўлишмоқда. Баъзан қозоқ шеърятини ҳақида қозоқ танқидчилари айтмаган фикрни ўзбек қаламкашлари айтишганида, ҳайратда қоласан, киши.

Бугунги Тошкентга йўли тушган қозоқ борки, Навоий шоҳ кўчасини Абай шоҳ кўчаси кесиб ўтишига эътибор беради. Икки халқнинг буюк мутафаккир шоирлари номидаги кўчаларнинг кесишиб ўтишида ҳам ўзига хос бир рамзий

маъно бордек. Асрлар оша ёнма-ён яшаб келаётган икки халқнинг ҳаёти, қизиқишлари, санъати ва адабиёти ҳам тутшиб, жипслашиб кетгандек гўё...

Чўлпоннинг ижоди эса икки халқ учун ҳам бирдек қадрлидир.

Шоир ҳақидаги ҳикоямизни кўнгилли яқунлаш мумкин эмас. 1937–38 йилларда мустабид шўро ҳокимияти Қозоғистонда авж олдирган зўровонлик ва хунрезликларни ўзбекларнинг ҳам бошига солди. Дастлаб миллий зиёлиларни бир-бирларига қарши гиж-гижлаш бошланди. Ўзаро арз-чақимлар кучайди. Аввал республика раҳбарлари Акмал Иқромов, Файзулла Хўжаевлар қамалди. Тез орада миллат зиёлиларини ҳам тутқунга олиш бошланди. Улар орасида Усмон Носир сингари ўн гулидан бир гули очилмаган тенгсиз истеъдод соҳиблари билан бирга ўзбек бадиий сўзининг даҳоси — Абдулла Қодирийгача бор эди. Шеърийат осмонида чўлпон юлдуз бўлиб чақнаган шоир Чўлпон тутқунга олинганида халқ инграб, чўкаётган чўпга ёпишган каби шўро судидан адолат кутган эди. Лекин суд ўрнига ўша йилларда миллионлаб бегуноҳ одамларни ўлимга ҳукм қилувчи мудҳиш “учлик” халқнинг суюкли шоирини ҳам “Халқ душмани” деган умумий айбнома билан отишга ҳукм қилди ва 1937 йилнинг зулматли кечасида Тошкент яқинидаги жарларнинг бирида ҳукм ижро этилди. Шундай қилиб, яна бир Чўлпон юлдуз бемаҳал сўнди. Шоирни тутқунга олишганида унинг шеърлари ва “Кеча ва кундуз” роман-диалогияси ҳам НКВДга олиб кетилган эди. Кейин романнинг биринчи қисм қўлёзмаси топилиб, қайта нашр этилди. Лекин асарнинг энг қўламли ва энг кўркем икинчи қисм қўлёзмаси топилмади. Афсуски, романнинг “Кеча”си бор-у, “Кундузи” йўқ! Қарияларнинг “Бир кам дунё” деганлари шумикан?!..

*Қозоқчадан
Меҳмонқул ИСЛОМҚУЛОВ
таржимаси*

Истиқлол ғояларининг бадий талқини

Хақиқий шеърятда миллат нафаси, халқ манфаати ва интилишлари, инсон рухияти тўлқинлари, хаёлот олами ўз инъикосини топади. Тўғрироғи, эзгулик ва истиқбол, эрк ва саодатга эришиш истаги одамзод дунёқарашидан ижодкор фитратига ўтади. Шу маънода, машҳур қорақалпоқ шоири И.Юсупов лирикаси — қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди, XIX аср мумтоз адабиёти намояндалари Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақларнинг, XX аср поэзиясидаги ижодий уфқларни янада кенгайтирган Аббос Добилов асарларининг, Ғарб ва Шарқ халқлари сўз маданиятидаги устувор илғор анъаналарининг қонуний меросхўри. Унда қорақалпоқ халқи ижтимоий-жўғрофий турмуш тарзи, иқтисодий-сиёсий тараққиёти, руҳий-маданий шароити акс этади. Ҳамиша долзарб ва мавзун муаммоларни қаламга олган шоир ижоди ғоявий-мавзуйий теранлиги, жанрий-услубий ранг-баранглиги ва бадий юксаклиги билан ажралиб турарди. Гарчанд, ижодкорнинг бадий изланишлари юзасидан бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, санъаткорнинг истиқлол даврида давом эттирилган ижодий анъаналари ва адабий маҳоратини ўрганиш мана энди бошланаётир.

Таъкидлаш жоизки, И.Юсупов лирикасида илғор адабий анъаналар мустақиллик даврига келиб юксак чўққиларга кўтарилди. Бинобарин, истиқлол палласида юзага келган демократия ва ошкоралик, миллат мафқурасини шакллантиришга мойиллик шоир ижодининг янги зарварақлари очилишига сабаб бўлди. Назмнинг фалсафий сарҳадларини янада кенгайтирган, такомиллаштирилган ҳамда унга ўзига хос тарзда сайқал бера олган муаллиф давр рухияти ва шахс тийнатини поэтик нутқда янада ёрқин намоён қилишга эришди. Халқ тили ва дилидаги ният-истакларни илғаш ҳамда ҳиссий идрокка узатиш ҳамisha адабий маҳорат билан боғлиқ. Хусусан, муаллиф сўнгги йилларда яратган лиро-эпик полотно — «Ватан тупроғи» достонини тақдим этди. Аслида, собиқ Иттифоқ мафқуравий яккаҳоқимлиги шароитида шаклий-жанрий-мазмуний чекловлар қатъий назорат остида эди. Истиқлол даврида эса жанрий-услубий шакл ижодий имкониятлари кенгайгандан кенгайди. Бинобарин, умуминсоний қадриятларни янги шаклдаги жанрий-услубий маъно товланишларида ифодалаш шоир ижодида бадий анъанага айланди.

Мустақиллик даврида шоир шеърятини кескинлик ва ўткирлик касб эта борди. Айтиш мумкинки, ижодкор бадий изланишларида қаҳрамон суврати ва сийратини бутун зиддиятию мураккаблиги билан реалистик бўёқларда тасвирлаш таомили айнан Истиқлол палласида қиёмига етди. Ҳаётини салмоқ ҳамда фалсафий теранлик унинг ўзига хос ифода йўналишини далолатлайди. Тўғри, аввал ҳам шоирнинг ижодий кредоси мазкур хислатлардан холи эмасди. Истиқлол Ибройим Юсуповнинг ижод мустақиллигини янги юксакликларга кўтарди. Шуниси эътиборлики, шоирнинг бадий изланишларида мадҳия ва баландпарвозликдан асар ҳам йўқ эди. Муаллиф халқчиллик анъанасига кўра бу давр изтироблари ва зиддиятларини адабий конфликт марказига чиқарди. Лирик қаҳрамон қалбида кечаётган галаёнлар, турфа талотўшлар зиддиятлар, ҳатто боқимандалик кайфияти, фуқароларда фаоллик етишмаслиги, бозор иқтисодиёти муаммолари санъаткор чизгисида тамомила ўзгача қиёфа касб этди. Бинобарин, шоир сўнгги шеърини тўпламларидан ўрин олган «Муножот», «Кўрсатган роҳатли кунинг ўшами?!», «Бозор йўлида», «Коррупция», «Мен кўрқмай-

ман», «Олис видо», «Тўк тоғидаги ўйлар», «Кандир билан хайрлашув», «Беклигингни бузма сен» манзумаларида ҳақиқатнинг турфа манзаралари мавжланади, ҳаққонийликнинг асл чизгилари аччиқ ҳамда ўткир, шафқатсиз ва аянчли лавҳаларга айланади. Шу боисдан, зикр этилган дастурий характердаги шеърларни ўз даврининг ижтимоий-руҳий қиёфасини очиб берадиган асарлар сифатида ҳам баҳолаш мумкин.

Шоир ўз поэтик муҳокамаларида алоҳида ургу берганидек, халқимиз миллий истиқлол ва демократия, маънавий дахлсизликка осонлик билан эришгани йўқ. Эрка ташналик бошқа қардош халқларда ҳам енгил кечмади. Муаллиф адабий маҳорати мавжуд вазият: мураккаб ва чигал жараёни мусаввирана ва ҳақиқат нуқтаи назаридан тўғри идрок этиши ва баҳолаши воситасида ойдинлашади. Зукко китобхон мустақиллик даври маънавияти ва маърифати, машаққатлари, ҳаёт зиддиятларини санъаткорнинг мукамал манзумаси — «Муножот» шеърида маънан-руҳан англай боради:

ТШирим, инсап бер Ё бенделериё,
Бул барыста нешик замана болар.
Дёрт жамалып кеўиллердиё шерине,
Дёир дағдарыстан аўара болар.

Дарҳақиқат, собиқ шўролар замонидаги мафкуравий яккахукмронлик сатрларда келтирилган Тангрига мурожаатларни матбуотда ошкора ёритишга имкон бермасди. Ҳатто, «банда» сўзи маъносига кескин тақиқ қўйилган пайтлар бўлган. Шоир бу ўринда «бўхрон» иборасини бежизга қўлламаган. Ҳақиқатан ҳам, истиқлол даврининг илк босқичида «ўткинчи», «муваққат» қийинчиликлар устувор хусусият касб этганлиги барчага аён. Мазкур ҳолат шу давр матбуотида, радио ва телевидениеда, умуман, оммавий ахборот воситаларида имкон даражасида атрофлича ёритилди. Шу боис алғов-далғовларга тўла вазиятнинг ижод саҳнига чиқиши ҳам табиий ҳодиса эди, албатта! Қўйидаги мисралар давр ижтимоий-психологик, маданий-маърифий иқлимини янада ойдинлаштиришга хизмат қилишига шак-шубҳа йўқ:

Ақыллар тубалап, болып ар-сары,
Ким не айтса, аўып журттыё аёсары,
Малын пуллап бийинсапылық базары,
Хёқимниё кеўлинде бир нама болар.

Кимлер ҳйле мене шалқып жатажақ,
Пулға ёсе жоқ ийманын сатажақ,
Мириўбет таёлары қашан атажақ?
Журттыё бир ёрманы сол гана болар.

Маънавий мустақиллик барқарорлашуви ниҳоятда мураккаб жараён. Негаки, бозор иқтисодиёти кескинлиги моддий-маънавий мувозанатни издан чиқариши аён эди. Тўғрироғи, янги иқтисодий тизим ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятларга дахлдорлик касб этди. Ўғтиборли жиҳати шундаки, муаллиф текинтомоқ, боқиманда кишилар дунёқарашини таҳлилий йўсинда маҳорат билан очиб беради. Дарҳақиқат, маънавий-ахлоқий иллатлар барча даврлар учун хос қусур саналади. Лоқайдлик ҳатто душманликдан ҳам хавфли. Шу ҳолатни объектив тасвирлашга интилган шоир ахлоқ ва руҳият тарбияси иқтисодий юксалиш қафолати эканлигига манتيқий ургу беради. Жўшқин мисраларда кундалик маиший муаммолар умуминсоний моҳиятга бориб туташади:

Тёкаббырлық иллетине шатылып,
Кишлилер ёзиге дизе батырып,
Арзан сёвлер қымбатына сатылып,
Бийдай нанныё изи зағара болар.

Турғунлик йилларида бизнинг асосий озуқамиз — бугдой уни тақчиллиги кузатилган. Шу боис аксар қишлоқ аҳли жўхори унидан зогора нонини ейишган. Мазкур аччиқ ҳақиқатни муаллиф «Мен қўрқмайман» шеърида автологик усулда сувратлашга муваффақ бўлган. «Такабурлик иллатига чалинган» маъмурият саъй-ҳаракатлари «кучлилар ожизга ҳукм ўтказиш», «арзон сўзларни қимматга сотиш» учун кенг имкониятлар яратади. Оддий ноҳақликдан ибтидо-ланадиган ҳукмрон сиёсат алалоқибатда қудратли ҳамда муваққат «қўрқув салтанати» (Ч.Айтматов)га айланаёзди:

Қолымда бар қўшилиерден айырмам:
Мал айдамай, сўз айдаган шайырман.
Мен депутат болмасам да халықты□
Жырын жырлап, хызметине тайынман.

Рўйирост эътироф замирида жамият муаммолари ойдинлашади. Муаллиф шу даврда депутатлар сайловидаги қўзбўямачиликлари, маҳкама, идора ва эл-юрт раҳбарини тайинлашда содир этилган адолатсизликлар кузатилганлигини эътироф этади. Реалистик теран сатрларда шоирнинг танқидий қарашлари муайян салмоқ касб этади. «Халқ манфаатларини куйлаб, хизматига камарбаста» санъаткор туйгулари жўшқин ва нурафшон, ҳиссиёти мавждор, сўзи залворли ва теран. Унда амал аслида ишонч ва масъулият юқини юклашини англаб етган кўнгил изтироблари жилваланади. Аслида лавозим инсонга умумманфаатларини ҳимоя этиш учун берилади. Қуруқ ваъдабозлик, дабдабабозликни инкор этган лирик қаҳрамон ўз моҳиятига содиқ қолиш ҳамда халққа хизмат қилишдек буюк маслагидан асло воз кечмайди...

И.Юсупов 1994 йили яратган бу шеърий битикда давр эпкинларидан сизиб чиқётган нуқсонлар очиб ташланди. Собиқ Иттифоқ даврида кундалик ҳаётимизда йиғилиб қолган иллатлар юзага қалқиб чиқди. Уларни имкон қадар тезроқ бартараф этиш — фаровон турмуш тарзини барқарорлаштириш гарови эди. Шунинг илганган шоир миллатни огоҳликка чақиради. Зеро, замон машаққатларини руҳий фаоллик билан ҳаққоний ифодалаш — ижодкор учун эзгу аъмол саналади.

Публицистик талқин реал ҳаёт манзараларини гавдалантиради. Собиқ Иттифоқ парчаланиши арафасида улкан мамлакатнинг халқлари сиёсий раҳнамо М.С.Горбачёвга катта умидлар боғлашган эди. Бироқ бу ишончлар саробга айланди. Шоир мазкур ҳолатни аччиқ ҳақиқат нуқтаи назаридан баҳолайди. Натижада «Кўрсатган роҳатли кунинг ўшами?...» деган реалистик теран, холис, таъсирчан сатр пайдо бўлди. Шеър гоёси мисралар фалсафаси кучайиши билан муайян салмоқ касб этади.

Ибройим Юсуповнинг миллий истиқлолнинг дастлабки палласида яратилган, юксак ватанпарварлик руҳини намойиш қилган яна бир шеърий асари — «Беклигини бузма сен» да қорақалпоқ халқининг ўзига хос миллий-руҳий таровати, оққўнгиллиги ва бағрикенглиги, соддалиги ва тўпорилиги, мардлиги ва тантилиги, зукколиги ва донолиги акс этади. Юксак бадиий маҳорат билан тасвирланган сатрларда муаллифнинг эл-юртга муҳаббати, самимий лутфи, эзгу аъмоли, унга бўлган покиза истаклари ўз инъикосини топади:

Бар билгени□ аўзы□да,
Саўдырақ қарақалпағым.
Жан сўзлеси кўвинде,
Жаўдырақ қарақалпағым.

Агар бундай сатрлар халқнинг ўзига хос миллий анъаналари, урф-одатларини ўзига хос бўёқларда тавсифласа, шеър адоғида лирик қаҳрамоннинг давр руҳиятига монанд ўй-хаёллари китобхон тафаккурини жиддий янгилайди. Реалистик тасвир тамойилларига содиқ санъаткор талқинида давр, табиат ва шахс муносабатлариаро мураккабликлар ёрқин чизгиларда берилади:

Аўмастырма ябықды,
Айгырға, қарақалпағым.
Адамсақ-ғой сабырлы,
Қайгырма, қарақалпағым!

Дарҳақиқат, шоирнинг миллатга мурожаати унинг порлоқ келажакка бўлган ишончни далолатлайди. Айнан халқ манфаатлари ва интилишларини туг сифатида кўтарган муаллиф унинг ҳаётини икки-чикирларига ҳам ўзини масъул деб билади, халқининг алам, изтиробу дардларини ўзиники санайди.

Санъаткор эътироф этганидек: «Ютар ҳавомиз ҳам сиёсатлашган, Тирикчилик мавжуд эмас уни ютмасдан!». Бироқ шоир ҳеч қачон ҳақиқатдан, поэтик маҳорат йўлидаги тинимсиз изланишлардан воз кечмайди. Шу нуқтаи назардан унинг теран сезимлари ифодаланган «Воизликнинг семинарини ўтказдик, Қайта қуриш эмас, бўлди маҳмадоналик», «Шайтон ҳозир компьютерда ўтириб, одамлардан шумлик ўрганаётир...» сатрларини ҳақиқатнинг фалсафий мушоҳадага эврилган шамойили сифатида баҳолаша бўлади..

Юқоридаги мушоҳадаларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, Ибройим Юсуповнинг 1980 йиллар адоғи – 90-йиллар аввалида тартиб берилган манзумаларида реал турмуш ҳақиқатлари бадиий ифода имкониятлари билан тигиз алоқада бўлиб, уларда миллий маънавият ифодаси ҳамда истиқлол ғоялари қабариб кўринади. Шоир ҳаёт тафсилотларини тугаш фалсафий нуқтаи назардан баҳолайди, одамзод табиатида мавжуд ижобий фазилатларни улуғлайди, салбий иллатларни кескин қоралайди. Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш шоирлар тараққий топтирган миллий-халқчил фалсафани янги босқичга кўтарди. Шу боис ҳам шоирнинг лирик қаҳрамони ростгўйлиги, қайсарлиги, шижоати, қатъийлиги, қурашга чанқоқлиги билан ўқувчи қалбини осонгина забт этди. Умуминсоний қадриятлар қатидан сизиб чиққан миллий-маънавий қадриятлар қуюқлиги санъаткорнинг бадиий талқинида янги даражасига кўтарилди. Фалсафий тиниқлик, мушоҳада аниқлиги ва мантиқий изчиллик Ибройим Юсуповнинг истиқлол даври лирикасида ижодий миқёсларни белгиловчи етакчи хусусиятга айланди.

*Қўноқбой ТУРДИБОЕВ,
филология фанлари номзоди*

XX аср ҳикоялари

«XX аср жаҳон ҳикоялари» Тузувчи У.Бўтаев,
 Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,
 2009 йил

Бадиий адабиёт ҳар доим инсон аталмиш сирли ҳилқатнинг ботини ва зоҳирига тегишли бўлган ҳақиқатларни топишга интилади. Бу борада жаҳон адабиётида оламшумул бадиий кашфиётлар яратилгани маълум. Шундай интилишларнинг чўққига чиққан даври, шубҳасиз, XX асрдир. Бу янги давр юзага келтирган тасаввур ва дунёқарашдаги янгиланишлар моҳиятини англаш, ҳаётни турли ракурсларда кузатиш, инсон руҳиятида кечаётган жараёнларни умумлаштириш, унинг онг ости ва онг усти жараёнларини психоаналитик ечимини топиш, бадиият мантиғига солиш ижодкорлар олдига улкан вазифаларни қўйди. Шунга монанд ҳолда фаннинг методологияси, баҳолаш тамойиллари ҳам ўзгарди. Турли концепциялар, адабий-илмий оқимлар, назариялар, ахлоқий-эстетик тамойиллар фаннинг кенг ва чуқур илдиз отишига замин яратди.

Яқинда нашр этилган “XX аср жаҳон адабиёти” рукни остида “Ҳикоялар” номли тўпламда (тузувчи – Улуғбек Бўтаев) ўтган аср тафаккури ва бадиий қиёфасини ўзида акс эттирган жаҳон ёзувчиларининг нодир ҳикоялари ўрин олган. Мазкур асарларнинг мундарижаси, шакл ва мазмуни, ғоя ва табиатига эътибор берсангиз, улар маълум бир миллий замин, муайян бир халқнинг азалий қадриятлари ва ахлоқий-эстетик анъаналари бағридан униб чиқиб, умумбашарият тафаккури хазинасини бойитганининг гувоҳи бўласиз. Айниқса, Михаил Шолохов “Хол”,

Ясунари Кавабата “Анор”, Нодар Думбадзе “Хелладос”, Умар Сайфиддин “Элчи”, Ж.Жойснинг “Эвелин” ҳикояларидаги қаҳрамонларнинг характери, турмуш тарзи, психологияси, урф-одатларга садоқати негизда инсонни улуғлашдек муқаддас ва юксак ғоявий ният яққол кўриниб туради.

“Ҳикоя жанри барча адабий жанрларнинг синкретик шакли сифатида лирика, драма ҳамда эпосга хос элементларни синтез қилиш билан бирга, юзаки қараганда ноадабий, аммо моҳият эътибори билан умуминсоний, демакки, адабий, фалсафий, илоҳий элементларга бой эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир”, – дейди тўпламга сўзбоши ёзган адабиётшунос У.Жўрақулов.

Дарҳақиқат, ушбу тўпламдаги ҳикояларни ўқир экансиз, турли адабий жанрларнинг қоришиқ шакли юзага келганига гувоҳ бўласиз. Рюьноске Акутагаванинг “Ўргимчак ипи” Лу Циннинг “Телба хаёллар”, Уильям Фолкнернинг “Қора мусиқа” ҳикояларида турли диний тушунча ва тамойиллар, ирреалистик-тахайюлий қарашлар, реал ва виртуал олам воқеалари қоришиқ акс эттирилган лавҳаларни ўқийсиз.

Тўпламдаги кучли ўқилдизга эга бўлган, аёл қалбининг иродаси, садоқати юксак бадиий талқин қилинган ҳикоялардан бири Стефан Цвайгнинг “Нотаниш аёл мактуби” номли ҳикоясидир.

Ушбу ҳикояда ҳаётнинг шафқатсизлиги, аёлнинг буюк жасорати кучли маҳорат билан акс эттирилган. Асар қаҳрамони бўлган ёшгина

қизалоқ бир журналистни яхши кўриб қолади. Маъшуқа бутун умри давомида мана шу ишқни кўксида асраб-авайлаб, сабри, матонати, бор кучини севгилисининг осойишта ҳаёти учун қурбон қилади. Аёл покиза муҳаббатни дунёдаги барча эзгу идеаллардан муқаддасроқ неъмат сифатида эъозлаб, бутун ҳаётини изтироб, ғам-ғусса, хижрон азобида умр ўтказса-да, бу буюк севгига хиёнат қилмайди. Асар ғояси, сюжет кўлами ва қалб драмаси, воқеанинг мантиғи, ички конфликтлар, чуқур психологизми билан роман жанрига хос бўлган бадиий хусусиятларни бир қадар ўзида жамлаган.

Эрнест Хемингуэйнинг “Френсис Макомбернинг омонат бахти” ҳикояси ҳам ҳаётни кенг қамровда тасвирлаш, инсон қалбидаги ғалаёнлар, эврилишу шиддатлар, қалбдаги драматик манзараларнинг куйма тасвири, теран таҳлили билан анча-мунча қиссалардан юксакроқда туради.

Жуброн Халилнинг “Бўронда қолган қуш” қаҳрамони Юсуф ал-Фахрий ўзи яшаб турган жамиятдаги ижтимоий муҳитнинг норасолигидан бешиб, шаҳар четидаги ғордан макон топади. Қаҳрамон бу ерда ўзини қалбан ва руҳан поклаш, руҳиятидаги хиёнат куртакларини маҳв этиш мақсадида кишилик оламини тарк этади. Бу образ ислом тафаккури ва тасаввуф таълимотини ўзида жамлаган, шарқда мавжуд бўлган турли ирфоний тариқатлар чашмасидан қалби нур эмган зоҳид тимсолини эслатади. Аммо Юсуф ал-Фахрий бугунги куннинг одами, инсоният қалбининг маънавий дардларини ҳис қилган ва уни тузатишга уринаётган қаҳрамон. У одамзод бугун улуғ кашфиёт деб кўрагига ураётган ютуқлар моҳиятини бошқача талқин қилади, бу ҳодисалардан нафратланади. “ – Ҳа, бу одамларнинг тараққиёт деганлари найрангдан бошқа нарса эмас. Ихтиролар ва кашфиётлар зеркиш ва дангасалиқдан келиб чиққан ақл ўйинларидир. Тоғларни, водийларни текислаб, йўлларни

яқин қилиш, денгизлар ва тоғларни ўзгартириш – жуда катта муваффақият эмас, булар одамнинг руҳини юксалтирмайди, кўзни ва кўнгилни қувонтирмайди. Одамлар турли фанлар ва ҳунарларни билиб, ҳаёт сирларини очяпмиз, дея янглишадилар. Бу кашфиётлари ўзлари учун бир куни келиб қафасга айланишини билмайдилар. Ер юзидаги барча орзу, ҳавас, уринишлардан одамзод руҳига наф йўқ, одамзод юксак эътиқодга ихлос қўйса, дард чекса, интилса, арзийди...”. Бу фикрларни ўқиган китобхон дастлаб муаллифни ҳаётдаги янгилашиш, тараққиёт тароватини ҳис қилмай, кўр-кўрона инкор қилишда айблайдди.

Аммо масаланинг илдиз-илдизига чуқурроқ разм солинса, моҳият ойдинлашади. Танганинг иккинчи томони ҳам кўзга ташланиб қолади Бунга биргина мисол келтирсак. Замонамизга тезкор ахборот манбаи – интернет тизими кириб келди, бу тизим қанчалар кўп тармоқли ва самарали бўлмасин, бир тарафдан инсон руҳини мувозанатдан чиқарадиган, қалбини дағаллаштирадиган фаҳш, бепарда саҳналари, кучли мафкуравий курашлар авж олиб бораётган ҳозирги даврда турли ғаразли ғоялар ва миллий манфаатларни кўзлайдиган бадиий филмлар, реклама роликлари ҳамда тажовузкор сайтлари билан бутун дунё ёшлари тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётган, уларнинг санъат, маънавият ва адабиётга бўлган меҳрини тортиб олаётган ёвуз кучга айланаётганини эътироф этиш лозим. Масалага шу нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, Юсуф ал-Фахрий қисман бўлса ҳам ҳақ. У бутун дунёда юз бераётган ютуқ ва муваффақиятлар дунёнинг ахлоқий тартиботига даҳл қилмаслиги, инсон қалби бутунлигига раҳна солмаслигига чақираётган комил инсон сифатида гавланади. Қаҳрамон учун барча тараққиётнинг ибтидоси – инсоннинг ўзини англаш учун қадам ташлаган кунда

бошланади. У инсониятни қутқарувчи нахот нимадалиги тўғрисида берилган саволга: “ – Одамзод кўнглининг уйғониши. Астойдил маънавий уйғониш эса таҳсинга лойиқдир. Уйламай яшаётган одам қалбининг қоронғулиги эзгу фикр билан ёришуви, нурларга чўмилган, куй-наволарга кўмилган руҳнинг уйғониши зарур. Бу уйғониш Ер билан чексиз осмонни бирлаштирувчи нур устунининг тикланишига ўхшайди...” – дея жавоб беради.

“Ҳикоялар” китобида ғарб ва шарқ адибларининг жами йигирма еттита ҳикоялари жамланган. Бу ҳикояларнинг айримлари аслиятдан таржима қилинган бўлса, қолганлари рус тилидан маҳорат билан ўгирилган. Ваҳоб Рўзиматов, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Фафуров, Низом Комилов, Маҳкам Андижоний сингари устоз таржимонлар меҳнати яна бир бор муносиб баҳосини топди. Тоҳир Қаҳҳор, Набижон Боқий, Мирзаали Акбаров, Алишер Отабоев, Абдувоҳид Умиров, Рустам Жабборов сингари ёш таржимонларнинг тўпламга қўшган салмоқли ҳиссалари ўзбек ёшларининг дунё адабиёти сарчашмалари, жаҳон тафаккури дурдоналаридан баҳраманд бўлишларига катта хизмат қилиши шубҳасиз.

Ушбу китобнинг юксак бадиий савияси, мазмун ва мундарижасига ижобий баҳо бериш баҳонасида, бир-икки мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишни жоиз деб билдик.

Тўғри, вақт ёки матбаа харажатлари ушбу китобнинг ҳажмини

кўпайтиришга етарли имконият бермагандир, аммо дунё адабиётининг дарғалари сифатида умуминсоният томонидан асарлари юксак баҳоланган Л.Толстой, А.Чехов, Р.Тагор, Ф.Кафка, А.Камю, М.Булгаков, Ж.Сартр, Ч.Айтматов, Л.Борхес, Х.Мураками сингари кўплаб ёзувчиларнинг сара ҳикоялари китоб мундарижасидан ўрин олганда ҳамда уларнинг ижодий йўли ҳақида қисқа бўлса ҳам маълумот берилганда, ўқувчиларнинг жаҳон адабиёти тараққиёти ҳақидаги таассуротлари уфқи янада кенгайган бўларди. Қолаверса, ўзбек ўқувчиларига яхшигина таниш бўлган Пауло Коэльо, Ўрхон Памуқ, Умберто Эко, Милорад Павич, Патрик Зюскинд каби ҳозирги жаҳон адабиёти ривожига катта ҳисса қўшаётган адиблар ижодига эътибор қаратилса, аввал турли нашрларда чоп этилган тайёр ҳикоялар билан чекланмай, янги асарлар таржима қилиниб, ўқувчилар эътиборига ҳавола этилса, нур устига аёло нур бўлар эди.

Биз катта ижодий меҳнат натижасида дунё юзини кўрган ушбу тўпламнинг тузувчилари ва ноширларининг эзгу ишларини қувватлаб, уларга ижодий муваффақиятлар, ғайрат ва шижоат тилаймиз. Зеро, бугун “Ҳикоялар” дан бошланган хайрли қадамлар бошқа жанрларда ҳам яратилган нодир ва бебаҳо асарларнинг кўплаб таржима қилиниши ва чоп этилишига йўл очиб беради деб яхши ният билан умид қиламиз.

Алимурод ТОЖИЕВ,
ЎЗМУ аспиранти

Элла ГРИФФИТС

Номаълум шерик

Роман

– **Ў**зингмисан, Харри? Қайси шамол учирди?

Лаврикдан Фредериксхавнга қараб сузаётган паромда қарта ўйнаб ўтирган тўрт эркак гўё буйруққа итоат этгандай бошларини баробар кўтаришди.

– Венке? – Фил лақабли Харри Халворсен лапанглаганча ўрнидан кўзгалди. – Хўш, ўзинг-чи, бу ёқда нима қилиб юрибсан? – У жавобни ҳам қутмаёқ ҳамроҳларига ўгирилди. – Дўстларим билан танишиб кўй. Бу Трюгве Лиен. Унинг ёнидаги Роир Гюндерсен. Учинчиси Халвор Бертелсен.

Йигитларнинг ҳар бири қизга бирин-сирин қўл узатишди ва у ҳар сафар ўз исмини такрорларди:

– Венке Ларсен.

Эркаклар ўзларининг столи атрофидан Венке учун жой ажратишди ва қиздан нима ичмоқчилигини сўрашди.

– Ўзингиз нима ичаётган бўлсангиз, мен ҳам ичавераман. – Венке пиводан бўшаган шишалар ва ароқ қуйилган қадаҳларга ишора қилди. – Креветкали бутерброд ҳам ейман.

Қиз баланд бўйли ва нозик, ҳатто озгинроқ, бироқ гўзал ва хушқомат кўринарди. Унинг бежирим чехраси ва чиройли узун оёқлари кўзга илк бор ярқ этиб ташланар эди. Венкенинг тик сочлари қора ва калта қирқилган, кўй кўзлари хиёл қисикроқ эди. У жилмайганида чехраси қандайдир шарқона тусга кирарди. Эгнида оч яшил баркут костюм, таги қалин чармли қора туфли кийганди. Елкасида – анчайин кенгроқ қора сумка.

Столчада пиво билан бутербродлар пайдо бўлди.

– Демак, қаёққа кетаётганимга қизиқаётган экансан-да? – сўради Венке Харридан ва нигоҳи билан бутун паромни қамраб олгандек теварак-атрофга қараб кўйгач, креветкали бутерброд ейишга киришди. – Италияга бормоқчиман. Ниятимга етаман, деган умиддаман.

Рус тилидан
Гулчеҳра
МУХАММАДЖОН
таржимаси

“Замонавий норвег детективи” тўпламига кирган мазкур “Номаълум шерик” романи ўтган асрнинг 70- йилларида чоп этилган. Асар муаллифи Элла Гриффитс гиёҳванд моддалар савдоси билан шуғулланувчиларни аёвсиз фош этади. Ушбу детектив асарни ўқиганлар норвег ҳамда италиялик полициячилар анча чигал бошқотирмани қандай ечганларига гувоҳ бўлишади.

– Нега энди ниятингга етолмас экансан? – ҳайрон бўлди Лиен.

– Биласанми, йўлнинг у ёғига йўловчи машинада кетишимга тўғри келади – Венке пиводан ҳўплаб қўйди. – Паромга-ку, чиптам бор, бироқ у ёғига... – Жувон елка қисди.

– Италияда нима қиласан? – сўради Харри.

– Бу сир, – жумбоқли жавоб берди Венке.

Лиен хаёли паришон ҳолда қарталарни терди, қутисига тахлади ва камзули киссасига солиб қўйди. Туппа-тузук, бинойидек қиз бўлса. Бунақа қизлар йўловчи машиналарда юришмайди, шекилли. У кўри-нишидан ҳам ўзига тўққа ўхшайди.

– Паромда баҳайбат фургонларни кўрдим. Улар сизларникимиди? – Венке бутербродни еб бўлиб, филтрли узунчоқ сигарет тутатди.

Фил бош ирғади. У ўз лақабини бўйи деярли икки метрли дарозлиги ҳамда оғирлиги бир юз ўттиз килограмм бўлгани туфайли олганди. Агар унинг вазни эллик килограммга енгилроқ бўлганида борми, уни ҳатто хушрўй деб айтса ҳам бўларди. Қора сочлари тўлқин-симон, бароқ қошлари, суҳбатдошига ишонч билан боқувчи мовий кўзлари бинойидек. Унинг лаблари доимо мамнун жилмаярди. У ҳанузгача уйланмаган ва дўстлари унинг умрбод бўйдоқ қолишига ишонар эдилар. Харҳолда, то онаси ҳаёт экан, у ҳали-бери уйланмайди. Харри ҳали анча тетик, ёши етмиш иккида бўлса-да, ўзини бор-йўғи қирқ яшардек сезадиган, қирқ иккига кирган дароз ўғлини эса ҳанузгача бола деб биладиган онасига ниҳоятда боғланиб қолганди.

– Сизлар узоққа кетаяпсизларми?

– Бриндизига, – жавоб берди Халвор Бертелсен.

– Вой, ниятим холис экан-а! – Венке ҳатто кулиб юборди. – Демак, сизлар ҳам Италияга кетаётган экансизлар-да?

Лиен тасдиқлагандай бош ирғади.

– Нима олиб бораяпсиз?

– Чиқинди қоғоз, – тезгина жавоб берди Фил.

– Қоғоз дейсанми? – Венке жуда ҳайрон қолди.

Фил жавобан фақат бош ирғаб қўйди.

– Наҳотки Италияда сизнинг чиқинди қоғозингиз кимгадир керак бўлса?

– Керак экан, шекилли, – деди Гюндерсен.

“Қоғозмисан қоғоз-да!” – хаёлидан ўтказди улардан ҳар бири ўз кўнглида, лекин мабодо уларнинг юкига бирортаси қизиққудек бўлса, айнан шундай жавоб беришга мажбур эдилар.

Аслида улар ишлайдиган “Инт-Транс” фирмаси Конгсбергдаги Қурол-созлик заводи буюртмасига биноан, Бриндизигаги “Жеронтони” экспедиция фирмасига компьютер бошқарувли графоқурилмалар ва улар учун патент ҳуқуқини етказиб бериши керак эди. У ердан графоқурилмалар йўли Байрут ҳамда Истанбулга борарди. Барча юкнинг умумий баҳоси ўн етти миллион икки юз норвег кронасига тенг эди.

– Мен эса лоақал Милангача етиб олганимда эди... – хўрсинди Венке.

Хар тўртовлон индашмади.

– Қани, қарталарингни чиқар-чи! – Венке Лиенга жилмайди. – Бир ўйнайлик!

Лиен Филга ишонқирамай қаради.

– Венке покер ўйнашни ёқтиради, – тушунтирди Фил дўстларига ва қизга ўғирилди. – Йўловчи машинада кетишни мўлжаллаётган

экансан, демак, ҳойнаҳой, пулдан қийналиброқ қолган кўринадан, дейман? Гугуртга ўйнаймизми?

– Мабодо, фақат икковимиз ўйнаганимизда, ечинишга ўйнаган бўлардик. – Венке кулиб юборди. – Бироқ, биз кўпчилик бўлганимиз боис, гугуртга ўйнашимизга тўғри келади.

Мана, кўрасан, ҳаммаси хамирдан қил суғургандек силлиқ ўтади! Биз аввалдан келишиб олганимизга ҳеч ким шубҳаланмайди ҳам. Лекин ўзингни сен билан маълум муддат учрашмагандек тут.

Аммо Фил артистлик қилолмасди. У жон-жаҳди билан ҳаракат қилсада, лекин сира удалолмасди ва буни ўзи ҳам яхши англари.

– Эҳтиёткорроқ бўл, йўқса, сен ҳақингда болалар худо билади нима деб ўйлашади. – Унинг калласига даб-дурустдан бошқа ҳеч қандай жўяли фикр келмади.

Венке жавобан фақат кулиб юборди ва Лиен киссасидан қарталарни чиқарди, Гюндерсен эса бир неча қути гугурт сотиб олгани кетди.

Ана холос, қизнинг покер ўйнагиси келиб қолибди, ўйлади Бертелсен. Улар гугуртга ўйнаганлари боис, қизнинг омади чопмади, йўқса, йўл ҳамёнини тўлдириб олармиди.

Йўлда йўловчи машина ушлаб, Италияга етиб олишнинг ўзи бўладими! Хойнаҳой, йигитининг ёнига бораётгандир...

Қизиқ, неча ёшда экан?

Ўтгиздан ошмагандир-ов.

Эгнида қимматбаҳо кийим. Ўзига оро бериб юриши кўришиб турибди. Шундай пари пайкар Италияга етиб олиш учун йўловчи улов излаб юрса-я? Бертелсен буни ҳеч ақлига сиздиrolмасди. Агар у биз билан бирга кетишни сўраб қолса-чи? Ундай бўлса, у Филга ҳамроҳ бўларди, қиз унинг яқин танишига ўхшайди...

Бертелсен қандай йўл тутишни билмасди. Улар авваллари йўлга чиқишганда етиб боришгандан кейин танаси билан ҳисоб-китоб қиладиган қизларни манзилига етказиб қўйишарди.

Бироқ Венке ундай нархи арзон қизларга ўхшамасди.

Фил бу қиз ҳақида ҳеч қачон гапирмагани галати. Ахир қиз унга ёқади-ку, бу аниқ!

У эса ичимдагини топ қабилидаги писмиқ йигитлардан эмас, кўнгли очиқ инсон!..

– Куни кеча онангни кўргандим, – Венке ўзининг қарталарига диққат билан қараркан, Филга мурожаат қилди. – Унга айтиб қўй, ҳар доим зангори кийим кийсин, жуда ярашибди.

Онасида зангори пальто ва худди шу рангдаги шляпаси борлигини қиз қаёқдан билар экан?

– Яхши, айтиб қўяман.

– Уни Сумсгатда кўргандим. У фру Торкилдсенникида бўлганини дарҳол англадим. Гарчи, эҳтимол, адашгандирман.

Фру Торкилдсен дейдими? Фру Торкилдсен онамнинг яқин дугонасилигини бу қиз қайдан билибди экан?

– Тўғри, онам уникага меҳмонга боради, – дея жавоб берди Фил бамайлихотир, бироқ унинг кўнгли гаш эди. – Улар жуда кўп замонлардан бери дўстлашиб қолишган.

– Биладан.

– Сенинг навбатинг, – уларнинг гапини сабрсизлик билан бўлди Бертелсен.

– Хозир, ҳозир. – Филнинг қўллари титрар, аммо у титроғини босолмасди. – Марҳамат.

Бироқ Венке ютиб чиқди.

Октябр ойи эди, паром қаттиқ чайқалар, аммо Венке гўё буни пайқамаётгандай эди. У фақат ўйин билан банд эди. Ўйин тобора қизиб борарди. Бироқ қиз учун эмас. Гарчи фақат гугурт тикиб ўйнаётган бўлсалар ҳам.

– Хўш, мени қаяққача ола кетасизлар?

Қиз улардан ўзини олиб кетишларини умуман сўрамади. Бу ўз-ўзидан аёндек туюларди.

Фил Бертелсенга қаради.

– Билмадим, – чайналди Бертелсен. – Озроқ йўлгача ола кетармиз, деса ҳам бўлар.

– Бу сенга унчалик ёқмаяпти, шекилли, – деди Венке қарталарга синчиклаб тикилиб.

– Бертелсен шунчаки машиналаримиз гилдираклар устидаги меҳмонхона эмаслигини назарда тутгани, – деди Фил.

– Гўё мен тушунмайдигандек. Мени етказиб қўйишларини билсам бўлди, бир неча кун ўнғайсиз бўлса ҳам кун кечира оламан.

Гюндерсен оч қўй кўзларини қисиброқ қаради. Фил бу қиз билан олдиндан келишиб қўйганга ўхшайди. Шунчалик мос келишлар, кишини ҳатто шубҳага солади – аввалига улар битта паромда кетишаётган бўладилар, кейин эса Венке ҳам Италияга бориши кераклиги маълум бўлади.

Лиен биринчи бўлиб жимликни бузди.

– Мен ухлагани кетдим, – деди у ҳомуза тортиб.

– Мен ҳам. – Гюндерсен ўрнидан турди.

Бертелсен ҳам уларга эргашди. Венке билан Фил ёлғиз қолишди.

– Менга қара, онам ўзига зангори пальто билан шляпа сотиб олгани ва фру Торкилдсен билан дугоналигини сен қайдан биласан? – сўради Фил.

Венкенинг қийиқ кўзларида табассум жилваланди.

– Сенга нима бўлди, Харри? Ахир бу ҳақда менга ўзинг гапириб берганинг-ку! Наҳотки ёдингда бўлмаса?

– Мен-а? Қачон? – У хўмрайиб олди.

– Сен билан дастлабки учрашувларимиздан бирида! Тўғри, сен кўпроқ ичиб қўйганинг, бироқ нималарни гапираётганингни ўзинг англамаслигингни билмаган эканман.

Дарҳақиқат, у қиз билан икки марта ичиб ўтирганди. Уларнинг танишуви йигит учун ниҳоятда кутилмаган тарзда бўлганди. У ҳеч қачон кетворган жононлар назарига тушмасди, Венке эса унинг ўзи кўрган қизларнинг энг зўри эди. Харри билан Буюк Муҳаббат орасида ортиқча вазн доимо тўсиқ бўлиб турар эди. У ўзининг даражасини билар ва унчалик фарқига бормайдиган қизлар билан кифояланарди. Ушанда ортиқча қадаҳ ичиб юборганидан ажабланмаса ҳам бўлади. Ичкилик унга ниҳоят бахт кулиб боққанига ишонишга мажбур қилиб, қувват берарди.

– Фақат биз ҳақимизда ҳеч кимга айта кўрма, – сўради Венке улар танишган биринчи оқшомдаёқ. – Мен учун буларнинг ҳаммаси ниҳоятда кутилмаган иш бўлди. Муҳаббатимизни пинҳон тутайлик. Бу иккимизнинг буюк сиримиз бўлади. Хаммаси қандай якун топишини ҳали билмаймиз-ку, ахир.

Венке ундан бу ҳақда сўрамаса ҳам бўларди, унинг ўзи ҳам бу ҳақда оғайниларига айтиб ўтирмасди. Бирдан ҳаммаси ҳеч нарса сиз

тугаса-чи. Ахир ошна-оғайнилари унинг устидан кулмасди-ку. Улар бундайн офатижон уни яхши кўриб қолишига сира ишонмасликларини ўзи ҳам яхши фаҳмларди. Аёллар унга ҳатто қиё ҳам боқмаслигини ҳамма биларди.

– Ахир, эсимни йўқотар даражада маст эмасдим-ку, – эътироз билдирди у ва шу заҳоти айнан шундай бўлганини англаб, тан берди.

– Майли, кел, бу ҳақда унута қолайлик.

Барибир, унинг ич-ичидан кўнглига хавотир оралади. Бироқ у ғашлик нима сабабдан пайдо бўлганини тушуна олмасди.

– Нима деб ўйлайсан, сизлар билан Фожигача етиб олишимга улар ижозат беришармикан? Уларни кўрқитиб юбормаслик учун Милангача боришим керак, деб айтгандим, бироқ Миландан Фожигача анча олис йўл. Рости, озроқ пулим бор, аммо...

– Ташвишланма. Мабодо, зарур бўлиб қолса, пулдан қарашиб юбораман. Лекин мен аввалгидай, уларга ҳамма гапни рўйирост айтиб бериш маъқулроқ, деб ҳисоблайман.

Венке кулиб юборди.

– Эҳ, Харри, Харри, гоҳида узоқни кўролмайдигандек туюлиб кетасан. Сенингча, ошналарингга кўп йиллар мобайнида сира хабар олмаган, ҳозир ўлим тўшагида ётган Вера аммамникига кетаётганимни айтсам, улар мени нима деб ўйлашаркин? Улар шу заҳоти уни бой хотин ва мени осон бойлик изловчи, деб ўйлашади-ку, ахир.

– Сен уларга тўғриси: отангнинг синглиси бир бадавлат кишига турмушга чиқиб, у билан Италияга жўнаб кетгани ва кариндошларини менсимасдан борди-келдини йиғиштириб ташлагани, бироқ ўлими олдидан тўсатдан барча қилган ишларидан пушаймон бўлиб, сени ҳузурига чақирганини айтиб беришинг мумкин.

– Хм! – Венке бир нуқтага тикилиб ўйланиб қолганди. – Одамлар яхшиликдан кўра ёмон воқеага осонроқ ишонадилар, буни ўзинг ҳам яхши биласан.

– Ростини айтсам, ҳозир улар сени Италияга, хушторинг ёнига бораяпти, деб ҳисоблайдилар.

– Тавба, Харри! – Унинг кўзлари чақнаб кетди. – Наҳотки бегона юртга йўлқирамни ҳам тўлашга қурби етмайдиган одам билан учрашиш каби мени қадримни ерга урадиган пасткаш қиз деб ўйлаш бирон кимсанинг хаёлига келса! Шундай фикрнинг ўзиёқ мени таҳқирлайди!

Харри бошини чайқади.

– Кўрқма! Улар бундай ўйлашмайди!

– Биз сен билан энг охирги қарорга келмагунча режамизни минг марталаб муҳокама қилгандик. Бу ҳақда бошқа гаплашмайлик.

– Сен Миланга бораётганингни айтганингда, шунчаки эсим оғиб қолаёзди!

– Бирданига кўрқиб кетдим ва калламга келган биринчи фикрни лоп этиб гапириб юбордим.

– Энди уларга нима сабабдан Фожи ўрнига Милан деб юборганингни қандай тушунтирмақчисан!

– Билмадим.

– Тушунсанг-чи, улар сен Италияга боришингнинг умуман ҳожати йўқ, деган қарорга келишади, ахир. Биз сен билан ҳаммасини аввалдан келишиб олиб, энди томоша кўрсатаймиз, деб ўйлашади... Улар сен ўйлаганчалик нодон эмас. Мабодо, улар аслида нима гаплигини

англаб қолсалар борми, ҳеч шубҳа қилмай қўяқол: Италияни худди ўз кулоқларинг каби сира кўрмайсан...

Харри жим бўлиб қолди ва Венкега иложсиз тикилди.

– Демак, одатда, бирор қизни йўлга олиб кетаётганингда қандайдир айёрона баҳона топаркансан-да?

– Одатда дейсанми?

– Ха, одатда! Дўстларинг ниманидир яшираётганингдан шубҳаланишларидан қўрқаётганинг бежиз эмас, шекилли!

– Одатда, ўзим билан бирга ҳеч бир қизни олмайман! Умримда сира бундай қилган эмасман!

– Ундай бўлса, хавотирланмасанг ҳам бўлади! – деди қиз ва бироз жим туриб, қўшиб қўйди: – Баҳс бойлашаманки, оғайниларинг бундай ишдан ҳазар қилишмаган!

– Қизларни йўлга бирга ола кетишнинг нима ҳожати бор, ахир улар йўл устида тикилиб ётибди-ку! – Харри очиққўнгиллик билан жилмайди.

– Йўл бўйи қизларни териб олиб кетамиз, демоқчимисан? I see!

– Йўқ, Венке, режанг ҳеч вақога арзимайди. Ҳеч нима чиқмайди бундан!

– Қўрқма! Бирон нима ўйлаб топарман!

– Фақат олдин мен билан маслаҳатлашиб, сўнг уларга айт. Миланга ўхшаб қовун тушириб қўйма!

– Бўпти, шундай қила қоламан, – деди у мулойимгина ва Харри дарҳол эриб кетди. – Кетдик, биз ҳам ухлайлик.

2

Ха, трейлерлар биринчи даражали меҳмонхоналарга унча ўхшамасди, улар филдириклар устидаги иккита қалъага ўхшарди. Юк тортувчи оғир “Мерседес” русумли машина тиркамаси билан бирга, узунлиги ўн беш метр, эни икки ярим метр эди. Хар бир трейлернинг оғирлиги ўн саккиз тонна бўлиб, ҳар иккови ҳали янги, бир йилча бурун чиққанди. Рули шу қадар осон бурилардики, уни битта бармоқ билан бошқариш мумкин эди. Бу сафар уловлар тез юра олиши учун ярми бўш эди. Графоқурилмалар унча оғир эмас – ҳар бир тиркама юки беш ярим тоннадан ошмасди. Трейлерлар ҳар доим катта тезликда боришарди. Драмменлик божхона ходими Конгсбергга бориб келди ва ўша ернинг ўзидаёқ қимматбаҳо юкка пломба қўйди.

Фил билан Бертелсен олдинда, Гюндерсен билан Лиен – йўлдаги бошқа машиналар йўлини тўсмаслик учун бироз орқароқда боришарди. Бертелсен унинг ёнида ўтириб, одатдагидай, ҳар турли мавзуларда гап сотарди. Венке орқада ухларди.

– Ғалати кишилар, – дерди у. – Масалан, пишлоқ ҳам қимматбаҳо юклигини тушунмайдилар. Йигирма тонна пишлоқ неча пул туришини ҳисоблаш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Гўё норвег пишлогига Италияда эҳтиёж бўлмайдигандек! Ёки чалгиларга. Ёки йиғма уйчаларга.

– Хм-м-м...

Улар беш йилдан буён бирга йўлга юришар ва бир-бирларини яхши билишарди.

– Сен Венкени анчадан бери танийсанми? – кутилмаганда сўради Бертелсен.

¹ Тушунарли. (Инг.)

Бундаин анчайин беҳуда гаплар — Бертелсенни аслида нима қизиқтираётгани ҳақидаги суҳбатга кириш дебочаси эканини яхши англаган Филни мазкур савол эсанкиратиб қўймади.

— Унчалик эмас, — жавоб берди у ноаниқроқ кулиб.

Унчалик эмас?

У қиз билан танишганига роппа-роса йигирма саккиз кун бўлганди.

Қиз унинг ёнига кўчада яқин келган, унинг қийиқ кўзлари та-бассумдан порларди.

— Салом Харри! Мени эслайсанми?

У қизни эслаёлмасди ва буни рўйирост тан олди.

— Сен билан бирга футбол ўйнаган Пер Ларсенни-чи, эслайсанми?

Ахир у йигирма беш йилдан бери футбол ўйнамайди-ку!

— Қора сочи ҳурпайган қилтириқ болакай. У ҳар доим ҳаяжонланганида дудуқлана бошларди.

Харри Пер Ларсенни энди эслади.

— Мен эса унинг синглизиман! — Қиз кулиб юборди. — Фақат илгари мен бақалоқ элим. Шу боис, эҳтимол менга эътибор бермаган бўлсанг керак.

— Мен бўлсам икки баробар озғинроқ эдим. Мени ҳатто қандай таниганингга ҳам ҳайронман.

— Сенинг кўзларинг ўзгармабди! — деди қиз қатъий. — Кўзларинг менга ҳар доим ёқарди, фақатгина сен бу ҳақда билмасдинг.

— Нимага менга Венке ҳақида, умуман, ёқтирган қизинг борлигини айтмагандинг?

— Чунки... — Фил ўзини йўлга қараётганга солиб, жим қолди. — Чунки бу муносабатлар узоққа борадими-йўқми, билмасдим.

Эҳтиёж бўлмаса, алдамасликка ҳаракат қил, деб ўйлади у ва ўзига ташқаридан танқидий назарда қараётгандай туюлди.

— Узоққа дейсанми? — Бертелсеннинг овози гамгин эшитилди, унинг кўзлари ҳам маъюс эди. — Бунинг қачон узоқ давом этишию, қачон узоққа чўзилмаслигини ким билади? Сенга Кари ҳақида айтгандим-ку, ахир, ўша пайтда фотиҳамиз тўғрисида ўйламагандик ҳам.

— Сен — бошқа гап, — эътироз билдирди Фил. — Сен қизларни истаганингча танлашинг ва алмаштиришинг мумкин эди, мен эса ундаймас. Буни ўзинг мenden ҳам яхши биласан. Хаётимда бирдан Венкедай қиз пайдо бўлди... У мен учун жуда кетворган-да... Хуллас, бу муносабатлар жуда қисқа муддат давом этди. У паромда ёнимизга яқинлашган чоғи сизлардан кам ажабланмадим.

— Демак, у сенинг Италияга кетаётганингни билмаган экан-да?

Фил ўзини жаҳли чиқиб кетгандек кўрсатди.

— Э, қўйсанг-чи!.. Наҳотки сизларга айтмай биронтасини ўзим билан бирга олиб кетсам?

Бертелсен ўйланиб қолди.

— Мен Гюндерсенга худди шу гапни айтгандим. Бундай йўл тутиш сенинг қўлингдан келмайди, дедим.

— Гюндерсенга?

— Ха-да, у билан бугун шу ҳақда гаплашдик. Яккама-якка! Унинг айтишича, гўё сизлар Венке билан... Шу, ўзинг тушунасан-ку...

Бертелсен хижолат чекаётгандек кўринарди.

— Вой, ярамаслар-эй!

— Ўзинг ўйлаб кўр, унинг паромда пайдо бўлишини яна қандай тушунтириш мумкин?

– Лекин мен ҳам сизлардан кам ҳайратда қолмадим! Наҳотки бунӣ сезмаган бўлсангиз? – Филнинг овозида асабийлик сезилди.

– Ўзинг биласан, истаган нарсангни тасвирлашинг мумкин.

Фил тўнғиллади:

– Мен ҳақимда жуда зўр фикрда экансиз!

– Жин урсин! Бунинг нимасидан ҳайрон қолиш мумкин? Сизлар бир-бирингизга мойиллигингиз тентакка ҳам тушунарли-ку. Қизни ўзинг билан бирга олиб кетишингдан бизни огоҳ этишинг керак эди, холос.

– Сенга айтдим-ку, ахир, бу шунчаки тасодиф, ундан бошқа ҳеч нарса эмас!

– Бўпти, бўпти, сени ранжитмоқчи эмасдим.

Фил тинчланди.

– Демак, ярашми?

– Яраш!

Фил бироз тараддулланиб, деди:

– Умуман айтганда, Венке Миланга кетаётгани йўқ, у Фожига бориши керак экан.

Бертелсен ажабланди.

– Нимага энди у Миланга олиб кетишимизни сўрабди?

– Фожи анча узоқлиги ва уни умуман олиб кетмаслигимиздан кўрққан экан.

– Фожи? Ўша Фожида у нима қиларкан?

– У ёқда аммаси тураркан. Отасининг синглиси. У бадавлат кишига... пойабзал фабрикаси эгасига эрга чиқибди. Эри қазо қилиб, аммаси ҳаёт экан... Аниқроғи, аммасининг ҳам куни битиб қолибди, шекилли... Хамма ишлари жойида бўлган кезларда, аммаси ўзининг қашшоқ норвег қариндошларидан уялиб, улардан воз кечворган экан. Энди эса боши ёстиққа етгач, кампиршо таъсирланиб кетиб, Венкедан Италияга келишини сўрабди. Бироқ унинг етиб бориши учун чиптага пул юборишга кампирнинг фаҳми етмабди.

– Ўз қариндошларидан уялибдими? – Бертелсен бошини чайқадди, унинг овозида нафрат бор эди. – Уялганмиш! Шунақа одамлар ҳам бўлар экан-а! – У бирпас жим қолди ва кейин кўшиб қўйди: – Шўрлик қиз!

Фил бош ирғади.

– Нима, у ишламайдими?

– Умуман айтганда, у кўрғазмалар безатувчиси.

– Хўш, унда нима гап?

– Унинг дипломи йўқ. Ёлғиз истеъдод билан эса узоққа бориб бўлмайди.

– Тўғри, диплом бўлмаса, чатоқ. – Бертелсен хўрсинди. – Дипломи борлар бахтли инсонлар! Мабодо, дипломим бўлганида борми, трейлерларни тортиб юрармидим! Майли, Венкега ёрдам берамиз. Қаёққа бориши керак бўлса, биз билан кетаверсин. Биздан нима кетди, Фожидан ўтиб кетаверамиз-да.

– Бунга бошқалар қандай қарашаркин?

– Биз икковимиз шерикмиз. Шунақами? Агар мен “ҳаммаси жойида” дедимми, демак, шундай бўлади ҳам. Бошқаларнинг иши бўлмасин.

– Ана, бопладик, бопладик...

– Сен асл дўстимсан, Бертелсен! Мабодо хаёлингда... – Фил гапини тугатишга улгурмади.

— Бу сафаримизда менга ҳеч қанақа кўнгилхушликларнинг кераги йўқ, — унинг гапини бўлди Бертелсен. — Умуман, энди Кичкинтой бор... Мени тушунаёпсан, деган умиддаман.

— Уйлайманки, тушунаман.

Бертелсен Филга ёнламасидан бироз хижолатомуз қаради.

— Ўглинг туғилгач, ҳамма нарсага энди ўзгача назар билан қарар экансан... Хар бир одамга ўгли отасини ҳурмат қилгани ёқади. Мен ҳам унинг кўзларига ёруғ юз билан қарашни хоҳлайман. Худо кўрсатмасин, бир балони юқтириб олиш ҳеч гапмас! — У ҳатто бу фикрдан сесканиб ҳам кетди. — Кари ўша заҳоти ажрашишга ариза беради, кейин эса болани кўриш ҳам амри маҳол... Шу боис, бундай кўнгилхушликларни жин урсин! Оиламсиз менга ҳаёт йўқ, ишонавер. Карини ҳам яхши кўраман. Фақат унинг онаси бизни тинч қўйса, бас. Бўлмаса, ҳар куни келавериб, ҳамма нарсага бурнини суқаверади.

— У билан ўзинг гаплашиб қўй-да!

Кампиршога Карининг раҳми келади. Унинг онасидан бўлак ҳеч кими йўқ. Тўғри, ҳозир Карининг ўзи ҳам бундан бўён шу тахлитда давом этиши мумкин эмаслигини тушунади. Ўз уйимда ўзим хўжайин бўлишга ҳаққим борми? Кари унинг аралашаверишига чек қўяди. У йўлга чиқишимдан олдин менга буни ваъда қилди.

— Хар кимнинг ўз ташвиши бор, — паришонхаёл гудранди Фил.

Бертелсен тўсатдан гап бошлаган чоғида, у чўчиб тушди:

— Наҳотки у ўзига бошқа машғулот топа олмаса?

— Шу ёшида-я?

— Ёшига нима бўпти? Нима, Венке кампирмиди? — Бертелсен ҳайрон эди.

— Венкени айтаяпсанми? Ўз қайнонанг ҳақида гапираяпсанми депман! — Фил жилмайди. — Йўқ, Венке атиги ўттиз тўрт ёшда, ҳали кампир бўлишига анча бор. У шунчаки кўрғазмаларни безатишдан бошқа бирон иш билан машғул бўлишни хоҳламапти.

— Ундай бўлса, у тирикчилигини қандай ўтказади?

— Вақти-вақти билан бирон-бир иш чиқиб туради. Кейин унинг Англияда қандайдир иш билан шугулланадиган холаваччаси бор ва у йўқлигида Венке ўшанинг уйида яшайди! Унинг уйи ҳам, сенга айтсам, нақ қиёмат! У ёққа биринчи марта борганимда, ҳайратдан оғзим очилиб қолган!

Ўшанда, улар танишиб қолган куни, Фил ўзини ҳам лол қолдириб, Венкени қаҳвахонага таклиф қилганди. Улар то қаҳва ичиб бўлгунларига қадар йигит қиздан нима сабабдан кўчада айнан унинг ёнига борганини сўраб-суриштиришга роса уринди.

— Фельим шунақа. Аввал бир ишни қилиб, кейин уйлайман. Умуман айтганда, бугун кўнглим жуда ғаш эди ва бирдан сени кўриб қолдим, кейин эса ҳаммаси ўз-ўзидан рўй берди. Нима, менинг қилигим сени ажаблантираяптими?

— Хечам-да, акс ҳолда сени қаҳва ичишга таклиф этмаган бўлардим.

Кейин улар қизнинг уйига боришди. “Уй” Киркевейендаги янги иморатдаги тўрт хонали гаройиб хонадон бўлиб чиқди. Ажабтовур диванлар ва юмшоқ оромкурсиларга ўтиришга ҳам чўчийсан киши. Қимматбаҳо ромчаларда — тушуниксиз доғлар — расмлар. Усти ойнаванд мис столчада ичига ранг-баранг гуллар солинган кумуш гулдон. Биллур қандил. Деворнинг бир томонини тўлдириб чарм муқовали китоблар тахланган. Баҳайбат экранли рангли телевизор билан ра-

диопріёмникли магнитофон. Фил оёғини юмшоқ гиламга қўйганди, гўё қайгадир қулаб тушгандек туюлди.

– Нима, сен миллионермисан?

У кулиб юборди.

– Буларнинг бари бировники, бу ерда менинг ҳеч нима йўқ.

Қиз унга Англияда қандайдир тадқиқотлар билан машғул бадавлат холаваччаси ҳақида сўзлаб берди. Унинг холаваччаси Англияда айнан нима иш билан машғуллигини тушунмаса-да, йигит бу ердаги буюмларнинг ҳеч бири Венкега тегишли эмаслигидан мамнун эди.

Қиз барни очиб, нима ичмоқчилигини сўради. Бар ичимликлар билан лиқ тўла эди, Филга ҳудди чоғроққина шароб дўконига кириб қолгандек туюлди. Улар озроқ ичишди, кейин Венке гўшт қовурди, таом олдидан қизил шароб қўйди.

Соат ўнда Фил ўз уйига етиб оладиган аҳволда эмас эди.

– Ахир, у ҳамма одамлар сингари еб-ичиши керак. Текин турар-жой – бу, албатта, зўр, бироқ бошқа харажатлар ҳам бор-ку.

– Айтдим-ку, у гоҳ-гоҳида ишлайди, – энсаси қотиб жавоб берди Фил.

– Кўргазмалар безовчиси бўлибми?

– Сен нимага шаъма қилаяпсан? – шубҳаланиб сўради Фил.

– Мен-а?.. – чўзилди Бертелсен. – Ҳеч нимага. Шунчаки мабодо, одам кўргазма безашдан бошқа ҳеч нима билан шугулланмаса, яшай олармикан, деб қизиқаяпман.

– Қиз уларни шартнома асосида безатади-да.

Тўсатдан Филнинг миясига ярқ этиб урилган фикр уни ташвишлантириб қўйди: наҳотки гоҳ-гоҳида шартнома бўйича кўргазмали пештахтани безовчи одам шу қадар кўп пул топиб, ичкиликка лиқ тўла барга эга бўлиши мумкин? Янги қимматбаҳо қўйлақлар харид қилса? Жудаям қимматбаҳо. Доимо шунақа яшаса-я?

Филда гўё ниманидир ёдидан чиқаргану, нималигини сира эслолмаётгандек туйғу пайдо бўлди.

– Сенга айтганларимни Гюндерсенга гапириб ўтирма, – деди хижолат бўлиб Бертелсен. – Гийбатларни тарқатишни ёқтирмайман, ҳеч қачон бундай иш билан шугулланмаганман ҳам. Гюндерсен билан сендан аввалроқ танишман... ҳа, ўзинг ҳам тушунасан-ку.

– Бўпти, Бертелсен, фақат бир шартим бор: сенга айтганларимни йигитларга гўё гап орасида айтгандек гапириб берасан. Биз сен билан Венке ҳақида гапирганларимизни тушунтириб қўясан, бу табиий-ку.

Олдинда Крусон кўринди. Улар машинани дам олиш майдончасида тўхтатиб, иккинчи машина етиб келишини кута бошладилар. Улар кутиб туришгунча Венке уйғонди. У кўзларини ишқаларди. Қизнинг сочлари тўзғиб кетганди. Лабида табассум ўйнади.

– Жудаям узоқ ухладимми, а? – сўради у айбдорона.

Фил унга меҳр билан қараб турарди.

Қиз унга ҳеч қачон бунчалар жозибадор кўринмаган, бу бежиз эмас эди. Венке бирам ёш, бегуноҳ кўринардик, беихтиёр уни ҳимоя қилиш истаги пайдо бўларди.

У ҳудди шунақа таассуротни Бертелсенда ҳам қолдирганга ўхшарди, у ҳам қизга мулоим жилмайди.

– Фил менга ҳаммасини айтиб берди, – деди Бертелсен оталарча меҳрибонлик билан, у қиз билан авваллари буткул ўзгача оҳангда гаплашарди. – Менга келсак, биз билан Фожигача етиб олишингга қарши эмасман.

– Ростданми? Катта раҳмат! – Тўсатдан қиз ҳар икковини ҳайрон қолдирганча Бертелсеннинг бўйнига шиддат билан ташланиб қолди. Машхур хотинбоз Бертелсен ҳам эсанкираб қолганидан бундай ноқулай вазиятдан қандай чиқишни билмай қолди.

Агар Фил бу қадар рашкчи бўлмаганида, унинг бу қилиғи қизиқ туюларди.

Венке худди шу тарзда бирданига Бертелсенни қўйиб юборди ва Филга ўтирилди.

– Ажойиб йигитсан-да, Харри!

Шу пайт майдончага иккинчи трейлер кириб келди.

– Мазали кечки овқат, бир қути пиво ва бир шиша “Ольборгер”-нинг орзусидаман, – деди Лиен очиқиб, аслида у, эҳтимол, нотабий қилтириқлиги туфайлими, доимо очдек кўринарди. – Кейин эса юмшоққина ўринга чўзилсам. Бирам чарчадимки!

Гюндерсен аввал Бертелсен билан Филга, кейин Венкега шубҳаланиб қаради, ахйри унинг нигоҳи Бертелсенда тўхтади. Бироқ у ҳеч нима демади.

Улар Крусода кўп бор бўлишган ва бу ерда баҳайбат машиналарини қаерга қўйиш маъқулроқлигини билишарди. Бу ишларни битиргач, улар мабодо машиналарида тунашмаганда, одатда тўхтайдиган “Кулаётган мушук” меҳмонхонасига йўл олдилар.

Бу ерда уларни шинам хона, кечки овқат билан пиво кутиб турарди. Филни эса яна нималардир кутарди.

Фил эрталаб боши оғриб турди ва Бертелсендан рулга биринчи бўлиб ўтиришини сўради. Филнинг нонуштаси жигилдон қайнашига қарши учта хапдори билан унчалик ўткир бўлмаса ҳам, қайноққина беш финжон қаҳвадан иборат бўлди. Хаётий тажрибасига қарамай, у тўрт соатдан сўнг ўзига келиб қолишига умид қиларди.

Лиен ҳам ўз машинаси рулига ўтиришга шошмаётганди. Гюндерсен ўз ихтиёри билан машинани биринчи бўлиб бошқаришга рози бўлди. Унинг ўзи ҳам у қадар бардам бўлмаса-да, бироқ Лиенга нисбатан ўзини тузукроқ сезарди.

Ёлғиз Венкегина ҳеч нима бўлмагандай, нонуштага каттагина миқдорда беконли тухум қовурдоқ, ширин кулча еб ва бир неча финжон қаҳва ичиб олди.

Фил мизғиб олмоқчи бўлди. Венке унинг бу қарорини маъқуллади ва кабинага чаққон ўтиб, Бертелсеннинг ёнига ўтириб олди.

– Трейлерларни бошқариш маза бўлса керак, – деди қиз ҳар ўн икки гилдирак ҳаракатга келган чоғда. – Трейлер гилдираги катталиги қандай?

– Йигирма дюйм, – деди энсаси қотганча Бертелсен, қизнинг биринчи жумласини жавобсиз қолдираркан.

“Трейлер бошқариш маза эмиш – ҳузур бағишлайдиган ишни топганини-чи, – кўнглидан ўтказди у ва хўрсиниб қўйди. – Трейлер ҳайдовчиларига пул хазондек ёғилади, деб ҳисоблайдиганлар ҳам бор. Йилига етмиш, саксон, тўқсон, борингки, ҳатто юз крона топсанг ҳам ҳозирги кунда пул бўптими? Топадиган пулинг буткул шахсий тажрибанг, бетиқаттиқлигинг ва омадинг туфайли ўзинг савдолашиб етадиган шартларга боғлиқ. Унинг ўзи ўзгармас маош олади, лекин тузукроқ уй-жой олишни хоҳлайдиган одам учун йилига саксон минг – дарёдан бир томчи. Кичкинтой туғилганидан кейин, болага яхшироқ шароити мавжуд бошқа уйга кўчиш керак, деб Кари унинг қулоқ-миясини қоқиб қўлига берди”.

— Бир мамлакатдан бошқасига ўтиш учун шунча ҳужжатлар талаб этилишини билмагандим ҳам, — деди Венке узоқ жим қолишганидан кейин машинада ётган бир даста қоғозларни паришонхаёл варақлар экан. У худди товуш чиқариб фикрлаётгандай паст овозда гапирарди. — Умуман айтганда, шунақа мураккаб тарзда етиб борилади, деб сира ўйламагандим, — қўшиб қўйди у ва Бертелсенга қаради.

— Бунинг ҳеч мураккаб жойи йўқ. Норвег божхоначиси юкимизни тамғалаб қўйди. — Қандай юклигини Бертелсен аниқ айтиб ўтирмади.

— Тамғаси қаерда экан? — ҳайрон бўлди Венке.

Бертелсен мийиғида кулди.

— Контейнерлар атрофидан ўралган симни кўрмадингми? Ўшанинг ўзи юк тамғаланганини билдиради. Симнинг устидан шаффоф пластик лента маҳкамлангани боис унга бирон кимса теккан-тегмаганини сезиш мумкин.

— Хм, — Венке чўнтагидан сақич солинган халта чиқарди. — Чайнайсанми?

У битгасини олиб, оғзига солди.

— Биз Дания чегарасини Фредериксхавнда кесиб ўтиб, кейин Умумий бозор ҳудудига кирамиз. Даниялик божхона ходими ҳам бизнинг симга ўз пломбасини қўйганини пайқамдингми?

Венке бош чайқади.

— Шундай қилиб, улар юкимизни янгитдан пломбалаб, бизга Т — виза беришди. — У ҳозир қандай савол берилишини фаҳмлаб, аввалроқ деди: — Т — виза — бу транзит ўтиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат, унинг ҳақиқатда қандай номланишини билмайман. Бу виза билан Умумий бозор таркибига кирувчи барча мамлакатлардан тўсиқсиз ўтамиз. Бизни текширишлари мумкин, албатта, лекин бу ёғи арзимаган гап.

— Қандайдир чиқинди қоғоз туфайли шунча ташвишларнинг нима ҳожати бор, тушунмайман.

Венке қийиқ кўзларини Бертелсенга тикди.

— Демак, бу кимларгадир муҳим экан.

— Шунча чиқинди қоғозни қаердан олдинглар?

Бертелсен калласига биринчи келган фикрни айтди:

— Дреммен қоғоз фабрикалари бирлашмасидан.

— Хм, — Венке ўйланиб сақичини қоғозга тупуриб чиқарди, ойнани очди ва чиқиндини йўлга отиб юборди.

Хаво изғирин эди. Венке жунжикиб кетди ва ойнани ёпди.

— Уф, қорсиз қиш бирам расвоки!

— Хўш, мени дурустгина тергов қилиб бўлдинг, — деди тўсатдан Бертелсен. — Энди менинг навбатим. Қани айтгин-чи, ГДР орқали ўтиш учун визанг борми?

Венке унга кўрқув билан қаради.

— Нимага? Сизлар Италияга ГДР орқали борасизларми?

— Нимага шунақа эмас деб ўйлайсан?

— Шундай борилармиди?

— Нега энди шу йўл билан бормас эканмиз? У ёқда ҳам йўллар жуда равон.

У қизни бироз қийнаб, роҳатбахш ҳузурланди. Хар қандай инсонда бўлганидек, Бертелсеннинг ҳам ўзига яраша камчиликлари бор эди, албатта, бироқ унинг ўзи ҳам шу даражада золимликка мойиллиги борлигидан беҳабар эди.

- Лекин бу сафар сизлар Шарқий Германиядан ўтмайсизлар-ку.
 – Сенинг бахтинга ўтмаймиз, – деди у қисқа қилиб.
 – Хўш, қайси йўлдан борамиз?
 – Гамбург, Ганновер, Гёттинген, Кассель... орқали. – У юкларининг унча оғирмаслигидан астойдил қувониб кетди: Кассель ёнидаги тик қияликлардан ўтиш анча ноқулай эди. – Вюрцбург, Нюрнберг, Мюнхен, Инсбрукдан ўтамиз. Бреннерда божхона кўриги бўлади... Ўша жойда сотилмайдиган одамнинг ўзи йўқ! У ерда порани ҳар қандай бекорчи ҳам, ҳатто божхоначилар ҳам олади. Бунинг устига устак, деярли ҳар куни иш ташлашлар бўлиб туради. – Бертелсен пишқирди. – Одамлар қандай қилиб ўз ихтиёри билан Италияга боришади, тушунмайман!
 – Мен ўз ихтиёрим билан кетаётганим йўқ.
 – Сени айтмаяпман, – деди у энсаси қотиб.
 Бертелсен йўлдан кўз узмай, бир қўллаб тамаки ўрай бошлади.
 – Қўлбола тамакини афзалроқ деб биламан.
 Венке узун филтрли сигарет қутисини чиқарди ва тутатди; у сигарет тутунини ичига чуқур тортиб, олд ойнага бурқситди.
 – Италияга яқинлашган сайин тобора қўрқиб кетаяпман.
 – Биласанми, ҳаммамизни биргина савол қизиқтираяпти. – Бертелсен қўлбола тамакисини чекаркан Венкега нигоҳ ташлади. – Нима сабабдан Италияга шунақа йўсинда боришга қарор қилдинг?
 – Чипта олишга пулим йўқлиги учун!
 – Ҳеч кимдан қарз ҳам ололмасдингми?
 – Қарз олишни ёмон кўраман. Агар иложи бўлса, ҳеч кимга муҳтож бўлмасликка ҳаракат қиламан.
 – Билиб қўй, биз Миланга бормаймиз.
 – Биламан.
 – Хўш, бўлмаса нимага Миланга бораман, дединг?
 Венке Бертелсенга гинали қаради.
 – Фил сенга ҳеч нимани тушунтирмаганмиди?
 Бертелсен хўрсинди.
 – Сени Фожида бемор амманг кутаётгани ростми?
 – Бу билан нима демоқчисан? – кескин сўради у.
 Бертелсен жавоб беришдан олдин тамакини ичига чуқур тортиди.
 – Бугун тунда уйғониб кетдим ва нимагадир сен ҳақингда ўйладим. Назаримда, сен гўё биз ГФР гагина кетаяпмиз деб ўйлаб, Италияга бормоқчилигингни айтгандексан. Сен Филни яхши биласан ва биз ГФР да тез-тез бўлиб туришимиздан бохабарсан. Миланга дейман-да, истаган еримга етиб оламан, дея қарор қилгансан.
 – Мен ҳақимда шунақа фикрда экансан-да! Бундан чиқди, мен ўз манфаатини ўйлайдиган шунақа пасткаш эканман-да... – У гўё сўз тополмагандек жим қолди.
 – Take it соolly¹. Мабодо биз сенга ишонмаётган ва кимлигингни аниқлаб олишга уринаётган бўлсак, бунинг сира таажжубланидиган ери йўқ. Фил ҳеч қачон ўзи билан бирга қизларни олиб юрмаган эди. Умуман, унинг юрадиган қизи борлигини бизга бир оғиз ҳам гапирмаган. Ва қутилмаганда паромда сен пайдо бўлиб қолдинг...
- Бертелсен рулни қўйиб юборди ва ўнг қўли билан маъноли ишора қилди. Чекиб улгурмаган қўлбола тамаки гўё унинг оғзи бурчига ёпишиб қолгандек эди. Кейин у яна қўлларини рулга қўйиб, бошини чайқади.

¹ Аччиғинг чиқмасин, ўзингни бос. (Ингл).

– Буларнинг бари бирам тушунарсиз, гўё... – У ҳатто бошлаган гапини тугатиб ҳам ўтирмади.

– Сен тақдирга ишонасанми? – Венке бошқа аччиғланмас, уни худди калака қилаётгандек эди. – Масалан, мен ишонаман. Харҳолда, ҳозир. – Қиз яна жиддийлашиб қолди. – Фил иккимиз бирга бўлганимизда, бизга жуда мазза... бинобарин, бу аҳамиятсиз ва иккаламизга тааллуқли, холос. Баъзан унга қўнғироқ қилгим келар, у эса мен билан телефонда гаплашишни хоҳлар, бироқ ҳар икковимизда ҳам сира жасорат етишмасди. Биз паромда тасодифан учрашиб қолганимиз ҳам шу боис ғалати кўринди. – Қиз тўғрига қараб турар ва нимагадир жилмаярди.

– Менга қара, Венке, биз Фил билан беш йилдан буён бирга ишлаймиз, у менинг оғайним, агар уни алдасанг, қара, мендан эҳтиёт бўл!

– Уни алдаб зарил кептими. Унга ҳозироқ турмушга чиқишга тайёрман, фақат у ишини ўзгартирса, бас. Менинг эрим бир неча кунлаб уйда бўлмаслигини сира истамайман.

– Мана, хотиним Кари ҳам доимо йўлга кетишимдан норози.

– Бўлмаса-чи, ҳойнаҳой, эрим эсон-омон келсин, деб титраб-қақшаб ўтиргандир. Сен йўғингда бечоранинг қўли ишга ҳам бормаса керак.

– Худди шундоқ, – рози бўлди Бертелсең. – Айниқса, Кичкинтой туғилганидан бери менсиз кунни ўтмайди. Ўғлимиз эндигина уч ойлик бўлса ҳам, уйда энг катта бошқонимиз!

Бертелсен шу заҳоти ўғли ҳақида узундан-узоқ таърифга берилиб кетди.

У тушлик таом вақти келиб қолганида тинди. Бертелсен ўзлари ўтишадиган маҳаллий жойларни яхши билиши кўриниб турар, шу боис вақтни шунчалар аниқ ҳисобга олганидан, одатда дам олишга тўхтайдиган жойга етиб боришган чоғда ўз ҳикоясини тугатди.

Улар иккинчи машинани анча узоқ кутиб қолишди. Гюндерсен билан Лиен минган трейлер ниҳоят шундай йирик машиналар учун мўлжалланган тўхташ жойига етиб келиб, биринчи улов ёнида тўхтаган чоғда, кечикиш сабаби аниқ бўлди. Лиеннинг тоби қочиб, ўзига келиб олиши ва тоза ҳаво ютиши учун йўлда бир неча марта тўхташларига тўғри келганди. У ҳали ҳам ранги ўчиб ўтирарди. Гюндерсен ғазабланарди.

– Бу сафар Steuer дан бизга ҳеч вақо қолмайди, – аламзадалик билан дерди у. – Аксинча, бизни шилиб ҳам олишади. Мана кўрасиз.

– Steuer дегани нима? – қизиқсинди Венке.

– Бу ўзига хос йўл солиғи, – тушунтирди унга Фил. – Бу шайтон урган йўлдан юрганимизнинг ҳар куни эвазига ўттиз маркадан тўлаймиз. Чегарадан ўтаётганимизда барча пулни нақд тўлаб қўямиз ва ўз-ўзидан, бизга квитанция беришади. ГФР ни тарк этаётганимизда эса қайта ҳисоб-китоб қилинади ва қоидага кўра, бизга доим озроқ пулни қайтаришади.

У ўзининг ҳам аҳволи Лиен каби ёмонлигини ҳеч ким билиб қолмаслиги учун, хотиржам ва шошилмай гапиришга уринарди. Фил Гюндерсенни тушунарди, бироқ у Лиенга кўпроқ ён босарди. Бошинг тарс ёрилай деб турганида, шундай баҳайбат машинани ҳайдашнинг ўзи бўладими.

Улар “Олтин кийик” деб номланган қаҳвахонага бир тўда бўлиб киришди. Хаммаларининг кайфияти жуда ёмон эди. Улар патнислар-

га тақсимчаларни одатдагидай қўйишиб, индамай пештахта ёнига навбатга тизилишди. Хатто Венке ҳам бир сўз демади. Фил қизга то икковига пул тўлагунига қадар бўш стол топиб ўтиришни илтимос қилди. Қиз узоқроқ бурчакдаги столни беш киши учун банд қилди.

Улар ўтиришгач, Гюндерсен Лиенга ўқрайиб қаради.

– Барча тўхташларимизни оқлайдиган ваз топарсан, деб ўйлайман. Умидвор бўлма, моторга айб қўёлмайман, у соатдек соз ишлаб турибди.

– Нима сабабдан ҳамма тўхташларингиз учун ҳисоб беришингиз даркор? – сўради Венке ҳаммаларини тинчлантирмоқчи ва мурасага келтирмоқчи бўлиб.

Гюндерсен пишқирди.

– Биз ҳисоб бериб ўтирмаймиз, буни биз учун ҳаракатланиш нозими бажаради.

– Ҳаракатланиш нозими дейсанми? – ажабланди Венке. – Тушунмадим...

– Ҳаракатланиш нозими – бу асбоблар қутигасидаги шунақа айёр ҳисоблагич, – тушунтирди унга Фил. – У бизнинг бутун йўлимизни – тезликни, тўхташлар ва вақтни аниқ, то сонияларигача ҳаммасини автоматик равишда белгилаб боради. “Кинцле” фирмаси маҳсулоти!

Кутилмаганда Гюндерсен Филга заҳрини сочди.

– Нима, сен таржимонмисан? Саволларга ўзим жавоб қайтаролмайман деб ўйлайсанми?

Филнинг оғир мушти стол узра кўтарилди. Унинг чуқур хўрсиниғи худди инграшга ўхшарди.

– Сенлар Лиен билан бир гўрсан... – жаҳл билан деди Гюндерсен.

– Ўтган сафар ўзинг ҳам ундан кўра тузук эмасдинг! – унинг ёдига солди Бертелсен.

– Крусода бекор тўхтаган эканмиз, – вайсалади Лиен. – Албатта, ўзим айбдорман, у ерда тўхташни мен таклиф қилгандим, бироқ мазалироқ нимадир егим келганди-да. – У ҳаммага бирма-бир маъюс нигоҳ ташларди. – Сизлар рози бўлмаслигингиз керак эди! Даниядаги тўхташлар менга қандай таъсир қилишини биласизлар-ку, ахир!

– Бир кунда атиги ўттиз милдан сал ортиқ! – Гюндерсен газабдан сўзларни қийинчилик билан талаффуз этарди. – Бой берган вақтимизни йўлга солиб олиш мумкин, бироқ худди ортимиздан шайтоннинг ўзи қуваётгандек тез ҳайдашимизга тўғри келади. Билиб қўй, энди машинани бир ўзим ҳайдамайман, бўлди, етарли!

– Хой, болалар, болалар! – гапга аралашди Венке. – Сизларга ҳамма қараяпти.

– Қараса қарайверсин, жин урсин ҳаммасини! – бўқирди Гюндерсен қизариб-бўзариб.

Аммо бавар пивосининг учинчи кружкасидан кейин у анча юмшади. Бунинг устига, колбаса билан картошка бўтқаси бағоят мазали эди. У эса йўлдан ниҳоятда толиқиб ва очқаб келганди.

Машиналар томонга кетишаётганда Венке Гюндерсенга яқин келиб, жилмайганча деди:

– Лиен ўзининг қовуғини шамоллатиб қўйибди, дейишинг мумкин.

– Бунга қовуқнинг нима дахли бор? – Гюндерсен тушунмагандек қизга тикилди.

– Шу гап билан барча тўхташларингизни оқлаб оласиз.

Гюндерсен хўрсинди ва бошини чайқади.

– Майли, ташвиш қилма. Бирон нима ўйлаб топармиз.

Трейлерлар бирин-кетин ёнилғи қуйиш шаҳобчасига кириб боришди. Хар бир бак саккиз юз литр ёнилғини сиғдирарди. Трейлер бир миля учун тахминан тўрт ярим литр ёнилғи сарфларди.

Боши тарс ёрилай деса ҳам рулга ўтириш ва машинани бошқаришга қарор қилган Лиен яна икки соатча Гюндерсеннинг ўзи ҳайдамоқчилигини айтганида ҳайрон қолди.

– Эшитдингми, Харри? – Венке ҳам ҳайратдан лол қолганди.

– Шунақа бўлишини билардим, – дея жавоб берди Фил ажабланмай. – Аввалги сафар йўлга чиқишганида Лиендан қарздор бўлиб қолгани Гюндерсеннинг ёдида.

– Сиз ҳар сафар бир-бирингизга ташланаверасизларми?

– Нима бўлибди? Ахир буни ҳеч ким жиддий қабул қилмайди. Трейлерни бошқариш – ниҳоятда оғир меҳнат, шу боис баъзан қуюшқондан чиқиб кетиб қоламиз. Буни шунчаки касбга алоқадор тил деса ҳам бўлади. От тепкисини от кўтарари.

– Фалаги тил экан, – деди Венке. – Бунақасини ҳали эшитмагандим.

– Хўш, нима қилдик, кетдикми ё йўқ? – сўради Бертелсен. – Балки аввал кичикроқ таътил олмоқчидирсизлар?

Уларнинг қалъаси тез орада яна шоссега чиқиб олди, энди рулда Фил, ёнида Венке ўтирарди. Бертелсен орқадаги ўринга ётиб олди ва аҳтимол, оғир йўл қоқиб, тинимсиз машиналар оқими ҳамда пиво элитиб, шу заҳоти ухлаб қолгандир.

– Бертелсен билан нималар ҳақида гаплашдинглар?

– Харри! Наҳотки рашк қилаётган бўлсанг?

У қизнинг истехзоли табассумини пайқади ва астойдил тутақиб кетди.

– У сенга тегишдими, а?

– Буни сен дарҳол кўрган бўлардинг, – деди қиз хотиржам.

– Қандай қилиб? – Фил ўзини йўқотди.

– Унинг башарасидан-да! Агар у кўлига эрк берганида, мен унинг ҳаммаёғини тимдалаб ташлардим. Наҳотки ўзимни ҳар кимнинг ихтиёрига бериб қўяман, деб ўйласанг? Ахир уни мутлақо билмайман-ку! – Қизнинг овозида газаб бор эди. – Бундай гумонлардан мени халос қилсанг бўларди! – У тескари ўгирилди ва деразага қаради.

Бироқ у мен билан биринчи кечадаёқ бирга ётганди! Тўғри, Фил уйига етиб борадиган аҳволда эмас эди. Бироқ бунақа бўлишига Венкенинг ўзи айбдор эмасмиди? Унинг қадаҳи бўшаши биланоқ Венке уни тагин тўлдириб қўярди. Хатто унинг назарида, қизга сал-пал халақит беришга уринишлар ҳам бўлганди, чунки танишган кунданок ўлгудай ичишга одатланмаган эди. Лекин нима бўлишидан қатъи назар, у кеч соат ўнда оёғида зўрга турарди.

Таксида кетиш тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас, у онасини огоҳлантириб қўйиш учун ҳатто телефон рақамини тера олмасди ҳам.

Уни Венкенинг ўзи ечинтирди; кенг ўринга узала тушганча ётарди. У буни ажабтовур эсларди, кейин эса ухлаб қолди. Худди ўликдек қотиб ухлабди. Тонгга яқин ташналиқдан уйғонди, шу заҳоти кўлида виски қуйилган қадаҳ билан Венке пайдо бўлди. У вискини ичиб бўлгунча қиз қадаҳни тутиб турди. Тоза вискининг учинчи қадаҳидан кейин Фил ўзига келди. Шу вақт орасида Венке тўшак четида қип-яланғоч ўтирарди.

Кейин эса... Кейин қиз унга тўсатдан ташланиб қолди! Хўш, ахир шериги унга нисбатан анча кўркам, ёшроқ ва албатта, тажрибалироқ жазман-ку, нега энди у Бертелсенга ташланиб қолмас экан?

– Хой, Харри, нимага индамай қолдинг?

У чўчиб тушди.

– Нимани ўйлаб қолдинг?

У жавоб бермади, ахир унинг фақат қиз ҳақида ўйлаётгани кўри-ниб турибди-ку?

Қиз йигитнинг ёноғини силаб қўйди.

– Сени севаман, — деди у эркаланиб. — Лекин мен ҳақимда ёмон хаёлга боришни бошлаганингда жаҳлим чиқиб кетади. Ушанда сенам мени севишингга ишонмай қоламан.

4

– Назаримда, абадий йўлда юргандекмиз, — зорланди Венке.

Бу жума куни у тинка-мадори қуриган ва толиққан кўринарди. Кеч соат ўн бир, атрофни қоронғи зулмат қоплаганди.

– ЕТА Бриндизи — йигирма иккинчи октябр, шанба куни роса ўндалигини сенга неча марта такрорлашим керак? — деди асабийла-шиб Бертелсен.

Венке ЕТА нимани билдиришини билмасди. Бертелсен унга ЕТА — бу Expected Time of Arrival ёки мўлжалланган тахминий етиб бориш вақти эканини тушунтириб берди. Худди шунга ўхшаш ЕТД — Expected Time of Departure ёки тахминий жўнаш муддатидир.

– Аммангникига тезроқ етиб бориш учун шошилаётганингни ту-шунаман, — давом этди Бертелсен ўша оҳангда. — Айтмоқчи, унинг фамилияси нима?

– Кантани.

– Агар у ростданам сен айтгандай бадавлат бўлса, унинг Фожида-ги уйида тўхтаб ўтсак бўлмайдими? Ўзимизни бир тартибга келтириб олардик, овқатланиб, кейин Бриндизи томон йўлга тушармидик?

Венке хўмрайиб олди.

– Гап шундаки, уни деярли танимамайман. Мен етти ё саккиз ёшда-лигимда у турмушга чиқиб, Италияга жўнаб кетган. Ўшандан буён кўришмаганмиз. Менга маълум бўлишича, у қасрда яшайди, бироқ Италияда қасрлар шу қадар серобки, ҳойнаҳой, бунинг ҳеч қандай ўзига хос жиҳати бўлмаса керак, бу сизга Норвегия эмас. Унинг хиз-маткорлари ҳам бўлса керак, албатта. Агар шундай бўлса, демак, бир амаллаб қорнимизни тўйғазишар.

– Фақат сен ўзингни биздан қарздорман деб ҳисоблама, — деди тезгина Фил. — Аксинча. Сенинг биз билан биргалигинг ҳаммамизга хузур бағишлади. Шунақами, Бертелсен, роса маза қилдик, а?

Бертелсен жавоб қайтармади.

– Манавига эса ҳечам маза бўлмади, — деди Венке маъюсланиб.

– У шунчаки хаёл суриб қолди, — дея қизга таскин берди Фил, лекин қалби газабдан ёнарди. Бертелсен бунақанги оғир йўл босиш-га ўрганмаган Венкенинг нақадар чарчаганини кўриб турибди-ку, ахир!

– Фожидан Бриндизигача икки юз ўн икки километр, — дея сўз қотди у анча жим қолишганидан сўнг. — Эҳтимол, аввал “Жеронто-ни”га бориб, юкни топшириб, кейин бирон жой топиб, дам олиб, ўзимизни тартибга солганимиз ва Венкенинг аммасига одамга ўхшаб кўринганимиз маъқулдир.

– Уни умуман кўриш насиб этадими, йўқми, ҳали номаълум, – деди Венке ўйланиб. – Агар у ростдан ҳам шунчалик жиддий касал бўлса, нотаниш кишиларни қабул қила олмаса керак. У туфайли ўзингизни тартибга келтиришнинг ҳожати йўқ.

– Тўғри, сен ҳақсан, – рози бўлди Фил бироз ўйлаб фикрлагач. – У ҳолда у ёққа ёлғиз ўзинг борганинг яхшимикан? Сен шундоғам ўзинг ийманиб турибсан, бу ёқда биз ҳам бошга бало бўлмайлик.

– Албатта қўрқиб кетаяпман, – тан олди Венке. – Шу қадар қўрқинчилики, ҳатто кўнглим беҳузур бўлиб кетаяпти. Эҳтимол, сизлар ёнимда бўлсангиз, аксинча, бу менга қувват бағишлар.

– Гапингни қара-ю! – хитоб қилди Бертелсен. – Умуман, ҳақиқий қасрга боришдан қайтмаган бўлардим, – қўшиб қўйди у.

– Уни тезроқ кўришга ўзимнинг ҳам сабрим чидамаяпти! – тан олди Венке.

У Филга паромда қайтишига чиптаси борлигини айтганди, йигит унга қандай бўлмасин, Италиядан Фредериксхавенгача чипта олиб бермоқчилигини билдирди. Бироқ қиз бу таклифни рад этди. Шунда у қизнинг сумкачасига секингина пул солиб қўйишга аҳд қилди. Фақат пулнинг ёнига мактуб солиб қўйиш керак, бўлмаса қиз ранжиб қолиши мумкин. Ахир у ниҳоятда мағрур, йигит эса дунёда ҳаммадан ҳам ўзига нисбатан унинг қаҳридан қўрқарди. Унинг севгилисидан қайтаётганида йўловчи машиналарни тўхтатиб кетишига ҳам йўл қўёлмасди. Харри мерос масалаларига унчалик тушунмас, фақат бу ишлар тез битмаслигини биларди. Венке эса то ўша икир-чикир ишлар чўзилиб битгунча Фожида ўтирмоқчи эмас эди. Эҳтимол, у мерос улушидан бир қисмини бўнак тариқасида олишни мўлжаллаётгандир? У Вера Кантанининг ягона қонуний меросхўри, ахир. Йўқ, ҳар эҳтимолга қарши, у қизнинг сумкачасига озроқ пул солиб қўяди.

Фил мудраб қолаётганини пайқаб, ўриндиқнинг қаттиқ суянчигига ястаниб олди. У Венкенинг кўлини топиб, кўзини юмди.

– Пескарага яқин қолди, – деди Бертелсен.

Фил чўчиб уйғонди, кўзи бироз илингани боис, у ўзини анча тетикроқ сезарди.

– Келинлар, бирпас тўхтайлик, – таклиф қилди Венке.

– Нимага? – сўради Бертелсен.

– Аммамга кўнғироқ қилиб қўйишим керак. Ахир унинг уйига огоҳлантирмасдан, бунинг устига тўрт бирдай йигит кузатувида тойдан тараша тушгандек кириб боролмайман-ку!

– Унинг телефон рақамини биласанми? – нимагадир сўради Фил. Венке бош ирғади.

– Италияча сўзлаша оласанми? – сўради Бертелсен қизга қиялаб назар ташларкан.

– Бир нечта жумлани ёдлаб олганман, – жавоб берди у. – Гапирини гапирман-у, менга нима дейишларини тушунолмайман, деб қўрқаман.

– Ха, Италияда инглизчани ҳеч ким билмайди, бундан умидвор бўлишнинг ҳам ҳожати йўқ, – деди чалакам чатти биладиган норвег тилидан бошқа ҳеч қандай тилни тушунмайдиган Бертелсен. – Мабодо, улар сени тушунишмаса, нима қиласан?

– Тушунмаган чоғда нима қилишимни ўйлайман. Хозир эса шундоғам юрагим сиқилиб кетаяпти.

Ўша оқшом Е – 2 шоссеси анча гавжум эди. Рўпарадан келаётган машина чироқлари нури ҳадеб уларнинг кўзларини қамаштирарди.

Улар Жанубий Италиянинг йирик боғланиш нуқтаси Бриндизига яқинлашиб қолганлари сезиларди.

Хаво салқин эди. Венке Италия чегарасидан ўтишган заҳоти эгнига илиб олган гулдор кўйлаги устидан юпқа жун кофтасини кийди. Тагчарми қалин қора туфли “тилла” шиппакка ўрнини бўшатди. Венкенинг оёқ панжаси ва бармоқлари жуда чиройли эди. Оёқ ва кўли бармоқларига лаб бўёғи рангида лак суртилганди.

Венке қалтирарди, Фил унинг кўлидан ушлаганида эса, унинг кўли тердан жикқа ҳўл бўлиб кетган эди.

– Вой худойим. Касал бўлиб қолмадингми?

У қизнинг пешонасига кафтини теккизди. Унинг пешонаси ҳам ҳўл эди.

– Иситманг борга ўхшайди! Сен касалсан!

– Иситмаси бўлса, касал бўлавераркан-да! – деди Бертелсен.

– Жим бўл! – деди Фил. – Венке, агар бирон еринг оғриётган бўлса, буни менга айтишинг керак!

– Эҳтимол, у кўричак бўлиб қолгандир? – тахмин қилди Бертелсен.

– Йўқ деяпман-ку, ҳеч қаерим оғримаяпти!

Харқалай, бу кўричак эмас, унинг кўричаги кесиб ташланган. Фил тикилган жойини ўзи кўрган.

– Жой иқлими ўзгарган. Одатланмаган таомлар, – хотиржам давом этди Бертелсен.

– Менга қара, чакагингни ўчирасанми, йўқми! – Филнинг тоқати тоқ бўла бошлади. – Венке, сен шифокорга боришинг керак. Бу қандайдир вирус бўлса-чи...

– Кўйсанг-чи беҳуда гапларни, Харри! Шунчаки жуда асабийлашяпман.

У сумкасидан Фил Фарбий Германияда харид қилиб ҳадя этган атир идишни чиқарди. Бу дўкондаги энг мўъжаз атир шишачаси бўлиб, қиз унга совға қилишига ижозат этган ягона буюм эди. Йигит эса унга ҳамма нарса: янги сумка, туфли; пештахта кўрғазмасида кўриб ёқтириб қолган блузка, кўзига ялт этиб ташланган кулгили шапкача ва яна мингларча буюмлар олиб бермоқчи бўлди, бироқ Венке унга мана шу нархи беш ярим марка турадиган атирнигина сотиб олишига ижозат берди, холос. Фалати қиз. Фил совғаларни рад этувчи қизни биринчи бор кўриши эди.

– Сен-чи, нима учун бунчалар асабийлашяпсан? Одамлар кекса-яди ва ҳаётдан кўз юмади, бу табиий ҳол. Бунинг устига, ўша аммангни деярли танимасанг, уни деб куйиб ғамга ботиб нима қиласан? – Фил кўлидан келганча Венкени тинчлантиришга уринарди.

Бу ишлар ҳаммаси ортда қолганидан кейин умримнинг охиригача унга ғамхўрлик қиламан. Унга суянчиқ ва ҳимоячи бўламан.

Онам қандай хурсанд бўлади-я!

Венке фарзандларимиз иккитадан кам бўлмаслигини хоҳлашини айтганди.

Венке туфайли ундан узоқ муддат нари кетмаслик учун бошқа иш топишга ҳаракат қиламан.

– Эҳтимол, Венке аслида аммаси ҳеч қанақа қасрда яшамаслиги боис асабийлашяётгандир.

Филнинг тили учуда кескин жавоб айланарди-ю, аммо ўзини тутиб қолди. Бертелсен шунчаки ҳасад қилаётганидан шундай деяпти. Ўзи ҳеч қандай шароити бўлмаган, на ваннаси, на канализацияси бор, ҳожатхонаси ҳовлида жойлашган эски харобаларда яшайди. Кимлардир қасрда яшаши унинг қитиқ патига теккан-да.

Улар Пескарга етмасдан трейлерлар тўхтайдиган жойда тўхташди. Фил Венке билан телефон ҳужраси томон йўл олди.

– Сен итальянча телефон китобчасини тушуна олармикансан? Тангаларинг етарлими?

Венкенинг қийиқ кўзлари табассумдан ёришди.

– Раҳмат, Харри, раҳмат! Хаммаси етарли.

У гаплашаётганида қизни хижолатга қўймаслик мақсадида нарироқда турарди. Лекин ҳужрадан бир зум ҳам нигоҳини узмади. У панароқда турар, ҳужра ёнида чироқ ёниқ эди. Унинг ёнига қандайдир шубҳали кимса яқинлашган чоғда Фил сергак тортиди, лекин у киши Венкега қиё ҳам боқмасдан нари ўтиб кетди. Фил мабодо зарур бўлиб қолгудай бўлса, Венкега дарҳол ёрдамга етиб бориш учун барибир ҳужрага яқинроқ борди. Венкенинг лаблари қимирлар, демак, у қўнғироқ қилмоқчи бўлган одамани топибди. Ана, у сумкасидан ёндафтарчасини олиб, нималарнидир ёзди. Кейин автоматга яна бир неча танга ташлаб, суҳбатини давом эттирди. Тўсатдан Филнинг миясига ялт этиб бир фикр келди: агар Венке атиги бир неча итальянча жумлани ёдлаб олган бўлса, қандай қилиб шунча узоқ гаплашиши мумкин? Ёки унинг омади келиб, қасрда биронтаси инглизча гаплашармикан?

Венке, ниҳоят, ҳужрадан чиққанида, худди аммаси қазо қилиб бўлгандек, гоят аянчли кўринарди. Ундай бўлса, улар Венке билан бирга боришмагани ҳам маъқул.

Шу боис Венке унга аммасининг хизматкори билан гаплашганини ва у қасрга бешовини таклиф этганини айтганида жуда ҳайрон қолди. Вера Кантанининг аҳволи бироз тузук эмиш. Нариги дунёга равона бўлиш бир муддат сурилганига жичча умид пайдо бўлибди. Бироқ бу вақтинчалик сурилиш эди.

Улар Бертелсеннинг ёнига қайтишди. Тўхташ жойига иккинчи трейлер ҳам етиб келганди. Хар учови ниманидир қизгин муҳокама қилишарди.

– Биз ҳаммамиз Кантани хонимникига таклиф этилдик! – эълон қилди Фил мамнунлик билан ва Венкенинг кифтига қоқиб кўйди. – Венке қасрга қандай етиб боришни ёзиб олди. Сан-Северодан йигирма еттинчи километрда чапга бурилиш бор. У ерда “Castello di Cantani” деб ёзилган кўрсаткич осиглиқ, шу боис адашмаймиз. Тушунмаганлар учун тушунтириб қўяй: Castello “қалъа” ёхуд “қаср” маъносини англатади. – У охири жумлаларни ҳижжалаб талаффуз қилаётганда Бертелсенга тикилиб қолди.

– Ана холос! – хитоб қилди Гюндерсен.

“ ”

Лиен Венкега ҳурмат-этибор билан қараб кўйди. Бертелсен чирт этиб тупурди ва тескари ўгирилди.

– Йўл тор эмасми, машиналаримиз ўша йўлдан ўта олармикан? – сўради Лиен.

– Эҳтимол, йўл торроқдир, – жавоб берди Венке. – Бироқ у хусусий йўл ва сутканинг бу вақтида у ёқдан ҳеч ким юрмайди.

– Бу гапларнинг ҳаммасини сенга итальянча тушунтиришдими, ишқилиб тушуна олдингми? – Гюндерсеннинг қўй кўзлари Венкега шубҳаланганча қараб турарди.

– Хизматкор билан инглизча гаплашдим.

Улар машиналарга миниб, энди бир-бирларини ортда қолдирмай, Пескардан то Франковиллага довур саккиз километр йўл босишди. Кейин – Ортогача ўн икки, Вастогача қирқ беш, Термолигача йи-

гирма етти, ниҳоят, Сан-Северогача бўм-бўш Е – 2 шоссеси бўйлаб эллик уч километр йўл босишди.

– Италия уйқуда, – ҳазиллашди Бертелсен.

– Шунақага ўхшайди, – овоз чиқарди Фил.

Венке индамади. Қиз улар орасида жонсиздай ўтирар ва йўлга маъюс қараб борарди. Фил унинг қўлини ушламоқчи эди, бироқ қиз тортиб олди. Шўрлик, нега у шунчалар асабийлашяпти? Унга ҳозиргина аммасининг бироз тузуклиги, у ёқда уларни кутишаётганини айтишди-ку, ахир!

– Амманг Фожи билан Сан-Северонинг қоқ орасида турар экан-у, нега Фожига боришим керак дегандинг? – сўради Бертелсен. – Сан-Северодан Фожигача эллик тўрт километр, сен эса йигирма еттинчи километрда бурилишимиз керак, дейсан. Шунақами, Фил, гапим тўғрими? – У Харрига ўгирилди.

– Вера аммам номидан иложи борица тезроқ етиб келишимни сўраган адвокатлик фирмасининг хати Фожидан келганди. Шу боис у Фожидан яшаса керак, деб ўйлагандим. Фирма етиб келишимнинг аниқ муддатини билган заҳоти мана шу телефонга кўнғироқ қилишимни сўраганди. – Венке соатига қаради. – Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолибди, соат деярли бир ярим!

– Демак, манзилга икки яримларда етиб борамиз, – деди Фил. – Тун ярмида бегона одамларнинг кириб бориши ҳам унчалик чиройли бўлмас-ов!

– Италияда уйқуга кечроқ ётишади. – Венке лабини тишлади. – Уларга қайта кўнғироқ қилиб, бугун боролмас эканмиз, деёлмайман-ку, улар бизни кутиб ўтиришибди, ахир.

– Агар у ёққа бугун етиб бормасак, ҳеч қачон боролмаймиз, – деди Бертелсен. – Биз жадвалга риоя этишимиз керак. Бриндизига ўз муддатида етиб бориш учун қасрдан тонг ёришмаёқ чиқиб кетишимиз зарур. Худога шукур, йўл равон экан.

– Демак, қасрда тунаб қолмас эканмиз-да? – тўнғиллади Фил.

Унга ҳеч ким жавоб бермади.

Улар керакли бурилишни топиб, йўлдан аста қайрилишди.

– Йўл ростдан ҳам торроқ экан! – хитоб қилди Бертелсен. У машинани анча қийналиб ҳайдарди. – Хали узоқ юрамизми?

– Қасрга етгунча.

Бертелсен ҳуштак чалиб қўйди.

– Шу баҳона киборлар жамиятига кирасан! – таскин берди Фил, боя Пескарда тўхтаганларида янги камзулини кийиб олганидан қувонар экан. – Мени росмана қасрда кутиб олишганини айтиб берсам, онам ҳушидан айрилади! Қизиқ, уларнинг малайлари оқ қўлқоп кийиб юришармикан?

Улар тор йўлдан оҳиста ва эҳтиёткорлик билан беш дақиқа юришди. Кутилмаганда олдинда яшил ранг махсус либос ва пилоткага ўхшаш бош кийим кийган икки киши пайдо бўлди. Улар автоматлар билан қуролланишганди.

– Бу нима бўлди? – сўради Бертелсен кўрқиб.

– Хойнаҳой, қоровуллар бўлса керак! – тинчлантирди уни Фил.

Қоровуллар уларга тўхташ ва машиналардан тушишни ишора қилишди. Орқада Гюндерсен билан Лиеннинг трейлери ҳам тўхтади, уларга ҳам чиқишни буюришди.

Қаёқдандир худди шунақа либосдаги яна икки киши пайдо бўлди.

– Эҳтимол, ҳужжатларни текширишмоқчидир, – тахмин қилди Лиен, бироқ унинг овози титрарди.

Хилват йўл кимсасиз ва қоронғи, соат йигирма бешта кам учни кўрсатар эди.

Қисқа буйруқ сукунатни кесди. Фил гўё даҳшатли тушдагидек ўқ тегиб йиқилган Гюндерсен, кейин Лиен ва ниҳоят, “Бу қоровуллар эмас!” дея қичқиришга улгурган Бертелсенни кўрди.

Тўсатдан Фил йўл бўйи хотирлашга уринган нарсани эслади: онаси ўзига зангори пальто билан шляпани у йўлга чиқишидан уч кун олдин сотиб олганди. У Венкега биринчи учрашув куни мана шу харид ҳақида сўзлаб беролмас эди!

Қиз буни қаердан билди экан? Онаси фру Торкилдсен билан дугоналигини-чи?

У шу лаҳзада Венкенинг кўрқув тўла кўзларини кўрди ва итальянча нимадир дея қичқирганини эшитди.

Кейин жувон йиқилди, унинг юзида гўё уни ҳам ўлим кутаётганини сира хаёлига келтирмаганидан таажжуб ифодаси қотганди.

Фил ўқ текканини сезмади.

У шунчаки бўшлиқ қаърига кулади.

5

Бош Бошқармаси Виктория-Терраседа жойлашган жиноят полицияси катта инспектори Рудольф Нильсен 22 октябр шанба куни хотини Магда билан харажат қилгани шаҳарга йўл олди. Магда ўзига эрининг сўнгги бор қачон бунақа илтифот кўрсатганини ҳатто эслаёлмасди, шу боис мазкур бозор-ўчар саёҳатидан имкон қадар кўпроқ баҳра олишга ҳозирланарди.

– Сочиқларни нима қиламиз? – хитоб қилди Рудольф, Магда ўзини эшиги харидорлар билан тирбанд йирик универмаглардан бирига етаклаган чоғда.

– Эҳтимол, бу ердан биронта арзонроқ буюм топармиз! – жавоб берди аёл ҳаяжонланиб. Рудольф ҳам пуллари бирин-кетин кармони-ни бир зумда тарк этаётганини кўрди. – Янги столимга дастурхон ҳам керак!

– Янги столнинг ҳажми худди эскисидек-ку!

– Нима бўпти, янги столга янги дастурхон зарур!

На Рудольф, на унинг хотинининг гавдаси ихчам эди. У бесаноқ одамлар – аёллар ва эркаклар, кексалар ва ёшлар, бақалоқ ва қилтириклар, чеҳраси очиқ ва тунд одамлар оқими орасида ўзини қандай итариб ва итқитишаётганини сезарди.

– Ҳақиқий Техас! – жонҳолатда хитоб қилди у.

– Қаердан биласан, Америкада ҳеч қачон бўлмагансан-ку, ахир, – дея одамлар итариб ташлаган кексароқ бақалоқ аёл узра қаддини тикларкан Магданинг товуши чиқди. – Айтмоқчи, – давом этди у кўпсонли тингловчиларга парво қилмай, – Нилс ўзига дугона топиб олибди.

Ёши олтмишлардаги, бошини ҳар силкиганида – у эса тинимсиз силкирди – сийрак оқ сочлари ҳилпираб кетадиган эркак Магдага қизиқсиниб қаради. У Нилсни унинг ўғли ва вориси деб тушунди, албатта, ва эҳтимол, қизиқарли тафсилотларни эшитиш умидида эди.

Катта инспектор эса бу вақтда Нилснинг дугонасига янги дастурхоннинг қандай алоқаси борлигини англашга уринарди.

– Мен яхшиси, шу ерда тураман, – деди у тақдирга тан бериб ва чиқавериш яқинидаги кўзгу олдида тўхтади.

У ўзининг кузатув нуқтасидан дўмбоққина Магдаси оломон орасида ҳайратланарли чаққонлик билан сирғалаётганини кўриб турарди. Мана у кастрюлкаларни ушлайдиган тутқичга ташланди. Эри бош чайқади. Магда шошилмасдан беш ё олтитасини танлаб олди. У буюмларини қўлида тутганча камалакнинг барча рангидаги ошхона сочиқлари уюлган уюм токчаси ёнига борди. Бу тўпдан учта зангори ва тўртта жигарранг сочиқни илинтириб, Рудольфнинг ёнига қайтди.

– Қара. Улар бирам арзонки...

– Уларнинг баҳосини биламан, – унинг гапини майин, бироқ кескин оҳангда бўлди Рудольф. – Пулини тўлайқол ва бу ердан кетдик.

Бўш сотувчини топиш ҳам осон кечмади. Магда ўн дақиқа кутди. Кейин у кассага навбатга турди.

Ниҳоят, у Рудольфнинг ёнига келди; эрининг тоқати тоқ бўлиб турганди ва аёл энди дань-цинъ-данъга борайлик, деганида унинг сабр косаси тарс ёрилгудай бўлди. У хотинидан босиқлик билан эси жойидами, деб сўради. Аммо Магда хитой ресторанини назарда тутган экан. У хитой таомлари номидан беҳабар, ҳар нарсага ақли етадиган эри уни бир зумда англаб олишига умид қилиб, тилига келган биринчи сўзни айтган эди.

Улар Викедаги “Пекин-хауз”га йўл олишди. У ерда ёғда қовурилган чўчқа гўшти ёнига Рудольфга меъеридан ортиқроқ қайнатиб юборилгандек кўринган гуруч билан бемаза қайла тортишди.

Улар овқатдан кейин ёсуманли чой ичишди.

Рудольф ҳисоб-китоб қилиб, пулини тўлагач, Магдага ҳисоб қоғозини узатди.

– Бунга эсдаликка сақлаб қўй!

Ресторандан чиқаётганда Магда сўради:

– Бир аёл беш ҳафтагача фақат бўтқа, нон ва картошка еб кун кечиргани ҳақида ўқидингми? У саккиз килога озибди!

– Бўлиши мумкинмас!..

– Биз душанбадан бошлаймиз.

– Демак, фақат бўтқа, нон ва картошка ер эканмиз-да?

Магда қатъий бош ирғади.

– Менимча, яқиндагина бўтқа, нон ва картошкани бошқа сира емаймиз, дегандик-ку?

– Бир аср яшасанг ҳам, бир асргача ўрганасан, – деди мужмалгина Магда ва шу билан гап тугади.

Улар боя эрталабданоқ Рудольф машинасини ўз хизмат жойига қўйган Виктория-Террасе томон юриб кетишди. У енгил хўрсиниб, харидларини юкхонага қўйди.

Соат иккидан ўн дақиқа ўтганди.

– Хар эҳтимолга қарши Бошқармага кириб чиқай-чи. Сен машинада кутиб турасанми ёки мен билан бирга кирасанми?

– Уйга бир амаллаб ўзим етиб бораман, – деди Магда шубҳали тинчликпарвар оҳангда. – Эҳтимол, қолиб кетишингга тўғри келар. – Кейин шунчаки гап орасида айтгандай қўшиб қўйди: – Мен, ҳойнаҳой, Туридни кўриб чиқаман. Унинг оёғи гипсда ва уйдан чиқолма-япти.

– Мехр-мурувватли рафиқагинам-ей, – ҳазиллашди Рудольф.

Бошқармага кираётганида Рудольф кулимсирарди. У Магданинг дугонасидан нима сабабдан хабар олгиси келиб қолганини яхши биларди. У хитой ресторани ҳақида тезроқ айтиб бериш иштиёқида эди. У Магданинг ҳаммасидан ҳам ёсуманли чойни мақташига бас бойлашга тайёр эди. У хотинини аниқ-таниқ кўриб турарди, эҳтимол, шу боис ҳам унга шу қадар қаттиқ боғланиб қолгандир.

Бугун Рудольфнинг укаси Карстен Нилсен навбатчи инспектор эди ва Рудольф дастлаб унинг ёнига кирди.

– Ниҳоят топилибсан-да! Мен чорак соатдан буён сенга кўнғироқ қиляяпман, ҳеч ким жавоб бермаяпти. Сен бугун дам олиб ва ухлаб олишга қарор қилгандирсан, деб ўйладим.

– Магда мени ўзи билан бирга шаҳарга бориб келишга кўндирди. Энди бундай саёҳатни такрорлашга тез орада рози бўлмасам керак, деб ўйлайман. Хаммаёқда одам тирбанд, гала-ғовур! Мени нимага излагандинг?

– Албректсен бир ишга киришишингни хоҳлаяпти.

Албректсен уларнинг бўлим бошлиғи эди.

– Бир иш дедингми?

– “Инт-Транс” экспедиция фирмаси директори Бек телефон қилди. У ваҳимада. Унинг иккита трейлери Италияда йўқолган деб ўйлаяпти.

– Бирваракай иккитасими? – Рудольфнинг кўзлари катталашиб кетди. – Битта-яримтаси кайфда бизни лақиллатмоқчи бўлгандир!

– Таассуфки, ундай эмас. Директор ўз телефон рақамини қолдирди. Уни телефон китобидан текшириб кўрдим. Хаммаси тўғри. Кейин коммутаторга кўнғироқ қилиб, мени директор Бек билан улаб беришини сўрадим. У шу заҳоти жавоб берди. Кейин Албректсен билан гаплашдим, у мазкур иш атайлаб сен учун ўйлаб топилган, деб ҳисоблаяпти.

Рудольф истехзоли илжайди.

– Шанба куни ўзимни бутунлай бахтиёр ҳис этишимга фақат шугина етишмай турганди! Унинг телефон рақамини айт. Унга кўнғироқ қиламан. У ҳақиқатдан ҳам машиналарнинг йўқолганидан кўрқаяптими ёки яна бирон гап борми, нима деб ўйлайсан? Машиналар йўқолганига имони комилми?

– Ҳозирча у шунчаки машиналаридан хавотирланаяпти, шекилли.

– Машиналари Италияга ўзидан ўзи бориб қолмагандир, ахир?

– Албатта, йўқ. Машиналари билан бирга тўрт нафар энг яхши ҳайдовчилари ҳам ғойиб бўлишгани суҳбат ниҳоясидагина маълум бўлди. Юкнинг қиймати жуда кўп миллион кронга баҳоланар экан, бироқ аниқ қанчалиги, уларнинг айнан қандай юк ортиб кетишганини ҳам айтмади.

– Хаммаси тўғри – энг биринчи ўринда пул зарил, – деди Рудольф ва ўз хонасига кетди.

6

“Инт-Транс” экспедиция ширкати Ослонинг шарқий қисмидаги эскироқ бинода жойлашганди. Кўчанинг бефайзлиги туфайли бино кўримсизроқ эди, бироқ йўлақдан кириб борган ва иккинчи қаватга кўтарилган заҳоти таассуротингиз дарҳол ўзгарарди.

Катта инспектор Рудольф Нилсен деворлари ўймакор палисандр ёғочли панеллар билан қопланган катта қабулхона остонасидан ўтди. Ерда девордан деворгача етган зангори гилам тўшалганди. Унча ба-

ланд бўлмаган, усти мрамар билан қопланган, у ҳам палисандр ёғочидан ясалган тўсиқ қабулхонани ажратиб турарди.

Қабулхонада шанба кун, ҳар доимгидек, ҳеч ким йўқ эди, бироқ Рудольф яшнаб турган гуллар солинган катта сопол гулдон ортида яширинган тугмача борлигини пайқайди. Рудольф тугмачани босди ва у қайдадир пастроқда жиринглади.

Қабулхонага ёш йигит кирди. Унинг ёши ўттиздан ошмаган ва соқоли очиқ малларанг тусда эди.

– Отамда ишингиз борми? – сўради у табассум билан Рудольфни кузатаркан. – Полицияданми? Дада! – чақирди у баланд бўлмаган овозда ва ўша заҳоти шу пайтгача ёпиқ эшик очилиб, башанг костюм кийган одам пайдо бўлди.

– Бунчалик қичқиришнинг ҳожати йўқ, Уле! – асабий оҳангда деди у ва шундан кейингина Рудольфга мурожаат қилди: – Мен Фриц Бек бўламан. Сиз полицияданмисиз?

Рудольф унинг қўлини қисди, ўзини таништирди ва ҳужжатини кўрсатди.

– Бу ёққа ўтинг, марҳамат! – Директор Бек ҳозиргина ўзи пайдо бўлган эшик томонга йўналди, узун ва кенг йўлак бўйлаб юрди ва мис лавҳачали салмоқдор эшик олдида тўхтади. У эшикни очиб, бир қадам четланди ва Рудольфни хонасига ўтказиб юборди.

Бу ер ҳам палисандр ёғочи билан қопланганди, лекин Рудольф бундай дарахт турига анча кўникиб қолганди. Уни деворнинг бир томонида осилган хариталар, иккинчисини банд этган китоблар, учинчисини безаган расмлар қизиқтириб қўйди. У кўк ва яшил бўёқларда чизилган ёшроқ яланғоч аёл тасвирланган дидсиз расмга ўзгача эътибор қаратди.

Ўз-ўзидан маълумки, хонага гарчи жудаям катта бўлса-да, оддийгина ёзув столи ярашмасди. Шу боис директорнинг ёзув столи буйрак шаклдалиги, оёқлари эса кумуш ёхуд кумуш суви югуртирилган тўёқчалар билан тугалланиши Рудольфни сира ажаблантирмади. Столга безак берган ўйма гўла ичидан лолалар бўй чўзиб турарди.

– Инспектор, мен буткул изтиробдаман. Улар манзилга шу бугун роппа-роса ўнда етиб боришлари керак эди. Бироқ соат бир яримда ҳам уларнинг дараги бўлмади. – Директор кумуш портсигардан сигарета чиқарди, мулозамат қилиши зарурлиги ёдига тушиб, Рудольфга тамакидонни тутганди, лекин у тавозе билан рад этди.

Шунда директор ўзи тутатди, бир неча марта ичига чуқур тортиб, гапида давом этди.

– Хойнаҳой, бирон кори ҳол рўй бергандир, акс ҳолда улар аллақачон етиб борган бўлишарди!

Рудольф соатига қаради.

– Лекин трейлерлар бор-йўғи беш соатгагина кечикишибди-ку, ахир!

У ҳазилакам асабийлашмаётганди. Шунақа арзимас кечикиш экан, у эса шунчалар башанг усти бошига қараганда кўнглинг беҳузур бўладиган, мана бу ўтакетган худбин одам туфайли ўзининг шанба кунини қурбон қилиши керак! Рудольф қора чарм қопланган ҳаддан зиёд чуқур ҳамда ниҳоятда қулай оромқурсидан энди туришга чоғланаётганди, лекин Бек қўли билан ишора қилиб, уни тагин ўтиришга мажбурлади.

– Сиз, афтидан, бизнинг ишларимиз билан таниш бўлмасангиз керак, инспектор?

– Мен улардан мутлақо беҳабарман. Мен ҳатто тиркама нималигини ёхуд айтайлик, тиркаманинг яримтиркамадан қандай фарқланишини ҳам тузуккина билмайман.

Бек китоб жавони томон борди, тугмачани босди ва китоблар таҳланган тоқча чироқ ёқилган кўзгуда акс этиб турган шишаларни очганча ён тарафга сурилди.

– Нима ичасиз? Вискими? Ароқми? Жиннми?

– Раҳмат, ичмайман. Рудаман.

Бек унга ҳайрон бўлиб қаради:

– Полиция зобитини биронтаси тўхтата оладими, ахир?

Рудольф жавоб ўрнига елкасини сиқди.

– Агар бир қадаҳ ичсам, қарши бўлмасиз, деган умиддаман?

Рудольф йўқ дегандек бошини чайқар экан, у: яна бир қадаҳ ичман, дейиши керак эди, деб ўйлади.

Бек ўзига виски қўйиб, стол тортмасини сурди ва яримтиркама моделини чиқарди.

– Мана бундай машиналардан иккитаси, – деди у. – Узунлиги ўн беш метр, оғирлиги – ўн саккиз тонна. Шунақа баҳайбат улов гўё ҳавода изсиз ғойиб бўлиши мумкинлигига мени ишонтирмақчимисиз? Қандайдир бахтсиз воқеа содир бўлганига аминман!

– Сизни тушунмаяпман! Улар бир неча соатгагина кечикишган, ахир, – деди Рудольф. – Шунақа узоқ сафарда бир неча соат нима деган гап!.. Уни-буни қўйинг, қаердан биласиз, эҳтимол, манзилга энди етиб боришгандир?

– Йўқ. Соат иккиларга яқин “Жеронтони”дан телекс олдик. Биздан ЕТАни тасдиқлашимизни сўрашди. Биз ўша заҳоти машиналаримиз Бриндизига роппа-роса соат ўнда етиб бориши зарурлигини тасдиқлаб жавоб йўлладик. Шунда машиналаримиз етиб бориши билан бизга хабар етказишларини сўрадик. Хозирча улардан ҳеч қандай хабар келмади. – Директор вискидан хўплади. – Бизнинг ишимизда энг муҳими – бу вақт. Ҳатто энг аҳамиятсиз кечикиш ҳам ўз ортидан шундай муаммо ва харажатлар келтириб чиқариши мумкинки, буни ўйлашнинг ўзи ҳам даҳшат.

– Агар янглишмасам, трейлерлар бирга жўнаб кетганмиди? Дейлик, улардан бирининг мотори тақиллаб қолган бўлиши мумкин ва машиналар тўхташгандир. Зудлик билан тузатишнинг иложи йўқ носозликлар бўлиб туради. Эҳтимол, ҳайдовчилар носозликни мустақил тарзда тузатишмоқчи бўлиб, бу ҳақда хабар беришни ўзларига эп билишмагандир.

– Бунақа бўлиши мумкин эмас! – Бек Рудольфга маъноли қаради. – Мабодо, бирон-нимаси бузилганида улар ҳарқалай, “Жеронтони”ни огоҳлантиришган бўларди. “Жеронтони” – Италиянинг йирик экспедиция ширкати. Биз улар билан кўп йиллардан буён ҳамкорлик қиламиз. Улар бизни албатта бохабар этишган бўларди!

– Ҳа, нимадир рўй берган кўринади, – рози бўлди Рудольф.

– Мен ҳам шу фикрдаман, – деди Бек ғамгин. – Бироқ содир бўлган ҳодиса ҳақидаги хабар ўрнига биз “Жеронтони”дан ҳозир сизга айтган телексни олдик, холос.

– Ўзингиз-чи, шунақа баҳайбат икки машина билан нима содир бўлиши мумкин деб ўйлайсиз?

– Уларни ўғирлашган бўлиши мумкин!

– Ҳазиллашяпсизми?

– Мутлақо йўқ. Ахир Италияда ўндан ошиқ трейлерлар ўғирланганини билмасмидингиз?

– Лекин узунлиги ўн беш метрли трейлерни қаерда яшириш мумкин? Бу, назаримда, эҳтимолдан узоқ!

– Биз “Мерседес” русумли трейлерлардан фойдаланамиз. Жанубий Европа йўлларида немисларнинг “Мерседес”, “М.А.Н.” русумли ва бошқа трейлерлари тиқилиб кетган. Биз аллақачон “Вольво”, “Скания” ёхуд бошқаларга ўтсак бўларди... – Директор гўё нима қилаётганини ўзи ҳам билмагандай, яна лабларига қадаҳни олиб борди. – Бунда эса – бир неча пақир бўёқ, янги рақамлар бўлса бас...

– Машиналарингиз қанақа рангда эди?

– Бизда ҳамма трейлерлар сутранг. Менинг шиорим – камтарлик!

Рудольф бирон-нима деб жавоб беришидан олдин хонага ёшроқ аёл кирди.

– Бас қилсангиз-чи, дада! Токи ўзингизни бунақа бачкана безакларга чулғайверсангиз, камтарлигингизга ҳеч ким ишонмаслигини яхши биласиз!

Бек қизининг пайдо бўлиши ва шунингдек, унинг сўзларидан ҳам истиҳола қилмай, уни Рудольфга таништирди.

– Инспектор Нилсен, бу менинг қизим Лиллиан Бек, биз уни Лилле деб чақирамиз. (Сўз ўйини: “лилле” норвег тилида “митти”, “кичкина” маъносини билдиради. – *Тарж.*)

– Дадамнинг одатдаги ҳазиллари бу, лекин мен уларга ҳам, дадамга ҳам кўниқиб кетганман. – У мулойим жилмайди. – “Жеронтони”дан янги телекс олинганини айтгани киргандим. Трейлерлар ҳали етиб бормабди.

Лиллиан Бек бўйи баланд ва хушқомат қиз бўлиб, ғоят ажаблнарли тарзда одми кийинганди, бўйнида салмоқли занжирга тақилган тилла тумордан бўлак биронта тақинчоқ тақмаганди.

– Улар жавоб кутишяпти, – деди Лиллиан.

– Вой, худо, нимаям деб жавоб бера олардик! Бизга улардан кўпроқ нарсаси маълум эмас!

– Демак, жавоб хусусида кутиб турамизми?

– Ха, Лилле. Кел, озроқ кутайлик.

– Машиналар қандай юк ортиб кетганди? – сўради Рудольф.

– Графоқурилмалар. Патент ҳуқуқлари билан бирга, – жавоб берди Лиллиан отаси оғиз жуфтламасидан аввалроқ. – Хар иккала трейлер Бриндизига кетганди. У ердан биттасининг юки Истанбулга, иккинчисиники – Байрутга йўл олиши керак эди, лекин бу энди “Жеронтони”нинг иши. Юк Бриндизига етказиб берилганидан сўнг, биз унга жавобгар бўлмас эдик.

– Қиймати қандай?

– Ўн етти миллион икки юз минг норвег кронаси, – жавоб берди Лиллиан Рудольфдан кўз узмай. – Тайёрловчи – Конгсбергдаги Курол-созлик заводи. “Жеронтони” ширкати саросимада Конгсбергга ҳам телекс юборибди, бундан бизнинг ҳам аҳволимиз анча мураккаб-лашди.

Бу сўзлар директор Бекни яна ичкиликдан тасалли излашга мажбурлади.

– Бизга ёрдам бера олишингиз учун, ҳойнаҳой, баъзи қўшимча маълумотлар олишингиз керакдир? – сўради Лиллиан Рудольфдан. – Мен сизга ҳаммасини отамдан кўра тузукроқ гапириб беришим мумкин. Юринг, ёнимиздаги менинг хонамга ўтайлик...

Хоналар ёнма-ён жойлашганди, бироқ агар Бекнинг хонаси бачканалиги билан ажралиб турса, Лиллианнинг хонаси ниҳоятда ишлаш учун қулай эди: катта ёзув столи, бир нечта стуллар, келувчилар учун ёнгоқ дарахтидан ясалган пастак столча, одмигина бўз дарпардалар, архивли жавон, папкалар тахланган тоқчалар, бир нечта ромкага солинган акварель ва тўртта кўмирда чизилган расм тўғри девордаги гулқоғозга тўғналган, энг муҳими эса — иш учун қулай, ёруғ. Дераза ёнида пастак столчада оқ ва сариқ гулли қизил қаҳва қайнатгич идиш турарди.

— Қаҳва ичасизми?

— Раҳмат, бажонидил.

У ўтирди, хонадаги стуллар жуда қулай эди.

— Қаймоқ қўшасизми? Фақат менда қуруғидан бор эди.

— Раҳмат, ҳожати йўқ.

Лиллиан унинг рўпарасига ўтирди, Рудольф жиддият билан қаради ва деди:

— Биз отам билан қадрдон дўстмиз. Тўғри, бу арзимас майда-чуйдалар жанжаллашимизга халақит бермайди, лекин бу узоқ чўзилмайди. Бизнинг ширкатимиз — унинг бутун умри мазмуни. Онам у билан беш йил бурун ажрашиб кетган ва ҳозир Канадада иккинчи эри билан яшайди. Бизнинг ўзаро бир-биримиз билан борди-келди муносабатларимиз йўқ. Уле — боя сиз қўрган малласоч йигит, — менинг акам, у яқинда психология куллиётини тугаллайди. Уле ширкатимизни расво дўконча деб атайди, гарча мана шу дўконча келтирадиган пуллар бўлмаганида, унинг маълумот олиши ҳам гумон бўларди. У ўқиши учун ўзи ишлаб пул топиш ёки бунинг эвазига қарз олиб, кейин уни мустақил равишда тўлашга қобилиятли кишилар тоифасидан эмас. Кўриб турганингиздек, акамга нисбатан ўзгача меҳрим ҳам йўқ. Ха, айтганча, ўзини бундай эмас деб ишонтиришга уринсада, отам ҳам шундай. У вақти-соати келиб, Уле ўзининг ширкатини бошқармаслигидан ниҳоятда ҳафсаласи пир бўлган. Бунини мен бажаришимга тўғри келади. Бахтимизга, отам атиги олтмиш ёшда, шу боис... — Қиз елкасини қисди ва қаҳвасидан ҳўплади.

— Уни ёшроқ деб ўйлагандим.

Қиз жилмайди ва Рудольф унинг чап ёноғида кулгичи борлигини пайқайди.

— Унинг учун ҳаммаси фойда келтиради! — Қиз тагин жиддийлашди. — Отам барчага ўзини бадавлат кўрсатишга жон-жаҳди билан тиришаверади. Бунга парво қилманг. Хонаси бачканалигига қарамай, — унинг диди қанақалигини ўзингиз кўрдингиз, — у ўз ишининг зўр билимдонидир. У отам бўлгани учун шунақа деярганим йўқ. У юк ташишга доир ҳамма ишларни мукамал билади, мабодо у хавотирланаётган экан, демак, бунинг учун барча асослар бор. У ички сезгиси билан ҳис қилади. Бу гап сизга кулгили туюлиши мумкин, аммо унинг ички сезгиси шу чоққача сира панд бермаган. Бир неча йиллар илгари унинг кўнгли қандайдир нохушликни сезиб, бирдан хавотирга тушиб қолди. Тан оламан, мен ўшанда унинг устидан қулган эдим. У эса ҳақ экан! Ростдан ҳам бахтсиз ҳодиса содир бўлган эди. Трейлеримиз ҳалокатга учради, ҳайдовчи нобуд бўлди. Трейлерни дарҳол топишолмади. Биз уни ГФР да деб ўйласак, у эса Норвегияда дарёга тушиб кетган экан. Биз ўшанда ҳеч қандай чора-тадбир қўлламагандик, уни тасодифан топишди. Дадам шунчаки ваҳима қилаётганига ишончим комил эди, менинг айбим билан қўл қовуштириб ўтирганмиз. Бу иш аллақачон текшириб

бўлинган, унга тўхталиб ўтирмаймиз. Хайдовчи йўлда ҳушидан кетиб қолиб, трейлер сувга қулаб тушган. Хойнаҳой, ҳайдовчи мазаси қочаётганини сезган, чунки у катта йўлдан кимсасиз яйдоқликдаги хилват қишлоқ томон бурилган, ўша ерда ҳалокат содир бўлган.

– Бошқача айтганда, отангизнинг ташвишланаётганини ўринли деб билиб, трейлерларингиз ўғирланган деб ҳисоблайман, демоқчимисиз?

Қиз бош ирғади.

Рудольф жим қолди.

– Хойнаҳой, сизга ҳозир Италия анча... нотинчлиги маълумдир? – сўради қиз.

– Ха, бироқ... трейлерлар ўғирланиши!

– Унутманг, юкнинг умумий қиймати ўн етти миллион икки юз минг крона!

– Биламан, аммо ҳарқалай...

– Албатта, ҳаммаси суғурта қилинган, – деди у гўё саволга жавоб бераётгандек оҳангда. – Аммо машиналар билан бирга тўрт нафар ҳайдовчи ҳам бор эди. Ҳаммаси олий тоифали ҳайдовчилар. Бизда кўп йиллардан бери ишлайдиган жасур, ишончли ва дурустгина одамлар. Уларнинг тақдири нима бўлди? Ҳайдовчиларимиз билан бизнинг келишувимиз бор, мабодо йўлда бирон кор-ҳол рўй бергудек бўлса, улар биз билан, албатта, боғланишлари шарт. Ширкатимиз оқшомлари берк бўлса ҳам, лекин улар сутканинг истаган маҳалида қаерга кўнғироқ қилиш кераклигини билишади. Улар телефон қилишмади. Шу боис, табиийки, биз хавотир олмадик. Кутилмаганда бирор кори ҳол рўй бергунига қадар уларнинг ҳамма ишлари жойида бўлган бўлса керак, деб ўйлайман.

– Улар Италияга шунақа қимматбаҳо юк ортиб кетишгани ҳақида қанча одам биларди?

– Ширкатда ишлайдиганларнинг ҳаммаси, шекилли, – ўйламосираб жавоб берди Лиллиан. – Бу ҳақда Конгсбергда қанча одам бўлганини аниқ айтолмайман. У ерда фақат жаноб Исаксен билан иш юритамиз, бироқ у тагин бирон кимсага бу ҳақда айтган бўлиши... Афсуски, бунисини билмайман.

– Ширкатингизда қанча одам ишлайди?

– Ўттиз икки киши, улардан саккиз нафари доимий ҳайдовчилар. Ундан ташқари, штатда бўлмаган олтита ҳайдовчи ҳам ишлайди, биз уларни зарурат туғилганида таклиф қиламиз.

– Хойнаҳой, шундай қимматли юк тўғрисида шунча одам билишига йўл қўйиш эҳтиётсизликдир?

– Албатта, эҳтиётсизлик! Лекин буни сир тутишнинг ҳам иложи йўқ. Бизда коммутатор бор. Хужжатларни расмийлаштирувчи ходимлар ишлайди. Бу ҳақда бўлимларда ҳам, қаҳвахонамизда ҳам мишмишлар бўлгани аниқ. Бунга ҳеч ким эътибор бермаган, ҳарқалай, ўз оиламиздагидай гап, турли гап-сўзлар ширкат ходимлари орасида айланиб юрган-ку, ахир. Кейин эса бири эрига, иккинчиси – хотини ёки маъшүқасига айтган, мана шу тарзда шаҳар бўйлаб тарқалган. Қандай сир сақлаб бўлади! – Лиллиан чуқур хўрсинди. – Ҳеч шубҳасиз, биз ҳаммасини сир сақлашга уринамиз, бироқ бу бефойда. Бунга неча бор иқроор бўлганмиз. Уларнинг юкларини шартли равишда қоғоз чиқиндиси деб атардик. Лекин ўн етти миллион икки юз минг крона деган рақамни талаффуз этиш нақадар ёқимли эканини тасаввур қила оласизми? Айтмоқчи, улар қайтишаётганда Норвегия ра-

диоси учун ГФР дан анча қиммат электрон жиҳозлар ола келишлари зарур эди. — У тагин хўрсинди. — Йўқ, бундай маълумотлар ҳеч қандай эҳтиёткорлик чораларига қарамасдан сизиб ўтаверади.

— Фрэнкен Бек, марҳамат қилиб, менга барча штатли ва штатсиз ходимларингиз рўйхатини кўрсатсангиз. Ундан ташқари, менга ўша ҳар иккала трейлернинг анча батафсил йўналиши ҳам керак. Ва яна, жаноб Исаксен ҳақида тўла маълумотлар, унинг телефон рақами ва Конгсбергдаги завод манзилини, шунингдек, сизнинг наздингизда бу ишдан кимлар манфаатдор бўлиши мумкинлигини номма-ном айтиб беринг.

Бир неча дақиқа ўтиб, барча керакли маълумотларни олгач, Рудольф кетишга чоғланди.

— Мен туни бўйи шу ерда бўламан, — деди Лиллиан. — Бу ерда яхшигина ошхонамиз ва ичи озиққа тўла музлатгич бор, шу боис мени аяб ўтирманг. Агар трейлерлар Бриндизига етиб келди, деб маълум қилишса, сиз билан дарҳол боғланаман. Лекин бундай бўлишига кўзим етмаяпти.

7

Кечки соат тўққиздан чоракта ўтганда бўлим бошлиғи Албректсенга полиция бошлиғи, доктор Луизи Кантагалли қўнғироқ қилди. У аввалига Албректсенга умумқабул этилган мулозамату такаллуфларни ёғдирди, кейин эса ишга ўтди.

Бриндизидаги “Жеронтони” экспедиция ширкати иккита норвег трейлери йўқолгани муносабати билан Италия полициясига мурожаат қилди. Бирон-бир суриштирувга киришишдан аввал полиция трейлерларнинг ростдан ҳам Италия чегарасидан ўтганлигига амин бўлиши зарур эди. Бу далил тасдиқланди. Трейлерлар 21 октябр жума куни соат 11 да чегарани кесиб ўтишган. Божхона ходимлари биринчидан трейлерлар шундай қимматбаҳо юк олиб ўтишаётгани, иккинчидан эса улардан бирида кўҳликкина аёл кетаётгани сабабли уларга алоҳида эътибор қаратишган.

— Аёл дедингизми? — қичқириб юборди Албректсен. — Мен янглиш эшитмадимми, сиз ростдан ҳам “аёл” дедингизми?

— Ҳа, ҳа, — тасдиқлади Кантагалли. — Тўрт эркак билан бир аёл.

— Норвег аёлими?

— Ҳа, ҳа

— Бунга ишончингиз комилми?

— Ҳеч шубҳасиз.

Эҳтиросли жумлалар янгради. Бундан шуни англаш мумкин бўлдики, бир полициячи унга ўзгача эътибор билан қарабди. У ўша пайтда божхона бўлимидаги дўсти билан бироз суҳбатлашгани кириб қолган экан. У қўлида қизил паспорт тутган аёлни кўриб, ҳамма шимоллик аёлларнинг сочи сариқ рангда бўлади, деган замонлар ўтиб кетибдида, дея кўнглидан ўтказибди. Бу норвег аёлининг сочи шунчалик қоралиги боис италияликлардан сира фарқи йўқ экан.

Шунингдек, Кантагалли улар кенг миқёсда суриштирув ишларини олиб боришаётганини хабар қилди.

— Ўзингизга ҳам маълум бўлса керак, Италияда ўнта трейлер ўғирланди, — деди у қайғули оҳангда. — Биз уларнинг ўғирланган жойларини харитада белгилаб қўйганмиз. Сизнинг трейлерларингизга нима бўлганини ҳозирча билмаймиз, лекин уларнинг бошига ҳам худди

шундай қисмат битилган, деган фикрдан келиб чиқаяпмиз. Бизга зудлик билан ҳайдовчилар ва иложи борича, ўша аёлнинг сувратлари, қисқаси, суриштирув ишларида кўмаклашадиган барча маълумотлар керак. Агар шу тахлит давом этаверса, яқин орада биронта ҳам хорижий экспедиция ширкати Италияга ўз трейлерларини юборишга юраги бетламай қолади, ахир. Бизнинг қайғули шуҳратимиз бутун оламга ёйилиб кетди ва бу аҳволимизни сира енгиллаштирмаяпти. Шу боис, мабодо, норвег полицияси бизга кечиктириб бўлмас кўмак бергудек бўлса, анча миннатдор бўлардик.

– Буни сизга ваъда қиламан, – деди Албректсен ва гўшакни қўйди.

Кейин у пешонасидаги терни сидирди.

Ўндан ўн дақиқа ўтганида Виктория-Терраседа ваҳима кўтарилди.

Катта инспектор Рудольф Нилсен Лиллиан Бекка қўнғироқ қилди, у қизнинг ҳали ҳам ўз хонасида ўтирганини билмоқчи эди. Рудольф унга содир бўлган ҳодиса ҳақида қисқагина гапириб берди. Қиз чуқур хўрсинди ва нафас ютганча, қийналиб деди:

– Демак, уларнинг ёнида аёл бўлган экан-да? Хойнаҳой, уни йўлдан олишган бўлса керак. Бу ёқдан тўртовлон жўнаб кетишгани ва улар билан яна бирон кимса кетмоқчилигини билмаган эдим.

– Ҳозир ёнингизга етиб бораман. Йўлак қулфланган эмасми?

– Ха, лекин деразадан қараб тураман. Сизни тахминан қай вақтда кутай?

– Ўн беш дақиқадан кейин.

У гўшакни қўйди.

Бу суҳбатни эшитган Карстен хафа бўлганча бош чайқади.

– Иккита трейлер билан беш киши қандай қилиб изсиз гойиб бўлиши мумкин?

– Аёлни улар йўлда олиб, ўзларини ўғирлашларидан олдин тушириб юборган бўлишлари мумкин, агар улар ростдан ҳам ўғирланган бўлса, албатта. Менинг назаримда, бу шунчалар бўлмағурдек туюлаяптики, бу фикрга ҳалиям кўниколмаяпман.

Ака-укалар ажабланарли тарзда бир-бирига сира ўхшамасди. Уларнинг бўйи басти тенг бўлишига қарамай, Рудольф тўлароқлиги боис озгин Карстендан анча пастроқ кўринарди. Гимназияни уруш тугаши билан тамомлаган Рудольф укасидан икки ёш катта эди. Унинг боши қал, қошлари деярли билинмас, Карстен эса бароқ қошли ва сочи қалин эди.

Уларнинг онаси бир вақтлар ўзининг барча бўш вақтини таниқли ишчи шоир (таниқли норвег шоири Рудольф Нилсен (1901–1929) назарда тутилаяпти.) шеърларини ўқишга сарфлагани боис тўнғичига унинг исмини, Рулле, яъни думалоқ деган лақабни қўйганди. Рудольф болалигида озгин ва узун эди, бироқ вақт ўтиб, у тўлишиб, вазни ортиб борди ҳамда унга ёпишган лақаби уни тобора оғирлаштирарди.

Лиллиан Бек боя кундузиёқ Рудольфга топширган ҳужжатлар орасида “Инт-Транс” ширкатининг ўттиз йиллиги муносабати билан апрел ойида ўтказилган тантаналарда олинган оқ-қора сурат бор эди. Полиция фотолабораториясида мазкур сувратда тасвирланганларнинг ҳар бирини қайта суратга тушириб, катталаштиришди, расмларнинг бир мажмуи лабораторияда қолди, иккинчисини Рудольф ўзи билан олди.

Ҳайдовчилар машиналари ёнида нимадандир баҳслашаётганда ҳазиллашиб туширилган, Лиллиандан олган бошқа сурат ёрдамида у расм тахламидан йўқолган тўртовлонни топди. Лиллиан тасвирга

туширган сурат, умуман айтганда, унча яхши чиқмаган ҳамда фақат шу мақсадда фойдаланишга яроқли эди.

Рудольфга лабораторияда топширилган ҳар бир сурат орқаси чап бурчида шарикли ручкада рақами ёзилганди. Рудольф Карстендан ҳайдовчилар сурати фототелеграф орқали тезда швед, дания, немис, австрия ва италия полициялари, шунингдек, трейлерлар ўтиши керак бўлган божхона пунктлари ҳамда Интерполга юборилишини назорат қилишни сўради. Шу билан бир вақтда, трейлерларнинг муфассал тасвири ва олиб кетилган юкнинг батафсил тавсифи зудлик билан юборилди.

То Карстен бу ишлар билан машғул бўлгунига қадар Рудольф Албректсенга қўнғироқ қилди.

— Суратлар менда. Ширкат юбилеи муносабати билан ташкил этилган байрамдаги аёллардан ҳеч бири эркакни, айниқса, италиялик йигитни ўзига маҳлиё қила олмасди. Хозир биз Карстен билан фрёкен Бек ёнига кетаяпмиз. Байрамда ҳамма иштирок этмаган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Менимча, у ҳар бир ходимни яхши билади ва ундан тўлдирувчи маълумотларни оламиз, деган умиддаман.

— Қанча вақтимиз борлиги ва “қузғунлар” бизга қачон ташла нишларини билишни истардим, — деди маъюсланиб Албректсен омавий ахборот воситалари ходимларини назарда тутаркан. — Фрёкен Бек билан суҳбатлашиб бўлган заҳоти мен билан боғлан. Фототелеграф орқали юборишни унутма... — У кутилмаганда жим бўлиб қолди.

— Карстен ҳаммасини жўнатиб бўлди, — деди шошилиб Рудольф.

— Жуда соз.

Улар гўшакни баравар қўйишди ва бир дақиқадан кейин Рудольф Карстен билан хонадан чиқиб кетишди.

Хаво жуда ёмон эди, гарчи куз учун совуқ бўлмаса-да, туман босган ва ёмғир шиваларди. Рудольф машинага ўтираётиб, камзулининг ёқасини кўтарди ва қаттиқ аксирди.

— Мана! — норози оҳангда тўнғиллади у. — Куз келиши билан тумов бошланади, жин урсин уни. Хаммаси аксига олади! Бизда ҳали бунақа мураккаб иш сира бўлмаган.

— Шамоллаганда сутда қайнатилган пиёз яхши ёрдам беради, — қўнгли очиқлик билан аксига маслаҳат берди Карстен. — Пиёзини ема, сутни эса сузиб олиб, ич. — У тагин жиддийлашди. — Агар трейлерлар ростдан ҳам ўғирланган бўлса, ҳойнаҳой, ҳайдовчилар ўлдирилгандир. Тўртта кап-катта бақувват эркакни биронтаси асирликда узоқ тутиб туришини тасаввур қилиш ҳам қийин. Тўртта мурдани йўқ қилиш қийин эмас, бироқ иккита ўн беш метрли трейлердан қандай халос бўлиш мумкинлигини айтолмайсизми?

Лиллиан Бек уларни йўлакда кутиб турарди. У бир полициячи ўрнига икки кишини кўриб, ҳеч ажабланмади.

— Отам жуда қаттиқ қайғураяпти, — нолиди Лиллиан, унинг ўзи ҳам ҳорғин ва ранги бўзариб кетган кўринарди. — У ҳозир келиб қолса керак.

Улар ҳали ўтиришга ҳам улгуришмаганди, директор Бек етиб келди. Унинг эғнида худди боягидек башанг костюм, фақат бу сафар тўқроқ рангда эди, оқ кўйлак кийган ва табиий шойидан тикилган тўқ-кулранг бўйинбоғ таққанди. Бекнинг юзлари қайғули, товуши худди узоқ қичқиргандек бўғилиб қолганди.

— Бу даҳшат! — деди у саломлашиш ўрнига. — Мен Бертелли билан гаплашдим. У “Жеронтони” ширкатини бошқаради. Сиз кетганин-

гиздан кейин у билан тўрт марта гаплашдим. — Директор қизарган кўзлари билан Рудольфга қаради. — Нимагадир алоқа ёмон эди ва қичқириб гаплашишга тўғри келди, ҳар бир суҳбат ҳам ўн беш дақиқадан кам бўлмади. Шу тахлит товушим бўғилиб қолди. Бундан ташқари, Конгсбергдаги Исаксен билан уч марта гаплашдим. — У ғамгин аҳволда стулга чўкди. — Содир бўлиши мумкин оқибатлар ҳақида ҳатто ўйлашдан ҳам қўрқаман.

— Оқибатлар ҳақида ўйламасангиз, нима ҳақда ўйлайсиз бўлмаса? — деди қиз очиккўнгиллик билан. — Ўзингизни қўлга олинг, ҳозир сизга қаҳва дамлаб бераман. — У полициячиларга ўгирилиб қаради. — Эҳтимол, сизлар ҳам бир финжондан ичарсизлар?

Улар бажонидил рози бўлишди. Лиллиан сув келтириш учун чиқди ва қаҳва қайнатгич плитага қўйилганидан кейин у ҳам пастак курсига ўтирди, ҳамма сувратларни Рудольф қаршисига ёйди.

Ота-бола суратлар узра энгашиб, ҳайдовчиларнинг ҳар бирининг отини айтиб, тавсифлай бошлашди. Карстен уларнинг сўзларини суратнинг тескари томонига ёзиб борарди.

— Бу одамларнинг ҳаммаси ширкатингизнинг апрел ойида ўтган юбилейида иштирок этишганми, жаноб Бек?

— Бўлиши мумкин, — хаёли паришон аҳволда тасдиқлади Бек, лекин шу заҳоти ўзини қўлга олди. — Ўшандан бери анча вақт ўтди... — деди у худди узр сўрагандай ва ҳайрон бўлганча нигоҳини Рудольфдан Карстенга кўчирди. — Мен бир нарсага тушунмаяпман... Ширкат юбилейининг трейлерлар ўғирланишига қандай алоқаси бор?

— Дада, сизга телефонда ҳаммасини айтгандим. Трейлерлар ўғирланганидан келиб чиқиб, Италия полицияси бу ишни суриштираётганини айтдим, бироқ ҳайдовчилар ёнида аёл киши борлигини айтмагандим.

— Аёл? — Бек гўё бу сўзни илк бор эшитаётгандек эди.

— Ха, — дея дарҳол гапга қўшилди Рудольф. — Италия полицияси у ҳақда айтиши мумкин бўлган ягона гап — унинг сочи қора ва италияликларга ўхшайди. Бироқ улар аёлнинг норвег эканига ишончи комил. Харқалай, бу аёл норвег паспорти билан борган, — дея тузатди у.

— Ходимларингиз орасида шунақа кўринишли аёл йўқмиди? Ёки ходимларингизнинг рафиқаларими, уларнинг маъшуқаларими... Қисқаси, фирмангизга жилла қурса, узоқроқ муносабати бўлган ким бўлса ҳам номаълум ёшдаги кўҳликкина аёл, афтидан, ёш бўлса керак, акс ҳолда унга италиялик эътибор берган бўлмас эди, — деди Карстен.

Бек билан қизи икови бир-бирига қараб қўйишди.

— Италияликларга ўхшаган аёл? Шундай соҳибжамоллигидан унга эътибор беришибди ҳамми? — такрор сўради Лиллиан Бек ва бошини чайқади. — Йўқ. Шахсан мен бунақасини танимайман.

— Мен ҳам, — деди Бек уларни ишонтирмоқчи бўлиб.

— Майли. — Рудольф тагин акса урди ва укасига маъноли қараб қўйиб, сўзида давом этди. — Энди мана шу ҳар бир ҳайдовчининг оилавий аҳволига доир ҳамма ўзингиз билган маълумотларни айтиб беринг.

Бек қизи билан яна узоқ нигоҳ алмашди.

— Фил онаси билан бирга яшайди, — гап бошлади Лиллиан. — Бу Харри Халворсеннинг лақаби. Жуда бесўнақай ва бақалоқлиги боис унга шунақа лақаб қўйишган. Бироқ у бундан аччиқланмайди. Мен бунчалар вазмин ва босиқ одамни сира кўрмаганман.

Узоқ сукунат чўкди. Лиллиан отасига диққат билан қаради ва у қизига гапини давом этишига деярли сезиларсиз имо қилди.

— Бертелсен уйланган, бир неча ой муқаддам улар ўғил кўришди. Унинг қувончи ичига сизмасди. Хаммани бирваракай ўнгу сўлдан шоколад ва сигаретлар билан меҳмон қилди, унинг башарасидан тентакона табассум аримади. Биз уни доимо тузалмас донжуан деб ҳисоблардик, аммо ўша кундан буён гўё уни алиштириб қўйишганга ўхшайди. Энди у жиддий тортди ва ижобий оилапарвар бўлиб қолди.

— Сен уларни менга қараганда яхшироқ биласан, Лилле, гапиравер! — Қизи ундан саволнамо нигоҳини узмаётгани боис Бек ноқулай аҳволда қолгани равшан эди.

— Трюкве Лиен касалванд укаси билан яшайди. Лиен ҳақида деярли ҳеч нима билмайман. Укаси қандай хасталикка чалинганидан ҳам хабарим йўқ. Рогер Гюндерсен, билишимча, бир неча йил илгари ажрашган ва ёлғиз туради.

— Ва бирдан қандайдир аёл!.. — Бек елкаларини қисди. — Йўқ, буни калламга сира сизгиролмаяпман. Албатта, ҳайдовчилар йўлларда йўловчилар олишларини билардим, бироқ улардан биронтаси Ослодан машуқасини бирга олиб кетганига ишоналмайман. Улар қандай шароитларда етиб боришганини тасаввур этинг, улар ҳар доим бир-бирларининг кўз ўнгида. Йўқ, бу аёл — тасодифий йўловчи ҳамроҳ бўлса керак!

— Норвег паспорти билан кетаётгани ҳам тасодифанми? — сўради Рудольф акса уриб юбормасликка астойдил уриниб, шу боис унинг истеҳзосини ҳеч ким пайқамасди.

— Эҳтимол, ҳайдовчиларингиз баъзан йўл устидаги меҳмонхона ва пансионларда тунашгандир? — кутилмаганда сўради Карстен.

— Ха, афсуски, шундай. Улар машинада тунамаслик учун ҳар қандай таклифдан қайтмасдан, фойдаланишади, — жавоб берди Бек.

— Фил унақалар тоифасига кирмайди, — деди Лиллиан таънали боқиб.

— Сен ҳақсан, Лилле, у ҳам умрида бир марта одамга ўхшаб дам олгиси келганини рад этиб бўлмайди-ку. Бунинг устига, мабодо барча қулайликлар билан ўтказиш имкони бўлганида, Лиен тунни машинада ўтказадиганлардан эмас. Фараз қилайлик, Лиен...

— Дада! Рейс бўйича бошлиғи Фил. Лиен уни истаганча кўндиришга уриниши мумкин, бироқ бу бефойда.

— Бизга номаълум сабабларга кўра, Фил ўзини кўндирди, деб фараз қилсак-чи, унда нима бўлади?

— Бўпти, — гапга қўшилди Карстен. — Агар ҳайдовчиларингиз машинада тунашни истамасалар, балки тўхтаб, дам оладиган қандайдир белгиланган жойлари бордир?

Бек бош ирғади.

— Лиллиан сизга шундай жойлар рўйхатини бериши мумкин.

— Унақа жойлар жуда кўп, рўйхат узун бўлади, — деди Лиллиан қуруққина. — Уни эрталабга ҳозирлаб қўйсам бўладими?

— Афсуски, бизга бу рўйхат бугун керак, — деди Рудольф қатгий.

— У ҳолда ёзиб бергунимча дадам билан суҳбатлашиб туринглар, — рози бўлди Лиллиан итоаткорона. — Хамма манзил ва телефонларни топишим керак, бунга фурсат зарур бўлади.

— Мана шу йўналиш бўйича кетган ҳайдовчилар тунайдиган жойларнигина кўрсатинг, — тушунтирди Карстен. — Наҳотки улар шу қадар кўп бўлса?

— Албатта, бошқа жойларга қараганда афзалроқ кўриладиган жойлар бор. Бироқ трейлер ҳайдовчиларининг ҳаёти бир хил. Улар мабодо машинада тунамасликка аҳд қилишса, янги таассуротлар умидида ҳар қандай янги жой танлашади ҳам. — Бек лабини қийшайтириб истеҳзоли кулди. — Ҳўш, мабодо саҳнада аёллар пайдо бўлса, қаерда тунашни ҳам уларнинг ўзи ҳал қилади. Энг муҳими, яқинроқда трейлерлар учун мос тўхталадиган жой бўлиши даркор. — У тагин жиддий тортди. — Лекин ҳайдовчилардан ҳеч бири ҳар қандай шароитда ҳам кўзланган манзилга кечикишга йўл қўйишмайди. Ширкатимизнинг обрўси баланд.

— Эҳтимол, уларнинг каттаси, ўша Фил деганингиз биронта қизни учратиб қолиб, у...

Директор Бек Карстеннинг сўзини бўлди:

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Фил аёлларга ёқмайди. Унинг ёши қирқ иккида, у ҳеч қачон уйланмайди, сабаби, бунақа бесўнақай бақалоқ билан яшашга рози бўладиган аёл топилиши амри маҳол. Агар уни кўрганингизда эди, бундай фикр каллангизга келмаган бўларди.

Бу суҳбат ҳеч қандай натижа бермади. Шу боис Лиллиан рўйхат олиб келганида Рудольф енгил тин олди. Рўйхат ростдан ҳам анча салмоқли эди.

— Ҳайдовчиларга ўзларига қулай йўл танлашларига ижозат этилади. Улар истасалар, кечқурун эртароқ тўхтаб, кейин тунда йўлни давом эттиришлари мумкин. Бу уларнинг ўзларига ҳавола. Энг муҳими, айтилган жойга аниқ белгиланган вақтда етиб боришлари керак.

Лиллиан шуларни гапиратиб Карстенга қарарди. Хотини ўзини ташлаб, ўқитувчи ҳамкасбига эрга тегиб кетганидан буён барча “тўғри келадиган” ёшдаги аёлларни ўргангани каби, у қизни ҳам диққат билан кузатарди.

Лиллиан Карстенга ёқаётганди.

8

Рудольф билан Карстен Виктория-Терраседаги хоналарига қайтган чоғда соат ўн иккидан йигирма дақиқа ўтганди. Улар бўлим бошлиғи Албрехтсен хонасига кириб, ҳамма билганларини баён этишди. Ўн дақиқадан кейин Рудольф Крусодо полициясига, Карстен эса — Лиллианнинг рўйхатида биринчилар қаторида ёзилган ўша иккита меҳмонхонага кўнғироқ қилишди. Мабодо, ўша аёл ҳайдовчилар билан биргаликда Крусода тунаган бўлса, у рейс бошланиши биланоқ уларга ҳамроҳлик қилган, деб ҳисоблаш мумкин.

Карстен Рудольфнинг хонасига кириб, унинг олдига хат қўйганида, акаси Крусодаги полиция инспектори Трампе билан гаплашаётганди.

— “Кулаётган мушук”, — ўқиди Рудольф ва укасига савол назари билан қаради.

— Улар мана шу меҳмонхонада тунашган, — шивирлаб тушунтирди Карстен, — ҳайдовчилар билан аёл. Чоршанбадан пайшанбага ўтар кечаси. Унинг исми Венке Ларсен. Харҳолда, мижозлар рўйхатида у шунақа исм билан қайд этилган.

Рудольф инспектор Трампени бир муддат индамай эшитиб турди, кейин деди:

— Сиз билан гаплашаётганимда, менга хабар етказишди, ўша ҳайдовчилар билан Венке Ларсен исмли аёл ўн тўққизинчидан йигир-

манчи октябрга ўтар кечаси “Кулаётган мушук” меҳмонхонасида тунашган. Ўша меҳмонхона эгасидан суриштирув ишларини имкон борича тезроқ бошласангиз яхши бўларди. Албатта, биз ҳам у ёққа бугун эрталаб ўз кишимизни юборсак керак.

Яна сукунат чўкди — Рудольф инспектор Трампени тингларди.

— Яхши, — деди у ниҳоят. — Эртага кечқурундан эйтиборан бизга “Кулаётган мушук”да жой ажратишларига буюртма бериб қўйсангиз, илтимос. Бу жой бир ёки кўпи билан икки кечага керак бўлади. Кимнинг номига дейсизми? — Рудольф бироз ўйланиб қолди. — Бизнинг инспекторимиз Лейф Роботтен номига, — деди у ва: ҳа, яхши-си, Роботтен боргани маъқул, дея ўзини ишонтиргандек бош ирғади. — Харфлаб айтайми? — У нозирнинг исми шарифини ҳарфма-ҳарф такрорлади — афтидан, даниялик инспектор бу фамилияни унчалик англамаганидан узр сўрагани, — ҳамда табассум билан қўшиб қўйди: — У бунақа фамилияни қайдан олганини норвеглар ҳам тушунишмайди. Улар буни “робот” сўзи билан боғлашади, лекин Роботтеннинг гапига ишонадиган бўлсак, бу қадимий норвег фамилияси эмиш. Ха, ҳа, қадимий норвегча!

У гўшакни яна кўтарди ва Лейф Роботтенга қўнғироқ қилди. Излаган одами ҳали ухламаётганди. У яқинда навбатчилигини тугатиб, уйига қайтган, бироқ ҳар қанча кеч бўлса ҳам, уйқу олдидан ўзининг таъбирича, “қалбига озуқа бериб”, бироз ўқирди. Бу кеча Роботтен Ибсенни такрор ўқирди.

— Хозирлигингни кўравер, — деди унга Рудольф. — Эрталаб Крусога учасан. Сенинг номингга “Кулаётган мушук” меҳмонхонасида жой буюрилган. Бизнинг тўрт оғайни ва уларнинг дугонаси чоршанбадан пайшанбага ўтар кечаси ўша ерда тунашган. У ёққа етиб борганинг ҳамон менга қўнғироқ қил. Крусода инспектор Трампе билан боғланасан.

Улар яна бирпас гаплашишди.

Ниҳоят, Рудольф унинг ухлашига ижозат берди.

— Роботтен учун чипта масаласини ҳал қил, — деди у укасига. — Кейин эса уйга кетавер. Харҳолда, мен кетаяпман. Эрталаб соат саккизда учрашамиз. Бизни осон бўлмайдиган тонг кутаяпти, деб ўйлайман.

— Бошқача айтганда, бизни ёқимли якшанба кутаяпти, — киноя қилди Карстен.

Якшанба куни соат етти яримда Рудольф машинасини қулфлади ва оғир одимлаб Виктория-Терасседаги бинога кирди. У зинадан кўтарилиб, ўғирлик, иқтисодиёт, ёнғинлар, бахтсиз ҳодисалар, транспорт воситалари бўлимларидан ўтиб, ниҳоят, ўта хавfli жиноятчилар бўлимидаги ўз хонасига етиб борди. У камзулини уйдан келтириб қўйган думалоқ кийим илгичга осди ва ҳўл шляпасини унинг устига ташлади. Кейин ёзув столи ёнига ўтириб, Карстенга қўнғироқ қилмоқчи эди, бироқ кутилмаганда унинг ўзи эшикда пайдо бўлди.

— Келганингни эшитиб қолдим, — деди Карстен. — Хозирча янгилик йўқ. Роботтен Данияга жўнаб кетди. Хаммаси шу. У ёқдан бирон нима билиб келади, деган умиддаман. Бугунги режаларимиз қандай?

— Биз сен билан ҳайдовчиларнинг қариндошларини кўриб келамиз. Орвик билан Харалдсен эса “Инт-Транс”нинг бошқа ходимлари билан шуғулланадилар.

— Душанба куни иқтисодиёт бўлими бу фирмалардаги ишлар қандай аҳволдалигини аниқлаш мақсадида батафсил текшириш ўтказишлари зарур бўлади.

— Исаксен нима бўлади?

— У билан Конгсбергдаги Миккелсен шуғулланади. Кетдик, Карстен.

Рудольф билан Карстен фру Халворсенни ўз уйида, унинг Гардевейен Мариенмостдаги шинам хонадонидан топишди. У ҳали соат тўққиз ярим бўлмасиданоқ кетишга чоғланарди.

— Харрига бирон қор-қол бўлдимми? — сўради аёл уларнинг полициядан келишганини билган заҳоти кўрқиб кетиб.

— Шунақамасмикан, деб кўрқаяпман, — дея афсусланганча жавоб берди Рудольф.

У трейлерларнинг Бриндизига етиб боришмагани ҳамда бир нечта мамлакатлар полициялари суриштирув ишлари бошлаганларини сўзлаб берди.

— Лекин бирваракай иккита трейлер изсиз ғойиб бўлиши мумкинми? — ҳайрон бўлди Харрининг онаси; у эгнидаги пальтосини ҳам ечмай, меҳмонхонада полициячилар билан бирга ўтирди.

— Харҳолда, улар ғойиб бўлганга ўхшайди, — жавоб берди Карстен.

— Фру Халворсен, ўғлингиз бу рейсда қандай юк олиб кетганини билармидингиз?

— Албатта! — жавоб берди аёл ўйлаб ўтирмай ва Рудольфдан кўзини узмай.

— Хўш, айнан нима? — Рудольф ўзининг ҳайрон қолганини яширолмади, у Карстен ҳам қулоғини динг қилганини сизди. — У нимани юклаб кетиши керак эди?

— Қоғоз чиқиндисини. — Фру Халворсен чети чиройли чизилган лабларини қимтиди, унинг тирноқларидаги лак билан лаб бўёғи бир хил оч пушти рангда эди. — Биздан чиқинди қоғоз оладиган мамлакатларнинг борлиги яхши-да, — деди у гўё уй ишлари билан сира машғул бўлмагандек кўринадиган кўлларини томоша қилиб.

Унинг кўллари болаларникига ўхшаркан, ўйлади Карстен.

— Яқин орада чиқинди қоғозлардан воз кечишмоқчи, деган миш-мишлар юрибди. Унда нима бўларкин?

Рудольф укасининг юзида табассум сизиб ўтганини пайқади.

— Демак, чиқинди қоғоз олиб кетишган денг? — Рудольф ёндафтарчасига бир нечта сўз ёзиб қўйди. — Ўғлингиз-чи, мазкур рейсга бошқа ҳаммасига қарагандай муносабатда бўлдимми ё бошқачароқми?

Аёл унга ажабланиб кўз тикди.

— Агар сизни шу қизиқтираётган бўлса, у бошқа сафарлари ҳақида нима гапирган бўлса, буниси тўғрисида ундан-да ошиқча гап айтмади. Бу унинг иши-ку, ахир, инспектор. Унинг ҳалол нони.

— У ўзи билан бирга Италияда бирон-бир қиз ўртоғини ҳамроҳ қилиб олиб кетмоқчилигини сизга айтганмиди?

— Қиз ўртоғи дейсизми? — У ҳайрон қолганидан ҳатто оғзи очилиб қолди. — Лекин Харрининг ҳеч қандай қиз ўртоғи йўқ! Сизни тушунмаяпман.

— Ўғлингизнинг бирон юрадиган қизи борлигини билмайман, демоқчимисиз?

— Мабодо, унинг ёқтирган қизи бор бўлганида, мен буни билардим! — деди у асабийлашиб. — Харри мендан сир яширмайди!

— Эҳтимол, унга ниҳоят ёқиб қолган аёлни учратиб қолгандир? — гап қўшди Карстен. — Харқалай, фру Халворсен, ўғлингиз қирқ иккени уриб қўйган бўлса!

— Нимага ишора қилаётганингизни жуда яхши англаб турибман. — Аёл унга жиддий қаради. — Бироқ Харрининг мендан яширадиган сири йўқ дедимми, демак, улар йўқ. Мабодо, у бирон қиз билан танишган бўлганида, мен буни билардим. Харри тезроқ уйланишини, унинг фарзандлар кўришини орзу қиламан, холос, ўшанда у ўзининг мустақил оламини яратади. Шу пайтгача шўрлик Харрининг омади келмади ва йил сайин умиди тобора йўқолиб бораверди. Бу тушунарли. Ёши ўтинқираган эркак кимга керак? Хойнаҳой, неварга боқиш пешонамга битмаган бўлса керак, — гамгин тугаллади у.

Кўчада ҳаво булутли эди, меҳмонхонада ҳам қоронғилик ҳукм сурарди. Кекса аёл гўё буни эндигина пайқагандай ўрнидан турди ва столдаги чироқни ёқди.

— Улар билан қандайдир аёл бўлганлигини бизга хабар қилишди ва бу гап тасдиқланди, — деди Рудольф. — Даниядаги меҳмонхонада у исмини Венке Ларсен деб ёздирибди. Бу сизга ҳеч нимани билдирмаяптими?

— Йўқ, — қисқа ва қатъий жавоб берди аёл.

— Сиз мана шу рейсга ўғлингиз билан бирга кетган ўша уч ҳайдовчини биласизми? — Карстен фру Халворсеннинг кичкина қўлларига шунчалар маҳлиё бўлиб қолгандики, нигоҳини базўр узиб, аёлнинг юзига қаради. — Улардан биронтаси уйингизда бўлганми?

— Албатта. Бу уй нафақат менга, Харрига ҳам тегишли, — дея жавоб берди у. — Ха, улар Харрининг ёнига тез-тез келиб туришарди. Биласизми, улар покер ўйнашни ёқтиришади ва бизникида йиғилиш улар учун қулай. Мен уйни улар ихтиёрига тўлиқ қолдириб, шу яқин орада яшайдиган дугонамникига кетаман. Хозир ҳам ўшаникига отланиб тургандим. Айтгандай, қўнгироқ қилиб, кечикаётганимдан уни огоҳлантириб қўйишим керак.

Аёл хонадан чиқиб кетди.

— Кўрдингми, у ўғлининг чиқинди қоғоз олиб кетган деб ҳисоблаяпти, — деди секин Рудольф. — Харрининг ўзи нима олиб кетаётганини яхши билган. Агар у онасидан буни яширган экан, онасига билдирмаган бошқа сирлари ҳам бўлган, деб фараз қилиш мумкин.

— Агар у шунчалар севиб қолиб, ҳатто қизни Италияга бирга бориб келишга таклиф этганини наҳотки онаси сезмаган бўларди, деб ўйласанг?

— Хаммаси унинг қай даражада ўзини гўлликка солишига боғлиқ. Тўғриси, муҳаббатнинг бунга сира алоқаси йўқ. У ўша Венкени ис-таган жойда учратиб қолган бўлиши ва қиз ҳар нарсага кўнадиганлар тоифасидан эканини англаши мумкин эди. Ўшанда, эҳтимол, ўз ошналарига кўрсатиб қўйиб, уларни лол қолдириш учун Италияга ўзи билан бирга бориб келишга таклиф этгандир. Майли, у аёлларни ўзига мафтун қилмайдиган бўлсин. Бироқ у эркак, нима бўлса ҳам тирик инсон, ахир. Албатта, бундай ҳолатда у онасига ўз нияти тўғрисида ҳеч нима айтмаган бўларди.

— Онаизор ўз Харрисига бунақа қиз ҳақида орзуламагани равшан. Бироқ менга шуниси қизиқки...

Рудольф Карстенни нима қизиқтираётганини билолмай қолди — хонага фру Халворсен қайтиб кирди. Энди у пальтосиз эди. Аёл стул-

нинг бир четига омонат ўтирганча, кўрқув ва умидсизлик билан уларга қаради.

— Масалан, Халвор Бертелсен ҳақида нималар дея оласиз? — сўради Рудольф.

— Авваллари у менга сира ёқмасди, — тан олди аёл. — Унда гўёки Харрига етишмаётган ҳамма жиҳатлар бордай эди. У қизларни кетма-кет алмаштираверарди. Бертелсенни ҳар сафар кўрганимда, у менга Харрининг омадсизлигини эслатаётгандек бўлаверарди. Бироқ у уйланди-ю, ўзгарди-қолди. У гўё каттароқ бўлиб қолгандай ва ақли киргандай тийилиб қолди. Кейин хотинининг бўйида бўлди. Унинг қорнидаги боласи икки ойлигидаёқ бу янгиликни менга айтиб берди. У шунақа севиначи, беихтиёр у ҳақдаги фикрим ўзгарди. Ниҳоят, хотинининг кўзи ёриди. Вой худойим, у нақадар бахтиёр эди! Шодлигидан эси оғиб қолаёзди. Биласизми, энди ўша учаласи орасидан уни ҳаммадан кўпроқ ёқтираман.

— Харри ҳам, ҳойнаҳой, уни ёқтирса керак, чунки ўша йигит билан шерикликда-ю, шундайми?

Аёл бош ирғади.

— Харри бирам меҳрибонки. У ҳеч ким ҳақида ёмон фикр айтмайди. Агар учала оғайнисидан қайси бирини кўпроқ ёқтиришини сўрасангиз, ундан саволингизга жавоб ололмаган бўлардингиз. Лекин у деярли ҳар доим Бертелсен билан йўлга юргани боис...

Рудольф ёндафтарчасига қаради.

— Трюгве Лиен ҳақида-чи, нима дея оласиз?

— Лиенга доимо ачинаман, — жавоб берди у анча жим қолганидан кейин. — У укаси билан бирга яшайди. Укасининг исми Эдвард, аммо ҳеч кимнинг кўзига кўринмайди. Унинг афтини тўқ сиёҳранг туғма нори қоплаб олган. Бунинг устига, у танглайсиз туғилган, назаримда, бу хасталик бўри оғиз ва қуён тили деб аталади. Унинг гапини ҳам Трюгведан бошқа ҳеч ким тушунмайди. Бу ҳам етмагандай, қандайдир тери касаллиги туфайли сочи тўкилиб, деярли кал бўлиб қолди. Трюгве унга ясама соч сотиб олиб берди, лекин... — Аёл елкаларини қисди. — Шунча мажруҳликлари бўлса ҳам, Трюгвенинг укаси шифокорлардан ўлгудек кўрқади, шу боис ўзингиздан қолар гап йўқ. Укаси туфайли Трюгве ҳатто уйланмади ҳам.

— Бунинг ҳаммасини сизга Лиеннинг ўзи гапириб берганми?

— Мен Эдвардни кўрганман, — жавоб берди аёл ва лабини тишлади. — У ҳақиқий махлуқ!

— Рогер Гюндерсен ҳақида нима дея оласиз?

Фру Халворсен фикрларини анча жамлаб олди.

— У менга мушукни эслатади, — деди у ниҳоят. — Эҳтимол, унинг кўзи сарғишроқ рангдалиги учундир. Унинг юриши ҳам бошқаларникига ўхшамайди. У юрмайди, балки сирпанади. Биқиниб боради. Бошқачароқ қандай айтиш кераклигини билмайман.

— У ажрашганми?

— Ха.

— Учовидан биронтаси Италияга маъшуқасини бирга олиб кета олармиди, сиз қандай ўйлайсиз?

— Фақат Бертелсен эмас, — шу заҳоти деди аёл. — Эҳтимол, Трюгве Лиендир?.. Ахир, у том маънода укасининг қуллигида-ку. Рогерми? Балки... Лекин мен билмайман.

— Харри сизга улардан бирининг бўйи баланд, қомати келишган, қорасоч, италияликларга ўхшаган соҳибжасол маъшуқаси борлигини айтмаганмиди?

– Йўқ. Харри улар ҳақида умуман кам гапирарди. Қандайдир арзимас майда-чуйда гаплар демаса. У гийбат қилишни ёқтирмайди.

– Гайриоддий одам! – гудранди Карстен паст овозда, уни фақат Рудольф эшитди.

– Харрининг булардан бошқа дўстлари борми? – қизиқсинди Рудольф.

– Унинг танишлари жуда кўп, – жавоб берди фру Халворсен бармоқларини чирмаштириб.

– У чинни ҳайкалчага ўхшайди, – ўйлади Карстен. Унинг оқариб кетган ялтироқ сочлари юзи атрофини майин жингалак бўлиб қоплаган, терисига ўттиз ёшли аёл ҳам ҳавас қила оларди.

– Хўш, биринчидан Алберт, Алберт Арнесен, улар бир-бирларини беш яшарлигидан буён билишади. Албертнинг кичкинагина “Ойна ва сопол” деган воситачи ширкати бор. – Фру Халворсен манзилни айтиб ёздирди. – Иккинчидан, Коре, аниқроғи, Коре Вик. У “Радио” акционерлик компанияси омборида ишлайди. Харри бир муддат Эйнар билан тез-тез кўришиб турарди, бироқ бунга анча бўлди. Харри билан Эйнар тенгдош эди. Эйнар бир неча йил илгари бир қиз билан танишиб қолди ва ўшандан буён унинг Харри билан учрашишга вақти йўқ.

– Эйнарнинг фамилияси қандай?

– Квале.

– У нима иш қилади?

– Назаримда, Рингесдаги пиво заводида ҳайдовчи бўлиб ишлайди, лекин бунга аниқ билмайман.

Рудольф ўрnidан кўзгалди. Унинг ортидан Карстен ҳам турди.

– Кўп раҳмат, фру Халворсен. Биз Харри ҳақида бирон нима билганимиз заҳоти сизга хабар қиламиз.

Аёл Рудольфга илтижоли қаради.

– Сизнингча... Харри тирикми?

– Хозирча ҳеч нарса маълум эмас, фру Халворсен, – жавоб берди Карстен ва кўлини аёлнинг елкасига авайлаб қўйди.

– Мабодо, Харри ўзи ҳақида бирор янгилик билдиргудек бўлса, бизга хабар қилинг. Ундан “Инт-Транс”га ҳам, полицияга ҳам кўнгироқ қилишни сўранг. – Рудольф ён дафтарчасидан йиртиб олган вараққа ўз исми шарифи билан телефон рақамини ёзиб, аёлга узатди.

– Мен эса фру Торкилдсен телефон рақамини бераман, – деди у. – Агар мени уйдан тополмасангиз, фақат уникида бўлишим мумкин.

Ака-ука машинага ўтиришга улгурмасларидан Рудольфни рация орқали чақириб қолишди.

Венке Ларсен Лавриқдан то Фредериксхавнгача тўртала ҳайдовчи билан бирга паромда кетган экан.

Йилнинг шу вақтида паромлар деярли бўш юришига қарамай, у уч ҳафта олдин чиптага буюртма берган экан.

Қиз Берумда аслида йўқ манзилни кўрсатган ва тўрт йил аввал ўзгарган телефон рақамини берган экан: 53 18 94. Энди ўша абонентнинг рақами 12 09 37. Абонент – капитан Ронем билан унинг рафиқаси, адиба Алиса Мейер Ронем.

– Тушунарли, – деди Рудольф. – Шу ерда, шаҳардагиларни суриштириб бўлгандан сўнг уларникига бориб келамиз.

– Бу драмада энг асосий ролни Венке Ларсен ўйнамаётганмикан, шуни билишни истардим, – гудранди Карстен.

– Ундай бўлмаса керак, – кўл силкиди Рудольф. – Ростки, у йўловчи машиналарда юришни ёқтирадиган қизлардан бири бўлса керак. Унақалар кўплигини ўзинг биласан.

– Бироқ, мабодо, у ўша операцияда иштирок этган бўлса, – деди Карстен ўйланиб, – агар у ўз ролини ўйнаб бўлган бўлса...

– У ҳолда, афтидан, тириклар ҳисобидан чиқиб кетган бўлади, – дея хотиржам тугатди Рудольф.

9

Якшанбага ўтар кечаси инспектор Лейф Роботтен атиги ярим соат ухлади. Шунга қарамай, ўрнидан турганида душда чўмилди ва ошхонага жигарранг сочиқли халатда чиқди, у ўзини бардам ва тетик сезарди.

Унинг нонуштаси грейпфрут шарбати, уч финжон қаҳва ва бир жуфт пишлоқли бутерброддан иборат бўлди. У столдаги идишларни йиғиштириб бўлгач, ётоқхонасига кириб, Данияга кетиш учун кийинди.

У аэропортга таксида етиб борди. У ер, якшанбалиги, эрта тонг ҳамда октябр ойи эканига қарамай, одам билан гавжум эди: қайсидир кеманинг бутун экипажи самолётни кутарди. Денгизчиларнинг кўпчилиги, гарчи аслида улар, ҳойнаҳой, янги иш бошлаган бўлмасам, гўё ўзларининг илк рейсларига жўнаётгандек жуда ёш кўринишарди.

Роботтеннинг юраги орзиқиб кетди. Қачонлардир у ҳам шундай навқирон эди ва у ҳам ўзининг биринчи рейсига жўнаганди. Ота-онаси тез-тез жанжаллашавергани туфайли у уйдан қочиб кетганди. Бундай кўнгилсизликлар унга сўзсиз ажралиш билан тугайдигандек туюлар ва отаси билан онаси росмана дўзахга айлантирган уйдан ўн етти ёшли Лейф қочиб кетганди. Қанчалик ажабланарли бўлмасин, бироқ айнан ўғилнинг қочиб кетиши отаси билан онасини эс-ҳушини йиғиб олишга мажбур қилди. Ўшандан буён уй тинчиб қолди ва ўзаро сабр-тоқатли муносабат пайдо бўлди. Харқалай, ташқаридан шундай кўринарди.

Самолётда одам кўп эмасди, Роботтеннинг ёнидаги иккита жой бўш эди. Ўқигиси келганидан эмас, кўпроқ одатлангани боис, у Мольернинг Андре Бьерке таржимасидаги “Мизантроп”ини қўлига олди. Бу китобини у ҳар беш йилда такрор ўқиб туради. Роботтен қандай уловда бормасин, – поезддами, самолёт ёки пароходдами, – у ҳар доим йўлга китоб олволади. У китоб ёки журнал йўловчиларни маълум оралиқда тутиб туришини аллақачон билиб олганди. Лекин у ёлғиз ўтириб, фикрлашига ҳеч ким халал бермас ва китоб очиқлиги-ча унинг тиззаларида ётарди.

Бир неча миллион кронага баҳоланган юк ортган иккита оғир трейлер...

Кимлиги ҳақида мутлақо маълумот бўлмаган сирли аёл...

Тўрт нафар кучли, тажрибали, ишончли ҳайдовчи...

“Инт-Транс” – Норвегиянинг йирик экспедиция ширкатларидан бири...

Конгсбергдаги Куролсозлик заводи.

Саноат жосуслигимикан?

Самолёт ўн минг метр баландликда учарди. Унинг остида совуқ қуёшнинг олтин нурида ялтираган булутлар ястанганди. Роботтен ойнадан боққанча, пастга узоқ тикилди. У учишни яхши кўрарди. Самолёт учаётганида ҳар доим энди ердаги барча нарсалар унга тааллуқли эмасдек туюларди. У ўзини эркин сезарди. У яхши бўладими ё ёмонми – аҳамияти йўқ, муҳими, ўзига хон, ўзига бек бўлиши мумкин эди.

У кўзини ойнадан узиб, салонга аланглади. Денгизчилардан айримлари ўзлари билан ароқ олволишган. Энди улар анча баландроқ овозда сўзлашишарди. У денгизчиларнинг Копенгагендан Гамбургга учажак самолётга чиқишмоқчилигини англади.

Роботтен йигирма икки йил муқаддам ўзининг биринчи рейсига жўнаганди. У самолётда ўздан ўн беш ёш катта машинист билан танишиб қолган эди. Ўша машинист ҳам ўзи билан ароқ олган экан. Унинг исми Карл эди, шекилли. Фамилияси ҳозир Роботтеннинг ёдида қолмаган. Карл Роботтенга ароқ қуйиб берди ва у шунчаки уялиб қолмаслик учунгина ичиб юборганди. Кейин унинг шунақа мазаси қочгандики! Хайриятки, денгизга бир мартагина бориб келди, холос. Худога шукур, ўшанда бортга чиққанида ўзини тутиб қолди ва ичмади. Бўлмаса, шундай навқирон йигитча ичкиликка берилиб кетиши осон эди.

Роботтен самолётда сотиладиган божсиз молларга қизиқмасди. У топшириқни бажариб бўлган заҳоти Ослога қайтиши керак эди. Ўшанда, эҳтимол, у пайтдан фойдаланиб, ўзига соқол олишда ишлатиладиган хушбўй сув, онасига эса — шишачада атир харид қилар.

Учоқ филдираклари кўниш майдончасига тегди ва у кучли силкинди. Белига камар боғлаган Роботтен учоқ токи жойида қотиб қолмагунча чидам билан кутиб ўтирди. Кейин ўриндиқ узра токчадаги жомадони билан камзулини олди ва чиқиш томон силжиди.

Чўчқа терири жомадони унчалик катта эмасди, унда пойжома, энгил халат, уйда кийиладиган шиппак, битта кўйлак ва шахсий буюмлари бор эди. Бундай қисқа сафар учун Роботтенга ортиқ ҳеч нарса талаб этилмасди.

У божхона кўригидан тезгина ўтди ва ҳеч қандай таниш белгиларсиз полиция машинаси ўзини кутиб турган кўчага чиқди. Копенгагенда ҳар доимгидай шамол кутурарди. Роботтен камзулининг барига зичроқ ўралиб олди ва бошида ҳеч қандай шляпа йўқлигидан суюнди.

Инспектор Клауссен Роботтенни кўрди ва табассум билан уни қаршилаш учун олға юрди. Улар тенгдош эдилар. Бироқ Клауссен малла сочлари ва болаларча очиқ чеҳраси туфайли Роботтен ёшроқ кўринарди. Улар илгари ҳам бирга ишлашларига тўғри келгани боис, ўшандан буён дўстлашиб қолишганди.

— У ёқда, Шимол тарафда ўзингизча нималарни ўйлаб топаверасизлар? — ҳазиллашди Клауссен машинага қараб кетишаркан. — Сени менга бириктиришларини қатъий сўраб олдим. Умуман айтганда, бугун дам олишим керак эди, лекин хотинимнинг отаси билан онаси меҳмонга келишмоқчи... — У фитначилардек кўз қисиб қўйди.

Кейин Клауссен қайнотаси билан қайнонаси жуда ажойиб одамлар экани, бироқ уларни қанча кўрмаса, шунча яхшилигини тан олди.

Клауссеннинг ёнида Роботтеннинг кайфияти дарҳол кўтарилиб кетди. Клауссен жуда зўр терговчи эди. Кўпчилик малласоч кишиларнинг жаҳли бурни учида туради, деб ҳисоблашларига қарамай, у вазмин, босиқ одам эди ва уни қуюшқондан чиқариш камдан-кам кишига насиб этарди.

Трейлерлар кутиб турар. Дўстлар аввал қоринни тўқлаб олишлари керак. Улар Копенгагенни белгиланган вақтдан бир ё икки соат кечроқ тарк этишса, ҳеч нима ўзгариб қолмайди. Клауссен уларни Крусога вертолётда етказиб қўйишларини келишиб қўйганлар. Шундай қилса, тезроқ бўлади.

Хозир эса улар нонушта қилгани боришади.

Клауссен Роботтенни ўнтача стол бир-бирига зичлаб жойлаштирилган нимқоронғи ертўлага етаклаб борди. Столларга оқ катакли қизил дастурхон ёзилган. Темир шамдонларда қизғиш шамлар. “Кьянти” реклама катта кулдонлар.

– Хўш, – деди Клауссен. – Нимадан бошлаймиз?

– Одатдагидай-да. – Роботтен жилмайди ва торгина залга кўз ташлади.

Ертўлада ўзи билан Клауссендан ташқари атиги тўрт мижоз бор эди: бир стол атрофида уч қария ва бурчакдаги стол ёнида – қаршисида бир кружка пивога маъюс қараб ўтирган ёлғиз хотин. Чоллар индамай покер ўйнашар ва пиво симиришарди. Уларнинг кружкалари бўшаб қолганида, гарчи ҳеч ким буюрмаса-да, қайдандир столга янгилари пайдо бўлиб қоларди. Доимий мижозлар, қўнглидан кечирди Роботтен. У нигоҳини аввалгидай идишидан кўз узмаётган, лекин ичмаётган аёлга кўчирди.

– Мен татарча гўшт буюра қолай, – деди Клауссен ва таомномани столга қўйди. У анча титилган ва кир қўллар билан ушлайверилганидан доғ босиб кетганди.

– Умидворманки, унга хрен¹ кўшиб сузиб беришар? – Роботтен шубҳали аланглаб қўйди.

– Ташвишланма, бу ерда ажойиб таом пиширишади, – тинчлантирди уни Клауссен ва товушини пастлатиб, кўшиб қўйди: – Бу ерда бир ўқ билан икки қуённи ўлдираман. Анави хотинни кўраяпсанми? Бир ҳафта бурун ўғирланган молларни яшириш ва қотиллик ишига алоқадор бир одамни қўлга олгандек, ўша киши бу аёл билан бирга яшарди. Хотинга қарши ҳеч қандай далилларимиз йўқ, лекин ундан кечаю кундуз кўз узмаяпмиз. Шу пайтгача унинг бирон кимса билан алоқадалигини билолмадик. Лекин ўғирланган буюмларнинг талай қисми ҳали топилгани йўқ, биз эса уларни топимиз керак.

– Анави учови-чи?

– Одатдаги нафақага яшовчи ичкиликбозлар, – деди Клауссен бепарволик билан. Энди ўша трейлерлар тўғрисида сенга нималар маълумлигини айтиб бер.

Роботтен ҳам гапириб бера бошлади.

– Кўриб турганиндай, бизга маълум бўлгани жуда оз, – дея ҳикоясини тугатди у.

– Данияга ким боришга қуръа ташлаб, сенинг чекингга тушди-ми? – ҳазиллашди Клауссен.

Роботтен жилмайди:

– Унчалик эмас, лекин сафар менинг зиммамга тушди.

– Чол, ҳойнаҳой, бақириб-чақириб юргандир?

Клауссен ҳамма ортидан Чол деб аташадиган Осло жиноят полицияси бошлиғи Тюгессенни назарда тутаётганди.

– Хозирча бақирмаяпти, лекин агар имирсилайверсақ, портлаши аниқ. У газетачилардан нақадар қўрқшини биласанми? Ўз қўркувини у Албректсенга ҳам юқтирди, униси эса ўз навбатида бизнинг ҳаммамизга юқтиришга уринаяпти.

– Журналистлар – таниқли қароқчилардир! – деди Клауссен самимий.

Гўштни дастурхонга тортишди. Уларга хўжайиннинг ўзи хизмат қиларди. Унинг ўзи ташаббус кўрсатиб, столга икки шиша “Туборг” пивоси билан иккита қадаҳда муздек ароқ қўйиб кетди.

¹ Х р е н – бих, илдиз.

– Бу ерда сен ҳам доимий мижозсан, шекилли? – сўради Роботтен шўхлик билан.

– Полицияни ҳар қаерда ҳурмат қилишларини билмайсанми, ахир?

– Бундан чиқди, у кимлигини билар экан-да?

– Бўлмаса-чи! Анави бурчакда ўтирган хотин ҳам, манави учови ҳам билишади.

– Ўша хотин билан сенинг ҳузурингда биронтаси гаплашишга ботинади, деб ўйлайсанми?

– Албатта, йўқ! Шунчаки унга бизнинг борлигимизни эслатиб қўймоқчиман. Бундан ташқари, бу ерда унчалик қиммат бўлмаган ва мазали таом пиширишади.

Гўштдан кейин улар қаҳва билан Клауссен алоҳида тавсия этган олмали пирог буюришди. У ҳисоб-китоб пайтида Роботтен пул тўлашига йўл қўймади.

– Ослога борганимда сен тўлайсан, – кулди у. – Акс ҳолда у ерда пулни етказолмай қоламан!

Улар ертўладаги нимқоронғи ошхонада бир ярим соат ўтирганларидан кейин октябр ойининг бу куни унчалик булутли кўринмай қолди. Лекин шамол аввалгидай кучли эди.

Клауссен Манил сигарасини тутатди ва рулга ўтирди. Уларни полиция вертолети кутаётган маҳаллий аэродромга кетишаётганда деярли гаплашишмади.

– Бугун об-ҳаво унчалик ёзги эмас, – деди Клауссен аэродромга етиб боришгач. – Яхшимки, Вагн – тажрибали учувчи.

Вагн сочлари оқиш ўттиз ёшларидаги озгин йигит экан.

– Мен эса сизларни кутиб қолдим! Нима деб ўйлашни ҳам билмадим, – деди у Клауссен уни Роботтен билан таништирганидан кейин. – Роса ярим соатдан буён кутаяпман!

Бироқ унинг товушидан на шикоят, на таъна оҳанги эшитиларди.

– Хойнаҳой, бирон қизиқроқ нарсани ўқиб, бизнинг йўқлигимиздан суюниб ўтиргандирсан, – деди Клауссен ва вертолётга биринчи бўлиб чиқди. – Метеохизмат нимани ваъда қилапти?

– Хеч бир тузук нарса ваъда қилаётгани йўқ, лекин бир амаллаб етиб оламиз. Тўғри, бироз кечикамиз.

– Узоқ учамизми? – сўради Клауссен.

– Умуман айтганда, Крусогача икки соатлик йўл, аммо бугун деярли шамолга қарши учишга тўғри келади. Қисқаси, учиб борсак – кўрамиз.

– Харқалай, “Кулаётган мушук” биздан қочиб кетмайди, – деди хотиржам Клауссен камарни тақаркан. – Бироқ сени кўнглингни хушлайдиган сайру саёҳат кутмаётганига тайёр тур. Мен бунақа об-ҳавода кўп учганман ва доимо вертолётда учгандан кўра, бизнинг Триволида “америкача осма поездчалар”да, – ўша жин чалган аттракционнинг вагончаси кўринишининг ўзиёқ кўнглини беҳузур қилишини ҳисобга олганда, – кетма-кет ўн марта учган афзалроқ бўлиб туюлганди! Учишдан безорман!

Учиш Клауссен хавотирлангандан ҳам қийинроқ экан. Улар битта ҳаво унгуридан бошқасига тушиб қолаверишарди. Роботтенга улар аччиги чиққан осмон худолари қаршисида бутунлай ҳимоясиздек туюларди. Вагн уларга совуққонлик билан имкон топилган заҳоти ерга қўнажанинги эълон қилганида, у енгил нафас олганидан ҳайрон қолмаса ҳам бўларди. Улар Коллингга яқин жойда қўндилар.

– Аравамни шу ерга қўйиб, тунаб қоламан, – деди Вагн. – Эртага ҳаво очилиб кетади, деган умиддаман. Сизлар эса Крусога машинада

етиб олишингиз мумкин. Е — 3 шоссеси — ишончли йўл. Малла сочлари туфайли Клауссеннинг юзи бутунлай кўкариб кетгандек кўринарди. Ниҳоят, унинг мажолсиз оёқлари ерга тегди. У оёқлари остида ростдан ер борлигига гўё ишонч ҳосил қилмоқчидек бир нечта эҳтиёткорона қадам босли.

— Такси оламиз, — деди у. — Коллинг полицияси ёрдамидан фойдаланишимиз мумкин, албатта, бироқ ўзимиз эпласак керак. Сен нима деб ўйлайсан?

— Сен нима десанг, шу, Педер.

Клауссен билан Роботтен “Кулаётган мушук”ка фақатгина йигирматакам олтида етиб боришди. Меҳмонхона эгаси Сёрен Ёргенсен бўйи баланд ва озгин киши эди; Роботтеннинг фикрича, унинг ташқи кўриниши даниялик қовоқхона хўжайини қиёфасига сира мос келмас эди. Гарчи у соф дания тилида гаплашса ҳам, сочи қоралигидан жанубликларга ўхшарди.

Фру Ёргенсен, аксинча, ўрта бўйли, катта-катта шотланд юбка ва оқ шойи блузка кийган дўмбоққина хотин эди. Роботтен унга қарар экан, ниҳоят, ўзини Данияда юргандек сезди.

Даниялик полициячининг, боз устига норвегиялик терговчи ҳамроҳлигида кириб келиши меҳмонхона эгаси ва унинг хотинини унча хурсанд қилмади. Уларга қовоқхоналарида ётиб кетган беш нафар собиқ мижозлари ғойиб бўлишган деб ҳисоблаётганидан бўлак ҳеч нима дейишмади.

Уларнинг йўқолиб қолиш сабабини тушунтириш қийин, “Кулаётган мушук”да улар ўзларини ҳеч нима бўлмагандек тутишган эди. Улар ҳаммалари бирга келган ва ҳар бири ўзига бир кишилик хона олганди. Аниқроғи, фру Ларсен бир кишилик хоналар бандлиги боис, икки кишилик хона олди, бироқ бир кишилик хона баҳосида пул тўлаган эди. Кечки таом билан бирга меҳмонлар анчагина пиво ва ароқ ичишди, кейин эса ўз хоналарига тарқалишди. Улар хонада нима қилишганини на жаноб Ёргенсен, на унинг дўмбоққина калтабақай рафиқаси айтиб беришолмади. Токи ҳамма ёқ тинч ва осойишта экан, хўжайинлар ижарачиларнинг ишларига аралашмади.

Меҳмонлар эртасига соат олти яримда нонушта қилиб, бошқа мижозлар туришидан анча олдин жўнаб кетишди.

Фру Ларсеннинг ҳисобини ким тўлади?

Тўғриси, бунини улар билишмайди. Хисоблар тўланди, вассалом.

Фру Ларсен ҳайдовчилардан қайси бири билан бирга кетгани уларни қизиқтирмаган. Бу уларнинг иши эмас. Уларнинг иши — меҳмонхона. Тамом. Ҳайдовчилар авваллари ҳам уларникида тўхташган, бироқ ёнларида аёл киши бўлмаганди. Афтидан, энди қоматини расо кўрсатадиган чиройли кўйлақларни ҳеч қачон кия олмаслиги фикрига аллақачон кўниккан фру Ёргенсен шундай бўлса ҳам, янги урфларга қизиқишидан тўхтамаган эди. Шу боис у Венке Ларсеннинг қандай кийинганини батафсил тасвирлаб беролди, ҳатто у қайси русумдаги фаранг атридан сепиб олганини ҳам қистириб ўтди. У ҳам худди шундай атирдан фойдаланарди. Бултур Мавлуд байрамида Сёрен Ёргенсен умрида илк бор хотинига шунақа қимматбаҳо атир ҳадя қилган, у ҳам совгани кўз қорачиғидай асрарди. У эрининг яна қачон бўлмасин ана шунақа қиммат атир совға қилишидан умидини узгани равшан эди.

Полиция ҳайдовчилар банд этган хоналарни кўриб чиқиши мумкин эди. Бироқ ҳозир бу хоналар банд, эртагача кутиб туришлари

керак бўларди. Энди бу хоналар фақат душанба куни бўшайди. Чунки фру Ёргенсен айтганидек, “Крусон жиддий сабаби бўлмаган одам қолиб кетадиган жой эмас” эди.

Венке Ларсен тўлдирган меҳмонлар рўйхатида унинг эридан ажрашгани қайд этилганди. Шу боис Ёргенсен уни фру Ларсен деб чақиришган. Хужжатда унинг Норвегиядаги манзили: Хильдревейен 27, Берум деб, “қаерга бораяпти” деган бандда эса почта манзили: Манцини Венке Ларсенга, Виа Венерди, 144, Милан, деб ёзилганди. “Касби” деган бандда “кўргазмалар безатувчиси” дейилганди.

Клауссен ҳуштак чалиб юборди:

– Виа Венерди? Венерди жума дегани. Миланда бундай номланган кўча йўқлигини кўнглим сезиб турибди.

– Мен эса, – деди уф тортиб Роботтен, – Берумда ҳеч қанақа Хильдревейен йўқлигини сезиб турибман. Мабодо ўша Венке Ларсен ростдан ҳам Берумда яшаганида эди, у фақат индекс рақами билан жойнинг ўзиниёқ ёзиб кўярди, масалан: 1344 Ҳаслум. Мен Бошқармага кўнгироқ қилиб, ҳеч қанақа қизиқроқ маълумот топмаганимизни айтаман.

Фру Ёргенсен ҳеч эътирозсиз уларга меҳмонлар рўйхатини берди.

– Ёзиш услуби ўзгартирилган, албатта, – деди Педер Клауссен. Сен телефон қилиб қўй, кейин эса кечки таомни биргаликда баҳам кўрамиз. Чўчқа гўштнинг олмалар билан димланган мазали ҳиди димоқларни қандай қитиқлаётганини сезмаяпсанми?

10

Рудольф билан Карстенга Кари Бертелсен эшик очди. Жувон тор жинси шимда – бунчалик тор шимни улар ҳали учратишмаганди – ёқаси баланд анчайин кенг қизил свитер ва қалин тўқилган пайпоқ кийиб олганди.

– Полиция дейсизми? – кўрқиб кетди жувон улар ўзларини таништирганда. – Сизга нима керак?

– Ким экан у? – хонадан буйруқ беришга одатланган овоз эшитилди.

– Бу полиция экан, ойи!

– Полиция?

Остонада амрона овоз соҳибаси пайдо бўлди, у ҳам шимда ва ёқаси баланд свитерда эди. Рудольф ўзича, ҳойнаҳой, онаси элликларда, қизи эса ўттиз ёшда, деб тахмин қилди.

Уларни меҳмонлар хонасига таклиф этишди. Бу шинам ва ёруғ хона ташқаридан қараганда нураб, тўкилиб кетай деб тургани боис яқин келажакда бузиб ташланиши керак бўлган ғарибона қиёфали уйга сира ярашмаётганди. Бертелсенлар меҳмон кутадиغان хона мана шунақа кўринишга эга бўлиши учун анча-мунча ҳаракат қилишган эди. Рудольфнинг сўз қотмай маъқуллагани Карининг зийрак нигоҳини жалб этмай қолмади.

– Ҳа, биз қаттиқ меҳнат қилишимизга тўғри келди, – деди у. – Бу ерга кўчиб келганимизда умуман бошқача эди. Бироқ... марҳамат қилиб, тушунтириб беринг, бу ёққа нима учун келдингиз? Халворга бир нима бўлдими?

Рудольф жавоб беришга улгурмасидан ёш боланинг баланд овозда йиғлагани эшитилди. Кари шу заҳоти югуриб кетди.

– Шўрлик бола, унинг қорни оғрияпти, – деди Карининг онаси Дагмар Борг. – Хавони ютиб олиб, энди ҳеч ташқарига чиқаролмаяпти. Тўғриси айтинг, Халворга бирон кор-ҳол бўлдими?

— Хозирча номаълум, фру Борг, — мулойим жавоб берди Рудольф: хизматининг шу томони унга доимо оғир ботарди.

Кўлида боласи билан Кари хонага қайтиб кирди; жувон уни аста тебратган кўйи стулга ўтирди.

Рудольф уларга трейлерларнинг шу чоққача Бриндизига етиб бормагани, ҳайдовчилар қисмати ҳақида ҳеч нима маълум эмаслигини сўзлаб берди.

Фру Боргнинг ранги мурдадек бўзариб кетди ва у қўлини қизининг елкасига қўйди.

— Уларга нима бўлган бўлиши мумкин? — сўради у титроқ овозда.

— Биз шуни аниқлашга ҳаракат қиляепмиз, — жавоб берди Карстен, у ҳам ўзини ноқулай сезаётганди. Яшиямки Кари Бертелсеннинг ёнида онаси бор!

Рудольф билан Карстен уларникида узоқ қолишмади. Улар ўзларини қизиқтирган ҳеч қандай маълумот олишолмади. Кари Бертелсен Венке Ларсен тасвирланишига мувофиқ келадиган биронта аёлни билмас экан. У ҳеч қачон ҳеч қанақа Венке ҳақида ва умуман Ларсен фамилияли одамни эшитмаган эди. Бертелсен сафардан уйига сира қўнгироқ қилмаган. У ҳам хавотирланмаган. Уларда уйига қўнгироқ қилиб туриш одати бўлмаган. Ха, Кари Бертелсен эрининг ушбу сафарида чиқинди қоғоз юклаб кетаётганини яхши билган.

Воленгенда яшайдиган Бертелсенларникидан чиқиб, Рудольф билан Карстен Сагенга кетишди, у ерда Эдвард Лиен билан суҳбатлашмоқчи эдилар. У эшикни очишга қарор қилгунича ўн дақиқа кутишга тўғри келди, ҳарқалай, полиция талаби билан эшик ниҳоят очилди!

Даҳлиз қоронғи эди. Меҳмонхонада биргина хира чироқ милтирарди. Рудольф на даҳлизда, на хонада биронта ҳам кўзгу йўқлигига эътибор берди. Кўзи қоронғиликка кўникканида эса у Эдвард Лиенни яхшилаб кўриб олди ва бунинг сабабини англади. У бунчалик бадбашара ва жирканч кўринишли афти ангорни ҳали кўрмаганди. У ўзининг ҳазар қилаётганини базўр яширарди. Эдвард Лиен гап бошлаганида, Рудольфнинг кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Нафақат Эдварднинг гапини деярли англаб бўлмаслигидан, нафақат у нимадир демоқчи бўлганида оғзидан тупуги сачрашидан, балки унинг, афтидан, ҳеч қачон тиш дўхтирини билмайдиган чирик тишларидан таралаётган ўткир, қўланса ҳид сабабли эди.

Лиен уларни ўтиришга таклиф қилмади, лекин ўзи кўринишидан узоқ ва ҳалол хизмат қилган учта диван ёстиқлари ётган шилиниб, эскириб кетган қизил оромкурсига ястаниб олди. Оромкурси суянчигига гуллари қора жундан тўртбурчак шаклларда тўқилган чойшаб ёпилганди.

Рудольф таклифсиз бўлса-да, овқатланадиган стол ёнидаги суянчиги баланд курсига ўтирди. Карстен ҳам шундай қилди. Лиен трубка чиқариб, уни тамакига тўлдирди. Карстен сигарет тутатди. Рудольф кашандалар орасида ўтирганидан бу сафар ҳатто хурсанд эди. У чекишни уч йил илгари ташлаганди. Аввалига у анча қийналиб юрди, бироқ никотинга бўлган эҳтиёжи аста-секин ўтиб кетди. Ҳатто аксинча бўлди ҳам. Тамакига нисбатан носоғлом ҳис пайдо бўлди — тамаки тутуни уни йўталтирар эди. Бироқ тер, исқиртлик ва чиринди ислар қоришиб кетган мана бу бадбўй ҳаволи хонада унга тамаки ҳиди ҳатто ёқимли туюларди.

Эдвард Лиен акасининг биронта аёл билан алоқаси борлигини билмасди. У ўзича биронта аёл бўлган деб тахмин қиларди, бироқ Трюгве ўзи

бу ҳақда сира гапирмаган. Шу боис акасининг танишлари орасида италиялик қизга ўхшагани бормиди, деган саволга Эдвард жавоб бера олмади.

— У ҳар сафар жўнаб кетаётганида хурсанд бўларди, — деди алам билан Эдвард. — Қайтганидан кейин эса қовоғидан қор ёғиб, мен билан деярли гаплашмасди ҳам. Албатта, мен унга ортиқча юкман. У ҳеч қачон нолимасди, бироқ ўзим тушунаман-ку, ахир. Фақат шунақа бадбашара бўлиб туғилганим учун ўзим айбдор эмасман.

— Хозир шифокорлар мўъжизалар яратишяпти, — деди Карстен Эдварднинг бўйсунмас нафрат чақнаб турган кўзларига қараб.

— Мен тиг остига ётмайман! — Эдварднинг овози титраб кетди. — Менга ҳеч қанақа операциянинг кераги йўқ!

— Акангиз бу сафар Италияга нима олиб кетганини биласизми? — сўради Рудольф шошиб Лиенга нохуш суҳбатни бошқа томонга буриб юбориш ниятида.

— Конгсбергдаги Қуролсозлик заводида тайёрланган компьютер бошқарувли махфий графоқурилмалар, — жавоб берди Эдвард истеҳзоли иршайганида тишларининг чирик илдизларини очиб. — Биламан, улар ҳаммага гўё чиқинди қоғоз олиб кетишаётганини айтишарди. Лекин акам менга ишонади. Бу гап мендан у ёғига ўтмайди. Ахир, мен бегоналар билан гаплашмайман-ку.

Карстеннинг нигоҳи дераза ёнидаги телефонга қаратилди.

— Йўқ, мен ҳеч қачон қўнғироқ қилмайман ва менга ҳам ҳеч кимса телефон қилмайди, — жавоб берди Эдвард Карстеннинг сўзсиз саволига. — Фақат ҳар замонда Трюгве қўнғироқ қиларди, аммо жуда камдан-кам.

Рудольф билан Карстен кўчага чиқишди.

— Пардаларни кўтариб, деразаларни очиб ташлагим келаверди, — деди Рудольф.

— Мен ҳам, — тан олди Карстен. — Бирам биқик муҳитки! Назаримда, унинг бироз томи кетган.

— Қизик, эҳтимол, фру Халворсен билан Кари Бертелсен ҳам трейлерлар Италияга нима юклаб кетганини билсалар ҳам, бу ҳақда шунчаки гапиришмаётгандир? Уларга чиқинди қоғоз олиб кетилган деб айтишни буюришган бўлса, шунақа дейишаётгандир.

— Агар улар буни билган бўлсалар, у ҳолда, ҳеч шубҳасиз, бу сирни яқин дўстлари ва танишларига ишониб бўлишгандир. Ўша гап-сўзларни эшитаётгандек бўлаяпман. — Карстен жим бўлиб қолди. — Йўқ, мен уларни айбламоқчи эмасман. Шунчаки сир сақлаш осон эмаслигини биламан.

11

Рудольф билан Карстен Сагендан Фрогнервейенга йўл олишди. Олгер Гюндерсен ёлғиз яшашини билишгани боис, улар уникида ҳеч кимни учратмасликларига амин эдилар. Бироқ Берумга кетаётиб, йўлда тартиб учун унинг хонадонига ҳам бориб кўришга жазм этишди.

Улар уч марта қўнғироқ тугмасини босиб, энди қайтиб кетишмоқчи эди, бирдан қўшни хонадон эшиги очилиб, кексароқ шапкўр кампир уларга тикилиб қолди.

— У кетиб бўлди, — деди кампир.

— У деганингиз ким? — баробар сўрашди Рудольф билан Карстен.

Гюндерсеннинг ўзи ҳозир узоқ йўлга кетган.

Кампирнинг эшигида қоқилган лавҳачада Стенстад деган ёзув бор эди.

— Биз жиноят полициясиданмиз, фру Стенстад, — деди Рудольф ва унша хужжатини кўрсатди. — Сизга бир неча савол берсак бўладими?

— Жиноят полициясидан дедингизми? Албатта, бўлмаса-чи! Киринглар, марҳамат!

Улар буюмларга лиқ тўлган, бироқ шинамгина хонага кириб жойлашдилар.

— Меникига жиноят полициясидан келишганига ҳеч ишонгим келмаяпти! — хитоб қилди кампир ҳаяжонланиб. — Мен аллазамонлардан буён полиция билан ишим йўқ!

Карстен Рудольф билан бир-бирига қараб қўйишди.

— Бир финжондан қаҳва таклиф этишимга ижозат этасизми?

— Катта раҳмат, биз учун ташвишланманг! — жавоб берди Рудольф шошиб.

— Қанақа ташвиш бўлиши мумкин! Мендай кекса учун ҳар қандай меҳмон — атои худо. Декабрда саксон бешга тўламан!

— Ана холос, сизга шунча ёш бермаган бўлардим! — ҳайрон бўлди Карстен.

— Демак, кўзгу мени алдамас экан, — дея нозланиб жилмайди кампир. — Хозир қаҳва учун сув қайнатаман. Мен туйилган қаҳва ичаман. Унга эътироз қилмасиз, деган умиддаман.

Улар эътироз қилмасдилар, албатта.

— Нима учун жиноят полициясига анчадан буён ишим тушмаганди, дедингиз? — қизиқсиниди Рудольф.

— Чунки ёшлигимда ёшгина полициячига кўнгил берган ва унга турмушга чиққанман. У хизмат пиллапоясидан секин-аста кўтарилиб, жиноят полицияси бошлиғи лавозимида хизматини тугаллади. Эҳтимол, сиз у ҳақда эшитгандирсиз?

Ха, уларга бу фамилия таниш эди.

— Бу гапларнинг ҳаммаси яхши, — деди Рудольф. — Лекин Гюндерсеннинг синглисига қайтсак...

— Унга бирон нима бўлди? — фру Стенстад пешонасини тириштирди. — Наҳотки у жиноят содир этган бўлса? Ёки Гюндерсеннинг ўзими?..

У гапини тугатолмади.

— Гюндерсен ҳозир қаердалигини биласизми?

— Ўйлайманки, Норвегиянинг қайсидир йўлида, — жавоб берди кампир.

— Ҳўш, у қаердан қайтаётган экан?

— Менга қаранг, йигитлар, — деди кампир жиддий. — Агар кўшнимни нимада гумон қилаётганингизни менга тушунтириб бермасангиз, у ҳақда ҳеч нима гапирмайман. Гюндерсен тинч, осойишта, беозор ҳаёт кечиради. Бирга яшаётган қиз унинг синглиси бўладими, йўқми, сиз билан менга тааллуқли эмас. Розимисиз? Рости, мабодо у ҳақиқатдан ҳам унинг синглиси бўлса, тан олиш керакки, унинг сингиллари билан ака-укалари ҳам жуда кўп экан. Бироқ токи уникида ичиб, жанжал қилмагунларича, улар билан ишим йўқ.

— Гюндерсен ғойиб бўлди, — деди Рудольф. — Афсуски, бизга бошқа ҳеч нима маълум эмас.

— Қандай ғойиб бўлибди? Ўша қайдадир Европада машинасини ташлаб, қочиб кетибди демоқчимисиз?

— Унинг қаерга кетганини билармидингиз? — сўради Карстен.

— Италияга эди, шекилли. Тўғриси айтганда, бу қулоғимга чалинганди. У ҳар доим қайгадир жўнаб кетади-ку, ахир. Гоҳ ГФР, гоҳ Италияга. Баъзан Австрия ёки Бельгияга.

- У сизга бу сафар нима олиб кетаётганини айтмаганмиди?
Кампир бош чайқади.
- Нега энди у менга буни гапириши керак экан? Гарчи биз кўшни бўлсак ҳам, бир-биримиз билан кам мулоқотда бўламиз.
- Сиз унинг қандайдир гайриодатий аҳволдалигини пайқамаган-мидингиз? Эҳтимол, у нимадандир қўрққан ё асабийлашгандир? Нимани назарда тутаётганимни тушунаётгандирсиз, деган умиддман?
- Йўқ, у ҳар доимгидек эди. Биз у билан ўтган якшанбада тасодифан кўришиб қолдик ва бироз гаплашдик. У Италияга йўл олаётганини ва у ёқдан менга нима олиб келишини сўради. Мен унга мабодо жой топилса, бир шиша “стреги” ликёри ола келишини айтдим. Ликёрни Мавлуд байрамига сўрагандим ва Гюндерсен ёдидан чиқармаслик учун ҳатто ёзиб қўйди.
- У сизга йўлдан тез-тез у-бу нарсалар олиб келармиди?
- Йўқ. Камдан-кам. Унга ҳар доим пулини берардим, албатта, — дея шоша-пиша кўшиб қўйди у.
- Бунга сира шубҳамиз йўқ, — деди Рудольф.
- У буни хизмат учун хизмат дерди.
- Бу билан нима демоқчисиз? — қизиқсинди Карстен.
- Бу деганим, баъзида мен ҳам унга майда хизматлар кўрсатиб турардим. У бечора доимо йўлда юради, уйда деярли бўлмайди. Йўлдан шунақа чарчаб келадик, суткасига ўн тўрт соатлаб ухлайди. Рост гап. Бундан ташқари, барибир бекорчиман.
- Хўш, унга қандай хизматлар кўрсатардингиз? — қизиқиб сўради Рудольф.
- Биласизми, у — ўқувчилар гуруҳи аъзоси. Тўғриси айтганда, у қачон ўқишга улгуришини билмайман-у, ҳатто китобни ўқувчига ўз вақтида бериб юборишга ҳам фурсат тополмайди. Шунда у менинг ёрдамимга таянади. У дид билан ўралган китобни менга берар ва марказга борганимда уни керакли одамга топширардим. Арзимаган хизмат. Китоблар ҳар доим кичкинагина бўларди.
- Нима сабабдан у китобларни почта орқали жўнатмасди? — сўради Карстен Рудольфга маъноли қараб қўяркан.
- Китобларга зарар етмасин деб қўрқарди-да, — жавоб берди кампир ўйлаб ўтирмай.
- Унга шундай хизматларни тез-тез кўрсатиб турармидингиз?
- Йўқ. Тахминан ойда бир марта.
- Хўш, бу китобларни кимларга олиб бориб берардингиз, фру Стенстад? Бироқ у менга ҳаммасини тушунтириб берди. Гап шундаки, ҳар хил ўқувчиларни турли хил китоблар қизиқтиради. Ёки улардан бирортаси китобни ўз муддатида ўқишга улгурмайди. Ўшанда уни бошқасига беришади ва биринчиси энди ўша китоб бўшаганида олади. Менингча, бу тўғри йўл.
- Охирги марта китобни қачон олиб боргансиз?
Кампир ўйланиб қолди.
- Уч ҳафта илгари. Анча бўлди. Ўшанда китобни “Стар-отель” меҳмонхонаси эшикбонига бериб келгандим. Сентябрь бошларида эса — Майорстоендаги универсам газначисига берганман.
- У ҳозир биронтасига китоб бериб қўйишни сўрамаганмиди?
- Йўқ. — У бошини чайқади. — Нимага? Ахир унинг топшириқларини бажара оладиган синглиси бирга яшайпти-ку.
- Бироқ ўзингиз уни жўнаб кетди, дедингиз-ку, — ёдига солди Карстен.

— Ха, у Стокгольмга атиги бир неча кунга кетди. Ўзи журналист ва қайсидир ҳафтаномада ишлайди.

— У Гюндерсенникида анчадан бери яшайдими?

— Икки ҳафтадан буён, ундан кўп эмас. Улар уникида сира узоқ қолиб кетишмайди.

Рудольф ёндафтарчасига нималарнидир ёзаётиб, кампирга диққат билан қаради.

— Фру Гюндерсенни-чи, бу ерда сира кўрмаганмидингиз?

— Йўқ, улар бу ерга кўчиб келмасидан аввал ажрашиб кетишган.

— Кўриб турибманки, сиз қўшнингиз ва унинг меҳмонлари билан кўп нарсалар ҳақида суҳбатлашган экансиз.

У жилмайди.

— Инсонда бирон кимса билан гаплашиш эҳтиёжи бор. Мен эса, улар наздида шу қадар кексаманки, менга истаган нарсани айтиш мумкин. Уларнинг сирини биламанми, йўқми, ҳеч нима ўзгариб қолмайди-ку, ахир.

Бирдан Рудольф гап билан бўлиб, ҳамма печеньени еб тугатиб, идишни бўшатиб қўйганини сезиб қолди. У Магда талаб этганидек, энг кам миқдордаги калориялар билан кифоялана олмас эди. Агар у ростдан ҳам эрини фақат бўтқа, картошка ва нон билан боқмоқчи бўлса, у жилақуриса, тўйгунича ейдиган бўлади!

— Печеньеларингиз жуда мазали экан, фру Стенстад, — деди у уялинқиараб. — ўзимни тўхтатолмай қолибман.

— Ош бўлсин, меҳмонларга қўйилган нарсалар ҳаммаси ейилганидан хурсанд бўламан, — деди кампир очикқўнгилик билан. — Хозир тагин келтираман.

У ўрнидан қўзғалганди, лекин Рудольф қўл ҳаракати билан уни қайтиб ўтиришга мажбур қилди.

— Йўқ, йўқ, ташаккур, қорним тўйди! — у жим қолди. — Энди Гюндерсеннинг ўқувчилар гуруҳига қайтайлик. Кимларга китоб элтиб берганингизни хотирлай оласизми?

— Бундан осони йўқ, менда уларнинг исми шарифи ёзилган рўйхат бор. Кейинчалик Гюндерсеннинг китоблари гўё эгаларига етиб бормаганликда таъна қилишларини истамадим.

— Уларнинг фамилияларини ёзиб олсам майлими?

— Нимага? Гюндерсеннинг ўқувчилар гуруҳининг сизга нима қизиги бор?

— Бирдан ўша гуруҳдагилардан биронтасининг уни топишда бизга ёрдами тегиб қолса-чи?

— Лекин, эҳтимол, у буни бутунлай хоҳламас? Уни нима сабабдан излаясизлар? У жиноят содир қилдими?

— Фру Стенстад, — деди рудольф жиддий, — ёлғиз Гюндерсен ғойиб бўлмаган. У билан бирга яна уч нафар ҳайдовчи йўқолган. Иккита трейлер ҳам. Бунинг тагида қандайдир жиноят яширинган, деб гумонсираяпмиз.

— Нима сабабдан буни менга дарҳол айтмадингиз? — хитоб қилди у тўлқинланиб. — Шунча фурсатни бой бердингиз!

У ўз ёндафтарчасини олиб келди ва Рудольф ундаги фамилияларни кўчириб олди. Кейин Гюндерсеннинг бу ёзувлардан хабари бор-миди, деб сўради.

— Нималар деяпсиз, шунақаям бўладими! Мен нохушликлар содир бўлишидан ўзимни кафолатлаш учун, ҳар эҳтимолга қарши ёзиб борганман. Агар Гюндерсен ҳаммасини ёзиб борганимни билганида, мендан ранжиб қоларди. Худо кўрсатмасин, унинг шахсий ҳаётига бурнимни суқаётгандек туюларди! Илтимос, ҳозир сизга айтганла-

римни унга билдирманг. Харқалай, жиноят полициячисига турмушга чиққанам бежиз эмас-да! — деди у нозланиб.

Бироқ Рудольф унга ҳеч нимани ваъда қилмади.

— Кўп раҳмат сизга, фру Стенstad. Агар сизга зарур бўлиб... — у “ёрдам” сўзини айтиб юборай деди, бироқ хатосини вақтида пайқаб қолди, — истаган мавзуда бирор кимса билан суҳбатлашмоқчи бўлсангиз, — у илиқ табассум қилди, — мана бу рақамга телефон қилиб, мени сўранг. — У исми шарифи ва хизмат ҳамда уй телефон рақамларини тезда ёзиб берди. — Куннинг истаган пайтида қўнғироқ қилаверинг, — қўшиб қўйди у.

— Катта раҳмат. Сиз бағоят эътиборли экансиз. Тажрибамдан биланманки, терговчилар аслида меҳрибон бўлишади. Марҳум Стенstad ҳам жуда меҳрибон ва феъли кенг инсон эди.

У ўз хонадони остонасида улар изидан қўл силкиганча узоқ туриб қолди.

— Уйлаб кўргин-а. Шунақа кампиршодан алоқачи сифатида фойдаланса-я, — деди ўйланиб Карстен улар кўчага чиқишганда.

— Айнан шундай бўлган-да, ахир. Тўғрими?

— Харқалай, Гюндерсен ҳеч қанақа ўқувчилар гуруҳида турмагани аниқ, бу кўриниб турибди, — жавоб берди Рудольф. — Назаримда, гиёҳвандлик бўлими янги тергов иши очишига тўғри келади. Хойнаҳой, бу сафар унчалик мураккаб ҳам бўлмаса керак.

— Бу яхши, Рудольф. Назаримда, улардан бир неча ходим олишимизга тўғри келади. Уларга керак пайтда ёрдам берамиз-ку, энди улар бизга кўмаклашишсин. Трейлерлар ўғирланиши! Бу тушга ўхшайди!

12

Ронемларнинг ҳашаматли уйи Беккестюа билан Гьённес оралигида эди. Мум сингдирилган катта одми ранг уйнинг айвони Берумсвейенга қараганди. Айвоннинг олд тарафини буткул эгаллаган, уйнинг орқа томонида унча катта бўлмаган балкон бор эди.

Эшикни Алисе Мейер Ронемнинг ўзи очди. У аввал Рудольфга, кейин Карстенга сабрсизлик билан қаради.

— Мени на диний ақидалар, на ундан ҳам бошқалари, ҳеч нима қизиқтирмайди, — деди у ва эшикни уларнинг башарасига қарсиллатиб ёпмоқчи бўлгандиям, бироқ Рудольф уни тўхтатиб қолди.

— Биз жиноят полициясиданмиз, фру Ронем. Мен катта инспектор Рудольф Нилсен бўламан. Бу эса Карстен Нилсен. Биз сиз билан гаплашиб олишимиз керак.

Улар ўз ҳужжатларини кўрсатишди.

Аёл бироз саросимага тушди: якшанба куни бўлса, соат уч ярим, у эса ҳали кийинишга ҳам улгурмаганди. Калта катак-катак халати тагидан зангори шойи тунги кўйлаги кўриниб турарди. Фрк Ронем африкаликларникидай жингалакланган, бўялган оқиш сочлари бўйлаб қўлини юргазди ва узр сўради:

— Эрталаб соат еттидан бери бош кўтармай ишлаётган эдим. Киринглар, марҳамат, бетартиблик учун узр сўрайман.

Улар бурчақдаги каттагина меҳмон кутиладиган хонага ўтишди. Эшик ёнида нақшлари йирик тўқ зангори ранг мато қопланган диван билан оромкурси, уларнинг ёнида — ерда тўрт динамикли стереосистема турарди. Тўқ рангли эман столда бир даста кассеталар ётар, бешта пастак токчалар ҳам кассеталарга тўлганди.

Пианино, ноталар. Пианино ёнидаги думалоқ столда газеталар. Битта газета ерга тушиб кетганди, уни ҳеч ким ердан олмади ҳам.

Фру Ронем уларни сариқ шойи билан қопланган оромкурсига ўтиришга таклиф қилди.

— Хўш, жиноят полициясини қизиқтирадиган нима иш қилибман? — қизиқди аёл.

— Сиз Венке Ларсен деган аёлни танийсизми? — сўради Рудольф.

— Венке Ларсен? — Аёл ўйланиб қолди. — Йўқ, шекилли. Лекин шунчаки унутган бўлишим мумкин, ахир, жуда кўп кишилар билан мулоқотда бўлишимга тўғри келади. Бадиий кўрғазмалар, турли йиғилишлар, учрашувлар — фақат Ёзувчилар уюшмасидагина эмас. Ўша Венке Ларсеннинг кўриниши қандай? Уни таниш танимаслигимга нима сабабдан қизиқаяпсиз?

Биз унинг баланд бўйли, озгин ва италияликларга ўхшаб кетишини биламиз, холос. Унинг ёши тахминан ўттизда. Биласизми, у уч ҳафта бурун, Данияга борадиган паромга чипта буюрганида, сизнинг илгариги 53-18-94 телефон рақамингизни кўрсатибди.

— Эски рақамимизними? Қизиқ! Уни тўрт йил олдин ўзгартирганмиз.

Фру Ронем халати киссасидан бир пачка сигарет билан қизил ёндиргич чиқарди. У тутатиб олаётганида, Рудольф аёлнинг тирноқлари калта қирқилгани ва лак суртилмаганига эътибор берди. Ашаддий кашанда Карстен ҳам енгил тортганча сигаретини тутатди.

— Эрим инглизча газеталар олиб келгани кетди. У ҳозир келиб қолади. Лекин у ўша Венке Ларсен деган аёлни танишига шубҳам бор. У ҳар доим сафарда юриб, уйда кам бўлади. Хозир у таътилда, аммо икки ҳафтадан кейин яна денгизга кетади. У билан гаплашиб кўринг. Болалар ҳам ҳозир келиб қолишади.

У жим бўлиб қолди ва то кириш эшиги тарақлаб ёпилмагунига қадар индамади. Меҳмонхонага немис овчаркаси иргишлаганча югуриб келиб, ўзини фру Ронемга отди. Кучук ортидан олтмиш ёшлардаги басавлат, оқ сочлари “типратикан” русумида кесилган, калта соқол қўйган капитан Ронем кириб келди. У меҳмонларга ажабланиб қараб қўйди, аммо ҳеч нима демади.

— Булар жиноят полициясидан келишибди, — изоҳ берди фру Ронем ва эркакларни бир-бирига таништирди. — Уларни Венке Ларсен исмли аёлни таниш-танимаслигимиз қизиқтираяпти. Шахсан мен бунақа аёлни билмайман, сен-чи?

— Мен ҳам билмайман. У ким экан ўзи?

— У Данияга кетаётганида бизнинг эски телефон рақамини кўрсатган экан. Рақам тўрт йил бурун ўзгарган эди.

— Ё, тавба! Тушунарсиз! — дея капитан ўтирди ва бир нечта дания газеталарини қўйди. — Инглиз тилидагилари эртага келаркан. — Унинг овозида умидсизлик сезиларди.

— Бугун барибир газета ўқий олмасдинг, — деди фру Ронем. — Яқин орада меҳмонлар келиб қолишади ва газета ўқигани фурсатинг ҳам бўлмайди. — Аёл Рудольф билан Карстенга тушунтирди: — Эрим футболнинг ашаддий ишқибози. У инглизча спортлото ўйнайди.

— Майли. Қандай ўйин ўйнашимнинг аҳамияти йўқ, — хотинининг сўзини шартта бўлди капитан Ронем. — Ўша Венке Ларсен сизни нима учун қизиқтираяпти?

— Чунки у гойиб бўлган, — жавоб берди Карстен.

— Афсуски, биз сизга ҳеч қандай ёрдам беролмаймиз. — Какпитан улардан тезроқ халос бўлишни истаётгани аниқ эди. — Эҳтимол, у телефондан ташқари яна манзилни ҳам ёзгандир?

— Ха, фақат аслида мавжуд бўлмаган манзилни, — жавоб берди Рудольф.

— Демак, аёл ўзини топишларини хоҳламаяпти!

— Гапингизда жон бор, — рози бўлди Рудольф. — Шунақа бўлса ҳам, уни топишимиз зарур.

“Болалар” қайтишди. Бўйи баландгина ва сочлари оқшроқ Кай ўттиз ёшда, Мартин — ўттиз иккида эди.

Венке Ларсен?

Йўқ, бунақа қизни танишмайди. Улар бу исмни биринчи марта эшитиб турибди ва аёл нима сабабдан уларнинг телефон рақамини берганини тушунолмасдилар.

— Эҳтимол, бу ғирт тасодифандир, — деди фру Ронем. — У кўрсатган манзил ҳам ўйлаб топилган-ку, ахир. Калласига келган биринчи олтига рақамни ёзган-қўйган-да. Назаримда, ҳеч кимда йўқ ва мавжуд бўлмаган телефон рақамини ўйлаб топишнинг сира иложи йўқ. Мен бундай муаммога дуч келганман, ҳар эҳтимолга қарши, айнан еттига рақамдан фойдаланаман, чунки бунақаси бизда бўлмайди. Мабодо, ўқувчилардан биронтаси детектив ҳикоя ёки ундан-да ёмони, романда бирдан ўз рақамини топиб олгудек бўлса, қанақа шовқин кўтарилишини тасаввур қиласизларми?

— Рақамингиз тўрт йилдан буён бошқача, — деди Карстен. — Балки тўрт йил олдин ёхуд ундан-да илгарироқ унга ишингиз тушгандир, эслашга уриниб кўринг? Эҳтимол, ўша аёл сизнинг қўлёмангизни кўчириб бергандир?..

— Йўқ, — унинг гапини бўлди фру Ронем. — Қўлёмаларимни ўзим кўчираман, чунки яна қайта таҳрир қилиб, тузатиб кўчиришга ҳаракат қиламан. Матн кўчирувчи бундай қилолмайди.

— Фру Ронем, сиз матбуотда бот-бот чиқиб турасиз. Эҳтимол, тўрт йил бурун сиздан телефон орқали интервью олишгандир? — фараз қилди Карстен.

Аёл бироз каловланиб қолди.

— Бўлиши мумкин, бироқ мендан қандайдир Венке Ларсен интервью олганини сира эслолмайман.

— Нима, ўша аёл газетада ишлар эканми? — сўради капитан Ронем. — Газета мақолалари архиви бор-ку, ахир. Ўша ёқдан излаб кўринглар.

— Афсуски, у аёл ҳақида фикр миямга тасодифан келиб қолди. — У сигаретини тилла ҳошияли оқ чинни кулдонга ботириб ўчирди.

— Қандай келган бўлсак, шундай кетаяпмиз, — деди Рудольф, улар машинага ўтиришгач. — Ўша ойимча журналист бўлиши мумкинлигини фараз қилганингда, кулиб юборай дедим.

— Нимага энди шундай бўлмас экан? Фақат бир нарсани аниқ биламиз: у ҳеч қанақа кўрғазмалар безовчиси эмас.

— Йўғ-ей, яна нималардандир бохабармиз. Масалан, унинг хаёл-парастилик қобилияти борлигини биламиз.

— Ёки бўлганлигини, — деди Карстен ва шу билан суҳбат тугади.

13

Рудольф билан Карстен Ронемларникидан Холменкуллосендаги Лингестиген, 12 манзилига қараб кетишди. Бу ерда ҳовлиси ҳам бор катта уйда директор Бекнинг оиласи яшарди. Уй қияроқ тепаликда қулайгина жойлашаган бўлиб, ажойиб манзара кўзга ташланарди.

Кўнғироқ чалинганида Уле чиқди. Уларнинг ташрифи йигитни ажаблантиргандай бўлди.

— Отам идорада, синглим эса ухляпти. У туни бўйи ётмади.

— Кирсак майлими? — Рудольф таклифни кутмаёқ кенгроқ даҳ-лизга кирди.

— Отам идорада, синглим ухляпти, деб айтдим-ку, ахир, — так-рорлади Уле.

— У ҳолда сен билан гаплашишимизга тўғри келади.

— Бироқ мен трейлерлар айтилган жойга етиб боришмаганидан бошқа ҳеч нимани билмайман-ку.

— Сенга Венке Ларсен деган ном танишми?

— Венке Ларсен? У психологми?

— Нима, у ҳам психологияни ўрганаётими? — Карстеннинг оғзи-дан чиқиб кетди.

— Билмайман, — жавоб берди Уле, — шунчаки, ҳамон сиз у ҳақда сўраётган экансиз, бу бизнинг талабалардан биронтаси бўлса керак, деб ўйладим. Бироқ мен кам одамни танийман. Ҳозир ким эринмаса, психологияга қизиқаяпти.

— Ўша аёлнинг бўйи баланд, озгин ва италияликларга ўхшашли-ги маълум, — деди Рудольф ҳоргин. У фру Стенstadникида шунча печенье еб қўйганидан энди пушаймон эди. Оғзида нохуш ширали таъм қолган бўлиб, энди у аччиққина қовурилган гўшт ҳақида орзу-ларди.

— Уле кулиб юборди.

— Мен сирли аёл ҳақида эшитгандим, лекин унинг исмини бил-масдим. Қизиқ, ҳайдовчиларнинг қайси бирининг калласига бундай го-я...

— Унинг калондимоғ оҳангда гапириши Рудольф билан Карстен-нинг аччиғини чиқарди.

— Тўғри! Ҳайдовчиларга умуман аёллар билан алоқа қилишни ман этиш зарур! — Карстен сигарет тутатди, унинг қўли газабдан бироз титрарди.

— Рудольф Лиллианнинг сўзларини эслади: “Уле — ўша сиз кўрган малласоч йигит, — менинг акам, у яқинда психология қу-лиётини битиради. Уле бизнинг фирмани расво дўконча деб атайди. Холбуки, бу дўконча келтирадиган пулларсиз унинг таълим олиши амри маҳол бўларди. У ўқиши учун ўзи ишлаб пул топиш ёки кейин мустақил равишда тўлаб қутулиш учун қарз олишга лаёқатли одам-лар тоифасига кирмайди”.

— Бизга Венке Ларсеннинг ҳайдовчиларингиз билан бирга Лар-викдан Фредериксхавнга паромда сузгани, улар билан то Крусогоча боргани ва худди ўша меҳмонхонада тунагани маълум.

— Кўрдингизми, ҳаммаси нақадар оддийлигини! — хитоб қилди Уле ҳар нарсани биладигандек кўриниб. — Қиз омади келишидан умидвор бўлганча йўлга чиққан. У ҳайдовчилар билан паромда та-нишган ва уларни ўзини бирга олиб кетишга кўндирган. Улар битта меҳмонхонада тунашгани ҳам равшан — аёл хизмат эвазига ҳақ тўлаши куерак эди-да! Бунинг устига, қиз афтидан, улар билан тагин бирга кетмоқчи бўлган. Мана, ҳаммаси аён!

— Эссизгина, ўз вақтида психологияни ўрганмаган эканмиз-да! — деди Карстен киноясини яширмай. — Қаранг-а, энг мураккаб ишни ҳам нақадар осон ечиш мумкин экан!

— Энди ўзгалар ақли билан яшашга тўғри келар экан-да, Кар-стен, — деди Рудольф унинг гапини бўлиб. — Улега ҳам бизга ёрдам-

лашиш истаги учун ташаккур билдирамиз. — У ҳам пичингини яширмасди.

— Уле саросималаниб нигоҳини меҳмонлардан биридан бошқасига кўчирарди.

— Сиз унинг Норвегияда туришини аниқ биласизми? Агар у шу ерда яшаётган бўлса, демак, унинг қандайдир манзили ҳам бордир?

— Унинг манзили йўқ деб сенга ким айтди? — сўради Карстен энсаси қотиб.

— Ундай бўлса бизникига нимага келдингиз? Нима учун тўпшпаштўғри ўшанинг манзилига бора қолмадингиз?

— У ёққа бормадик деб сенга ким айтди? — деди Рудольф.

— Хўш, нима бўпти?

Рудольф ўзини унинг саволини эшитмаганга солди.

— Аёл тўрт йил муқаддам ўзгарган телефон рақамини кўрсатган.

— Ростданми? — Уле ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. — У кимга берибди?

— — Паромга чипта буюрганида олдиндан чипта сотиш агентлигига, — деди совуққина оҳангда Рудольф.

— Нима учун? Ахир ҳамма чипталар сотилиб тугагач, биронта “куйиб кетаётган” чипта олишдан умидвор мижозлар телефон рақамини қолдиришадию? Кузда эса бўш жойлар ҳар доим бўлади. Йўқ, мен ростдан ҳам ҳеч нимага тушунмаяпман!

— Биз ўша аёл кўрсатган рақамнинг собиқ эгалариникига ҳозиргина кириб чиқдик.

— Хўш, уларнинг ўзи ким экан?

— Ронем деган кимсалар. Улар Берумда яшайдилар, — жавоб берди Рудольф.

— Ронемлар? — хитоб қилди Уле. — Кай билан Мартин эмасми?

— Уларни танийсанми?..

— Таниганда қандоқ! Ахир улар менинг энг яқин дўстларим-ку! Бу ишга уларнинг қандай алоқаси бор?

— Уларни анчадан буён биласанми?

— Болалигимдан бери — Уленинг кўзлари порлаб, ҳаяжонланиб кетди. — Фру Ронем онамнинг дугонаси эди. Ота-оналаримиз билан биргаликда тез-тез кўришиб турардик. Лекин кейин онам Канадага жўнаб кетди... Оиламиздан энди Ронемларникига ёлғиз ўзим бориб тураман, Кай билан Мартин эса уйда танҳо ўзим қолган чоғимдагина бизникига келишади. Улар билан ҳафтада бир бор теннис, баъзан шанба кунлари тушдан кейин эса гольф ўйнаймиз. — Уле бошини чайқаб қўйди. — Лекин барибир тушунмаяпман... Ронемлар-чи, уни танишарканми?

— Танишмайди, шекилли, — жавоб берди Рудольф.

— Меҳмонхона эшиги очилди ва Лиллиан кирди. У эгнига бўздан тикилган кенг ва узун рўдапо юбка билан блузка кийган, ҳар икковини ҳам бадийий хунармандчилик дўконидан харид этгани аён эди. Блузканинг ёқасига қорпарча шаклида бронза тўғнағич қадалган эди. Оёқларида — ёғоч пойабзал.

— Қулоғимга таниш овозлар чалиниб қолди, — деди Лиллиан улар ёнига жадал яқинлашиб. — Қандай янгиликлар бор? Сиз Ронемлар ҳақида ростдан гаплашдингларми ёки буни тушимда кўрдимми? — сўради у ҳаяжонланиб.

— Карстен унга гапнинг моҳиятини тушунтирди.

— Энди мен умуман ҳеч нимани тушунмаяпман! — хитоб қилди Лиллиан улар ёнига ўтирар экан. — ?ойнаҳой, Венке калласига кел-

ган биринчи рақамни ёзган-у, бу тасодифан Ронемларнинг эски рақами бўлиб чиққан. Буни бошқача тушунтириб беролмайман. Ронемлар онам тарафга ўтишган ва отам иккимиз улар билан борди-келдини тўхтатганмиз, улар жуда яхши одамлар. Фру Ронем — галатироқ хотин. Эргалабдан то кечгача, ҳафтама-ҳафта фақат қотиллик ҳақида тинимсиз ёзиш мумкин эмас. У ўзининг китобий қаҳрамонларини атрофдаги тирик одамлардан кўра афзалроқ кўради.

— Эҳтимол, у борликда шунчалар адашиб қолиб, бирон-бир жиноят содир этгандир? — ҳазиллашиб фараз қилди Уле.

Лиллиан ўзини унинг гапини эшитмаганга солди.

— Ронемнинг ўзини унча билмайман, у деярли ҳеч қачон уйда бўлмайди. Бироқ сизни ишонтириб айтаманки, улардан ҳеч бири биронта ножўя қилғилик содир этишолмайди. Улар жуда яхши, тарбия кўрган одамлар, улар Венке Ларсенга ўхшаганларни ҳатто ўзларининг яқинига йўлатишмайди!

— Унинг қанақалигини сен қайдан биласан? — ҳайрон бўлди Уле.

— Биламан! Мен ширкатимизда етарли даражада узоқ муддат ишлаб, ҳайдовчилар йўлларда қанақа турдаги қизларни бирга олиб кетишларини тасаввур қиламан. Хайдовчиларга ҳеч қанақа эътирозим йўқ. Қизлар эса бошқа гап! — У бирдан хато қилганини пайқаб қолди. — Кечирасиз, қизишиб кетдим. Бу ҳаммаси асабдан.

— Айтмоқчи, анави тоби қочиб қолиб, машинасида ҳалокатга учраган ҳайдовчи ҳақида... — гап бошлади Рудольф ва Уленинг чўчиб тушганини кўриб, гапи бўғзида қолди.

— Хўш, тан олгин-чи, сингилжон, сен имкон қадар кўпроқ шовқин кўтаришга қатъий жазм этдингми? — сўради заҳарханда оҳангда Уле. — Бу унутилган воқеани қайта кавлаштиришнинг сенга нима ҳожати бор эди? Сендан бошқа ким Свендберг ҳақида айтиши мумкин эди?

— Шунчаки отамнинг кўнгли ёмонликни олдиндан сезишини гапирганимда ўша воқеани эслагандим.

— Унинг кўнгли сезиши билан полициянинг нима иши бор? Свендберг эртами ё кечми, ҳаётини айнан қандай тугатишини аввалдан айтиш учун ҳеч қандай ғайритабиий кўнгил сезишлар талаб этилмас эди. Шундай бўлди ҳам. Буни кутса бўларди. Унинг ҳаёт тарзини эсла. У худди этикдўздай ичарди!

— Фақат рулда ўтирганида эмас, — эътироз билдирди Лиллиан.

— Буниси сенга номаълум. Сен унинг ёнида ўтирмагандинг.

— Сенам ўтирмагансан.

— Нима қилибди? Уни кўрган кишилар бор. Ўша бахтсизлик рўй берган кун у бир кун олдинги ичкиликбозликдан бошоғриғида бўлган. Қон текширувлари кўрсатишича, у растенил — ухлатадиган дорининг каттагина миқдорини ичган экан. Ўзинг биласан, у бироз кўнгилхушлик қилиш учун йўлда тўхтаган.

— Бу ҳеч кимга маълум эмас!

— Унинг машинасидаги асбоблар қутисидан топилган аёллар труси-чи? — Уле сингисига ўдағайлади.

— Уни ўша ёққа қачон тиқишганини ким билади?

— Хўш, плomba узилганини қандай изоҳлайсан? Юкни балки ўрмон шайтони титкилагандир?

— Нима сабабдан шунчалик қизишаётганингни тушунолмаёйман, — Лиллиан акасига синчков тикилди. — Ширкатнинг ишларига бефарқлигингни доимо таъкидлардинг-ку, ахир!

— Аммо мен учун бизнинг шаънимиз ва обрўйимиз ҳечам фарқсиз эмас! — Уле ўзини туюлмай қолди.

— Свендберг нима олиб кетаётганди? — сўради Рудольф ака-сингил гижиллашишдан бироз тўхтагач.

— Чиқинди қоғоз, — дея секин жавоб берди Лиллиан. — У аслида чалги юклаб кетиши керак эди. Бироқ у йўлга чиқишидан бир соат олдин менинг ёнимга келиб, ўша рейсга уни жўнатмаслигимни илтимос қилди. У ёмон туш кўрганини айтди. Унинг бахтига ҳаммаси осонгина ҳал бўлди. Лауритцен деган бошқа ҳайдовчи қоғоз чиқиндиси олиб кетиши керак эди. У Свендберг билан жон деб алмашди. Ҳаммаси шунақа тез содир бўлдики, ҳеч ким ҳеч нарсани пайқамади. Лекин сиздан бир илтимосим бор... — Қиз аввал Рудольфга, кейин Карстенга қаради. — Бу иш бости-бости бўлиб кетган. Свендберг бинойидек обрўли одам эди. Унинг хотини ва беш боласи қолган... Ўшалар ҳаққи...

— Нима деб ўйлайсан, йўқолган трейлерлар билан Свендбергнинг машинаси орасида бирон боғлиқлик борми? — сўради Рудольф бошқармага қайтишаётганда укасидан. — Эҳтимол, уни издан чиқариш учун атайлаб ичириб, кейин ачлгиларни ўғирламоқчи бўлишгандир? Бу мақсадни амалга оширишда қиздан фойдаланишган, деб фараз қилсак. Қиз унга қандайдир тарзда растенил ичирган ва у ухлаб қолган. Кейин қизнинг шериклари келиб, plombани бузиб, Свендберг чиқинди қоғоз олиб кетаётганини кўргач, ҳафсалалари пир бўлган. Свендберг чиқинди қоғоз олиб кетаётганини кўргач, ҳафсалалари пир бўлган. Свендберг ўликдек қотиб ухлаб қолган. Улар омадлари юришмаганидан газабланиб, шунингдек, Свендберг сотиб қўйишидан хавотирланиб, трейлерларни ҳайдовчи билан бирга сувга улоқтириб юборишган. Шундай бўлиши мумкинмиди, нима дейсан?

— Жуда ишонарли эшитилмоқда, — жавоб берди ўйланиб Карстен. — Эҳтимол, бу қимматбаҳо юкни кутиб олиш олдидан бош репетиция бўлгандир? Сенингча, ўшанда ҳам мана шу Венке Ларсен аралашганмикан?

— Айтиш қийин. Свендбергнинг ишини очиб қараб кўр, Карстен. Ва у ерда нима рўй берганини зудлик билан менга айт.

— О‘кей! — Карстен жим қолди. — Свендберг бунчалар қўрқиб кетгани жуда қизиқ-да, — деди у бирдан. — Унинг туш кўрганига ишонмайман. Хойнаҳой, унга бирон нима аён бўлгандир.

— Улур бошқармага етиб келишди ва Рудольф машинасини тўхташ жойига қўйди. Улар Рудольфнинг хонаси ёнида бироз туриб қолишди. Тўсатдан тез-тез чалинган телефон қўнғироғи эштилди. Рудольф хонасига югуриб кирди.

— Роботтен қўнғироқ қиларди.

— Рудольф уни ўн дақиқалар чамаси диққат билан тинглади.

— Раҳмат, — деди у ниҳоят. — Мен Милан полицияси билан боғланаман. Бу манзил хусусида улар нима дейишини кўраимиз. Паспортинг ёнингдами? Яхши. Сенга эртага соат тўққизгача қўнғироқ қиламан. Эҳтимол, яна нарироққа, Миланга жўнашинга тўғри келар. Қарши бўлмассан, деган умиддаман?

— У гўшакни қўяр-қўймас, ҳузурига инспекторлар Оге Орвик билан Харалд Харалдсен кириб келишди. Улар рўйхат бўйича “Инт-Транс” ширкатининг ҳамма хизматчиларини суриштириб, лекин ҳеч қандай қизиқарли маълумот топишмаганди. Энди улар ҳисобот ёзишлари керак эди. Уларнинг иккови ҳам ҳорғин кўринишарди.

— Ҳисобот эртагача кутиб туради, — деди Рудольф қатъият билан ва қўлида оғзини тўсганча эснади. — Уйларингизга бориб, дам олинглар. Бугунга етарли.

— Кейин у Карстенга кўнғироқ қилди.

— Менга қара, ука, сен билан овқатланмабсиз ҳам, ахир! Театр қаҳвахонасида жаркоп ейишга тобинг қалай? — У кулиб юборди. — Узимам шунақа деб ўйлагандим. Беш дақиқадан кейин сени кутаман.

— Соат ўндан ўттиз икки дақиқа ўтганида Милан полициясининг бош терговчиси Франко Франкоболло кўнғироқ қилди. У Венке Ларсен кўрсатган кўча Миланда борлигини тасдиқлади, бироқ ўша манзилда ҳеч қандай Манчини яшамаслиги ва ҳеч қачон истиқомат қилмагани ҳам аниқланибди. Ўша уйда фақат икки қария, қоровул билан унинг хотини туради. Улар ўттиз беш йилдан буён ўша ерда умргузаронлик қилишаркан. Биринчи қаватда унча катта бўлмаган нодир китоблар дўкони жойлашган. Иккинчи қаватда Рим ширкатига қарашли бир нечта хона мавжуд. Одатда, бу хоналар бўш ётади. Учинчи қаватни ёдгорликлар тайёрлайдиган ширкат ижарага олган. Бу ширкат синай-синай деб турибди. Умуман айтганда, у анча нураб қолган. Франкоболло хайрлашаётиб, Рудольфга барча маълумотларни зудлик билан етказиладиган хат орқали жўнатишни ваъда қилди.

Ропша-роса ярим соатдан кейин — ўн бирдан икки дақиқа ўтгач — Бриндизи полицияси бошлиғи Луизи Кантагалли кўнғироқ қилди. Улардан уч нафари ўлган, суврати ёрдамида Харри Халворсен эканини танишган тўртинчиси касалхонада эмиш. Унинг кўкраги, ўнг елкаси ва ўнг товонига ўқ тегибди. Шунингдек, чаккасини ҳам ўқ ялаб ўтган. Унинг омон қолгани шунчаки ишониб бўлмас мўъжиза. Ҳозир у операция столида ётибди. Унинг тирик қолишига ҳеч қандай кафолат ҳам йўқ. Вазият ниҳоятда жиддий.

Гюндерсен, Лиен ва Бертелсен бошларидан яраланиб, жон таслим этишган. Уларнинг ўлими бир лаҳзадаёқ содир бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Трейлерлар ҳали топилмади.

Хайдовчилар билан кетган аёл ҳам топилмаган.

14

Рудольф гўшакни кўйди, у руҳан эзилган эди. Уч киши ўлдирилган. Тўртинчиси — оғир аҳволда. Аёлга нима бўлди экан? Эҳтимол, уни ҳам ўлдиришгандир? Ундай бўлса, нима сабабдан уни ҳам бошқалар билан бирга ўша жойдан топишмади? Трейлерлар қаерга гумдон бўлди?

Харри тирик ва Кантагалли бунга “ғаройиб мўъжиза” деб атади. Дарҳақиқат, қотиллар шунақа қулай нишонга қандай қилиб теккизолмаган бўлишлари мумкин, ахир?

Рудольф Кари Бертелсен ҳақида ўйлади. У хаёлида кўлида бола кўтарган жувонни тасаввур қилди. Онаси қизининг елкасига кўлини нақадар авайлаб кўйганини эслади. Уларнинг хавотирини Рудольф бутун вужули билан ҳис қилди. Шундай ҳалол, дуппа-дуруст одамлар — унинг қалбини енгиб бўлмас алам ўртади. Улар нураб кетган уйдаги эски хонадонни ёруғ ва шинам жойга айлантириш учун қанча тер тўкиб меҳнат қилишганди!

Анави Эдвард Лиен, пардалар билан тўсилган уйда ўзини бир умрлик қамоққа маҳкум этган ўша бахтиқаро тасқара-чи? Унинг ҳоли не кечади? Унга энди ким гамхўрлик қилади? У ҳар қандай шароитда ҳам овқат ейиши керак бўлади-ку, ахир! У эса уйдан чиқмаса...

Ўзининг барча сингиллари билан Гюндерсен-чи?

Ха, дарвоқе, Гюндерсен...

Рудольфнинг ёдига киссасидаги рўйхат тушди. У рўйхатни чиқарди ва столга қўйди.

Ўқувчилар ҳалқасими?

Рудольф Гюндерсеннинг адабиётга меҳри туфайли ўқувчилар ҳалқасига аъзо эканлигига ишонмасди. Бироқ уни бутунлай билмайдик. Гарчи бунга ишониш мушкулроқ бўлса ҳам, фру Стенстад ўзини нечоғли ёлғиз сезишини Гюндерсен тушунарди, деб ўйлаб, у гўёки кампирнинг фойдаси тегаётгандай ҳис этиши учун унга шундай топшириқлар берган, дея фараз қилса бўлади.

Терговчилар касбига хос одат бор: энг ёмонроғига ишониш ва шундан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилиш. Хатога йўл қўйганини кейинроқ билиш эса жуда хуш ёқади!

Рудольф нусха кўчирадиган хонага кириб, рўйхатдан икки нусха чиқариб олди. Рўйхатнинг ўзини темир қутига яшириб қўйди. Бир нусхани ўзида қолдириб, иккинчисини эса ички фойдаланишга мўлжалланган катта сариқ хатжилд ичига солди ва гиёҳвандлик моддалари бўлими бошлиғи ларсвеен номига ёзилган қисқа хат билан қўшиб, “Бериб қўйиш учун” ёзуви бор папкага хатжилдни солиб қўйди.

Шундан кейингина у бўлим бошлиғи Албрехтсен хузурига кетди. Энди у фожиавий воқеалар тўғрисида бошлиғига хотиржам сўзлаб беришга тайёр эди.

Рудольфнинг ҳикоясини эшитаркан, Албрехтсен унга ишонқирамай қараб турарди.

— Ўлдирилган? — деди у секингина, Рудольф гапини тугатгач. — Учта мурда ҳамда биттаси жон талашиб ётибди, дейсанми? Эй худо, бизга қандай бало ишни юбординг?

У гўшакни кўтарди ва бошқарма бошлиғи Тюгесеннинг уйига қўнғироқ қилди. Ҳар доимгидек, камгап бошлиқ йигирма дақиқадан сўнг етиб келишга ваъда берди.

Фру Халворсеннинг ёнига бориб, унга ўғли ҳақида хабар беришинга тўғри келади, — деди Албрехтсен то улар Тюгесеннинг етиб келишини кутишаркан. — Мен эса зиммамга фру Бертелсен билан Эдвард Лиенни оламан. Улар ушбу машъум хабарни эртага эрталаб эшитсалар ҳам бўлади. Бироқ, энг муҳими, Рудольф, сен Бриндизига жўнашинг керак ва у ёққа қанча тез борсанг, шунча яхши. Гунхилд чипта масаласини ҳал қилади. Уни огоҳлантириб қўяман.

Телефон жиринглади. Тюгесен уларни ўз хонасида кутарди. Рудольф беихтиёр соатига кўз ташлади. Тюгесен Рёадан то Виктория-Терассегача ўн саккиз дақиқада етиб келибди.

Рудольф Кантагаллидан эшитганларининг ҳаммасини такрорлади. Рудольф ўзи инглиз тилида туўуккина сўзлашарди, бироқ Кантагалли инглизчани унча билмас экан. Бунинг устига, унинг жанубда яшайдиганларга хос жўшқин табиати ўзига ҳалақит берарди. Рудольф ундан бир гапни бир неча марта қайта сўрашига тўғри келганди.

— Констебль Дален италияча гапиради, шекилли? — сўради ҳамма ходимлар ҳақида тушуниб бўлмас тарзда билгувчи Тюгесен. — У Кантагаллига қўнғироқ қилсин. Ундан ҳеч нарсани тушириб қолдирмаслик мақсадида суҳбатни тасмага ёзиб олишни ҳам сўранг.

Уларнинг бахтига, Фрида Дален навбатчиликда эди. Аёл ўша заҳоти Тюгесен хузурига келди ва суҳбат унинг хонасида кечди. Бошқарманинг барча ходимлари каби, Фрида Дален ҳам бошлиғини гоят ҳурмат қилар ва унинг ёнида ўзга тилда гаплашишга тўғри келаётганидан хижолат чекарди. Ўн дақиқалик суҳбат тугаганида, у енгил тортганча гўшакни қўйди.

— Суҳбатни кўчиргин-да, дарҳол бизга олиб кир, — буюрди Тюгесен. — Бугун Карстен билан нималарни топишга муваффақ бўлдингиз? — сўради у Рудольфдан аёл чиқиб кетгач.

Рудольф кимларникига бориб келишгани тўғрисида гапириб берди.

— Карстен ҳисобот ёзаяпти, — деди у.

— Жуда соз, — Тюгесен Албректсенга ўгирилди. — Хайдовчилар хонадонларида жиддий тинтув ўтказилишини назорат қил. Уларнинг моддий шароитлари ҳақида ҳаммасини суриштириб билинлар. Гюндерсен ўзининг хорижий сафарларида гиёҳвандлик моддаларини топиб келиб, кейин уларни Ослода пуллашдай даромадли савдо-сотиқ билан шуғулланган бўлиши мумкин. У ўз ихтиёри биланми ё мажбуранми, шунингдек, трейлерлар ўгирланишида маълум роль ўйнаган бўлиши ҳам мумкин. Бундай воқеада хайдовчининг иши — ажойиб ниқоб вазифасини ўтайди. Бу ҳолда, агар у мана шу иш билан шуғулланганида, демак, гиёҳвандлик моддалари савдо-сотиғи унинг асосий даромад манбаи бўлиб чиқади. Барча имкониятларни назарда тутиш даркор. Улар хонадонлари доимий назорат остида туриши керак. Уларнинг телефон суҳбатларини узлуксиз тарзда эшитишга ижозат олинг. Содир бўлган ҳодиса ҳақида “Инт-Транс”га маълум қилинг. Ронемларни кузатиб юринг. Ўша Венке Ларсен уларнинг телефон рақамини бергани ҳам энди менга тасодифий эмасдек туюлаяпти. Фақат нимага янгисини эмас, эски рақамни бергани тушунарсиз. Бироқ бунинг бежиз эмаслигига ишончим комил. Икки йил бурун содир бўлган трейлер ҳалокати ҳодисасини диққат билан ўрганиб чиқинг. Халок бўлган хайдовчи — унинг фамилияси Свендбергмиди, — оиласи ҳақида ҳаммасини суриштириб билинг. Ўзи қанақа одам эди, ўлимидан кейин кўп пул қолганми — қисқаси, унинг ўзи ва яқинлари ҳақида имкон қадар ҳаммасини аниқланг.

— Шунча одамни қаердан оламан! — Албректсен эсанкираб қолди.

— Бошқа бўлимлар сенга қанча одам керак бўлса, шунча ходим юборишларига фармойиш бераман.

Албректсен энгил тин олди.

— Эртага Рудольф Бриндизига учиб кетаяпти, — деди у. — Фру Бертелсен ҳамда Трюгве Лиеннинг укаси билан шахсан ўзим шуғулланаман. Бугун кечқурун Рудольф фру Халворсеннинг ёнига бориб, у билан гаплашиб келади.

— Айнан шуни таклиф қилмоқчи эдим, — деди Тюгесен. — Энди кеч бўлди. — Соат бешта кам ўн бир эди. — У ўғлини кўргиси келаётган бўлса керак, деб ўйлайман. Ундай бўлса, Рудольф, у сен билан жўнаб кетгани маъкул. У билан гаплашганингдан кейин бизга қўнғироқ қил. Нима деб ўйлайсан, кекса аёлга бундай сафар оғирлик қилмасмикан?

— Менимча, оғирлик қилмайди. У анча тетик аёл, — жавоб берди Рудольф.

— Милан масаласида эса, — Тюгесен шифтга боққача бир зум жим қолди, — назаримда, бу иш билан шуғулланишни Милан полициясидан сўрашимиз керак. Хойнаҳой, уларнинг одамлари бизникидан кўра кўпроқдир. Улар ўша жойнинг ўзида, шу боис ошиғи олчи. Масалан, ўзим Венке Ларсен айнан ўша манзилни бежиз кўрсатмагандир, деган фикрдаман. Полициячи Манцини у ерда аёл ҳеч қачон яшамаган, деяпти. Бироқ ўша кўча билан уй мавжуд-ку! Венке Ларсен махсус ишлаб чиқилган режага кўра ҳаракат қилган ва биз бунинг тагига етишимиз керак, деб ўйлайман.

— Роботтени нима қиламиз? — сўради Рудольф. — У Миланга борсинми ёки йўқ? Унга эртага соат тўққизгача кўнғироқ қилишга ваъда берганман.

— Кўнғироқ қилиб, тезроқ уйга қайтишини айт. У бизша шу ерда керак, — деди Тюгесен қатъий.

— Унга ўзим кўнғироқ қиламан, — деди Албрехтсен. — Рудольф ундан кўра фру Халворсеннинг ёнига бориб келсин.

— Газетачиларни нима қилсак бўларкин? — Тюгесен хўмрайиб қолди. — Буни сир тутолмаймиз. Уларга нима дейишни ўйлаб олишимиз керак. — У Рудольфга қаради. — Сен эса фурсатни йўқотмай, фру Халворсенниги боравер.

Рудольф эшикка етиб қолганида телефон жириглади.

— Нима? “Афтенпостен” дейсизми? — қичқирди Тюгесен. — Сизнинг римлик мухбирингизми? Италиядаги барча газеталар ёзишяптими? — У гўшакни кафти билан тўсди. — Худойим! Ана, бошланди! — шивирлади у Албрехтсен ва қўлини олди. — Ха, ҳа, эшитаяпман сизни. Йўқ, ҳозирча сизга айтадиган гапим йўқ. Эртага матбуот конференциясини ўтказамиз ва ҳаммасини билиб оласиз.

Гўшак жойига тарақлаб тушди.

Рудольф эшикни оҳиста ёпганча чиқиб кетди.

Ронемларнинг ҳашаматли уйи Беккестюа билан Гьённес оралигида эди. Мум сингдирилган катта одми ранг уйнинг айвони Берумсвейенга қараганди. Айвоннинг олд тарафини буткул эгаллаган, уйнинг орқа томонида унча катта бўлмаган балкон бор эди.

Эшикни Алисе Мейер Ронемнинг ўзи очди. У аввал Рудольфга, кейин Карстенга сабрсизлик билан қаради.

— Мени на диний ақидалар, на ундан ҳам бошқалари, ҳеч нима қизиқтирмайди, — деди у ва эшикни уларнинг башарасига қарсиллатиб ёпмоқчи бўлгандиям, бироқ Рудольф уни тўхтатиб қолди.

— Биз жиноят полициясиданмиз, фру Ронем. Мен катта инспектор Рудольф Нилсен бўламан. Бу эса Карстен Нилсен. Биз сиз билан гаплашиб олишимиз керак.

Улар ўз ҳужжатларини кўрсатишди.

Аёл бироз саросимага тушди: якшанба куни бўлса, соат уч ярим, у эса ҳали кийинишга ҳам улгурмаганди. Калта катак-катак халати тагидан зангори шойи тунги кўйлаги кўришиб турарди. Фрк Ронем африкаликларникидай жингалакланган, бўялган оқиш сочлари бўйлаб қўлини юргазди ва узр сўради:

— Эрталаб соат еттидан бери бош кўтармай ишлаётган эдим. Киринглар, марҳамат, бетартиблик учун узр сўрайман.

Улар бурчақдаги каттагина меҳмон кутиладиган хонага ўтишди. Эшик ёнида нақшлари йирик тўқ зангори ранг мато қопланган диван билан оромкурси, уларнинг ёнида — ерда тўрт динамикли стереосистема турарди. Тўқ рангли эман столда бир даста кассеталар ётар, бешта пастак токчалар ҳам кассеталарга тўлганди.

Пианино, ноталар. Пианино ёнидаги думалоқ стулда газеталар. Битта газета ерга тушиб кетганди, уни ҳеч ким ердан олмади ҳам.

Фру Ронем уларни сариқ шойи билан қопланган оромкурсига ўтиришга таклиф қилди.

— Хўш, жиноят полициясини қизиқтирадиган нима иш қилибман? — қизиқди аёл.

— Сиз Венке Ларсен деган аёлни танийсизми? — сўради Рудольф.

— Венке Ларсен? — Аёл ўйланиб қолди. — Йўқ, шекилли. Лекин шунчаки унутган бўлишим мумкин, ахир, жуда кўп кишилар билан

мулоқотда бўлишимга тўғри келади. Бадий кўрғазмалар, турли йиғилишлар, учрашувлар — фақат Ёзувчилар уюшмасидагина эмас. Ўша Венке Ларсеннинг кўриниши қандай? Уни таниш-танимаслигимга нима сабабдан қизиқаяпсиз?

Биз унинг баланд бўйли, озгин ва италияликларга ўхшаб кетишини биламиз, холос. Унинг ёши тахминан ўттизда. Биласизми, у уч ҳафта бурун, Данияга борадиган паромга чипта буюрганида, сизнинг илгариги 53-18-94 телефон рақамингизни кўрсатибди.

— Эски рақамимизни? Қизиқ! Уни тўрт йил олдин ўзгартирганмиз.

Фру Ронем халати киссасидан бир пачка сигарет билан қизил ёндиргич чиқарди. У тутатиб олаётганида, Рудольф аёлнинг тирноқлари калта қирқилгани ва лак суртилмаганига эътибор берди. Ашаддий кашанда Карстен ҳам енгил торганча сигаретини тутатди.

— Эрим инглизча газеталар олиб келгани келди. У ҳозир келиб қолади. Лекин у ўша Венке Ларсен деган аёлни танишига шубҳам бор. У ҳар доим сафарда юриб, уйда кам бўлади. Ҳозир у таътилда, аммо икки ҳафтадан кейин яна денгизга кетади. У билан гаплашиб кўринг. Болалар ҳам ҳозир келиб қолишади.

У жим бўлиб қолди ва то кириш эшиги тарақлаб ёпилмагунига қадар индамади. Меҳмонхонага немис овчаркаси кучукваччаси ирғишлаганча югуриб келиб, ўзини тфру Ронемга отди. Кучук ортидан олтмиш ёшлардаги басавлат, оқ сочлари “типратикан” русумида кесилган, калта соқол қўйган капитан Ронем кириб келди. У меҳмонларга ажабланиб қараб қўйди, аммо ҳеч нима демади.

— Булар жиноят полициясидан келишибди, — изоҳ берди фру Ронем ва эркакларни бир-бирига таништирди. — Уларни Венке Ларсен исмли аёлни таниш-танимаслигимиз қизиқтираяпти. Шахсан мен бунақа аёлни билмайман, сен-чи?

— Мен ҳам билмайман. У ким экан ўзи?

— У Данияга кетаётганида бизнинг эски телефон рақамини кўрсатган экан. Рақам тўрт йил бурун ўзгарган эди.

— Ё, тавба! Тушунарсиз! — дея капитан ўтирди ва бир нечта дания газеталарини қўйди. — Инглиз тилидагилари эртага келаркан. — Унинг овозида умидсизлик сезиларди.

— Бугун барибир газета ўқий олмасдинг, — деди фру Ронем. — Яқин орада меҳмонлар келиб қолишади ва газета ўқигани фурсатинг ҳам бўлмайди. — Аёл Рудольф билан Карстенга тушунтирди: — Эрим футболнинг ашаддий ишқибози. У инглизча спортлото ўйнайди.

— Майли. Қандай ўйин ўйнашимнинг аҳамияти йўқ, — хотинининг сўзини шартта бўлди капитан Ронем. — Ўша Венке Ларсен сизни нима учун қизиқтираяпти?

— Чунки у гойиб бўлган, — жавоб берди Карстен.

— Афсуски, биз сизга ҳеч қандай ёрдам беролмаймиз. — Какпитан улардан тезроқ халос бўлишни истаётгани аниқ эди. — Эҳтимол, у телефондан ташқари яна манзилни ҳам ёзгандир?

— Ха, фақат аслида мавжуд бўлмаган манзилни, — жавоб берди Рудольф.

— Демак, аёл ўзини топишларини хоҳламаяпти!

— Гапингизда жон бор, — рози бўлди Рудольф. — Шунақа бўлса ҳам, уни топишимиз зарур.

“Болалар” қайтишди. Бўйи баландгина ва сочлари оқишроқ Кай ўттиз ёшда, Мартин — ўттиз иккида эди.

Венке Ларсен?

Йўқ, бунақа қизни танишмайди. Улар бу исмни биринчи марта эшитиб турибди ва аёл нима сабабдан уларнинг телефон рақамини берганини тушунолмасдилар.

— Эҳтимол, бу гирт тасодифандир, — деди фру Ронем. — У кўрсатган манзил ҳам ўйлаб топилган-ку, ахир. Калласига келган биринчи олтига рақамни ёзган қўйган-да. Назаримда, ҳеч кимда йўқ ва мавжуд бўлмаган телефон рақамини ўйлаб топишнинг сира иложи йўқ. Мен бундай муаммога дуч келганман, ҳар эҳтимолга қарши, айнан еттига рақамдан фойдаланаман, чунки бунақаси бизда бўлмайди. Мабодо, ўқувчилардан биронтаси детектив ҳикоя ёки ундан-да ёмони, романда бирдан ўз рақамини топиб олгудек бўлса, қанақа шовқин кўтарилишини тасаввур қиласизларми?

— Рақамингиз тўрт йилдан буён бошқача, — деди Карстен. — Балки тўрт йил олдин ёхуд ундан-да илгарироқ унга ишингиз тушгандир, эслашга уриниб кўринг? Эҳтимол, ўша аёл сизнинг қўлёмангизни кўчириб бергандир?..

— Йўқ, — унинг гапини бўлди фру Ронем. — Қўлёмаларимни ўзим кўчираман, чунки яна қайта таҳрир қилиб, тузатиб кўчиришга ҳаракат қиламан. Матн кўчирувчи бундай қилолмайди.

— Фру Ронем, сиз матбуотда бот-бот чиқиб турасиз. Эҳтимол, тўрт йил бурун сиздан телефон орқали интервью олишгандир? — фараз қилди Карстен.

Аёл бироз каловланиб қолди.

— Бўлиши мумкин, бироқ мендан қандайдир Венке Ларсен интервью олганини сира эслолмайман.

— Нима, ўша аёл газетада ишлар эканми? — сўради капитан Ронем. — Газета мақолалари архиви бор-ку, ахир. Ўша ёқдан излаб кўринглар.

— Афсуски, у аёл ҳақида фикр миямга тасодифан келиб қолди. — У сигаретини тилла ҳошияли оқ чинни кулдонга бостириб ўчирди.

— Қандай келган бўлсак, шундай кетаяпмиз, — деди Рудольф, улар машинага ўтиришгач. — Ўша ойимча журналист бўлиши мумкинлигини фараз қилганинга, кулиб юборай дедим.

— Нимага энди шундай бўлмас экан? Фақат бир нарсани аниқ биламиз: у ҳеч қанақа кўрғазмалар безовчиси эмас.

— Йўғ-ей, яна нималардандир бохабармиз. Масалан, унинг хаёл-парастлик қобилияти борлигини биламиз.

— Ёки бўлганлигини, — деди Карстен ва шу билан суҳбат тугади.

Давоми бор